

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ЧЕРНОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК 159:343.132+343.95

**СУДОВА ПСИХОЛОГІЯ:
ПАРАДИГМА СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ**

19.00.06 – юридична психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
Марчак Віталій Ярославович,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	17
1.1. Історичні витоки становлення судової психології як напряму юридико-психологічного знання.....	18
1.2. Теоретичні засади судової психології на сучасному етапі розвитку.....	32
1.3. Методологія сучасної судової психології.....	47
Висновки до розділу 1.....	61
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	64
2.1. Історичний аналіз нормативно-правових засад кримінального судочинства.....	65
2.2. Міжнародна практика нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства.....	85
2.3. Нормативно-правове регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні.....	109
Висновки до розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	121
3.1. Соціальна та психологічна сутність судової діяльності в сучасних реаліях.....	121
3.2. Психологічні засади організації судової діяльності.....	138
3.2.1. Організаційно-психологічні аспекти взаємодії судді з суб'єктами кримінального провадження.....	185
3.2.2. Організаційно-психологічні засади взаємодії судді з об'єктами кримінального провадження.....	203

Висновки до розділу 3.....	232
РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗДІЙСНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	238
4.1. Функціонально-психологічний аналіз здійснення інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій.....	238
4.2. Психологічні особливості комунікативних слідчих (розшукових) дій...	267
4.3. Суб'єктивні детермінанти судових помилок та рекомендації щодо їх усунення.....	293
Висновки до розділу 4.....	314
РОЗДІЛ 5. НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	318
5.1. Удосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів.....	318
5.2. Сутність та перспективи морально-психологічної підготовки працівників суду.....	356
5.3. Оптимізація використання психологічних знань у кримінальному судочинстві.....	383
Висновки до розділу 5.....	399
ВИСНОВКИ.....	403
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	413
ДОДАТКИ	468

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСУ – Верховний суд України

ВССУЦКС – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

ГПУ – Генеральна прокуратура України

ДСАУ – Державна судова адміністрація України

ЄКПЛ – Європейська конвенція прав людини

ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини

ЗМІ – засоби масової інформації

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

КК – Кримінальний кодекс України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

ООН – Організація об'єднаних націй

ОРД – оперативно-розшукова діяльність

МВС – Міністерство внутрішніх справ України

НАВС – Національна академія внутрішніх справ

НПД – науково-практичне дослідження

ПВЯ – професійно-важливі якості

ППВ – професійний психологічний відбір

ППВСУ – Президія Пленуму Верховного суду України

СБУ – Служба безпеки України

ВСТУП

Актуальність теми. Україна, відповідно до чинної Конституції, є правовою державою, у якій судові органи представлені самостійною, незалежною гілкою влади, що ґрунтується на комплексному застосуванні певних принципів та інститутів, повнота втілення і характер яких обумовлюють той чи інший її вигляд. Упродовж усього періоду становлення України як незалежної, демократичної держави, у якій права та інтереси людини і громадянина проголошено найвищою соціальною цінністю, одним із найбільш актуальних залишається питання забезпечення кожному права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У 2015 р. в Україні функціонувало 586 апеляційних та місцевих судів, у яких працювало близько 9 тис. суддів. Їх середньомісячне навантаження становило: за кримінальними матеріалами і справами – 16,23 (зменшення на 3,6 % порівняно з аналогічним періодом 2014 р.); за адміністративними матеріалами і справами – 1,42 (зменшення на 42,7 %); за цивільними матеріалами і справами – 24,73 (зменшення на 10,8 %). Незважаючи на таку динаміку, навантаження суддів залишається значним, а вимоги до їх професійних й особистісних якостей – надзвичайно високими.

Згідно з результатами соціологічних опитувань, понад 70 % громадян не мають довіри до судової влади. Її поверненню повинна сприяти судова реформа, серед основних завдань якої спрощення судової системи та оновлення судового корпусу за допомогою процедури публічних конкурсів суддів.

Суспільні зміни та реформи, що відбуваються в системі органів державної влади, вносять суттєві зміни у правове життя, сприяють демократизації всіх процесів та відносин між органами державної влади і людиною. Причиною таких змін є прагнення України інтегруватися до кола

європейських країн, запорукою – упровадження в правове поле Української держави юридичної культури, а також норм і загальновизнаних принципів міжнародного права.

Традиційна правосвідомість, що ґрунтується на зовнішніх елементах контролю, тобто можливості покарання як засобові забезпечення правопорядку, уже довела свою неспроможність: збільшення тяжкості покарань не призводить до зменшення рівня злочинності. Отже, реформа судової системи повинна сприяти побудові суспільства, у якому законослухняні громадяни будуть добровільно підкорюватися законові, а самі закони – відповідати найвищим стандартам якості.

Основною причиною несприйняття особою закону і вчинення нею правопорушень є конфлікт її бажань, потреб та мотивів із законом. Право та психологія – це науки, що досліджують поведінку людини та здійснюють спроби щодо її регулювання. Людина в системі правових відносин є центром пізнання юридичної психології.

Судова психологія як поєднання психології працівників суду, в першу чергу – судді, та психології судової, зокрема, суддівської діяльності є самостійним напрямом юридичної психології. Тому питання теорії та методології судової психології є концептуальними: від їх вирішення залежать напрями та перспективи подальших досліджень, прикладна цінність наукових розробок, організація професійно-психологічної підготовки спеціалістів.

Сучасна парадигма судової діяльності і психології судді, особливості сприйняття та оцінки ним інформації під час взаємодії з суб'єктами та об'єктами кримінального провадження становлять значний інтерес для науковців і практиків. Суддя як кінцевий споживач інформаційного продукту сторін обвинувачення й захисту має бути озброєний сучасними психологічними знаннями.

У науковій літературі неодноразово наголошувалося на необхідності використання психологічних знань у протидії правопорушенням і злочинам

та психологічного забезпечення професійної діяльності працівників правоохоронних органів. Зокрема, цю думку відображено в низці робіт з юридичної психології (Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. В. Кошинець, О. І. Кудерміна, А. І. Луцький, В. Я. Марчак, В. С. Медведєв, В. Т. Нор, С. А. Тарарухін, А. В. Федіна, О. М. Цільмак, В. Ю. Шепітько, С. І. Яковенко та ін.).

Проблема теоретичних і методологічних засад судової психології не нова в науковій літературі. У новітній історії вона представлена на початку 70-х років ХХ ст. монографіями О. Р. Ратінова і А. В. Дулова. Їй також присвячено праці Я. О. Береського, В. Ф. Бохана, В. Г. Гончаренка, Г. Г. Доспулова, О. Б. Загурського, Д. П. Котова, В. В. Молчанова, В. А. Пантелєєва, О. М. Столяренка, Л. Б. Філонова, М. Є. Шумила, В. І. Ярошенка та ін.

Водночас, стрімка динаміка суспільного життя в Україні загалом та системи судочинства, зокрема, вимагає не лише узагальнення наявних напрацювань, а й визначення нових концептуальних підходів до розбудови судової системи. Судова психологія в її сучасній парадигмі вважається одним із таких напрямів, що свідчить про актуальність обраної для дисертації теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано відповідно до тематики, передбаченої цільовим науковим напрямом «Проблеми розвитку і вдосконалення процесуального законодавства в Україні та практики його застосування» (номер державної реєстрації 0105U002887); Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006; проекту Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя», що працює в Україні з жовтня 2011 р.; Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики

правопорушень на період до 2015 р.» від 8 серпня 2012 р. № 767; планів науково-дослідних робіт Національної академії внутрішніх справ на 2013–2015 рр. Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 29 березня 2012 р. (протокол № 3), уточнено рішенням вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 травня 2015 р. (протокол № 11).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає в розробленні та обґрунтуванні теоретичних і методологічних засад судової психології як напряму юридичної психології, визначенні гносеологічних, онтологічних та акмеологічних передумов практичного застосування отриманих знань.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити такі *задачі*:

- з'ясувати історичні витoki становлення судової психології як напряму юридико-психологічного знання;
- обґрунтувати теоретичні засади судової психології на сучасному етапі її розвитку;
- охарактеризувати методологію сучасної судової психології;
- визначити нормативно-правові засади кримінального судочинства;
- узагальнити міжнародну практику нормативно-правового забезпечення сучасного кримінального судочинства;
- висвітлити особливості нормативно-правового регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні;
- надати характеристику соціальної та психологічної сутності судової діяльності в сучасних реаліях;
- запропонувати психологічні засади організації судової діяльності;
- встановити функціонально-психологічні особливості інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій;
- обґрунтувати психологічну специфіку комунікативних слідчих (розшукових) дій;
- виявити суб'єктивні детермінанти судових помилок та надати рекомендації щодо їх усунення;

- узагальнити можливості й напрями вдосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів;
- охарактеризувати сутність та перспективи морально-психологічної підготовки працівників суду;
- запропонувати шляхи оптимізації використання психологічних знань у кримінальному судочинстві.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку з психологічним забезпеченням судової діяльності.

Предмет дослідження – парадигма сучасного розвитку судової психології.

Методи дослідження. При проведенні дослідження для вирішення поставлених задач використано комплекс теоретичних методів наукового пізнання, зокрема: *конкретно-історичний* – для розгляду історичних витоків становлення судової психології як напряму юридико-психологічного знання (підрозділ 1.1); *історико-генетичний* – для визначення теоретичних і методологічних засад сучасної судової психології (підрозділи 1.2, 1.3); *історико-правовий* – для розкриття генезису нормативно-правових засад кримінального судочинства (підрозділ 2.1); *порівняльно-правовий* – для здійснення аналізу міжнародної практики нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства (підрозділ 2.2); *формально-юридичний* – для зіставлення й визначення відповідності чинного нормативно-правового регулювання сучасного кримінального судочинства в Україні реаліям сучасності (підрозділ 2.3) та надання рекомендацій щодо їх усунення (підрозділ 4.3); *формально-догматичний* (тлумачення юридичних і психологічних категорій) – для уточнення понятійного апарату, встановлення норм права (підрозділи 1.1, 1.2, 2.3, 3.1); *структурно-функціонального моделювання* – для встановлення соціальної та психологічної сутності судової діяльності в сучасних реаліях (підрозділ 3.1); *аксіологічний* та *акмеологічний* – для висвітлення психологічних засад організації судової діяльності (підрозділ 3.2); *системно-логічний* – для здійснення

функціонально-психологічного аналізу інформаційно-пошукових та комунікативних слідчих (розшукових) дій (підрозділи 4.1, 4.2) та для визначення напрямів оптимізації використання психологічних знань у кримінальному судочинстві (підрозділ 5.3); *порівняльний* – для оцінки проблемних аспектів здійснення процесуальних дій у кримінальному провадженні (підрозділ 4.3); *психологічного моделювання* – для формулювання пропозицій щодо вдосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів, а також визначення сутності й перспектив морально-психологічної підготовки працівників суду (підрозділи 5.1, 5.2); *математичної статистики* (обчислення середніх значень) – для опрацювання результатів експериментальних досліджень, кількісно-якісного аналізу даних (розділ 4); *психодіагностичні* – для встановлення властивостей темпераменту – опитувальник Я. Стреляу, за допомогою якого визначалися сила процесу нервового збудження, сила процесу нервового гальмування, рухливість перебігу нервових процесів; для дослідження характерологічних особливостей особистості – опитувальник Р. Кеттелла (16 PF – 105-C), спрямований на вимірювання інтелектуальних, емоційно-вольових та комунікативних особливостей і властивостей міжособистісної взаємодії; для вивчення інтелекту – окремі субтести тесту інтелекту (TSI) Р. Амтхауера; для встановлення піддатливості психоемоційному напруженню – особистісний опитувальник В. Г. Андросюка, що дозволяє встановлювати піддатливість особи стресам, фрустраціям, внутрішньоособистісним конфліктам, особистісним кризам; для вивчення комунікативності – методика КОС, що дає змогу визначити рівень розвиненості комунікативних та організаторських здібностей (підрозділи 4.1, 4.2).

Емпіричну базу дослідження становлять результати узагальнення статистичних даних та аналітичних матеріалів Міністерства юстиції України за 2005–2014 рр.; вивчення матеріалів 246 кримінальних справ та кримінальних проваджень; анкетування 203 суддів; експертного оцінювання

155 суддями (стаж роботи – понад три роки) професійно значущих властивостей та якостей; психодіагностичного вивчення представників цієї ж вибірки; науково-практичного дослідження, у якому брали участь 48 суддів районних та апеляційних судів Чернівецької, Житомирської, Донецької, Дніпропетровської і Тернопільської областей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням, присвяченим визначенню парадигми судової психології в реалізації нового законодавства. У дослідженні обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

- сформульовано об’єкт та предмет сучасної судової психології як теоретико-прикладної науки, що вивчає закономірності людської психіки, які виявляються в процесуальній діяльності особи – учасника юрисдикційного процесу, а також розробляє психологічні рекомендації, що забезпечують оптимальне досягнення завдань правосуддя;

- визначено основні та спеціальні завдання судової психології. Сутність основних завдань представлена пізнанням особливостей судової діяльності та суб’єктів судочинства в контексті психологічної науки з метою надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо її оптимізації. Її спеціальні завдання: виявлення психічних властивостей, які необхідні для здійснення процесуальних функцій; вивчення особистості правопорушників та інших учасників судового провадження; виявлення закономірностей виникнення і розвитку дефектів соціально-психологічних властивостей особистості, які призводять до вчинення кримінальних правопорушень; вивчення змісту й процесу формування правосвідомості та її відхилень; гуманізація та індивідуалізація покарання; перевиховання і виправлення осіб, які вчинили правопорушення;

– доведено, що сучасний стан організації процесу навчання та адаптації до суддівської посади характеризується ігноруванням психологічної складової професійної діяльності, внаслідок чого молодим суддям доводиться самотійно, як правило, методом спроб і помилок, набувати досвіду ефективної комунікації із суб'єктами та учасниками судового розгляду кримінальних справ;

– запропоновано механізм нівелювання впливу недопустимих доказів на формування внутрішнього переконання судді, що полягає в запровадженні окремої стадії судового розгляду справи – перевірного провадження;

– узагальнено недоліки вітчизняної системи досудового розслідування, детерміновані психологічними чинниками (когнітивна упередженість як вплив попереднього досвіду та очікувань; ймовірнісні помилки, що трапляються через переважання інтуїції над логікою; організаційні пастки, що породжуються доступністю, контекстуванням та недостатньою репрезентативністю інформації), та надано їх характеристику;

– експериментально обґрунтовано психограму судді з критеріальними значеннями таких показників: властивості темпераменту; характерологічні особливості особистості; інтелектуальний рівень; ступінь піддатливості психоемоційному напруженню; комунікативні та організаторські здібності;

– висвітлено поняття морально-психологічної підготовки суддів, виокремлено її основні завдання, методи та засоби;

– визначено основні напрями діяльності практичного психолога в судових органах, а саме: супроводження адаптації новопризначених працівників; участь у морально-психологічному забезпеченні судового процесу; проведення занять у системі службової підготовки; вивчення соціально-психологічного клімату та розроблення відповідних рекомендацій; консультування працівників; розроблення рекомендацій щодо застосування оптимальної тактики психологічного впливу на об'єкти професійного інтересу; вивчення особливостей особистості та складання психологічних

портретів учасників кримінального провадження; безпосередня участь у розслідуванні обставин надзвичайних подій серед працівників та ін.;

удосконалено:

– розуміння місця судової психології в структурі сучасної юридичної психології: це напрям психології юрисдикційного процесу, що кореспондується з оперативно-розшуковою психологією, слідчою психологією, психологією адвокатури та прокуратури, психологією інших фахових напрямів юрисдикційного процесу;

– використання міжнародної практики нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства, що ґрунтується на стандартах правового забезпечення статусу суддів та гарантіях їх незалежності; оцінюванні адекватності способів здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень; коректності оцінки доказів судом;

– критерії правдивості зізнання, що складаються з трьох груп чинників: оцінка умов, у яких зроблене зізнання, та межі застосування технік примусу (характеристика особи: вік, освіченість, душевний стан; фізичні умови неволі; використання прямих чи завуальованих обіцянок, погроз та інших технік соціального впливу); оцінка деталей зізнання щодо їх змістовності, точності та відносності до обставин злочину, які можна перевірити;

– наукові положення стосовно сутності, етапів та особливостей інформаційно-пошукового й обвинувального методів допиту;

дістало подальший розвиток:

– історіографічне підґрунтя становлення нормативно-правових засад кримінального судочинства в Україні (суд общини в Київській Русі, княжі та церковні суди, система судів Королівства Польського та Великого Князівства Литовського, судова система Запорізької Січі, українська судова система XVII–XIX ст., судова система Української Народної Республіки, судова система за радянських часів);

– концепція психологічного забезпечення суддівської діяльності, представлена професійним психологічним відбором кандидатів на посаду

судді; морально-психологічною підготовкою суддів; професійним психологічним супроводженням професійної діяльності;

– розуміння об'єкта і предмета судово-психологічної експертизи як різновиду науково-практичного дослідження, що дозволяє встановлювати обставини психологічної природи, зокрема, ступінь усвідомлення здійснення юридично значущих дій і можливість вольового управління ними; принципової здатності особи правильно сприймати факти навколишньої дійсності, а також запам'ятовувати і відтворювати інформацію, що становить інтерес для суду; ієрархії психологічних мотиваційних ліній поведінки та ін.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження впроваджено та використовуються за такими напрямками:

– у *нормотворчій діяльності* – при підготовці нормативно-правових актів щодо реформування кримінального та кримінального процесуального законодавства (лист Комітету Верховної Ради України з питань верховенства права та правосуддя від 22 серпня 2014 р. № 04–15/11–948);

– у *практичній діяльності* – для врахування психологічних особливостей професійної взаємодії та спілкування (акти впровадження *апеляційних загальних судів України*: Вінницької області від 12 вересня 2014 р., Житомирської області від 2 жовтня 2014 р., Волинської області від 23 жовтня 2014 р., Запорізької області від 15 вересня 2014 р., Чернівецької області від 14 жовтня 2014 р., Дніпропетровської області від 4 листопада 2014 р., Хмельницької області від 17 листопада 2014 р.; *районних загальних судів*: Першотравневого районного суду м. Чернівці від 5 вересня 2014 р., Заставнівського районного суду Чернівецької області від 6 червня 2014 р., Кіцманського районного суду Чернівецької області від 29 серпня 2014 р.; *органів державної влади*: Головного територіального управління юстиції в Чернівецькій області від 27 липня 2015 р., Головного управління державної фіскальної служби України в Чернівецькій області від 4 серпня 2015 р.,

Управління МВС України в Чернівецькій області від 26 серпня 2015 р.,
Управління СБ України в Чернівецькій області від 20 серпня 2015 р.);

– у навчальному процесі – при викладанні навчальної дисципліни «Судова психологія» та розробленні навчально-методичних матеріалів, посібників, підручників та спеціалізованих курсів, пов'язаних з актуальними проблемами в галузі методології юридичної та судової психології (акти впровадження Національної школи суддів України від 28 липня 2014 р., Буковинського державного фінансово-економічного університету від 26 серпня 2015 р., приватного ВНЗ «Буковинський університет» від 8 червня 2015 р., Чернівецького юридичного інституту «Одеська юридична академія» від 6 липня 2015 р., Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 12 травня 2015 р., Національної академії внутрішніх справ від 24 вересня 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Наукові положення і результати кандидатської дисертації здобувача повторно на захист не виносяться. В опублікованих у співавторстві з М. В. Костицьким, В. Я. Марчаком та А. В. Федіною монографії «Психологія судового розгляду кримінальних справ», навчальному посібнику «Судова психологія», методичних рекомендаціях «Організація психологічного обстеження кандидатів на посаду судді», внесок автора становить не менше 33 %; у науково-практичному посібнику «Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця» – 15 %. В опублікованих у співавторстві з В. В. Гордєєвим статтях «Внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів в адміністративній справі» та «Правовий статус помічника судді : оновлення та колізії» внесок автора становить 50 %; в опублікованих у співавторстві з І. А. Скуляк статтях «Внутрішнє переконання судді» та «Професійна втома або синдром емоційного вигорання працівників суду» внесок автора становить 80 %, в опублікованих у співавторстві з А. В. Федіною статтях «Психологічні особливості укладення угод про

примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим», «Застосування окремих європейських стандартів при вдосконаленні суддівської освіти» та «Процесуальні та психологічні особливості розгляду кримінальних проваджень судом присяжних» внесок автора становить 50 %.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дисертації оприлюднено автором у виступах на 13 міжнародних і всеукраїнських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, а саме: «Громадянське суспільство: емерджентність взаємозв'язків його підсистем» (м. Чернівці, 27–28 січня 2011 р.); «Філософські, методологічні, соціологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 28–29 травня 2011 р.); «Правова система України: сучасний стан та актуальні проблеми» (м. Івано-Франківськ, 24–25 травня 2013 р.); «Кримінальне процесуальне законодавство: генеза, сучасний стан, перспективи» (м. Київ, 26 вересня 2013 р.); «Актуальні питання правової теорії та юридичної практики» (м. Ужгород, 11–12 жовтня 2013 р.); «Сучасні тенденції в юридичній науці України та зарубіжних країн» (м. Запоріжжя, 27 грудня 2013 р.); «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи» (м. Дніпропетровськ, 28 грудня 2013 р.); «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети» (м. Одеса, 17–18 січня 2014 р.); «Апріорність політичної, правової та соціально-економічної свободи і компетенції – як стратегія розвитку громадянського суспільства» (м. Чернівці, 24 березня 2014 р.); «Актуальні проблеми юридичної психології» (м. Київ, 25 квітня 2014 р.); «Національні стандарти суддівської освіти: професійна психологічна підготовка» м. Київ, 4–5 листопада 2014 р.); «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (м. Київ, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дослідження, що сформульовані в дисертації, відображено в 45 наукових публікаціях, зокрема, у двох монографіях, одному навчальному посібнику, одному науково-практичному посібнику, одних методичних рекомендаціях, дев'ятнадцяти

статтях у фахових виданнях України, семи статтях у наукових виданнях інших держав, одній статті у нефарховому виданні України, тринадцяти тезах виступів на конференціях.

РОЗДІЛ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Необхідність використання психологічних знань у судовому процесі нині є безсумнівною. Як влучно стверджує М. В. Костицький, почуття правди та справедливості у людини часом домінують навіть над органічними потребами, що повною мірою стосується процедури судового розгляду. З іншого боку, людина в нашій державі є центром правового «космосу»: навіть держава відповідальна перед людиною. Тому справедливість, як вища вимога захисту прав і свобод громадян, зокрема судового захисту, перебиває можливі заперечення проти участі психологів у пізнанні обставин кримінального провадження, оскільки досліджується поведінка і діяльність людини, а психологи є основними фахівцями з людинознавства. Суд повинен мати чіткий психологічний портрет, аналіз поведінки і діяльності того, кого він судить, та тих, хто виступає потерпілими чи свідками. І потреба справедливості (яка досягається, серед іншого, за допомогою використання законів і закономірностей наукової психології) набагато вища від аргументів економічного, організаційного, матеріального характеру [188, с. 22-23].

Сучасна система психологічних знань розгалужена й багатоаспектна. Оволодіння ними в повному обсязі і неможливе, і недоцільне для працівників у сфері судочинства. Зазначене об'єктивно зумовлює необхідність існування та розвитку судової психології – науково-прикладного напрямку у межах психології юрисдикційної діяльності, що акумулює відповідні психологічні знання та адаптує їх до потреб сучасної судової практики. В загальній системі наукознавства такий напрям має визначене місце: він межує з психологією та юриспруденцією, інтегруючи приналежні їм знання з метою їх подальшого практичного застосування.

Між тим, незважаючи на зрозумілість та беззаперечність означеного положення та наявність великої кількості наукових напрацювань з судової психології, її концептуальні засади дотепер перебувають на стадії становлення, про що свідчать досить активні наукові дискусії щодо співвідношення юридичного та психологічного початків, загальної теорії і методології, витоків, місця в системі наук, об'єкта та предмета, завдань і методів.

1.1. Історичні витoki становлення судової психології як напряму юридично-психологічного знання

Розвиток судової психології зумовлювався розумінням прогресивними юристами і громадськими діячами необхідності розв'язувати кримінально-правові проблеми з залученням психологічних знань. Загалом передісторія виникнення та історія розвитку судової психології нараховує понад три століття, що дозволяє виокремити три основних її етапи:

- 1) кінець XVII ст. – кінець XIX ст. – накопичення фактів та встановлення основних психологічних закономірностей, притаманних процесові кримінального судочинства;
- 2) перша половина XX ст. – розгортання експериментальних досліджень учасників юрисдикційного процесу та офіційне визнання судової психології як наукової галузі та прикладного напряму;
- 3) друга половина XX ст. – початок XXI ст. – оформлення судової психології як напряму юридичної психології.

Так, І. Т. Посошков (1652-1726 pp.) у «Книзі про жадобу і багатство», пропонував різні способи допитів свідків і обвинувачуваних, рекомендував класифікувати злочинців за ступенем їх «зіпсованості». М. М. Щербатов (1733-1790 pp.) стверджував, що законодавець повинен знати людське серце і створювати закони з урахуванням психології народу. Український філософ-

просвітник та юрист П. Лодій (1764-1829 рр.) у праці «Логічні настанови, спрямовані на пізнання та розмежування істинного і помилкового» (1815 р.) намагався обґрунтувати кримінально-правові поняття за допомогою психології. Він визнавав лише ті покарання, що виступають як засоби психологічного примусу, вважав, що покарання має відповідати духові злочину [18; 21; 53; 437; 452 та ін.].

Наприкінці ХУІІІ ст. опублікована робота К. Екартсгаузена «Про необхідність психологічного аналізу кримінально-правових понять» (1792 р.). У першій половині ХІХ ст. побачили світ роботи І. Гофбауера «Психологія та її застосування до судового життя» та І. Фредрейха «Систематичне керівництво з судової психології», в яких висвітлювалися психологічні аспекти проблем особистості злочинця, індивідуалізації вини та покарання, а також безпосередньо психології кримінального судочинства.

Помітним досягненням у розвитку судової психології слід вважати праці Г. Гроса «Посібник для слідчих» і «Кримінальна психологія», підготовлені впродовж його творчої діяльності в Чернівецькому університеті. Автор уперше аргументував необхідність виділення окремого напрямку науки – судової психології, у структурі якої він вбачав «суб'єктивну психологію» – як психічну діяльність судді і «об'єктивну психологію» – як психічну діяльність тих учасників процесу, які забезпечують судді матеріал для остаточних висновків і суджень, необхідних для винесення вироку (обвинувачуваного, свідка, потерпілого) [18; 21; 53; 437; 452 та ін.].

О. Галич (1783-1848 рр.). писав, що суддя повинен бути хорошим психологом, бо карати злочинця можуть лише ті, хто розуміє його характер та спрямованість. С. Баршев у роботі «Погляд на науку кримінального законодавства» (1858 р.) відзначав, що жодне питання кримінального права не може бути вирішене без допомоги психології. На його думку, психологія потрібна не тільки суддям, але й слідчим, тому що зі скасуванням катувань у їх розпорядженні залишається лише один спосіб розкриття злочину – вплив на психіку злочинця.

У 1871 р. А. Фрезе опублікував роботу «Нарис судової психології», визначивши її предмет як «нотатки до юридичних питань про нормальні і ненормальні прояви душевного життя».

Прогресивні юристи другої половини XIX – початку XX ст. (Л. Владимиров, С. Гогель, Д. Дріль, А. Коні, Л. Петражицький, В. Чиж, М. Ядринцев та ін.) вказували, що лише психологія дозволяє визначити закономірності, які детермінують поведінку людини. Психологія повинна скласти наукові засади кримінального права, і на її базисі слід будувати концепції щодо суб'єкта злочину, вини та відповідальності, індивідуалізацію покарання. На думку Д. Дріля, психологія і право мають справу з законами свідомого життя людини. Оскільки право не володіє засобами для їх вивчення, воно мусить звертатися до психології. В іншому разі право перестає бути наукою[18; 21; 53; 437; 452 та ін.].

Професор Петербурзького та Варшавського університетів Л. Петражицький у книгах «Про мотиви людських вчинків» (1904 р.) та «Вступ до вивчення права і моральності. Емоційна психологія» (1908 р.) стверджував, що реально існують лише психічні процеси, а всі соціально-історичні утворення є лише їх зовнішніми проекціями – «емоційними фантазмами». Тому державно-правові та інші соціальні науки повинні базуватися на психологічних закономірностях.

Він поділяв право на позитивне та інтуїтивне. Перше санкціонується державою та є офіційним. Але соціальна норма стає правом не з моменту санкціонування, а після її осмислення та прийняття людиною. Друге – є певною емоційною реальністю як системою усталених ціннісних орієнтацій, воно переживається та відображається людиною у поведінці. Інтуїтивне право є абсолютним, а позитивне – відносним [307].

На початку XX ст. побачили світ роботи П. Блюнеллі «Свідомість обвинувачуваного» (1902 р.), М. Борста «Експериментальні дослідження достовірності свідчень» (1907 р.), К. Марбе «Принципи судової психології» (1913 р.), у яких розглядалися теоретичні і практичні питання

використовуваності психологічних знань у юрисдикційному процесі. В цей же час визначилися теоретичні засади судової психології як наукового напрямку. Так, О. Ольгинський до сфери її вивчення відносив психологію свідчень, психологію злочину і його причин, психологію злочинця і психологію винесення обвинувального вироку. А. Брусиловський визначав судову психологію як сукупність психологічних знань, спрямованих на висвітлення, постановку і експериментальну розробку проблем показань свідків, обвинувачуваного, інших учасників процесу (захисників, експертів, цивільних позивачів тощо). Йому належать також роботи щодо психології суду, презумпції невинуватості, доказів у кримінальному процесі, психології показань малолітніх свідків [18; 21; 53; 437; 452 та ін.].

На початку ХХ ст. були проведені перші експериментальні дослідження з судової психології, зокрема щодо достовірності показань свідків (В. М. Бехтерев), щодо можливостей діагностики причетності особи до злочину (О. Р. Лурія).

Офіційне визнання судова психологія одержала на I Всесоюзному з'їзді психологів (1930 р.), де з доповідями виступили А. Брусиловський («Основні проблеми психології підсудного у кримінальному процесі») і О. Тагер («Про висновки і перспективи вивчення судової психології») [33]. На жаль, вона не уникла хиб, притаманних психологічній науці того часу: домінування біологізаторства, рефлексологічна і реактологічна спрямованість експериментальних досліджень тощо. Після прийняття Постанови ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення у системі Наркомпросів» (1935 р.) розробка всіх психологічних проблем, у т. ч. у сфері кримінального судочинства, була припинена.

Наступний етап розвитку судової психології розпочався в 60-х роках ХХ ст. Першими роботами узагальнюючого характеру стали монографії А. В. Дулова «Введение в судебную психологию» (Москва, 1969 р.) та «Судебная психология» (Мінськ, 1970 р.) і О. Р. Ратінова «Судебная психология» (Москва, 1967 р.). В 1965 р. до програми підготовки юристів у

вищих навчальних закладах було введено курс «Психологія (загальна та судова)». У 1966 р. відбувся Всесоюзний семінар із судової психології, на якому обговорювалися питання викладання психології у вищих навчальних закладах, а також проблеми судово-психологічних досліджень. У цей же час створювалися програми і методичні рекомендації з судової психології для вишів і середніх спеціальних навчальних юридичних закладів. У 1968 р. на III Всесоюзному з'їзді психологів було заслухано значну кількість доповідей щодо психологічних проблем боротьби зі злочинністю, хоча окремої секції судової психології на з'їзді не було. У 1969 р. у головному кримінологічному науково-дослідному закладі країни – Всесоюзному інституті вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності (створеному в 1963 р.) – починає працювати сектор судової психології, завданнями якого було визначено дослідження психологічних аспектів індивідуальної і суспільної правосвідомості, вивчення психологічних чинників злочинності, психологічних засад слідчої та судової практики.

Результати наукових пошуків того часу знайшли своє відображення у монографіях, навчальних посібниках, статтях учених і практиків: В. Васильєва, А. Дулова, В. Коновалової, М. Костицького, О. Ратінова, О. Столяренка, С. Тарарухіна та ін. [18; 21; 53; 437; 452].

У 1971 р. у м. Москві відбулася I Всесоюзна конференція з судової психології, в якій узяли участь понад 300 вчених і практиків. Фахівці у сфері судової психології брали участь у наступних (V-VII) з'їздах психологів СРСР (1977, 1983, 1989 рр.) у складі секції «Юридична психологія».

Між тим наукова дискусія щодо місця і ролі судової психології в системі юридичної психології триває й дотепер. Безумовно, що судова психологія має власне предметне поле: проблематику, методологічні та концептуальні засади, прикладні аспекти. Але це не означає, що фахівці у цій площині мають єдину точку зору з усіх питань. Така дискусія була започаткована фундаторами судової психології А. В. Дуловим та О. Р. Ратіновим.

Віддаючи шану О. Р. Ратінову як першопрохідцю, слід зазначити, що його бачення судової психології не може вважатися досконалим. Він трактує її в широкому і вузькому смислі [337]. У першому випадку до складу судової психології входить правова психологія, кримінальна психологія, виправна психологія і психологія судочинства, або власне судова психологія. У другому – судова психологія вивчає психічні явища, пов'язані з участю в кримінальному судочинстві, закономірності людської психіки при здійсненні провадження по справі та при виконанні різних функцій у кримінальному процесі. Вона також досліджує шляхи і засоби формування психічної діяльності учасників кримінального процесу, вивчає ці психічні закономірності з метою їх найбільш успішного використання для вирішення завдань кримінального судочинства.

Виділення напряму наукового пошуку та практичного використання отриманих знань в обох сенсах саме по собі є логічною помилкою. Крім того, такий підхід не дозволяє визначитися з об'єктом і предметом науки, її теоретичними засадами та методологією.

Бачення судової психології А. В. Дуловим від початку було концептуальним [95], а його аргументи можна коротко сформулювати наступним чином.

1. Використання психологічних знань у будь-якому виді діяльності людини ще не дає підстав для створення прикладної галузі психологічної науки. Знання психології необхідне у всіх випадках, коли професійна діяльність передбачає спілкування та взаємодію фахівця з іншими людьми. Умови для утворення прикладної психологічної науки виникають лише тоді, коли закономірності та закони психологічної науки (наприклад, щодо законів сприймання, уваги, адаптації, стресу тощо) вже не можуть використовуватися в незмінному вигляді, а потребують подальшого уточнення чи трансформації.

2. Окрема галузь прикладної психологічної науки виникає там і тоді, коли психологічні знання використовуються не безпосередньо, а

опосередковано: слід спочатку з'ясувати, як видозмінюються певні закономірності в особливих умовах цієї діяльності при вирішенні її завдань. Судова діяльність якраз є такою, де виникають ці особливі умови і психічні явища набувають специфічного, притаманного лише їй значення.

3. Наявність самостійної прикладної науки – судової психології – зовсім не виключає можливості використання психологічних знань безпосередньо, але в цьому разі вони набувають статусу спеціальних. Спеціальні знання будь-якої галузі науки і практики можуть використовуватися в судочинстві (юрисдикційному процесі загалом), але їх носіями завжди залишаються представники цієї галузі. Відповідно, юрист чи юридичний психолог не є суб'єктами використання спеціальних знань.

Але далі А. В. Дулов також припускається логічної помилки: він відносить судову психологію (самостійну прикладну психологічну науку) до «допоміжних» юридичних наук [95], де вона займає місце поряд із судовою медициною, судовою психіатрією, судовою бухгалтерією тощо. Помилка полягає в тому, що використання у кримінальному (чи інших видах) судочинстві певних знань як спеціальних зовсім не переводить їх у розряд юридичних наук. Хімія залишається хімією, фізика – фізикою, балістика – балістикою, психіатрія – психіатрією.

На нашу думку, залучення спеціальних психологічних знань далеко не вичерпує обсягу судової психології. Це – лише деяка її частина, представлена судово-психологічною експертизою, консультаціями та участю спеціаліста. Що ж стосується прикладної науки – судової психології, то її предмет та об'єкт повинен визначатися більш комплексно.

На думку А. В. Дулова, структура судової психології представлена загальною та особливою частинами [95]. У першій частині висвітлюються завдання, предмет і методи, місце в системі наук, історія розвитку, характеристика психологічної структури діяльності, психологічні засади виховання на різних стадіях здійснення правосуддя. Тут же розглядаються психологічні особливості основних учасників кримінального процесу:

злочинців та фахівців-юристів; можливості судово-психологічної експертизи та судово-психологічні методи впливу на особистість.

Останнє положення, на нашу думку, є хибним: не існує і не може існувати якихось особливих судово-психологічних методів; є методи психологічної діагностики та психологічного впливу, що реалізуються у специфічних умовах і щодо специфічних осіб.

В особливій частині вивчаються психологічні особливості діяльності на певних стадіях здійснення правосуддя, а саме: вплив процесуальної форми на відносини учасників та їх психіку, на можливість і результативність застосування судово-психологічних методів; особливості психічних процесів і станів учасників; психологічні особливості діяльності по збиранню, дослідженню та оцінюванні доказів. В особливій частині повинні також міститися рекомендації щодо врахування психологічних закономірностей: на попередньому розслідуванні, при розгляді справ у судах, у діяльності по виправленню і перевихованню засуджених.

Близьким було бачення місця судової психології у структурі нової прикладної психологічної науки В. Ф. Пирожковим (1966 р.) та В. О. Коноваловою (1990 р.). Таку науку вони називали «правовою психологією» та виділяли три її галузі: кримінальну (кримінологічну) психологію, судову психологію та виправно-трудову (кримінально-педагогічну) психологію.

На той час В. О. Коновалова до загальної частини правової психології відносила теоретичні засади науки (предмет, методи, місце в системі наук), кримінальну психологію та психологію профілактичної діяльності; до особливої – судову та виправно-трудову психологію [166]. З часом її наукові уявлення значно трансформувалися: в курсі лекцій «Юридична психологія» (у співавторстві з В. Ю. Шепітьком; К., 2004) виділяється чотири галузі, а саме правова та кримінальна психологія, психологія судочинства (процесуальної діяльності, слідчої та судової роботи), пенітенціарна психологія [171].

Професор А. Ф. Зелінський опублікував у 1999 р. навчальний посібник «Кримінальная психология», в якому спробував обґрунтувати, що кримінальна психологія є більш загальною стосовно юридичної психології дисципліною та включає всю її проблематику [121]. Приблизно таку ж позицію представляв М. Ф. Будіянський у навчальному посібнику «Кримінальна психологія» (Одеса, 2003). Автор надає читачеві певну інформацію щодо психології злочинця, правопорушення, злочину та психологічних прийомів, що можуть бути використані у процесі розслідування злочину. У своїй наступній роботі «Психологія судової діяльності» (Одеса, 2005) він розкриває психологічні особливості праці судді, діяльності суду та розгляду кримінальних справ; уперше робить вдалу спробу розкрити психологічні механізми діяльності господарського суду.

У навчальному посібнику «Психологія судової діяльності» (Харків, 2006) В. Ю. Шепітько зазначає, що судова психологія охоплює проблематику, яка стосується психологічної характеристики правоохоронної діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних із доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також аналізу психологічної сторони формування внутрішнього переконання [442]. На думку автора, судова психологія вивчає: 1) психологію слідчої діяльності, 2) психологію судової діяльності. До неї належить також комплекс питань, що характеризують психологічний аспект профілактичної діяльності у сфері судочинства.

Як бачимо, водночас має місце і розширення предметного поля судової психології (психологічна характеристика правоохоронної діяльності, психологія слідчої діяльності), і його звуження, оскільки психологія судової діяльності – це лише діяльнісний аспект психологічного дослідження. Багатоманітні та складноопосередковані відносини у площині будь-якого напрямку судочинства потребують урахування особистісної складової, і вона не є менш важливою.

Таким чином, починаючи з 90-х років ХХ ст. більшість науковців визначилася з місцем судової психології у системі психологічних дисциплін – це напрям юридичної психології. Безумовно, що судова психологія має власну парадигму, тобто «визнані усіма наукові досягнення, котрі впродовж певного часу надають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення» [217, с. 11], «певні загальноприйняті приклади фактичної практики наукових досліджень – приклади, що включають закон, теорію, їх практичне застосування, – все в сукупності дає нам моделі, з яких виникають конкретні традиції наукового дослідження» [217, с. 18]. Наявність парадигми передбачає власні проблеми, традиційні методологічні, концептуальні, інструментальні і прикладні підходи, що використовуються більшістю дослідників, а також засад, у межах яких нові покоління науковців могли б знайти для себе невирішені проблеми і підходи до їх вирішення.

Але наявність парадигми не означає, що всі психологи мають єдину точку зору з усіх питань. Зокрема, межі та проблематика судової психології дотепер залишаються предметом дискусій.

Так, В. Л. Васильєв у навчальному посібнику «Юридична психологія» (Л., 1974) до проблем загальної частини відносив загальнотеоретичні питання, а також психологію правосвідомості та психологію юридичної діяльності; у підручнику «Юридична психологія» (С.-Пб., 2010) до цього додалися основи загальної та соціальної психології, психологія правовідносин у сфері підприємництва. Відповідно, особлива частина в першому варіанті була представлена психологією кримінальною, слідчою (розгляду кримінальної справи у суді), потерпілого, виправно-трудовою, судово-психологічною характеристикою неповнолітніх злочинців, судово-психологічною експертизою; в другому – ще й адаптацією особистості до умов нормального життя [53].

Більш послідовним є М. І. Єнікеєв. У підручнику «Общая, социальная и юридическая психология» (С.-Пб., 2005) він визначає юридичну психологію як науку, що вивчає закономірності у сфері правового регулювання,

правозначимої поведінки та складається з п'яти частин: 1) методологічні засади; 2) правова психологія; 3) проблеми кримінального судочинства (кримінальна психологія, психологія попереднього слідства та судового розгляду, виправна психологія); 4) психологія цивільного правового регулювання; 5) психологічні аспекти діяльності адвокатури. Але, як бачимо, такий підхід також не є досконалим [102].

Можна наводити й інші підходи до визначення структури юридичної психології – кожен із них чимось різниться. Така ситуація пояснюється появою нових проблем та напрямів наукових досліджень, накопиченням емпіричного матеріалу з наступним його узагальненням і свідчить про перспективність розвитку юридико-психологічного знання. Наука знаходиться у процесі свого активного становлення і розвитку.

Оскільки юридична психологія є інтегративною наукою, то в питанні визначення її об'єкта і предмета науковці часто не знаходили консенсусу, тривалий час юридична психологія навіть іменувалась судовою. Край цьому було покладено лише в 1971 році на Всесоюзній конференції з судової психології, за результатами якої делегати прийшли до спільної думки стосовно структури цієї науки, виділивши:

- 1) загальні питання юридичної психології (предмет, система, методи, історія);
- 2) психологія нормативно-правової регуляції – правова психологія і правосвідомість;
- 3) психологія злочинності та особистості злочинця – кримінальна психологія;
- 4) психологія слідчої та судової діяльності – судова психологія;
- 5) психологія виправлення та перевиховання правопорушників – виправна психологія.

Така узгоджена позиція щодо структури науки призвела до усвідомлення неспроможності її старої назви охопити всю повноту досліджуваних нею проблем. Із цього часу вказану науку рекомендовано

називати юридичною психологією, одним із напрямів якої виступає судова психологія.

В. Л. Васильєв влучно зауважує: якщо право в першу чергу виділяє в людині правопорушника, то юридична психологія досліджує людину в правопорушникові, свідкові, потерпілому тощо [53, с. 3].

Юридична психологія як науково-практична наука вивчає психологічні закономірності системи «людина – право (законодавство)», розробляє рекомендації та шляхи підвищення її ефективності; наука про факти, закономірності і механізми людської психіки у сфері правових відносин і правової (законослухняної) чи протиправної (антизаконної) поведінки [452, с. 168].

Виходячи з цього, можна вважати, що об'єктом юридичної психології є психіка особистості (її прояви) та психологія соціальних груп у сфері, врегульованій правом і законом.

Інтегративний характер юридичної психології обумовлює і різні підходи щодо визначення її предмету. Наприклад, О. М. Столяренко зауважує, що юридична психологія в «юридичній частині» розуміє свій предмет так, як його розуміє юридична наука, а у «психологічній» – як його розуміє психологічна наука. Тому предметом юридичної психології виступає психологічна реальність (психологічні феномени, психологічні закономірності та психологічні механізми) в діяльності юридичних органів, державних, господарських та громадських організацій у їх впливі на правову систему і залежності від неї, а також юридично значущих сторін способу життя, поведінки і правовідносин громадян і їх груп. Тобто, О. М. Столяренко визначає предмет юридичної психології як психологію людей у відносинах з системою права [370, с. 11].

А. В. Дулов вважав, що предметом юридичної (в його інтерпретації – судової) психології є особливості розвитку і прояви психічних закономірностей, пов'язаних із процесом діяльності щодо здійснення правосуддя [95, с. 16]. В. Л. Васильєв при визначенні предмету

обговорюваної науки звертає увагу на те, що стійкі особливості характеру та особистості потерпілого, правопорушника, свідка розвиваються і протікають, підкорюючись загальнопсихологічним та психофізіологічним законам. А специфіка предмету юридичної психології полягає в особливостях бачення цих станів, у дослідженні їх правового значення для встановлення істини, в пошуках науково обґрунтованих методів зниження можливості порушення правових норм шляхом психологічної корекції як цих станів, так і рис особистості правопорушника [53, с. 2].

В. О. Коновалова і В. Ю. Шепітько вважають, що до предмету юридичної психології належать закономірності й механізми психіки людини у сфері регулювання правових відносин [169, с. 14]. В. В. Бедь указує, що предметом юридичної психології є вивчення психічних явищ, механізмів і закономірностей особистості (особи), які проявляються в сфері дії права [21, с. 12]. О. М. Бандурка, С. П. Бочарова і О. В. Землянська вважають, що предметом юридичної психології є закономірності поведінки людини у системі правових відносин, а також структури і види юридичної діяльності [18, с. 5].

Узагальнюючи окреслені наукові позиції, ми підтримуємо думку М. В. Костицького про те, що предмет юридичної психології включає психологію особистості у межах правового опосередкування її життєдіяльності, психологію правового вчинку і поведінки, психологію функціонування юридичних органів і діяльність посадових осіб, наділених правами і обов'язками, особистість юриста. Рівночасно у предметі юридичної психології виділяються процеси, стани, явища, вчинки, поведінку, діяльність, особистість, установку, спілкування та ін. [183, с. 14; 186].

Зазначене дозволяє нам запропонувати структуру сучасної юридичної психології як науки, місця у ній судової психології, а також об'єкта і предмета останньої.

Галузі юридичної психології:

1) **кримінальна психологія** – вивчає психологічні закономірності формування особистості правопорушника (злочинця) та злочинних груп (натовпу);

2) **психологія юрисдикційного процесу** – представлена наступними напрямками:

- оперативно-розшукова психологія;
- слідча психологія;
- судова психологія;
- психологія адвокатури та прокуратури;
- психологія інших фахових напрямів юрисдикційного процесу;
- психологія управління;

3) **пенітенціарна психологія** – вивчає психологічні особливості особистості у процесі відбування покарання;

4) **правова психологія** – встановлює психологічні аспекти правотворчості і правозастосування;

5) **психологія юридичної праці** – досліджує психологічні аспекти професійного відбору та професійної підготовки фахівців-юристів.

Відповідно, об'єктом вивчення для всіх вищезазначених галузей юридичної психології є психолого-правова реальність – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням певних дій чи реалізацією певної діяльності; предметом – факти, закономірності та механізми людської поведінки, що здійснюється у зв'язку з цими суспільними відносинами.

Напрями психології юрисдикційного процесу зорієнтовані на встановлення психологічних закономірностей здійснення певного фахового напрямку діяльності (оперативно-розшукової, слідчої, судової та ін.) і особливостей її впливу на особистість фахівця.

1.2. Теоретичні засади судової психології на сучасному етапі розвитку

Теорія становить собою систему знань, яка описує та пояснює певну кількість явищ дійсності і зводить стосовно них закономірності, закони тощо до одного об'єднувального начала. Структурно теорія виглядає як цілісна, упорядкована система положень, об'єднана загальною ідеєю [341, с. 14].

Теорія має різні призначення: для протиставлення практиці або гіпотезі як неперевереному знанню у формі припущення; для узагальнення передової практики відображенням її у мисленні і відтворенням реальної дійсності. Теорія безперервно пов'язана з практикою, яка ставить перед пізнанням завдання і вимагає їх вирішення. І саме якісна теорія спроможна вирішити сформульовані практикою завдання.

Проте не кожне знання може претендувати на статус теорії, яка, у свою чергу, повинна задовольняти низку вимог, що уможливають її ефективне застосування.

Кожна теорія містить певну міру узагальнення, котра мусить відповідати специфіці досліджуваних явищ, даючи можливість вивчити як загальне, так і окреме. Звідси випливають два основні значення теорії:

перше – як сукупність найбільш узагальнених наукових знань у вигляді тверджень, пояснювальних схем, класифікацій, типологій і т. ін, що охоплюють і розповсюджуються на психологію в цілому чи окрему її галузь;

друге (вузьке) значення – це сукупність менш узагальнених і більш конкретних положень, що охоплюють і пояснюють одне чи декілька споріднених явищ.

Невід'ємним елементом теорії є її прогностична здатність, яка полягає у спроможності передбачити розвиток певних явищ, що в сукупності і формує цінність кожної теорії.

Теорія є надбудовою стосовно практики, якій покликана служити з часу свого створення. Практика повинна користуватися теорією і таким

чином перевіряти її на спроможність і самодостатність. Здатність теорії витримати таку перевірку і формує чергову ознаку теорії.

Окрім того, теорія повинна відповідати фактам, які допомагають їй проникати у сутність досліджуваних явищ. Нехтування переліченими вимогами, підкреслює Б. Ф. Ломов, «обертається тим, що психологічні завдання беруться вирішувати дилетанти», і це становить наразі одну з найсерйозніших небезпек для психології [229, с. 37-43]. Як влучно зазначив О. Р. Ратінов, «питання щодо природи науки, її предмет та взаємозв'язки з різними галузями психології та правознавства – не абстрактно академічне, а важливе практичне питання, від вирішення якого залежать межі компетенції юридичної психології та суміжних наук, перспективи досліджень, придатність наукових рекомендацій, організація та зміст професійної підготовки спеціалістів» [332, с. 107].

У свою чергу Л. Хьєлл і Д. Зіглер формують специфічні критерії оцінки психологічної теорії. До них вони відносять наступні:

1. Широта охоплення різноманітних феноменів. Чим більшу сферу поведінки людини пояснює теорія, тим більше вона багатостороння;
2. Економність теорії (відсутність надлишкового теоретичного багажу);
3. Евристична цінність теорії (стимулюючий вплив для подальших досліджень);
4. Верифіковуваність (здатність теорії витримати перевірку незалежним дослідником);
5. Внутрішня узгодженість теорії (відсутність внутрішніх протиріч) [410, с. 14].

Отже, думки науковців різних психологічних шкіл щодо вимог стосовно психологічної теорії збігаються.

Усю сукупність теорій у психології можна поділити на окремі види.

1. За ступенем узагальнення у сучасній психології прийнято розрізняти [222, с. 15]:

- макротеорії, або загальні (в межах усієї психології);

- метатеорії, або галузеві;
- мікротеорії, або спеціальні.

Теорії першого рівня присвячені психіці в цілому, її законам, закономірностям, механізмам, виникненню та розвитку (теорія детермінації психіки О. М. Леонтьєва, теорія розвитку психіки Е. Еріксона).

Теорії другого рівня аналізують психічне стосовно окремих галузей людської діяльності, сфер та особливостей прояву психічного (генетична теорія С. Д. Максименка, психологічна теорія права Л. Й. Петражицького).

Теорії третього рівня пояснюють окремий аспект психічного, психологічне явище як таке (наприклад, теорії особистості К. Левіна, Р. Кеттелла, А. Маслоу, А. Петровського, К. Платонова чи теорії емоцій У. Джемса – Г. Ланге, П. Симонова і т. ін.).

2. *За способом побудови* розрізняють теорії [149, с. 18]:

- дедуктивні (від загального до конкретного) та їх різновид – аксіоматичні;
- індуктивні (від окремого, конкретного до загального);
- функціональні, в яких поєднуються обидва способи побудови теорії.

До теоретичних галузей психології належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна, генетична, соціальна, порівняльна, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки.

Науково-прикладну групу психологічних наук складають психологія праці, інженерна психологія, психологія творчості, космічна психологія, військова психологія, психологія управління та менеджменту, економічна психологія, психологія бізнесу, екологічна психологія, психологія спорту, вікова, педагогічна, медична та спеціальна (дефектологічна) психологія, а також юридична психологія з визначеними вище напрямками, до яких належать і судова психологія.

Практична психологія – це психологічні служби освіти, охорони здоров'я, сім'ї, практична психологія спорту, праці та профорієнтації, служби

соціально-психологічної та виховної роботи в Збройних Силах, відділення психологічного забезпечення в правоохоронних органах тощо.

Визначимо взаємозв'язки судової психології з основними теоретичними та науково-прикладними галузями психологічної науки.

Загальна психологія вивчає закономірності прояву психічних явищ, розробляє методологію психологічних досліджень, розкриває науковий зміст основних психологічних понять. Предметом загальної психології є пізнавальна і практична діяльність людини, закономірності перебігу психічних процесів, психічна саморегуляція особистості, домінуючі мотиви поведінки та діяльності людини, її здібності, темперамент і характер.

Набутки загальної психології як основа використовуються всіма іншими галузями психологічної науки. Так, із загальної психології виділилася як напрям, а пізніше розвинулася до рівня окремої галузі психологічної науки – психологія особистості. Вона вивчає закономірності формування людини як суб'єкта життєтворчості, механізми, форми і методи інтегрування всіх психічних процесів, станів, властивостей індивіда у системну якість, що опосередковує його взаємодію із соціальним середовищем через соціалізацію, діяльність, поведінку, соціально-значимі взаємини [237, с. 9-18].

Вікова психологія вивчає психічний розвиток людини в онтогенезі, становлення в людини психічних процесів, властивостей, станів. Вона охоплює дитячу психологію, психологію підлітка, юнака, дорослої людини, людини похилого віку [331, с. 9].

У зв'язку з диференційною, вікова психологія розглядає вік людини як функцію біологічного та історичного часу. Індивідуальний розвиток особистості вивчається залежно від життєвого шляху, типу характеру, змісту діяльності (у т. ч. професійної), трудової та професійної активності. Напрямами досліджень вікової психології є специфічні властивості людини як індивіда, особистості, громадянина. Вікова психологія також виявляє особливості психічних процесів особистості залежно від впливу на неї

культурно-історичних, етнічних, соціальних, економічних, статеві-вікових факторів, які мають значення для судової психології.

Для судової психології мають велике значення дослідження психології праці. За допомогою цієї науки досліджуються психологічні особливості трудової діяльності слідчого, прокурора, судді, адвоката, як учасників судового засідання, їхні професійні якості, психологічні основи організації та підвищення продуктивності праці ін. Психологія праці дає змогу виявляти, попереджати психологічну стомлюваність, психологічне «вигорання» та «професійну деформацію».

З психологією праці нерозривно пов'язана інженерна психологія, яка вивчає трудову діяльність людини у процесі взаємодії з машинами, технічними засобами, інформаційними системами, що має значення для досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про злочини у цій сфері. Предметом психології праці є діяльність оператора в автоматизованих системах, диспетчера, машиніста, судноводія, пілота, водія на транспорті, розподіл і погодження функцій між людиною і машиною, проблеми адаптації людини до технічних засобів, системотехнічні проблеми проектування, побудови та експлуатації системи, людина – технічні засоби – середовища, вироблення методів визначення надійності й ефективності роботи фахівців у таких системах.

Інженерна психологія займається вивченням психофізичного напрямку особистості оператора, диспетчера, особи, яка управляє транспортним засобом; системотехнічний напрямок, пов'язаний із інженерним транспортуванням, експлуатаційний – із забезпеченням наукової організації праці, розробкою методів і засобів контролю працездатності та стану оператора (диспетчера, особи, яка управляє транспортним засобом).

Медична психологія – галузь психологічної науки, яка досліджує вплив різних психологічних факторів на виникнення, перебіг хвороб, процес видужання людини, а також вплив захворювання на особливості психічних станів і процесів, психічну діяльність [241, с. 9-10]. До структури медичної

психології входять клінічна психологія, психосоматика та соматопсихологія, патопсихологія, психотерапія і психогігієна. Частина з них досить розвинені і деякими авторами вважаються самостійними (чи комплексними) психологічними науками.

Клінічна психологія, як частина медичної психології, вивчає психічні фактори походження та перебігу хвороб, їх вплив на особистість, психологічні аспекти процесу лікування, діагностику відхилень в інтелектуальній, вольовій та емоційних сферах, особистісному розвитку, корекцію дезадаптивних і девіантних форм поведінки, специфіку психопрофілактики та соціальної реабілітації пацієнтів з психічними чи соматичними розладами [241, с. 298-303].

Патопсихологія визначає особливості психічної діяльності людини при патологічних станах мозку, пов'язаних із різними захворюваннями, зокрема з тими, які призводять до розладу вищої нервової діяльності, що впливає на протікання психічних процесів (відчуття, сприйняття, увага, пам'ять, мислення), і змінює психічні стани та властивості особистості.

Психосоматика є частиною медичної психології, зорієнтованою на вплив психічних факторів на виникнення соматичних захворювань (гіпертонії, виразки шлунку, бронхіальної астми, нейродермітів) та вплив важких, хронічних чи невиліковних захворювань на психіку людини. Вона підтвердила, що соматичні захворювання виникають не лише внаслідок біологічних (фізіологічних, генетичних) факторів, але й через психологічні чинники захворювань та їх протікання. Водночас обґрунтовано, що соматичні захворювання (особливо важкі хронічні, невиліковні) можуть суттєво травмувати психіку людини, змінювати особистість, призводити до виникнення крайнощів у психічних станах (психопатій) чи психопатичних розладів особистості. Дані медичної психології можуть використовуватися при визначенні психічних розладів, які впливають на здатність особи в момент вчинення нею злочину повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними, що має значення для індивідуалізації покарання суб'єкта

злочину.

Важливою галуззю психології, яка взаємодіє із судовою психологією, є соціальна психологія, що вивчає закономірності поведінки та діяльності людини в соціальних групах, психологічні особливості міжособистісних відносин у самих групах і психологію груп як цілостей. При цьому досліджується структура та динаміка малих і великих соціальних груп, комунікація між та всередині груп, проблеми менталітету етносів, етнічних груп, соціально-психологічні механізми поведінки та діяльності груп, глибинні соціально-психологічні та духовні характеристики соціуму, свідомі та підсвідомі регулятивні чинники соціальної динаміки, властивості, стани, процеси поведінки, а швидше діяльності, прояв архетипів у груповій поведінці та ін. [177, с. 11-16].

В контексті вищезазначеного, судова психологія є самостійним напрямом наукових досліджень, який виник у межах юридичної психології та інтегрує психологічне і юридичне знання. Вона вивчає проблематику, що стосується психологічної характеристики судової діяльності, пізнавальних процесів, пов'язаних із доказуванням, психологічних основ проведення окремих процесуальних дій, а також психологічних аспектів формування внутрішнього переконання. До предметного поля судової психології належить і вирішення комплексу питань, що характеризують психологічний аспект профілактичної діяльності у сфері судочинства. Основну увагу судова психологія звертає на психологічні особливості особистості, поведінки та діяльності у сфері права і закону, оскільки право і закон – результат людської діяльності, звернені, передусім, до особистості. Особистість стає стороною відносин, урегульованих правом і законом у всій їх різноманітності (цивільних, адміністративних, господарських, сімейних, кримінальних ін.) у зв'язку чи з приводу фактів, які набувають конкретного юридичного значення стосовно даного випадку.

Судова психологія є теоретико-прикладним напрямом знань. Теоретичні юридичні науки (теорія держави та права, соціологія права,

філософія права) запозичують її узагальнені знання про психологію діяльності учасників юрисдикційних процесів. Прикладні юридичні науки (кримінологія, криміналістика, теорія окремих видів юрисдикційного процесу, матеріальні галузі права, теорія доказів) збагачуються психологічним знанням, отриманим судовою психологією. Зокрема, запозичується знання про психологію внутрішнього переконання, мотиви та психологічні механізми правопорушення (суб'єктивна сторона делікту, детермінанти правопорушення – у кримінології), психологічну сторону поведінки та діяльності правопорушника (протиправна діяльність – у криміналістиці, протиправна поведінка – у кримінології), психологічні засоби впливу на правопорушника (з метою його викриття чи перевиховання).

Судова психологія взаємодіє та доповнює отриманим психологічним знанням такі науки, як загальна, вікова, педагогічна, спеціальна, медична психологія, патопсихологія та ін. Указані науки збагачуються завдяки отриманню від судової психології такого знання, яке самі вони безпосередньо отримати не можуть. Лише судова психологія вивчає психологічні особливості та прояви людини у сфері права і закону. З огляду на специфічну юридичну процедуру, наприклад судовий розгляд, досудове розслідування, прокурорський нагляд, оперативно-розшукову діяльність, які мають більший чи менший характер закритості та характеризуються обмеженням доступу, тільки судові психологи можуть отримати в цих сферах необхідну психологічну інформацію та працювати з нею. З іншого боку, лише судові психологи обізнані з нормативним характером регулювання юридичної діяльності та здатні розібратися в її тонкощах, специфіці. Не знаючи цих особливостей, неможливо зрозуміти та дослідити психологічну складову професійної діяльності судді та інших учасників процесу судочинства, їх особистості чи психологічні сторони правовідносин, правочинів, правопорушень.

Для визначення можливості судової психології забезпечити теоретичну

та прикладну базу для забезпечення юрисдикційного процесу, необхідно встановити об'єкт і предмет цієї науки.

М. В. Костицький вважає об'єктом науки, наукового пізнання вичленену частину об'єктивної реальності, яка на рівні свідомості сприймається та відділяється від інших об'єктів. Неусвідомлена (навіть гіпотетично) частина об'єктивної реальності об'єктом пізнання бути не може. Не можна пізнавати того, що не виділяється на рівні свідомості. А предметом – пізнавальну та досліджувану частину об'єкта [186, с. 12-13].

При такому підході об'єктом дослідження психології є психіка як властивість високоорганізованої матерії, прояв духовності людини, форм відображення суб'єктом об'єктивної реальності, побудова невідчужуваної картини світу і саморегуляції на основі поведінки та діяльності. Як зазначає М. В. Костицький, у психологічній науці має місце недиференційований підхід до об'єкта і предмета цієї науки. Часто вони вживаються як синоніми [186, с. 12-14].

Оскільки судова психологія є напрямом юридичної психології та міститься на межі юриспруденції і психології, щоб визначити її об'єкт і предмет, слід розібратися з об'єктом і предметом юриспруденції. Об'єктом юриспруденції є соціальна дійсність, буття людини і соціальних груп, право і законодавство які забезпечують їх існування та життєдіяльність. Предмет юриспруденції – загальні та специфічні закономірності виникнення розвитку та функціонування права, законодавства держави, а також основні змістові риси права, законодавства і держави [378, с. 472].

Інтеграція юридичного і психологічного знання відбувається в судовій психології на трьох рівнях:

- 1) при застосуванні психологічного знання у судовій діяльності в «чистому» вигляді, наприклад, як методу експертних психологічних оцінок;
- 2) як розгалуження, уточнення, удосконалення юридичних понять та інститутів за рахунок залучення психологічних категорій, а також застосування фахівцями психологічних методів у наукових дослідженнях та

судовій діяльності. При цьому психологічним змістом насичуються такі класичні юридичні поняття, як «правосвідомість», «вина», «осудність», «дієздатність», «правоздатність», «мотивація правомірної (чи протиправної) поведінки», «правопорушник (делінквент)» та ін.;

3) як двосторонній процес, що зумовлений потребою виникнення та розвитку нового знання, яке водночас необхідне і для психології, і для юриспруденції.

Судова психологія забезпечує досягнення змісту сучасних соціальних реалій, що стосуються права, закону, їх застосування, всієї психологічної матерії, яка не належить до юриспруденції та перебуває поза її межами. Судова психологія синтезує психологічні знання у конкретному напрямку, створюючи додаткові можливості для розвитку права, законодавства та психології, психологічного забезпечення судової практики.

Тому судова психологія як науково-практична наука вивчає психологічні закономірності системи «людина – право (законодавство)», розробляє рекомендації та шляхи підвищення її ефективності.

Виходячи з цього, можна вважати, що **об'єктом судової психології** є суспільні відносини, які виникають між учасниками юрисдикційного процесу.

Що стосується предмету судової психології, то предметом будь-якої науки завжди є вивчення певної групи закономірностей. Відповідно до цього, предметом будь-якої психологічної науки є вивчення закономірностей виникнення, розвитку і прояву психічних явищ, закономірностей формування психічних властивостей людини.

У свою чергу прикладні галузі психологічної науки, в тому числі й судова психологія, покликані конкретизувати, поглиблювати загальні закономірності психологічної науки стосовно до певних видів діяльності людини. Прикладні галузі психологічної науки не обмежуються тільки виявленням дії тих чи інших факторів на психіку людини при здійсненні практичної діяльності. Ці галузі займаються і розробкою заходів,

спрямованих на пристосування психіки людини до діяльності в тих чи інших специфічних умовах, перед ними ставиться завдання вироблення психічних якостей, що забезпечують та полегшують виконання певної діяльності.

Прикладна психологічна наука не обмежується тільки вивченням психічних закономірностей, які наявні в даному виді діяльності, вона повинна мати своїм предметом і розробку спеціальних психологічних методів, що полегшують діяльність, заснованих на знанні загальних закономірностей психологічної науки. Зазначене співвідношення в кожній прикладній психологічній науці може бути різним. Воно обумовлюється видом діяльності, об'ємом безпосередньо досліджуваних психічних закономірностей, завданнями, які необхідно вирішити за допомогою психологічної науки. Причому ці завдання можуть бути спрямовані як на виявлення специфічних закономірностей, так і на подолання конкретних проблем, що виникають при здійсненні певного виду діяльності.

Всі ці особливості, притаманні прикладним психологічним наукам, проявляються і в судовій психології. Без урахування всього викладеного не може бути проведена наукова розробка предмета, методів і системи цієї науки.

Судова психологія з'явилася, насамперед, за наявності умов для виникнення будь прикладної науки, до яких належать: самостійність предмета дослідження, особливі цілі дослідження, модифікація методів дослідження. Поява судової психології пов'язана з наявністю спеціальних завдань у діяльності по здійсненню правосуддя, вирішенню яких вона повинна допомогти застосуванням пізнаних закономірностей у галузі психології. У цьому полягає одна з характерних особливостей судової психології, що покликана:

- 1) допомагати діяльності по здійсненню правосуддя;
- 2) безпосередньо пов'язана з процесуальними галузями права;
- 3) сприяти вирішенню завдань, що виникають у юрисдикційних процесах.

Сфера дії судової психології може включати в себе не тільки обслуговування галузей права, які безпосередньо регулюють діяльність щодо здійснення правосуддя, але і галузі права, які покликані допомагати загальним завданням правосуддя адміністративно-правовими методами (адміністративне право, виправно-трудове право).

Зазначені особливості судової психології закріплені і у самій її назві. Оскільки судова психологія служить процесуальній діяльності й має на меті допомагати у вирішенні завдань правосуддя, які завжди здійснюються тільки через суд, вона називається судовою, а не правовою, що чітко визначає сферу її дії і розв'язувані нею завдання.

Викладене дає можливість розглянути питання про предмет судової психології, від правильного розуміння якого залежать межі використання даних цієї науки в практичній діяльності.

На нашу думку, найбільш вдало визначив предмет судової психології А. В. Дулов, який вважав, що ним є особливості розвитку та прояви психічних закономірностей, пов'язаних із процесом діяльності щодо здійснення правосуддя [95, с. 16]. Ця наука покликана вивчати способи, шляхи впливу процесуальної діяльності на психологію людей з метою забезпечення оптимального встановлення істини, виховного впливу як на осіб, які вчинили злочин, так і на всіх громадян.

Предмет цієї науки охоплює психологію особистості у юрисдикційному процесі, психологію правового вчинку та поведінки, психологію функціонування судових органів і діяльність посадових осіб, наділених правами й обов'язками, особистість судді та інших учасників судочинства. Водночас у предметі судової психології виділяються явища, вчинки, поведінка, діяльність, особистість, установка, спілкування та ін.

Предмет судової психології перебуває в динаміці й розширюється за рахунок знань отриманих з галузевих психологічних та інших наук. Діалектика розвитку предмета судової психології ще й у тому, що для того, щоб розвивати свій предмет, вона втручається у сферу суміжних наук,

зокрема юриспруденції, та починає досліджувати такі обставини, які раніше не вивчалися через недоліки методичного апарату цієї науки чи через стійку антагоністичну позицію юриспруденції, яка монополізовувала дослідження певних сфер соціальної дійсності.

Судова психологія та інші психологічні науки є теоретичною базою судового психологічного пізнання, в т.ч. і в кримінальному процесі. Предмет такого пізнання не може бути ширшим за предмет психологічної науки і, в перш чергу, судової психології. Тобто психологічне пізнання у кримінальному процесі пов'язане з гносеологічною межею пізнання взагалі, зі сферою і можливостями пізнавати явища об'єктивно. Психологічне пізнання, його методи, не можуть бути іншими, ніж методи психологічних наук.

Втім, можемо стверджувати, що в теперішній час загалом позитивно ставлячись до психологічного пізнання, судді не розуміють повною мірою його можливостей, відповідно – не використовують його можливостей у власній практичній діяльності. Так, з 93 опитаних нами суддів апеляційного суду та загальних судів Чернівецької області лише 45 осіб, тобто 48,4 % від загальної кількості проанкетованих, відповіли, що вони мають практичний досвід залучення психологів до розгляду кримінальних справ. У всіх випадках йшлося про призначення судово-психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної експертизи. При цьому тільки у 10,7 % випадків у судове засідання запрошувався експерт-психолог для роз'яснення свого висновку. Професійний психолог як спеціаліст не запрошувався для участі в кримінальному провадженні жодного разу, навіть для участі у допиті неповнолітніх обвинувачених. Судді вважають, що участі адвоката, законного представника, представника органів опіки та піклування і кримінальної міліції в справах дітей, педагога в цьому випадку достатньо.

Підводячи підсумок, можна визначити, що *судова психологія – це наука, що вивчає закономірності людської психіки, які проявляються в процесуальній діяльності особи-учасника юрисдикційного процесу, а також*

розробляє на основі процесуального законодавства психологічні рекомендації, що забезпечують оптимальне досягнення завдань правосуддя.

На підставі вищенаведеного, ми можемо визначити коло завдань, які вирішує судова психологія. У завдання будь-якої науки завжди входить визначення стадій, етапів, елементів процесу пізнання предмета даної науки. У судовій психології все це пов'язано з психологічними дослідженнями діяльності щодо здійснення правосуддя. Звідси завданням даної науки є визначення всіх елементів діяльності, зв'язків між ними, умов, що впливають на зміну їх, тобто виявлення повної психологічної структури діяльності. Кожен вид діяльності вимагає застосування та розвитку різних фізичних і психічних властивостей людини. Ця відмінність визначається сутністю процесів, об'єктами впливу людини, метою та умовами її діяльності.

Психічні явища не можуть досліджуватися без урахування зовнішніх умов їх розвитку і прояву. У діяльності щодо здійснення правосуддя саме зовнішні умови часто створюють основу для зміни психічних явищ, впливають на структуру діяльності. Без психологічного аналізу всіх умов проведення кожної групи слідчих, судових та інших дій неможливо вирішити і всі інші завдання судової психології.

Особлива увага приділяється вивченню двох груп зовнішніх умов, що впливають на прояв психіки учасників судочинства: 1) впливу розслідуваної або розглянутої в суді події, при якій мали місце протиправні дії, і 2) впливу самої обстановки діяльності щодо здійснення правосуддя, регламентованого процесуальним законодавством.

Будь-яку діяльність значно легше здійснювати, якщо відомі заздалегідь всі її особливості. Це стосується й такої складної діяльності, як здійснення правосуддя. Пізнання всіх особливостей судової діяльності з точки зору психологічної науки дозволить більш цілеспрямовано планувати її, досягати найкращих результатів. Тільки вивчивши психологічну структуру судової діяльності, можна давати науково обґрунтовані рекомендації щодо її

поліпшення, полегшення, оптимізації. Це завдання повинна вирішувати судова психологія.

Сформульоване вище спільне завдання підрозділяється на значну кількість більш конкретних (приватних) завдань у відповідності з різними функціями, здійснюваними в загальній діяльності з досягнення завдань правосуддя. Розкриття загальної психологічної структури діяльності дозволяє виявити всі ті психічні властивості та якості, які необхідні для виконання різних процесуальних функцій або повинні в них проявлятися.

Судова психологія не тільки виявляє ті психічні властивості, які необхідні для здійснення постійних процесуальних функцій, а й визначає принципи професійного відбору для виконання різних функцій, допомагає оптимально організувати всю діяльність щодо здійснення правосуддя (активізувати її, підвищити якість, реалізувати виховний вплив та ін.).

Одним із загальних завдань, що доводиться вирішувати на всіх стадіях здійснення правосуддя та яке неможливо правильно і повно вирішити без використання психологічних знань, є вивчення особистості. Це необхідно для досягнення, перш за все, мети покарання в кримінальному процесі. Необхідно вивчати особистість не тільки правопорушників, а й інших учасників судового провадження. Причому це вивчення особистості дуже специфічне: слід враховувати особливі умови, в яких проявляються психічні явища.

Важливе завдання судової психології – виявлення закономірностей появи і розвитку дефектів соціально-психологічних властивостей особистості, які призводять до вчинення кримінальних правопорушень. Без його вирішення неможливо здійснювати адекватний на особистість правопорушника, перевиховувати його. Вивчення психіки правопорушника призводить до необхідності виявлення закономірностей формування та розвитку дефектів його правосвідомості.

Психологічне вивчення змісту та процесу формування правосвідомості дає можливість досліджувати норму поведінки, вивчати всі відхилення, що

призводять до кримінального правопорушення. Дослідження правосвідомості необхідно не тільки для виявлення причин кримінальних правопорушень, але і для вирішення таких питань, як внутрішнє переконання слідчих, прокурорів, суддів ін.

До завдань, які повинна виконувати судова психологія, сприяючи правосуддю, можна віднести:

- 1) захист особи, суспільства та держави від незаконних посягань;
- 2) охорона прав і свобод та законних інтересів учасників юрисдикційного процесу;
- 3) встановлення об'єктивної істини при розгляді судових проваджень;
- 4) винесення справедливого судового рішення;
- 5) гуманізація та індивідуалізація покарання в кримінальних провадженнях;
- 6) перевиховання і виправлення осіб, які вчинили кримінальні правопорушення;
- 7) зміцнення правосвідомості громадян;
- 8) попередження кримінальних правопорушень;
- 9) підвищення якості судового процесу;
- 10) оптимізація діяльності учасників судового засідання.

Зазначені завдання охоплюють проблеми практичної діяльності щодо здійснення правосуддя, які не можуть бути вирішені без знання психологічних законів і закономірностей.

1.3. Методологія сучасної судової психології

Поняття «методологія» у сучасному наукознавстві охоплює різні рівні наукового аналізу: загальна методологія (загальний філософський підхід і спосіб пізнання явищ дійсності); спеціальна методологія (сукупність методологічних принципів, які застосовуються в конкретній галузі знання);

сукупність конкретних методів і методичних прийомів. У найбільш загальному вигляді методологія – це вчення про принципи побудови, форми і способи пізнання. У методології втілений увесь досвід емпіричного і наукового пізнання дійсності людьми. Будь-яка система знання настільки наукова, наскільки міцний її методологічний фундамент. Найбільш грубі помилки, які часто не помічаються, відбуваються через нечіткість методологічних позицій. Опора на методологію відкриває принципово правильні шляхи виходу з будь-яких теоретичних і практичних проблем.

Будь-яке психологічне дослідження, послуговуючись як загальною, так і спеціальною методологією, повинно дотримуватися таких принципів, котрі обумовлюють взаємодію дослідника з соціально-психологічними реаліями світу, тобто є загальнонауковими і психологічними принципами:

- принцип історизму – забезпечує вивчення соціально-психологічної реальності з точки зору її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування, сучасного і майбутнього станів;

- принцип об'єктивності – означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку соціально-психологічних явищ у сукупності фактів і подій – суперечливих, багатогранних, позитивних, негативних, типових, нетипових; забезпечує взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного;

- принцип детермінізму – виражає існуючі у світі причинно-наслідкові зв'язки; покликаний встановлювати причини юридико-правових явищ, які, у свою чергу, є причинами наслідків у правовій сфері;

- принцип взаємозв'язку психіки і діяльності – взаємодіючи з об'єктами навколишнього середовища через діяльність, людина не тільки проявляє свою внутрішню сутність, але й розкриває їх властивості, які неможливо пізнати шляхом пасивного сприйняття;

- принцип системності – передбачає виокремлення певної системної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, систему зв'язків, структуру, враховуючи при цьому зв'язки і відносини з середовищем.

Наприклад, застосування цього принципу в соціальній психології передбачає такий підхід до соціально-психологічних проявів особистості, сфери спілкування та групових процесів, за якого окремі елементи предмета пізнання і дослідження розглядаються як такі, що взаємодіють, взаємозумовлюються, взаємопов'язані, тобто є елементами єдиного цілого;

- принцип розвитку – налаштовує на дослідження психологічних явищ у їх становленні та формуванні. Його застосування має особливе значення під час прогнозування механізмів, моделювання структури психологічної реальності, шляхів оптимізації міжособистісних стосунків, при вивченні соціокультурної, етнопсихологічної програми поведінки індивідів у групі, складових комунікативного потенціалу особистості;

- принцип гуманізму – є етичним аспектом психологічного відображення, визнає і характеризує людину, групового суб'єкта діяльності у сфері спілкування та групових процесів як найвищу цінність;

- принцип активності і творчої діяльності – вказує на активний взаємозв'язок людей у процесі спільної діяльності, обумовлений актом виявлення творчої діяльності кожного)

- принцип зворотного зв'язку – означає, що соціально-нормативна регуляція може існувати лише тоді, коли партнери отримуватимуть інформацію про ефект міжособистісних відносин, тобто коли відбувається взаємна оцінка дій та вчинків.

Ці принципи ґрунтуються на розумінні природи психологічного відображення як явища, соціального за змістом і психічного за формою та способом регуляції.

Специфіка інтегративності юридико-психологічних феноменів (фактів, закономірностей, механізмів), їх комплексна опосередкованість усіма обставинами життя (правовими, політичними, соціальними, матеріальними та ін.), визначає існування особливих, своєрідних причинно-наслідкових зв'язків (у т. ч. стійких юридико-психологічних закономірностей), необхідність їх розкриття та прийняття до уваги при вирішенні прикладних

питань [18, с. 5-7]. Ця необхідність знаходить вираження у спеціальних методологічних принципах судової психології, які доповнюють загальні. У них втілюється і узагальнюється досвід юридико-психологічних досліджень і вдалих прикладних наукових розробок.

Принцип *психологічної специфічності* зобов'язує розкривати в інтеграційних юридико-психологічних феноменах і опосередкуваннях передусім «психологічну складову», бо судова психологія – це напрям психологічної науки. При розкритті «психологічної складової», як показує досвід, реалізуються різні підходи :

1) психолого-ілюстративний – найбільш стародавній і спочатку єдиний, але зустрічається досі в процесуальних актах. Характерний тим, що в процесі суто юридичних міркувань і аналізів часом трапляються психологічні терміни та пояснення, без посилання на відповідне наукове обґрунтування;

2) психолого-коментаторський – прикметний, як і перший, побудовою юридичної логіки міркувань, але з ґрунтовним доповненням їх психологічними поясненнями. До такого підходу схильні, зазвичай, юристи за освітою і способом мислення, які відносно докладно ознайомилися з основами психології;

3) психолого-пояснювальний – схожий із другим, але психологічний коментар компетентний. Такий підхід реалізується особами з високим рівнем психологічної підготовленості;

4) психолого-феноменологічний – найбільш досконалий підхід, що дозволяє побачити юридичну реальність очима фахівця з ерудицією в галузі юридичної психології. Підхід орієнтований на виявлення саме психологічних феноменів і пояснення з допомогою їх юридичної реальності.

Принцип *юридичної специфічності* зобов'язує пам'ятати, що справжнє юридико-психологічне знання починається не тоді, коли під юридичні дії і проблеми підводяться загальнопсихологічні феномени і поняття, а тільки за умови, що розкривається саме юридична специфіка психологічного, його зміни під впливом юридичної реальності і зворотний вплив на цю реальність.

Це нелегке завдання, але, не вирішивши його, не можна претендувати на справді професійне в юридичному плані вирішення психологічних проблем у правосудді. Щоб бути справжнім юридичним психологом, недостатньо добре знати загальну психологію, потрібно ще оволодіти основами юриспруденції і добре розумітися на правоохоронній практиці.

Принцип *психологічної цілісності*, розвиваючи перший і другий принципи, виражає необхідність повного дослідження світу як індивідуально-психологічних, так і групових явищ практично при вивченні майже кожного юридико-психологічного питання, аспекту або проблеми. Так, якщо вивчається особистість і робляться висновки про причини її поведінки або про придатність до роботи, то вони не можуть бути визнані достовірними, допоки не будуть вивчені й оцінені всі властивості особистості (спрямованість, характер, здібності, темперамент), не проведене зіставлення їх ролі та значення. Психологічно абсолютно ненауково, вивчивши, наприклад, тільки характерологічні або тільки психофізіологічні особливості, давати загальну оцінку особистості. Або, вивчаючи вчинки, обмежуватися тільки встановленням якостей особистості, ігноруючи її психічні стани, соціально-психологічну обстановку, в якій вона перебувала. Подібного роду методологічні упущення, на жаль, непоодинокі.

Принцип конструктивності – застерігає від зведення дослідження, представлення його результатів до констатації фактів, до описовості і наказує шукати, обґрунтовувати, експериментально перевіряти шляхи вдосконалення правової реальності, практики діяльності правоохоронних органів. Сила судової психології, потенції зростання її авторитету і значущості в правоохоронних органах та судах пов'язані з корисністю та ефективністю допомоги практиці.

Принцип *гуманності та законності* визначається самою сутністю права, правової системи, завданнями створення правової держави, необхідністю їх удосконалення відповідно до бажаних для майбутнього рисами і подолання відживаючих, що суперечать їм. Усі психологічні

дослідження ведуться конструктивно, якщо предмет їх пізнається й оцінюється з цих позицій, а розробка психологічних рекомендацій спрямована на їх зміцнення.

Суддя, учасники судового процесу, де розглядаються кримінальні провадження, повинні знати про сутність і можливості тих чи інших методів психологічного пізнання, результативність і допустимість їх у психологічному, в т. ч. експертному, дослідженні осіб окремих вікових, професійних, статевих категорій тощо. Для судової психології, покликаної розібратися у найскладніших психологічних проблемах, які виникають у юрисдикційних процесах, методологічна надійність має особливе значення.

Судова психологія має чотири рівні методології:

- 1) загальнонаукова методологія;
- 2) приватна методологія психологічної науки;
- 3) спеціальна методологія судової психології;
- 4) методи юридико-психологічного дослідження.

Загальна та приватна методології – це загальна основа будь-якого пізнання, в т. ч. в судовій психології. Третій і четвертий рівні максимально відображають ту своєрідну феноменологію, що властива тільки юридико-психологічній реальності, і дозволяють пізнавати та впливати на неї найбільш специфічно і професійно [242, с. 150–151].

Характеристику методів психологічного пізнання ми знаходимо у працях М. М. Коченова (1977), М. В. Костицького (1981), І. О. Кудрявцева (1988), В. М. Мельникова (1985) та ін.

На думку О. М. Столяренка, методи юридичної психології відповідають загальнопсихологічним методам та включають:

- методи організації дослідження (комплексний, порівняльний, лонгітюдний);
- методи збору даних (біографічні, обсерваційні, психодіагностичні, праксиметричні, експериментальні);
- методи обробки даних (кількісні, якісні);

- методи інтерпретації та оцінки даних (каузальний, структурний, системний, генетичний, факторний, теоретично-оціночний, апробаційний, порівняльно-оціночний) [370, с. 25].

В. Л. Васильєв пропонує класифікувати методи юридичної психології залежно від цілей та способів дослідження.

Залежно від цілей методи поділяються на:

- методи наукового дослідження;
- методи психологічного впливу на особистість;
- методи судово-психологічної експертизи (психологічний аналіз матеріалів кримінального провадження, біографічний метод, спостереження, інструментальні методи).

Залежно від способів дослідження йдеться про:

- спостереження;
- експеримент;
- анкетування;
- інтерв'ю [53, с. 11, 13].

Зазначимо, що останній підхід не видається нам достатньо виваженим. При проведенні судово-психологічної експертизи використовуються методи наукового пізнання – встановлюються раніше невідомі факти та зв'язки між ними. Наведені методи судово-психологічної експертизи не є специфічними лише для експертного дослідження, зокрема, це стосується і біографічного методу та спостереження. Залишається незрозумілим, що автор називає інструментальними методами – психологія таким поняттям не оперує, швидше за все, йдеться про психодіагностичне дослідження. Друга група (залежно від способів дослідження) взагалі не піддається аналізу через неповноту та еkleктичність наведення методів.

Отже, юридична психологія оперує загальнонауковими методами (бесіда, спостереження, експеримент, моделювання та ін.) та психологічними методами. Останні можуть дробитися на групи: методи для діагностування, особистості, інтелекту, самосвідомості, мотиваційної сфери, ціннісної

орієнтації, станів особистості, міжособистісних взаємин.

У новітніх працях українських і російських авторів подекуди має місце звужене або ж невиправдано розширене уявлення про методи психологічного пізнання. Наприклад, М. В. Костицький [183, с. 61] критикував підхід до діагностики в судово-психологічній експертизі як до пізнання, що зводиться до застосування методів і тестів, які дають змогу розкрити психологічні особливості та поведінку (втім, пізніше він відзначав наявність методів спеціального психологічного пізнання), а І. А. Кудрявцев [213, с. 34] писав про методологію експертизи, що піднімає її до рівня наукового чи філософського пізнання. Вона ж таким не є, а носить прикладний характер і здебільшого стосується пересічних людей, які не відзначаються геніальністю чи надталантом, і тому для їх дослідження достатньо здебільшого традиційних методів і методик.

Якщо подивитися на психологічну експертизу ширше – як на метод застосування експертних психологічних оцінок [184, с. 21–33], який може використовуватися в різноманітних сферах соціальної дійсності, а не лише в юрисдикційному процесі, то у блоці її методів досліджень можуть бути виділені психодіагностичні, психопрогностичні та методи психологічного управління.

Психологічне пізнання у кримінальному процесі за мету має здебільшого діагностичний характер (виявлення особливостей психіки особистості, її поведінки та діяльності). Проте коли мова може йти про передачу неповнолітнього під нагляд і виховання батькам, педагогічному і трудовому колективові, то не зайвими будуть і психопрогностичні методи.

Джерелами інформації для того, хто здійснює пізнання, є дані, отримані ним під час проведення психологічної експертизи в експертній установі (особливо, коли проводиться комплексна психологічно-психіатрична чи медико-психологічна експертиза), в суді, та матеріали кримінального провадження про кримінальне правопорушення, різноманітні документи, наслідки творчості підекспертного (щоденники, записні книжки,

листи, вірші, прозові твори, малюнки та ін.).

Психологічне пізнання з застосуванням методів психологічного управління у кримінальному процесі, в принципі, можливе, але швидше це може стосуватися досудового розслідування.

Психодіагностика у психологічному пізнанні пов'язана з психодіагностикою як галуззю психології, що розробляє методи виявлення індивідуальних особливостей і перспектив розвитку особистості. Сучасна психодіагностика має на меті фіксувати й описувати в упорядкованому вигляді психологічні відмінності між людьми, групами людей, об'єднаних за якоюсь ознакою, наприклад, відмінності однієї людини від іншої за рівнем психічного, образного мислення, за віком, освітою, культурою, психологічними станами, психофізіологічними особливостями.

Психодіагностика проводиться за допомогою великої кількості засобів, інструментів, які можна об'єднати в діагностичні методи, методики та процедури. Поняття психодіагностики часто вважають синонімом поняття «психологічне тестування» [188, с. 57], хоча тестування – це лише один із фрагментів діагностики, далеко не основний.

Специфіка психодіагностики під час проведення судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі полягає в тому, що вона проводиться не добровільно, а внаслідок рішення судді, може бути пов'язана з негативними наслідками для підекспертного та здійснюється в умовах, які докорінно різняться від тих, у яких постійно живе чи працює особа.

Експерт-психолог, застосовуючи психодіагностичні методи, розкриває індивідуальні прояви психічних законів і закономірностей, які проявляються в поведінці і діяльності певної конкретної особи. Надійність і придатність методів дослідження визначає ступінь вірогідності отриманої інформації.

Бесіда у психологічному пізнанні є методом отримання інформації у процесі вербальної комунікації. Вона може застосовуватися суддею при підготовці кримінального провадження до слухання, а також експертом, спеціалістом чи консультантом-психологом. Виступає також основним

способом введення підекспертного в ситуацію психологічного експериментування. Вона може проявлятися як жорстко регламентована чи як вільне спілкування. Бесіда є емпіричним дослідженням і дає змогу виявити психологічні зв'язки, особливості мови та мовлення, протікання психічних процесів та ін. Бесіда у психологічній експертизі виступає допоміжним методом (на відміну від психіатричної експертизи, де вона є одним із основних методів).

При аналізі отриманих у процесі бесіди даних може поставати проблема відвертості співбесідника. Та й сам юрист чи психолог не є вільним від суб'єктивності. Хоч бесіда планується заздалегідь, під час її проведення той, хто веде бесіду, не завжди може відволіктися від особи співбесідника (особливо, коли це правопорушник), від обставин вчиненого правопорушення, свого ставлення до них. Звичайно, при високому рівні кваліфікації, достатньому загальному професійному й експертному стажеві, вмінні налагоджувати контакт зі співбесідником, можливості дати йому максимально висловитись (а це при дефіциті часу) й одночасно абстрагуватися від ставлення до співбесідника, його діянь, бесіда може бути доволі ефективним методом для отримання потрібної інформації. Бесіда як психодіагностичний метод може слугувати як вступ до головної, експериментальної частини експертизи, вона сама може носити «експериментальний» характер, коли в її процесі перевіряються робочі гіпотези, чи виступати як інтерв'ю. У процесі бесіди того, хто веде бесіду, цікавить не лише зміст відповідей (факти, думки, словниковий запас, асоціації), але й почуття, міміка, пантоміміка, жести, паузи опитуваного тощо.

Близьким до бесіди є метод *інтерв'ю* як спосіб отримання потрібної інформації за допомогою усного опитування. Перед інтерв'ю юрист чи психолог складають перелік запитань, на які має бути дана відповідь. Однак інтерв'ю вважається досить суб'єктивним методом психологічного пізнання, оскільки при його застосуванні є ризик отримання недостовірних чи

перекручених відомостей. Причиною такої недостовірності може бути піддатливість реальному чи уявному тискові особи, яка проводить інтерв'ю, схильність до вираження соціально схвалюваних, законослухняних думок, вплив поведінкових установок і стереотипів мислення, невиразне усвідомлення власних думок, позицій, відносин, антипатія та негативізм стосовно експерта, свідомий обман, зумисне замовчування, «захисна» позиція (особливо у правопорушника), мимовільні помилки та ін.

Близьким до бесіди й інтерв'ю є *анкетування* як опитування, що проводиться у письмовій формі на заздалегідь підготовлених бланках. Анкета може стосуватися особистості підекспертного, фактів свідомості (думок, мотивів, очікувань, планів, оціночних суджень) та поведінки (реальних вчинків, дій, їх результатів) [18, с. 297].

Менше визнання у психодіагностиці отримав метод *спостереження*. Можливо, це тому, що у психіатрії бесіда і спостереження – основні методи. А оскільки в останні десятиліття взаємини між психологами і психіатрами, особливо при проведенні психологічних експертиз, були далеко не безхмарними, то, напевно, психодіагности ігнорують бесіду і спостереження (як суб'єктивні методи), концентруючись на тестових (як об'єктивних).

Але ж ніхто не може заперечити доцільність методу спостереження при розгляді кримінального провадження чи проведенні судово-психологічної експертизи. Він полягає в довільному, систематичному та цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ, процесів і станів підекспертного, вивченні їх специфічних змін при певних умовах і відшукуванні причин і характеристик цих явищ.

Точність спостереження залежить від знань і досвіду експерта, рівня його кваліфікації. При психологічній інтерпретації отриманої в результаті спостереження інформації має значення науковий та практичний досвід експерта, який охоплює і звичні стереотипи суджень, ціннісні орієнтації та ін. Звичайно, спостереження характеризується певною суб'єктивністю, яка може породжувати установку, сприятливу для фіксації значущого факту, що

спричиняє його інтерпретацію в контексті очікувань юриста чи психолога. Відмова від передчасних узагальнень і висновків, багаторазовість спостереження, контроль іншими методами дозволяє збільшити об'єктивність цього методу.

На думку М. В. Костицького, метод спостереження, власне, як психологічний, використовується не лише психологами, але й юристами при проведенні оперативно-розшукових дій, досудового розслідування, судового розгляду [183, с. 13-15]. За допомогою цього методу юрист з'ясовує психологічну складову поведінки та діяльності того, за ким спостерігає. Він не може вдатися за допомогою до професійного психолога (особливо при проведенні оперативних заходів) і вимушений сам складати «психологічний портрет» того, щодо кого ведуться такі дії. Звичайно, спостереження експерта-психолога більш науково обґрунтоване, але й спостереження професійного, досвідченого юриста (а кожен юрист із часом стає психологом-емпіриком) теж доволі ефективно та результативно.

У процесі психологічного пізнання використовується також *біографічний метод*, який полягає у збиранні й аналізі матеріалів, що характеризують життєвий шлях і розвиток психічних процесів, властивостей, явищ у людини, щодо якої проводиться експертиза. За допомогою цього методу можна простежити процес формування конкретної особистості, глибше і повніше зрозуміти її індивідуально-психологічні якості, риси характеру, нахили, здібності та ін. Предметом біографічного методу є перш за все письмові джерела, документи – автобіографія, листок обліку кадрів, пояснювальні та доповідні записки, рапорти, протоколи засідань, нарад, заяви, скарги, виступи у пресі, мемуари, щоденники, листи. Аналіз цих письмових джерел до певної міри збігається зі специфікою застосування такого методу, як аналіз продуктів діяльності. Відмінність між ними – в колі джерел: у біографічному методі предметом аналізу є джерела, виконані самим підекспертним, і документи на нього, а в методі вивчення продуктів

діяльності – це лише документи, матеріали (та інші продукти праці), виконані самим підекспертним [183, с. 65].

Біографічний метод може передбачати використання контент-аналізу як засобу реконструкції того, що в самому тексті письмового джерела (документа) безпосередньо не відображено. Контент-аналіз полягає у віднаходженні та вимірюванні, врахуванні всього змісту й обсягу інформації, яка передається текстом. Це науковий аналіз тексту в його соціальному контексті при виділенні кількісних показників та їх обробці. За допомогою контент-аналізу виявляються психологічні характеристики підекспертного, їх взаємозв'язок із поведінкою та діяльністю.

У процесі застосування контент-аналізу може бути виявлено те, що існувало до тексту і що в той чи інший спосіб отримало в ньому відображення (текст як індикатор певних сторін психічної діяльності автора чи адресата); визначено таке, що існує лише в тексті як такому, – різні характеристики форми (мови, структури, жанру повідомлення, ритму і тону мови), а також те, що буде існувати після тексту, тобто після його сприйняття адресатом (оцінка різноманітних ефектів впливів).

Близьким до біографічного є *метод анамнезу*, про який писали М. В. Костицький, І. О. Кудрявцев, О. П. Слободяник. Він полягає в отриманні відомостей про умови життя підекспертного, перенесені ним соматичні та психічні захворювання, травми (в т. ч. внутрішньоутробні і родові), початок і перебіг захворювань, умови життя, лікування, роботи. Як правило, анамнестичні дані повідомляє сам підекспертний, його близькі, члени сім'ї, знайомі. Анамнез може бути об'єктивний чи суб'єктивний. Об'єктивний анамнез пов'язаний з інформацією, отриманою від лікувальних закладів, близьких, родичів і знайомих і з неможливістю суб'єктивного аналізу у зв'язку з тимчасовими чи хронічними розладами психічної діяльності підекспертного, сенсорних утруднень сприйняття та передачі ним інформації. Суб'єктивний анамнез полягає в отриманні інформації від самого підекспертного у процесі експертизи.

Цей метод характеризується значною часткою суб'єктивізму, оскільки інформація отримується від підекспертного й осіб, які можуть бути зацікавлені в розгляді судової справи та схильні втаємничувати чи перекручувати певні події і факти.

У психологічному пізнанні для виявлення характеристик особистості, поведінки, діяльності сьогодні широко використовуються *опитувальники*. Опитувальник – це набір запитань, кожне з яких логічно пов'язане з основною проблемою дослідження (змістом і метою експертизи). Вони поділяються на відкриті та закриті. Відкриті передбачають вільний виклад своїми словами відповіді на поставлені запитання; закриті – пропонують чіткі варіанти відповідей. Закриті відповіді бувають дихотомічні й альтернативні. Дихотомічні відповіді пропонують два варіанти відповідей, а альтернативні – єдину відповідь із кількох можливих.

До всіх опитувальників висуваються вимоги, щоб вони могли бути оброблені статистично (чи на комп'ютері), допускали можливість інтерпретації, були надійними (передбачали узгодженість результатів при повторному застосуванні до того ж підекспертного) та валідними (придатними вимірювати те, що вони за задумом повинні вимірювати).

Продуктивним для психологічної оцінки особистості є *метод самооцінки*, який дозволяє підекспертному за допомогою спеціальних шкал визначити показники власного характеру, інтелекту, щастя, здоров'я, інші параметри. Проаналізовані психологом отримані дані в комплексі з іншими результатами допомагають відтворити більш повну картину особистості конкретної людини.

І останнє. Будь-який тест, методика, шкала – це лише допоміжний інструмент у діагностиці особистості, поведінки та діяльності. Головним же є професіоналізм, інтуїція і творчість психолога чи юриста, який проводить дослідження або ж розслідує чи розглядає кримінальне провадження.

Але, навіть серйозно освоївши наведені методи чи методики, суддя, прокурор, слідчий, адвокат не зможуть обійтися без фахового психолога (в

ролі експерта, спеціаліста, консультанта) в судовому розгляді кримінального провадження. Тільки психологи здатні на високому професійному рівні застосовувати психодіагностичні методи і методики.

Знання цих методів і методик юристом (суддею, прокурором, слідчим, адвокатом) дасть змогу:

- а) правильно оцінити в суді їх застосування психологом;
- б) самому освоїти і застосовувати окремі методи і методики, особливо при проведенні оперативно-розшукових заходів чи досудового розслідування. А це в кінцевому підсумку працює на головну мету кримінального судочинства – встановлення особи правопорушника, його вини та призначення справедливого й адекватного покарання.

Висновки до розділу 1

Питання теорії та методології сучасної судової психології є концептуальним. Від його вирішення залежать напрями та перспективи досліджень, прикладна цінність наукових розробок, організація професійної підготовки спеціалістів.

Історія розвитку судової психології в Україні представлена трьома основними етапами: 1) кінець XVII ст. – кінець XIX ст. – накопичення фактів та встановлення основних психологічних закономірностей, притаманних процесові кримінального судочинства; 2) перша половина XX ст. – розгортання експериментальних досліджень учасників юрисдикційного процесу та офіційне визнання судової психології як наукової галузі та прикладного напрямку; 3) друга половина XX ст. – початок XXI ст. – оформлення судової психології як напрямку юридичної психології.

Найбільш видатними представниками I етапу слід вважати І. Посошкова, М. Щербатова, П. Лодія, О. Галича, С. Баршева, К. Екартсгаузена, І. Гофбауера, І. Фредрейха, Г. Гроса, А. Фрезе. На II етапі, на початку XX ст. побачили світ роботи П. Блюнеллі, М. Борста, К. Марбе, О. Ольгинського, А. Брусиловського, В. Бехтерева, О. Лурія, О. Тагера, а в

30-х роках – судова психологія отримала офіційне визнання. III етап розвитку судової психології бере відлік з 60-х років XX ст., коли до програми підготовки юристів у вищих навчальних закладах було введено курс «Психологія (загальна та судова)», а першими роботами узагальнюючого характеру стали монографії О. Р. Ратінова «Судебная психология» (1967 р) та А. В. Дулова «Введение в судебную психологию» (1969 р.). Окрім них, фундаторами судової психології є В. Л. Васильєв, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, В. Ф. Пирожков, О. М. Столяренко, С. А. Тарарухіна та ін. Починаючи з 90-х років XX ст., більшість науковців визначилася з місцем судової психології у системі психологічних дисциплін – це напрям юридичної психології. Але її межі та проблематика дотепер залишаються предметом дискусій.

Основними аргументами на користь виділення судової психології як окремого напрямку наукового знання в історичній ретроспективі було визначено: а) використання психологічних знань у будь-якому виді діяльності людини ще не дає підстав для створення прикладної галузі психологічної науки, прикладна психологічна наука виникає лише тоді, коли закономірності та закони психологічної науки вже не можуть використовуватися в незмінному вигляді, а потребують подальшого уточнення чи трансформації; б) судова діяльність якраз є такою, де виникають особливі умови і психічні явища набувають специфічного, притаманного лише їй значення; в) наявність самостійної прикладної науки судової психології не виключає можливості використання психологічних знань безпосередньо, але в цьому разі вони набувають статусу спеціальних.

Інтегративний характер судової психології визначає її тісні взаємозв'язки з низкою теоретичних та науково-прикладних галузей психологічної науки (загальною психологією, соціальною психологією та психологією особистості, віковою та диференційною психологією, психологією праці, медичною психологією та патопсихологією, тощо) та юриспруденції (теорія держави та права, соціологія права, філософія права,

кримінологія, криміналістика, теорія окремих видів юрисдикційного процесу, матеріальні галузі права, теорія доказів та ін.).

Методологія сучасної судової психології зумовлюється, насамперед, загальнонауковими принципами (історизму, об'єктивності, детермінізму, взаємозв'язку психіки і діяльності, системності, розвитку, гуманізму, активності і творчої діяльності, зворотного зв'язку). Спеціальними методологічними принципами судової психології є: принцип психологічної специфічності, принцип юридичної специфічності, принцип психологічної цілісності, принцип конструктивності, принцип гуманності та законності. Методи судової психології представлені методами «материнської» науки – юридичної психології та поділяються на методи наукового дослідження і методи психологічного впливу.

РОЗДІЛ 2.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Суспільні зміни та реформи, що відбуваються в системі органів державної влади, вносять суттєві зміни у правове життя, сприяють демократизації всіх правових процесів та відносин між органами державної влади та людиною. Причиною таких змін є прагнення України інтегруватися до числа європейських країн. Запорукою цього є впровадження в правове поле української держави юридичної культури, а також норм та загальновизнаних принципів міжнародного права. Міжнародні зобов'язання України передбачають необхідність проведення істотних перетворень у системі чинного законодавства, в тому числі кримінально-процесуального, та вдосконалення практики застосування норм міжнародних нормативно-правових актів у кримінальному судочинстві.

Безперечно, що для ефективного здійснення правосуддя необхідне дотримання міжнародних стандартів у діяльності самих суддів. Незалежність судової влади, правосуддя в будь-якій державі знаходиться у прямому зв'язку з незалежністю суддів. Проблема незалежності суддів є однією з найскладніших при здійсненні правосуддя. Адже правосуддя має одне завдання, одну мету – дотримуватися у своїй діяльності принципів верховенства права, законності, справедливості, об'єктивності, захищаючи права і свободи людини і громадянина. Тому міжнародна спільнота, міжнародні органи приділяють незалежності суддів особливу увагу.

2.1. Історичний аналіз нормативно-правових засад кримінального судочинства

Судове провадження в Україні відоме ще до часів Київської Русі. Серед тодішніх судових органів необхідно виділити, перш за все, суд общини як найбільш давній судовий орган. Община судила відповідно зі звичаєвим правом. Вищою мірою покарання цьому було вигнання з общини. За часів Київської Русі правосуддя поділялось на світське та церковне і здійснювалося на підставі норм звичаєвого права, князівських «уставів» і «уроків», Церковних уставів, Візантійських збірників та «Руської Правди» [28; 57; 125; 148; 286; 385; 409 та ін.]. Зі зміцненням державності все більша кількість справ підлягала князівській юрисдикції. Вигнання із общини, як найвища міра покарання, було включене до Руської Правди, але майно засуджених переходило не до общини, а передавалося у власність князя.

Велика кількість справ проходила через церковний суд, який розглядав всі правопорушення духовенства, а також багато справ простих людей, віднесених до юрисдикції церковного суду: всі злочини проти моралі, порушення церковних законів, розпуста, чародійство, родинні сварки і т.ін.

Основним нормативно-правовим документом, яким керувалося кримінальне судочинство на той час, була Руська Правда, яка описувала судовий процес [52; 61; 125; 153; 286; 346 та ін.]. Він носив змагальний характер та починався із «заклику» – публічного звернення потерпілого на «торгу» до людей про пропажу речі та її прикмети. Припускалося, що заява потерпілого не пізніше, ніж через три дні, стане відома всім жителям общини чи міста. Якщо особа, у якої була знайдена чужа річ, оголосила себе добросовісним набувачем, починався «звід». Набувач вказував на особу, у якої він придбав річ. Та особа, в свою чергу, могла вказати на третю і т. д. В межах общини чи міста позивач вів справу до кінця, до виявлення злочинця. Якщо ж «звід» переходив на територію іншої общини чи міста, то позивач вів його тільки до четвертої особи і, стягнувши з неї вартість вкраденої речі, надавав їй право вести «звід» до кінця. Особа, на якій «звід» зупинився, коли вона не могла пояснити, звідки у неї чужа річ, відшкодовувала збитки і сплачувала кримінальний штраф.

Пошуки злочинця могли проводитися і по залишених ним слідах («гоніння по сліду»). Якщо слід приводив до общини, вона або видавала злочинця, або платила штраф – «дику віру».

Основними судовими доказами в Київській Русі вважалися: власне зізнання, свідчення послухів (свідків доброї слави підозрюваного) і видоків (очевидців правопорушення), суди божі (судовий поєдинок, а також ордалії – випробування залізом або водою), присяга, жереб, зовнішні прикмети [57; 125; 148; 286; 346; 385; 409 та ін.]. Руська Правда та інші пам'ятки права не вказують на власне зізнання як судовий доказ, але логіка підказує, що саме він стояв на першому місці. Не випадково на наступних етапах розвитку державності він буде названий в праві «царицею доказів». При випробуванні залізом обвинуваченому давали в руки розпечене залізо, яке він повинен був пронести декілька кроків і кинути. Після цього рука зав'язувалась в мішок, і якщо через визначений час слідів опіку не залишалось, то обвинуваченого виправдовували, а якщо рана не заживала – звинувачували. При випробуванні водою обвинуваченого кидали зв'язаним у воду і, якщо він впливав, то залишався обвинуваченим, оскільки вважалося, що вода не приймає винних. Якщо ж обвинувачений починав тонути, то його витягували і оголошували виправданим [125; 132; 153; 286; 395; 409 та ін.].

Присяга («рота») в українських землях використовувалась дуже давно, і полягала вона словесній клятві, що супроводжувалася цілуванням хреста. Руська Правда згадує про жереб як вид судового доказу. До нього вдавались тоді, коли сторони в силу певних причин відмовлялись від присяги. Значення самотійних доказів мали й зовнішні прикмети, до яких належали: побої, синці та криваві плями на обличчі та на тілі тощо.

Кримінальне провадження провадилось та судові рішення виголошувалось в усній формі. Судові рішення виконували різноманітні княжі агенти і вірники, мечники та ін. [28; 52; 61; 125; 286; 385; 409 та ін.].

Серед науковців немає єдності щодо ієрархії судових органів у цей історичний період. Так, одні з них вважають, що найнижчою судовою

інстанцією були громадські суди – суди общини (суди верви), рішення яких можна було оскаржити до княжих судів; інші тільки припускають таку можливість, «що від громадських судів можна було звернутися до суду княжого, але впевненості щодо цього немає» [305, с. 128]. В цей час існували також приватновласницькі суди, їх ще називали вотчинними судами або судами домініальними. Під їх юрисдикцію підпадали закабалені селяни (закупи, рядовичі, ізгої). На підставі ст. 56 Просторової редакції «Руської Правди» (XII ст.) закуп міг піти «жалітися до князя і до суддів» [346, с. 28]. Деякі науковці вважають, що закупи користувалися правом оскарження рішення суду феодала до князівського суду. Як зазначає Я. Падох, «їм дозволялося відкликатись від вироку пана до княжого суду» [305, с. 128].

На підставі Церковних уставів рішення духовних судів не підлягали оскарженню: «не подобает сих судов и тяжь князю судити, ни боярам его, ни судьям». Рішення княжих судів теж були остаточними і оскарженню не підлягали. В них засідали або самі князі, або ж посадник чи тіун [52; 57; 125; 148 та ін.]. Інша група вчених, зокрема, І. Д. Беляєв, О. Мироненко, Є. А. Чернушенко вважають, що рішення всіх судів були остаточними і оскарженню не підлягали [28]. На нашу думку, з такою категоричністю можна погодитися тільки стосовно рішень княжих та церковних судів.

Таким чином, можна зробити висновок, що оскарження і перегляд судових рішень існували ще за часів Київської Русі. Оскільки при оскарженні судових рішень був можливий перегляд кримінального провадження і це здійснювалося судом вищого державного рівня, то можна говорити про зародження апеляційного оскарження, а судова система будувалася за принципом ієрархічності з можливістю перегляду судового рішення шляхом розгляду судового провадження судом вищого рівня.

В період входження частини українських земель до складу Королівства Польського та Великого Князівства Литовського на кінець XIV ст. склалася така система судів [39; 57; 125; 227; 320; 461 та ін.].

1. Великокнязівський – суд з необмеженою компетенцією. Йому були підсудні всі кримінальні провадження. Через велику кількість кримінальних проваджень князь створював комісарські, асесорські, маршалкові суди, які допомагали йому, але постійними не були.

2. Територіальні суди (обласні, суди намісника). Намісники (пізніше старости та воєводи) очолювали обласні суди. Нижче стояли суди державця-намісника. Для цих судів вищою інстанцією був суд воєводи.

3. Одноособові суди магнатів та шляхти над селянством – домініальні. Їхня діяльність регламентувалась Судебником Казіміра 1468 р.

4. В громадах (общинах) діяли найдавніші за часом громадські або копні суди («копа» – гурт). Якщо на території громади був вчинений злочин, члени громади повинні були зробити все можливе, щоб знайти злочинця. Група сусідів мала назву «гаряча копа». До її обов'язків відносилось проведення перших слідчих дій: обшуків, опитувань потерпілих та свідків. Після того як «гаряча копа» закінчувала досудове розслідування, збиралась «велика копа» всіх мужів копного округу, в який входила волость або декілька волостей. На «великій копі» проводилось судове слідство і виносилось рішення. Якщо «велика копа» виносила злочинцю смертний вирок, то для приведення його у виконання збиралась «завита копа» – два-три члени громади, на яких покладались функції катів. Копне судочинство поєднувало в одному органі слідчі, судові та виконавчі функції. Рішення копних судів, як правило, оскарженню не підлягало і приводилось у виконання негайно. Це розповсюджувалося і на вирoki з смертною карою. Спочатку до юрисдикції копного суду належало все населення копного округу. З часом шляхта звільнила себе від його підсудності та він перетворився у суд виключно над селянами.

У Галичині, яка з другої половини XIV ст. знаходилась у складі Королівства Польського, апеляційне оскарження судових рішень здійснювалося до вічових судів загалу шляхти воєводства, які були вищими апеляційними установами та збиралися тричі на рік. З XV ст. апелювання

здійснювалося до короля і з цього часу почався занепад вічових судів. Із судів західноукраїнських міст апеляції направлялися до суду м. Львова, а звідти до комісарського суду в м. Кракові. Згодом апелювання на рішення магістратських судів здійснювалося до королівського суду[57; 61; 132; 286; 409 та ін.].

У Великому князівстві Литовському Жалуваною грамотою 1457 р. та Судебником Казимира 1468 р. узаконено і врегульовано компетенцію панських судів. Згідно із зазначеними актами пан-шляхтич мав право одноособово вершити суд над селянами[52; 125; 153; 385; 395 та ін.].

У XIV-XVI ст. суд Великого князя в Литовсько-Руській державі був вищою судовою установою. В тогочасних джерелах права він називався «суд господарський», «власний суд господарський», а іноді «суд перед обличчистю господарською», «маєстат господарський» (Статут 1529 р., розд. VI, арт. 36, Статут 1566 р., розд. IV, арт. 68, Статут 1588 р., розд. IV, арт. 29). Суд міг розглянути будь-яке кримінальне провадження особисто за участю радних панів або доручити судочинство довіреним особам (комісарам, асесорам, канцлерам, маршалкам). Як справедливо зазначають історики, «головне навантаження господарський суд ніс не у вирішенні кримінальних проваджень за першою інстанцією, а у їхньому розгляді за апеляційними скаргами на рішення всіх інших судів» [57, с. 35-45]. Великий князь розглядав апеляції на вирoki нижчих судів і довірених осіб та «отзови (скарги на суддів)» [57]. Він мав змогу затвердити, змінити або скасувати їх вирок.

Наступним кроком у запровадженні інстанційності судового розгляду стала ухвала Берестейського сейму від 23 травня 1542 р. [23]. Відповідно до умов акту, позивач не мав прав звертатися до господарського суду, якщо господар знаходився у Польщі, а зобов'язаний був звертатися до суду воєвод і старост. Скарги на їх рішення в такому разі подавалися до суду Пани-Ради. Після Кревської унії, як зазначає М. Н. Ясинський, до складу Пани-Ради увійшли також католицькі єпископи, а з 1401 р. маєткова аристократія і вищі

посадові особи органів центрального управління: канцлер, підканцлер, гетьман, маршалки та ін. [461]. Спочатку суд Пани-Ради був дорадчим органом при князі, а згодом здійснював судові функції під час відсутності великих князів і збирався на судові сейми двічі, а з 1551 р. – раз на рік. На думку Я. Падоха, суд Пани-Ради розглядав усі кримінальні провадження, що надходили на розгляд Великого князя, зокрема, скарги на старостів та воєвод [305]. У 1588 р. суд Пани-Ради був повністю замінений Сеймовим судом, який став вирішувати особливо важливі кримінальні провадження та апеляційні скарги на рішення з окремих справ. Вирок Сеймового суду, як зазначають історики, оскарженню не підлягав, але за королем залишалось право помилувати засудженого [305].

В середині XVI ст. проводиться реформа судової системи. На Бельському сеймі 1564 року під натиском шляхти магнати зреклися своїх привілеїв у справі судочинства, внаслідок чого Великий князь заснував Бродські (замкові) суди. Цю систему доповнили підкоморні суди, введені II Статутом у 1566 році. Бродські або замкові суди були одноособовими, судив тут намісник, староста або воєвода. Вони судили шляхту, міщан та селян, які обвинувачувались у важких кримінальних злочинах. Апеляції на вирок Бродських судів могли бути подані Великому князю.

У середині XVI століття на землях Великого князівства Литовського проведена судова реформа [28; 61; 125; 153; 395; 409 та ін.]. У гродських судах, які поділялися на нижчі й вищі, суддями виступали старости і воєводи. Вищі були судами другої інстанції, які розглядали апеляції. Апелювати ще можна було до центральних судів. Литовським статутом 1566 р. встановлювались правила для подання апеляції та переносу кримінального провадження на суд господаря. Таким чином, Статутами 1566 і 1588 рр. остаточно затверджено інстанційний порядок розгляду цих проваджень.

Велика кількість положень у кожному Статуті була присвячена процесуальному праву і питанням судочинства в кримінальних провадженнях [28; 52; 125; 132; 153; 395 та ін.]. Процес носив

обвинувачувальний характер. Позивач сам збирав і доставляв у суд докази, підтримував обвинувачення в судовому засіданні. Розгляд кримінального провадження розпочинався з подачі заяви потерпілим чи його близьким родичам. Сторони мали широкі процесуальні права. Допускалось їхнє представництво. В будь-якій стадії процесу позивач міг відмовитись від обвинувачення, помилувати злочинця. Правда, реальний обсяг прав учасників процесу залежав від їх станового та майнового положення. Найбільш широкою процесуальною правоздатністю володіли магнати та шляхта, обмеженою – напіввільні люди. Зовсім не володіли процесуальною правоздатністю невольні люди: холопи, челядь, полонені.

У Статуті 1529 р. була вперше введена норма, що регулювала участь в суді адвокатів (прокурорів). В цій іпостасі міг бути шляхтич, який мав нерухоме майно і знав місцеве право. Загальна територіальна підсудність кримінальних проваджень визначалась відповідно зі звичаєвим правом: за місцем, де був вчинений злочин. Суд, який отримував скаргу, посилав повістку обвинуваченому із зазначенням часу з'явлення в суд. Згідно I Статуту, якщо викликаний в суд не з'являвся, судові рішення могло відбутися без його участі. Згідно II Статуту заочне рішення могло бути винесене тільки після трикратної неявки обвинуваченого. За неявку без поважних причин сплачувався штраф.

Вже в II Статуті проявляються елементи слідчого (інквізиційного) процесу. Наприклад, в деяких випадках Статут рекомендує владі не чекати скарги потерпілого, а самій розпочинати слідство та притягати до відповідальності. Серед судових доказів на першому місці стояло власне зізнання. Для того, щоб його добути, застосовувалися тортури. Якщо підданий тортурам не признавався, обвинувач сплачував штраф підозрюваному, а якщо останній помирав під тортурами – то штраф родичам. Важливе місце в доказуванні займали речові докази. Суди також посилались на свідчення «добрих людей», письмові докази і присягу. «Добрі люди» були свідками доброї чи лихого слави обвинуваченого, подібно послухам в Руській

Правді, або очевидцями, подібно до видоків. Велике значення мала характеристика звинуваченого від «добрих людей». Негативна характеристика могла привести до винесення смертного вироку. За II Статутом свідками могли бути тільки християни. Свідки давали показання під присягою. Судочинство велось старорусською, а пізніше – польською мовою[28; 61; 132; 153; 286; 409 та ін.].

У 1581 р. створено центральний судовий орган – Головний трибунал Великого Князівства, який діяв на литовських і білоруських землях. М. В. Володимирський-Буданов вважав його точною копією польського Коронного трибуналу 1578 р. [61]. Вже у кінці 1581 року діяв Головний литовський трибунал, як основна апеляційна інстанція у Великому князівстві Литовському, Руському та Жемантійському (офіційна назва держави), до складу якого входили землі України [61]. Аналіз статуту «Способу прав трибунальських» дозволяє зробити висновок, що він замінив господарський суд. До компетенції трибуналу належав розгляд кримінальних проваджень по першій інстанції та розгляд апеляцій на вироки земських, городських і підкоморських судів, а також панських судів відносно шляхтичів, засуджених до смертної кари, тюремного ув'язнення або великого грошового штрафу (Статут 1588 р., розд. III, арт. 11) [61].

Після Люблінської Унії на українські землі була розповсюджена польська судова система. Вищими судовими інстанціями були королівський та сеймовий суди, де судилися магнати та пани. Для шляхти існували суди, які створені ще у Великому князівстві Литовському: землі, гродські і підкоморні. Їхня компетенція в даний час не змінюється. Бродські (замкові) суди здійснювали також правосуддя щодо простих людей [28; 52; 57; 125; 153; 286; 409 та ін.].

Досить вагомою була судова компетенція Церкви. В українських землях існували два види церковних судів: духовні, які розглядали справи про порушення догматів православної віри і церковних обрядів, шлюбно-сімейні справи і церковні домініальні суди, які виступали як суди власника

над залежними від Церкви людьми. Юрисдикції останніх підлягали кримінальні провадження селян, що проживали на церковних землях. Аналогічними правами користувались монастирські суди.

Міщан королівських та приватновласницьких міст судила адміністрація цих міст, яка призначалася їхніми власниками. Не змінилося судочинство у містах з правом на самоврядування. Жалувані грамоти на самоврядування надавали міщанам право судитися згідно з положенням магдебурзького права. Апеляції на вироки міських судів, де застосовувалося магдебурзьке право, розглядалися судами адміністративних центрів старостів та воєводств. В той же час майже припиняють свою дію копні (громадські) суди, їх заміняють суди власників[28; 52; 125; 132; 385; 395 та ін.].

Як зазначає Т. І. Бондарук, «Головний Литовський трибунал став основною апеляційною інстанцією» [39]. Рішення Головного трибуналу оскарженню не підлягали. На них не можна було подати апеляцію до господарського або сеймового суду. На думку істориків права, перегляд справ в порядку апеляції в господарському суді все-таки відбувався, але тільки в тому випадку, якщо в першій інстанції справа розглядалась комісарським судом, а також тоді, коли судді Головного трибуналу не мали єдиної думки [39].

Конституція Вольного Сейму 1578 р. затвердила вищою судовою апеляційною інстанцією для місцевих судів Волинського, Брацлавського і Київського воєводств – Луцький трибунал. Вперше його діяльність дослідив М. М. Ясинський [461]. Цей апеляційний суд був подібний Люблінському трибуналу у Польщі, був виборним органом і складався з депутатів-суддів. Конституція про затвердження трибуналу віднесла до його компетенції, зокрема, розгляд апеляцій у кримінальних провадженнях на рішення земських, гродських та підкоморних судів. Апеляції на рішення міських судів з магдебургським правом розглядав королівський суд. Під час апеляційного провадження оголошувалася апеляція, оскаржений декрет суду. Особливістю, як зазначають історики, було те, що трибунал не міг торкатися

тих обставин, які не були предметом розгляду місцевого суду і не знайшли відображення в його рішенні. Результатом розгляду кримінального провадження могло бути затвердження або прийняття нового декрету. Як показує аналіз судової практики, рішення Луцького трибуналу, як і рішення комісарських судів, могли оскаржуватись до королівського суду [320].

У 1589-1590 рр. Річ Посполита підпорядкувала Люблінському трибуналу всі непольські провінції – Волинь, Брацлавщину, Київщину та Прусію, у зв'язку з чим Луцький трибунал припинив своє існування. Таким чином, після ліквідації Луцького трибуналу апеляції став розглядати загальний Люблінський трибунал.

Своєрідна судова система формувалася на Запоріжжі. Судові функції тут виконували усі представники козацької старшини [85; 377]. Кошовий отаман (гетьман) був найвищим судовим органом. В середині XVII ст. він перетворюється на вищу апеляційну інстанцію. Основні судові функції покладалися на військового суддю, який розглядав кримінальні провадження козаків. Найбільш складні провадження він передавав кошовому отаману (гетьману) або Військовій раді. Військовий суддя відправляв правосуддя за звичаєвим правом, яке склалося на українських землях на протязі останніх століть. Процесуальне право не знало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Домінуючим, як і раніше, був змагальний процес. Судочинство починалося за заявою потерпілого. Процес мав позовний характер. Позивач самостійно збирав усі докази, пред'являв їх суду і підтримував обвинувачення. На будь-якій стадії процесу він мав право відмовитися від обвинувачення і укласти мирову угоду. По тяжких злочинах слідство і суд були обов'язковими, незалежно від заяви потерпілого, що говорило про появу слідчого процесу. Представники сторін мали право на адвокатів, так званих «прокураторів», що знаходилися при судах. У деяких справах їхня участь була обов'язковою. Докази підрозділялися на досконалі та недосконалі. Доказами були: показання свідків, піймання на гарячому, присяга тощо. В окремих випадках для здобуття зізнання в здійсненні

злочину застосовувалося катування. Показання свідків та піймання на гарячому належали до досконалих доказів, а присяга і клятва вважалися додатковими доказами [85; 377].

У Запорізькій Січі з другої половини XVI ст., як зазначають історики, судові функції виконували паланковий полковник, курінний отаман, кошовий отаман, а іноді й весь кіш. Апеляційне оскарження вироків паланкового суду здійснювалося до курінного суду, який був апеляційною інстанцією стосовно них. Апеляції на рішення курінного суду стали направлятись до суду військового судді. Більшість кримінальних проваджень розглядав військовий суддя. На вирок військового судді можливо було апелювати до кошового отамана. Кримінальні провадження про тяжкі злочини передавались військовим суддею на розгляд кошовому отаману чи військовій раді. Суд кошового отамана вважався найвищою інстанцією для всіх судів. Слід погодитися з позицією, що він спочатку був судом першої інстанції у кримінальних провадженнях військової старшини і паланкових полковників, а з часом, приблизно у середині XVII ст., перетворився у вищу апеляційну інстанцію [85; 377]. Є припущення, що його вироки були остаточними і не підлягали оскарженню. На думку В. М. Іванова, для військової старшини судом першої інстанції вважався суд кошового отамана, а другої – суд військової ради [125]. Вироки за злочини, що вчинені під час бойових дій, оскарженню не підлягали і виконувались негайно (смертна кара) [125].

Як і в попередню добу, в Україні існували дві форми процесу: змагальний і розшуковий (слідчий, інквізиційний). Більш широкою стала сфера застосування розшукового процесу. Йому підлягали провадження по тяжких злочинах. З початку XVIII ст. з'являється нова назва «прекуратора» – «адвокат», «повірений». Під час проведення судової реформи 1760-1763 рр. для захисту інтересів козаків і селян при Генеральному військовому суді призначалося чотири адвокати, а у 1767 році адвокати були введені до складу Бродських та земських судів. Судочинство було усним і обов'язково

відображалось у письмових протоколах, які підписували усі члени суду. До середини XVIII ст. судочинство велося українською мовою, що свідчить про статус української мови як державної. По закінченні розгляду судового провадження суд приймав постанову – декрет. З середини XVIII ст. вирок в кримінальному провадженні став називатися «мнение». Судові вирoki ухвалювалися більшістю голосів членів суду [85; 377].

У період Гетьманщини (друга половина XVII - XVIII ст.ст.) знищено судову систему Речі Посполитої, яка була становою. Відповідно до «Інструкції судам» 1730 р. гетьмана Д. Апостола полкові суди (існували до 1763 р.) діяли як суди першої інстанції для сотенної та полкової старшини і як суди другої – апеляційної інстанції, щодо сотенних судів (існували до 1763 р.). У містах діяли магістратські суди, що керувались магдебурзьким правом. Апелювати на рішення цих судів з 1721 р. можна було до полкової та гетьманської канцелярій [377].

В період, що розглядається, були не достатньо розроблені норми, які регулювали оскарження судових рішень. Процесуальний порядок апеляційного оскарження судових рішень і перегляду кримінальних проваджень вперше отримав письмове закріплення в статутах 1, 2, 5, 6 розділу VI Статуту 1529 р. і розвивався у наступних законах, прийнятих з 1529 по 1588 рр. Тому не можна погодитися із позицією тих авторів, на думку яких вперше апеляція як одна з форм оскарження судових вироків була введена у Франції КПК 1808 р., а згодом запозичена законодавством інших буржуазних держав (у Росії апеляція була введена після судової реформи 1864 р.) [52].

Для України у XVII столітті характерним є завершення становлення української національної правової системи і перші спроби кодифікації права. Однак, через втрату Україною державності цей процес не дістав офіційного визнання і законодавчого закріплення [52].

Багатовіковий досвід кримінального судочинства в Україні зібрано, вивчено і докладно врегульовано у «Правах, по котрым судится

малоросійський народ» 1743 року [145; 324]. У цьому правовому акті апеляція визначалась як правильне відкликання і перенесення кримінального провадження з нижчого суду до вищого, коли одна із сторін вважала себе скривдженою вироком, винесеним у нижчому суді. Основні його нормативні настанови базувалися на Литовському статуті, часто з паралельними посиланнями на джерела німецького права. Царський уряд не затвердив проект цього кодексу і повернув його у 1756 р. гетьманові для нового опрацювання, але завдяки об'єктивній відповідності суспільно-політичному становищу України його норми застосовувалися національними судами. Перший текст Кодексу з власним коментарем видав у 1879 р. професор Київського університету О. Ф. Кістяківський [145].

Кожна сторона, незадоволена судовою постановою (вироком, декретом, постановою, рішенням), могла використовувати правові засоби, щоб домогтися її скасування чи зміни. Історики права виділяють такі види оскарження судових рішень у судовому процесі Гетьманщини: скарга на суддів та апеляція – звичайні; відновлення – надзвичайні правові засоби. Апеляційний розгляд здійснював вищестоящий суд. Скарга на суддів також подавалась вищестоящому суду і містила в собі заперечення проти незаконних дій суддів або працівників суду. Наприклад, сторона могла оскаржити постанову суду, оскільки їй не було надано дозволу на подання апеляції, або якщо постанова складалась після подання апеляції (розд. 4, арт. 40 Статуту Великого Князівства Литовського 1588 р.). Якщо суд апеляційної інстанції встановлював, що судовий вирок явно порушував закон, або що судді допустили зловживання своїми правами, залежно від обставин і ступеня провини суддів, на них накладалось дисциплінарне й грошове стягнення (п. 6 арт. 35, п. 2 арт. 37 гл. 8 Прав, по которым судится малоросійський народ) [145; 324]. Таким чином, Верховний суд міг скасувати скаргу чи задовольнити її. Сторона, що незадоволена вироком чи рішенням, мала заявити про свій намір, подати апеляцію та вказати причини оскарження. Апеляція подавалась у 10-денний строк після винесення судової

постанови. Скасовуючи рішення чи вирок, апеляційна інстанція могла вносити в них значні зміни, навіть ухвалити нову постанову або надіслати кримінальне провадження на новий розгляд. Втім найчастіше апеляційна інстанція залишала скаргу без задоволення.

Поряд з тим, як в українській державі існувала досить розвинена система процесуального права, в Росії до кінця першої третини XIX ст. діяло Соборне уложення 1649 р. [362] та царські укази. З 1722 р. за царським указом вищою апеляційною судовою інстанцією, до якої оскаржувалися всі без винятку рішення судів, – стала Малоросійська колегія, що знаходилась у Глухові – резиденції гетьмана.

На початку XVIII ст. на територію України поширюється дія різноманітних актів царської Росії (регламенти, приписи, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести). На судочинство в Гетьманщині вплинули укази Петра I з питань кримінального права 12 і 19 листопада 1721 року і «Про форму суду» [362].

У 1750-1758 рр. Генеральний суддя Федір Чуйкевич склав збірник «Суд і розправа в правах малоросійських». Остаточне рішення у судовій справі, на думку судді, мало належати виключно генеральній старшині [286]. Праця Ф. Чуйкевича є пам'яткою, присвяченою характеристиці судової організації і судового процесу України. Вищою судовою апеляційною інстанцією був Генеральний військовий суд. Він діяв і після ліквідації Гетьманщини, припинив своє існування у 1786 р. Проведена реформа поновлювала в Україні стару статутну систему судів та відокремила судову владу від адміністративної.

У Правобережній Україні продовжувала існувати судова система Речі Посполитої. Вищим становим (апеляційним) судом був коронний трибунал. З 1764 р. судовими справами України займався Люблінський трибунал. Шляхетськими судами першої інстанції були: земський суд, міський суд, підкоморний суд. У містах діяв міський (головний) суд, у селах – сільські та доменіальні (замкові, вотчинні суди). У 1792 р. земські, гродські і підкоморні

суди було замінено земськими судами. Міські суди реорганізовано у 1791 р. з підпорядкуванням асесорському суду як суду апеляційному.

Загалом у першій половині XIX ст. судова організація України мала такий вигляд:

- перша інстанція, де розглядалися кримінальні провадження по суті: для дворян – повітовий суд, для городян – міський магістрат, для вільних селян – нижня розправа;

- друга інстанція – апеляційна та ревізійна. Для всіх губерній створювались палата кримінального суду і палата цивільного суду [27].

Вищою судовою інстанцією для усієї Росії залишався Сенат.

Що стосується судочинства цього періоду то судового слідства як частини судового розгляду не існувало. У першій половині XIX ст. вироки суду характеризуються формалізмом і неправосудністю. Досить часто вироки суду на вимогу закону, а також за скаргами потерпілих розглядалися в ревізійному порядку у вищих судах. Особи, не звільнені від тілесних покарань, могли принести скаргу лише після виконання вироку, що передбачав застосування тілесних покарань. У випадку не обґрунтованості скарги, особу, яка скаржилася, знову піддавали тілесному покаранню або тюремному ув'язненню.

У перші роки після захоплення Австрією західноукраїнських земель на їхній території існувала, майже без змін, колишня судова система. Усі рішення державних суддів виносилися від імені австрійської імператорської влади. Кожному надавалося право оскаржити рішення суддів губернатору, а смертні вироки виконувалися тільки після перевірки справи губернатором.

Формально піддані мали право оскаржити рішення домініальних суддів до комітетського суду, але фактично це було не реально. Це право не зменшувало особистої залежності від поміщиків і не обмежувало судового свавілля власника латифундії та її адміністрації стосовно селян.

Оскільки коронні трибунали після першого поділу Речі Посполитої виявилися у межах іншої держави, то 1773 році у Львові було створено

верховний губернаторський суд як апеляційну інстанцію для всіх нижчих суддів Галичини. Тільки з особливо важливих кримінальних проваджень цей суд діяв як перша судова інстанція. У 1774 році замість цього суду у Львові почав функціонувати королівський трибунал, який потім назвали імператорсько-королівським.

Однією з найпослідовніших буржуазних реформ 60-70 років XIX ст. була судова реформа 1864 р. У процесі історичного розвитку стадії перегляду судових рішень, його види, поступово звелись у Статуті кримінального судочинства 1864 р. до наступних: окреме оскарження, апеляція, касація та відновлення кримінальних проваджень. Різниця між ними полягала в самій відмінності судових рішень. Так, постанови та ухвали підлягали окремому оскарженню, неостаточні вироки переглядалися в порядку апеляції, остаточні – в порядку касації, у випадку якщо вони ще не набрали законної сили. Що ж стосується вироків, які набрали законної сили, то для їх перегляду допускалася тільки виняткова процедура відновлення. Неостаточними вироками вважались вироки, постановлені мировим суддею або окружним судом без участі присяжних засідателів [320]. Вони підлягали оскарженню в апеляційному порядку (за всіма предметами кримінального провадження – по суті самого провадження) стосовно будь-якої неправильності при судовому розгляді та постановленні вироку (ст.ст.853, 856 СКС). Вироки, винесені окружним судом з участю присяжних засідателів, а також з'їздом мирових суддів та Судовою палатою як судами другої інстанції, вважались остаточними і могли бути оскаржені тільки в касаційному порядку.

Закони 1889 р. заснували складну систему апеляційних та касаційних інстанцій для місцевих судів. Судові статuti передбачали для мирових суддів одну апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів і одну касаційну – Сенат. Другою апеляційною інстанцією для справ, розглянутих земськими начальниками та міськими судьями, був повітовий з'їзд. Очевидною є своєрідна подвійна підлеглисть міських суддів: апеляційною інстанцією для них, як вже зазначалося, був повітовий з'їзд, поряд з цим про всі неправильні

або протизаконні дії міських суддів треба було повідомляти окружний суд, який мав видавати спеціальні накази на їх адресу. Що стосується повітових членів окружних судів, то апеляційною інстанцією для них був окружний суд, а касаційною – відповідний департамент Сенату.

З початком першої світової війни, були запроваджені зміни, які торкалися передусім військової юстиції. Законом від 20 липня 1914 року була ухвалена нова редакція IV розділу Військово-судового статуту, його статті регулювали питання як судоустрою, так і судочинства у військових судах [132]. Правила цього розділу мали застосовуватися у місцевостях, де був оголошений воєнний стан. У районі воєнних дій за наявності надзвичайних обставин могли засновуватися військово-польові суди. Отже, судочинство у військово-польових судах здійснювалося у винятковому порядку: короткострокове слухання, відсутність захисту, корпоративність суду, неможливість оскарження. 8 травня 1915 р. до правил про військово-польовий суд були внесені деякі зміни, що передбачали, зокрема, можливість перегляду вироку військово-польового суду у корпусному або військовому окружному суді.

У період «першої» Української Народної Республіки (Центральної Ради) (7 листопада 1917 – 29 квітня 1918 рр.) апеляції на судові рішення розглядалися апеляційними судами, створеними на підставі Закону від 17 грудня 1917 р. «Про Апеляційний Суд» [63; 116-119; 122; 129 та ін.]. Передбачалося утворення трьох апеляційних судів: Київського, Харківського та Одеського, компетенція яких поширювалася на навколишні губернії. Як слушно зазначає П. П. Музиченко, Харківський і Одеський апеляційні суди так і не були створені [286]. Генеральний Суд був вищою судовою інстанцією УНР й здійснював нагляд за усіма судовими установами і діяльністю працівників судових органів]. У добу Української держави та влади Гетьмана (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) за «Законами про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. вищою судовою інстанцією

залишався Генеральний Суд Української Держави, суддів якого призначав Гетьман.

У період гетьманства скасовано закон Центральної Ради «Про Апеляційний Суд» від 17 грудня 1917 р., водночас поновлювалася вища судова палата, щоправда, з деякими змінами, котрі в основному стосувалися їхніх штатів та вимог до кандидатів на відповідні посади.

В Українській Народній Республіці часів Директорії (15 грудня 1918 – 21 листопада 1920 рр.) Законом від 2 січня 1919 р. було скасовано Державний Сенат і відновлено діяльність Генерального Суду, але під іншою назвою «Найвищий Суд УНР» [63; 122; 129 та ін.]. 24 січня 1919 р. Законом УНР про скасування закону колишнього гетьманського уряду від 8 липня 1918 р. «Про Судові Палати й Апеляційні Суди» від 24 січня 1919 р. також було відновлено апеляційні суди, створені за часів Центральної Ради Законом «Про апеляційні суди» (Про відкриття діяльності Київського Апеляційного Суду. Постанова Директорії УНР. 31 липня 1919 р.). Згідно Закону України «Про Надзвичайні Військові Суди» вирокі, винесені ними за спрощеною процедурою, не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. На підставі Закону про оголошення військового стану та стану облоги від 24 січня 1919 р. на усій території УНР оголошувався військовий стан. Не лишається сумніву в тому, що класичне правосуддя відтіснялося на другий план.

В радянські часи, у листопаді – грудні 1917 року створення судів за ініціативою більшовиків набирає поширеного характеру. Новостворені суди отримують чітке організаційне оформлення. Початком юридичного оформлення судоустрою Радянської України була постанова Народного Секретаріату УРСР «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р. [13; 111; 218; 303; 373; 409 та ін.]. Ця постанова відкидала не тільки апеляційне, а й касаційне оскарження рішень та вироків народного суду і тому не створювала касаційної інстанції. За постановою утворювалися дільничні, повітові і міські народні суди. У зв'язку з ліквідацією старої судової системи і введенням народного суду апеляцію було скасовано як таку, що нібито

послаблювала діяльність суду першої інстанції, ускладнювала і затягувала процес. Створення революційних трибуналів відбулось після прийняття 23 січня 1918 р. Положення про революційні трибунали. Вироки і рішення народного суду та революційного трибуналу були остаточними і не підлягали апеляційному і касаційному оскарженню.

У радянський період інститут апеляції припинив своє існування на території України, а натомість Положенням про народні суди і революційні трибунали УРСР від 14 лютого 1919 р. було введено інститут касації, що за змістом відрізнявся від однойменного апеляційного інституту європейського та світового процесуального законодавства.

В 30-ті роки фактично були ліквідовані всі демократичні принципи судочинства. В зв'язку з цим особливо виокремлювалася постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка отримала назву Закон від 1 грудня 1934 року. Ця постанова була підготовлена на протязі кількох годин після повідомлення про вбивство одного з державних діячів СРСР Сергія Кірова. Цей надзвичайний закон відкрито попирав принципи усності, гласності, змагальності, справедливості, гуманізму. Слідство у справах про терористичні акти обмежувалося 10-денним терміном. Обвинувальний акт вручався обвинувачуваному за 24 години до розгляду справи у суді. З процесу виключались прокурор і адвокат. Касаційне оскарження і подання клопотань про помилування у цих справах не допускалися. Розстріл приводився негайно після оголошення вироку.

Кримінальне судочинство в радянський період керувалося Положенням про судоустрій УРСР від 16 грудня 1922 р., Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1922 р., Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1927 р. та Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1960 р. . [13; 111; 132; 143; 218; 303; 314-317; 373; 388; 409 та ін.]. На думку М. С. Строговича, скасування апеляції та її неприйнятність для радянського кримінального процесу обґрунтовувалося тим, що апеляційний перегляд вироків означав їх

передчасність, оскільки остаточний розгляд кримінального провадження переносився в апеляційну інстанцію, яка була б над народним судом – основною ланкою судової системи. Повторення всієї процедури судового розгляду і винесення нового вироку, перенесло б увесь тягар судової діяльності з суду першої інстанції на апеляційний суд, який територіально значно віддалений від населення. Крім того, стверджувалося, що апеляційний порядок, який дублював у другій інстанції розгляд кримінального провадження, викликав уповільнення судового розгляду і не надавав гарантії того, що апеляційний суд прийме справедливе рішення, ніж суд першої інстанції. Крім того, для радянського кримінального процесу неприйнятною була і «чиста касація» [374].

Кримінально-процесуальне законодавство СРСР, яке діяло до війни, не мало достатньо норм пристосованих до умов воєнного часу. 22 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила «Положення про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані і в районі воєнних дій». За цим Положенням військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів суду після 24 годин після вручення копії обвинувального висновку. Судові справи в трибуналах розглядалися без участі народних засідателів, без прокурора і адвоката. Особиста участь свідків у судовому засіданні вважалась необов'язковою. Вироки військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали і могли бути скасовані чи змінені тільки в порядку нагляду. Про кожний вирок, що засуджував до вищої міри покарання, військовий трибунал негайно повідомляв голову Військової колегії Верховного Суду СРСР і головного військового прокурора Червоної армії або Військово-Морського флоту. В разі неодержання протягом 72 годин повідомлення про припинення виконання вироку, такий приводився в дію. Цим Положенням керувалися не тільки військові трибунали, але й загальні суди, незалежно від місця їх діяльності. Щодо вимог процесуального законодавства відносно забезпечення повного, всебічного і об'єктивного розслідування всіх обставин справи, вірне її

вирішення по суті, охорону прав учасників процесу, то їх значення під час війни було чисто формальним. Продовжував активно діяти позасудовий репресивний апарат.

Указом президії Верховної ради СРСР від 21 вересня 1945 р. була скасована широка підсудність справ військовим трибуналам. В 1953 р. була ліквідована Особлива нарада, орган, який мав право на позасудову репресію. Згодом відміняються постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. про порядок ведення справ «щодо підготовки і здійснення терористичних актів» та постанови від 14 вересня 1937 р. про зміни в кримінально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії [111; 132; 218; 303; 373; 388; 409 та ін.].

В зв'язку із затвердженням у 1955 році Положення про прокурорський нагляд були внесені відповідні зміни у чинне кримінально-процесуальне законодавство. Важливим актом в галузі кримінального судочинства стали Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийняті 25 грудня 1958 р. Вони склалися з 6 розділів. У відповідності з Основами 28 грудня 1960 р. Верховна Рада УРСР затвердила Кримінально-процесуальний кодекс УРСР.

З набуттям незалежності України в 1991 році діючий на той час Кримінально-процесуальний кодекс зазнав багато змін та доповнень. Був відновлений інститут апеляції, обов'язковість участі захисника в окремих категоріях кримінальних справ, розширено перелік запобіжних заходів, нагляд прокурора за виконанням законів органами дізнання та досудового слідства, ін.

2.2. Міжнародна практика нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства

Серед численних міжнародних стандартів захисту прав людини Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є найбільш

прогресивною та дотримуваною на практиці державами-учасниками [163]. Це зумовлено тим, що вона є юридично-обов'язковою для держав, які до неї приєдналися. Не викликає сумнівів, що закріплена Конвенцією система захисту прав людини, є найефективнішою та слугує взірцем для всіх державних органів.

Свідченням цього є прийняття Ефективних процедур реалізації Основних принципів, прийнятих Економічною і Соціальною Радою при Організації Об'єднаних Націй у 1999 р., Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи «Про незалежність, дієвість та роль суддів» № К (94) від 13 жовтня 1994 р., Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи щодо шляхів полегшення доступу до правосуддя № К (81) від 14 травня 1981 р., Європейської Хартії про закон щодо статусу суддів, Пояснювального меморандуму до Європейської Хартії про статус суддів, прийнятого учасниками багатосторонньої зустрічі про статус суддів в Європі під егідою Ради Європи 8-10 липня 1998 р.; Бангалорські принципи діяльності судді (Резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р.).

Значну увагу незалежності суддів приділяє Міжнародна асоціація суддів (далі МАС), зокрема, її Перша експертна комісія під головуванням Ш. Гасса. Акти рекомендаційного характеру прийняті на багатосторонніх зустрічах Асоціацій суддів багатьох країн, які є членами МАС. До них, зокрема, відносяться наступні акти: Загальна (універсальна) хартія суддів, схвалена членами МАС як основні норми (1999 р.); висновки «Відповідальність суддів» (Туніс, 24-25 жовтня 1980 р.); висновки «Контроль діяльності та поведінки суддів: концепція; хто здійснює контроль; право на захист, незалежність суддів» (Дублін 12-16 липня 1987 р.); висновки «Призначення та роль голів судів» (Мадрид, 23-27 вересня 2001 р.); висновки «Правила етичної поведінки суддів, їх застосування та додержання» (Вальде-Браво, Мексика, 31 жовтня - 4 листопада 2004 р.); висновки Консультативної Ради Європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи «Про стандарти незалежності судових органів та незмінюваності

суддів» № 1, 2001 р.; висновки Консультативної Ради Європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи «Про принципи та правила, що регулюють професійну поведінку суддів і етичні норми, несумісні з посадою, поведінки та неупередженості» №3, 2002 р. Європейською асоціацією Суддів розроблена «Хартія суддів Європи».

Зазначені міжнародні акти визначають наступні засади незалежності суддів як носіїв судової влади. Так, у зазначених вище Основних принципах рекомендується на національному рівні дотримуватися розроблених у цьому акті принципів, що стосуються незалежності судових органів та суддів, які б гарантували належне правосуддя відповідно до вимог Загальної Декларації прав людини (стаття 10), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (стаття 14) та інших документів Організації Об'єднаних Націй.

У Статуті Організації Об'єднаних Націй задекларована рішучість народів світу створити умови, за яких можна дотримуватися справедливості, поваги до прав людини і основних свобод без будь-якої різниці. Ці Статутні вимоги базуються на Загальній Декларації прав людини, в якій втілені загальнолюдські принципи: рівності перед законом, право на справедливий відкритий судовий розгляд компетентним, незалежним та неупередженим судом.

Між цими принципами і практичним становищем при здійсненні правосуддя в багатьох країнах світу існує правовий вакуум, оскільки вони не закріплені в нормативно-правових актах держав. Враховуючи, що норми-принципи, які забезпечують незалежність правосуддя поширюються і на функції судді, вони мають бути націленими на те, щоб забезпечити судді можливість діяти відповідно до цих принципів, оскільки судді приймають остаточне рішення з питань життя і смерті, прав, свобод і обов'язків людини.

Встановлені Основні принципи незалежності судових органів нерозривно пов'язані з незалежністю суддів. Згідно Загальної декларації прав людини, судді, користуючись як і інші громадяни правами і свободами, повинні поводитися таким чином, щоб забезпечити повагу до своєї посади,

зберегти неупередженість та незалежність при відправленні правосуддя. Особи, які є кандидатами на посаду судді, повинні мати високі моральні якості і здібності до аналітичного аналізу, відповідну професійну кваліфікацію, освітній рівень (спеціаліст, магістр права).

Питання незалежності суддів, на думку автора, є найбільш складним, оскільки незалежність суддів забезпечується (проявляється) не лише об'єктивними чинниками, але й суб'єктивним фактором. Незалежність судді є надійною, і мабуть найважливішою гарантією реалізації положень статті 6 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини щодо її права «на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом» [163].

Найбільш фундаментальним міжнародним актом (документом), яким визначаються Основні принципи незалежності суддів, є Рекомендація № 94 (12) «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи № 518 на засіданні 13.10.94 р. Саме вона направлена на втілення в життя необхідних заходів на встановлення і зміцнення незалежності суддів, як носіїв судової влади, піднесення ролі як окремого судді так і всього суддівського корпусу [291].

Зазначена Рекомендація застосовується по відношенню до кожної особи, яка здійснює судочинство. До такої особи відносяться як професійний суддя так і громадський суддя (присяжні судді, народні засідателі та інші особи, які здійснюють правосуддя), якщо з контексту не є очевидним, що такі принципи стосуються лише суддів професіоналів. У Рекомендації визначено 5 принципів щодо незалежності суддів, які можна віднести до загальних.

Принцип I стосується власне загальних засад незалежності суддів та незалежного правосуддя через вжиття відповідних заходів. Відповідно до цього принципу незалежність суддів має бути гарантована державою шляхом закріплення їх відповідно до положень конвенції на конституційному рівні, в інших законодавчих актах, тобто шляхом імплементації міжнародних принципів до національної системи права з урахуванням національних

традицій. На думку автора, національні традиції, які суперечать загальнолюдським цінностям, що ґрунтуються на постулатах міжнародного права, не можуть бути інтегровані в систему гарантій незалежності суддів і судової влади в цілому. Звичайно, що Принцип I за своїм змістом не є вичерпним. У ньому закладені основні рекомендації, які гарантують незалежність суддів.

Важливе значення має особиста незалежність. Цей суб'єктивний фактор може звести нанівець всі об'єктивні гарантії (умови) незалежності судді. Особистісні стигмати впливають на поведінку судді. До них можна віднести, зокрема емоційність, комунікабельність, вразливість та багато інших психофізичних факторів. Тому розглядати незалежність судді лише в аспекті об'єктивних факторів буде помилково.

Зазвичай під об'єктивними чинниками незалежності судді розуміються умови, які створені та існують в забезпеченні його особистих інтересів як громадянина (заробітна плата, умови проживання його і членів сім'ї, та інші, які відносяться до соціально-побутового забезпечення).

Другим важливим чинником об'єктивної сторони, що впливає на незалежність судді є його правовий статус, який повинен убезпечувати суддю від будь-якого стороннього впливу. Зміст такого статусу повинен бути наповнений гарантіями недоторканності як особистої, так і членів його сім'ї, умови роботи судді, їх забезпечення окремими приміщеннями, кабінетами, залами судових засідань та інше службове матеріально-технічне забезпечення. Незалежність судді обумовлюється також можливою відповідальністю за якість постановлених ним судових рішень.

Виходячи з принципу правової визначеності судове рішення (в узагальненому значенні) має бути прогнозованим, чого можна досягти завдяки однозначності чіткості законодавства. Але суддя повинен тлумачити і застосовувати норму права так, щоб вона забезпечувала принцип верховенства права. Суддя не повинен нести будь-яку, у тому числі й матеріальну відповідальність за постановлені ним рішення, окрім випадків

зловживання своїм посадовим становищем. Скасування або зміна судового рішення вищим судом в порядку апеляції або касації не може тягнути для судді наслідків матеріального чи дисциплінарного характеру за умови, що за рівнем фахової підготовки, стажу практичної роботи та внутрішнього переконання він не зміг дати належну оцінку доказам в провадженні або здійсненні судового тлумачення застосованої норми права. Проте не виключається відповідальність судді (матеріальна в деяких країнах) за умови очевидної в силу професійної недбалості постановлення неправосудного рішення.

У разі прийняття суддею неправосудних рішень в силу неналежного рівня професійної підготовки до нього можуть застосовуватись такі заходи:

- усунення судді від судового провадження;
- доручення судді виконання інших завдань в межах суду;
- штрафні санкції (зменшення розміру винагороди на певний час);
- тимчасове призупинення суддівських функцій (Принцип VI Рекомендацій) [291].

Європейська Хартія про статус суддів, відповідно до пояснювального меморандуму цієї Хартії, визначає також принципи незалежності суддів, що мають рекомендаційний характер. Зокрема, в Хартії містяться положення які самі по собі мають рекомендаційний напрямок щодо удосконалення статусу судді європейського рівня. Не вдаючись в досконалість такого визначення (дефініції) слід відмітити, що в цю Хартію поміщені положення, які відтворюють весь комплекс міжнародних стандартів незалежності суддів. В загальних принципах закріплені стандарти правового забезпечення статусу суддів та гарантії їх незалежності. Хартія націлює Європейські країни на визначення незалежності суддів у внутрішній національній системі права правовими нормами самого високого рівня (на конституційному рівні) [291; 302; 323; 339 та ін.].

Розкриваючи зміст незалежності, в Хартії зазначено, що будь-які рішення, які посягають на незалежність судді, зокрема його призначення

просування в кар'єрі або припиненню його повноважень, або можуть завдати шкоди правам судді шляхом втручання законодавчої чи виконавчої влади повинні прийматися спеціальними державними органами. Необхідно, щоб в цих органах було гарантовано саме широке представництво суддів, принаймні половина суддів входила до цього органу[291; 302; 323; 339 та ін.]. Це означає, що будь які органи (інституції), утворені відповідно до законодавчого регулювання, наприклад, Вища Рада юстиції, Вища кваліфікаційна комісія суддів та інші інституції у своєму складі повинні мати не менше половини суддів, що гарантує від проявлення свавілля до судді.

Вищим спеціалізованим судом України в цивільних та кримінальних справах 1 червня 2013 р. проведено узагальнення практики застосування судами загальної юрисдикції першої та апеляційної інстанцій при здійсненні судочинства у кримінальних справах статей 3, 5, 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року за 2011 р. – перше півріччя 2012 р. та практики Європейського Суду з прав людини у справах проти України за 2011 р. – перше півріччя 2012 р.

Узагальнення проводилось з метою перевірки стану дотримання національного законодавства та європейських стандартів прав людини і основоположних свобод в аспектах: конституційних положень щодо пріоритетності захисту прав людини; статті 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» щодо застосування судами Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права; завдань кримінального судочинства та його засад змагальності та диспозитивності; застосування кримінального процесуального закону з урахуванням практики ЄСПЛ; виявлення помилок у застосуванні судами кримінального процесуального закону, пов'язаних із порушенням прав людини; запобігання порушенням прав людини у подальшому, а також необхідності визначення пов'язаних із цією тематикою питань, які потребують роз'яснень або законодавчого вирішення.

Що стосується судового розгляду, який безпосередньо цікавить нас у зв'язку із предметом нашого дослідження, то у процесі узагальнення розглянуто окремі рішення ЄСПЛ, винесені проти України за період 2011-2012 рр., в яких констатовано порушення вимог статей 3, 5, 6 Конвенції щодо нелюдського поводження під час судового слідства, особливо якщо такі порушення могли вплинути на оцінку доказів судом у кримінальній справі; щодо порушення права на свободу та особисту недоторканність людини; щодо порушення права людини на справедливий суд, особливо у випадку порушення прав людини щодо дотримання розумних строків розгляду кримінальних справ. Окрім цього, під час узагальнення проаналізовано й використано матеріали та узагальнення причин тривалого розгляду справ (понад 1 рік), надані судами областей, стосовно осіб, які тримаються під вартою, Міністерством юстиції України (Мін'юст), Секретаріатом Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини [274; 291; 302; 323; 339 та ін.].

За результатами діяльності ЄСПЛ у 2012 р. Україна посіла четверте місце серед держав – учасниць Конвенції за кількістю поданих скарг до цієї міжнародної судової установи. Згідно з даними, оприлюдненими у щорічному звіті про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини, станом на 31 грудня 2014 р. у ЄСПЛ на розгляді перебувало 128.100 справ проти держав – учасниць Конвенції, з них проти України – 10.450 справ.

У 2014 р. серед найбільш поширених проблем, що призвели до порушення Конвенції, були, зокрема: тривалий розгляд справ судами; недоліки законодавства та судової практики, які призводять до тримання особи під вартою без належної законної підстави; недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд; недоліки судової практики, за якою обвинувальні вирoki національних судів вирішальною мірою ґрунтуються на визнавальних показаннях, які були надані особою на досудовому слідстві в якості свідка та/або від яких особа на

стадії судового слідства відмовляється, небезпідставно стверджуючи про недобровільність їх надання.

Недоліки застосування кримінального процесуального законодавства України щодо порушення прав та основоположних свобод людини за статтями 3, 5, 6 Конвенції призводять також до фінансових втрат Державного бюджету України у зв'язку із виконанням рішень ЄСПЛ щодо відшкодування шкоди, завданої такими діями, в тому числі судів. Наприклад, за даними Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2011 та 2012 рр. на виконання рішень ЄСПЛ по суті скарг з Державного бюджету України було сплачено 25.021.734,79 грн. та 39.002.553,75 грн. відповідно.

Зокрема, у ст. 6 Конвенції «Право на справедливий суд» гарантується право людини і громадянина на справедливий суд. У цьому аспекті найбільш розповсюдженим порушенням у справах проти України ЄСПЛ встановлює порушення права кожного на розгляд судом справи протягом розумного строку.

З аналізу практики ЄСПЛ щодо тлумачення положення «розумний строк» вбачається, що строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ і було б неприродно встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для усіх випадків. Таким чином, у кожній справі виникає проблема оцінки розумності строку, яка залежить від певних обставин (рішення у справі «Броуган (Brogan) та інші проти Сполученого Королівства»).

Обов'язковість урахування низки конкретних обставин справи при визначенні розумності строку зумовила також необхідність вироблення ЄСПЛ переліку взаємопов'язаних критеріїв. У п. 116 рішення ЄСПЛ від 12 березня 2009 р. у справі «Вергельський проти України» зазначено: «розумність тривалості провадження має оцінюватися у світлі конкретних обставин справи та з урахуванням таких критеріїв, як складність справи, поведінка заявника та відповідних органів (див., серед багатьох інших, п. 67

рішення у справі «Пелісьє і Сассі проти Франції»). Далі йдеться про те, що обвинувачений у кримінальній справі повинен мати право розраховувати на здійснення провадження в його справі з особливою ретельністю і що положення ст. 6 покликані не допускати в кримінальних справах надто тривалого перебування обвинувачуваної особи в стані невизначеності щодо своєї долі (див. п. 89 рішення ЄСПЛ від 2 березня 2006 р. у справі «Нахманович проти Росії» та п. 71 рішення ЄСПЛ від 7 грудня 2006 р. у справі «Іванов проти України») [408].

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є:

- складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо.

При визначенні складності справи до уваги беруться характер фактів, які необхідно встановити, кількість свідків, можливе об'єднання справ, а також вступ до провадження нових учасників. У деяких випадках надмірна складність справи іноді може слугувати виправданням тривалості провадження, але не є абсолютним фактором, який визначив би відсутність порушення вимоги «розумного строку» у випадку занадто тривалого розгляду;

- поведінка учасників кримінального провадження. Цікавим є те, що намагання заявника пришвидшити процес розгляду трактуватиметься як обставина на його користь. Однак небажання з його боку прискорити процес не має вирішального значення. Суд покладає на заявника тільки обов'язок демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду, які безпосередньо його стосуються, утримуватись від використання заходів, що затягують провадження у справі, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для пришвидшення процедури слухання.

Одним із таких прикладів, коли поведінка заявників стала однією з причин тривалого розгляду спору, є рішення у справі «Чірікоста і Віола проти Італії», де 15-річний строк розгляду було визнано виправданим, оскільки самі заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочення процесу і не заперечували проти 6 перенесень розгляду, здійснених на підставі заяви іншої сторони у справі. Аналогічні приклади можна спостерігати і під час розгляду кримінальних справ судами України у випадках, коли сторони провадження, належним чином поінформовані про час, дату та місце судового засідання, не з'являються на них, подають необґрунтовані клопотання про відкладення розгляду справ або не додають своєчасно витребуваних судом документів. Водночас використання усіх засобів оскарження, передбачених національним законодавством, не вважається ЄСПЛ таким, що свідчить про затягування строків розгляду справи через поведінку заявника;

- спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень. До критеріїв затягування судового розгляду, що призводять до порушення розумного строку, належать: невинуватене відкладення та зупинення розгляду у зв'язку з очікуванням результатів розгляду іншої справи; перерви в судових засіданнях у зв'язку із затримкою надання або збирання доказів з боку держави; затримки з вини канцелярії суду або інших адміністративних органів; відстрочки, пов'язані з передачею справ з одного суду до іншого; затримки, пов'язані з доведенням рішень суду до відома сторін, а також з підготовкою та проведенням перегляду справ.

Зазначені строки, як і інші, пов'язані з розглядом кримінальних справ, дуже часто порушуються національними судами [408]. Пов'язано це насамперед із недофінансуванням судів та їх вкрай надмірною завантаженістю, відсутністю достатньої кількості суддів. Водночас такі проблеми в організації правосуддя притаманні не лише для України. Так, в рішенні у справі «Чірікоста та Віола проти Італії» ЄСПЛ зазначив, що навіть реформування процесуального законодавства не змогло вирішити проблему

функціонування судів в Італії, яка полягає в постійній нестачі засобів і персоналу на всіх рівнях судової системи. Проте, на думку ЄСПЛ, такі обставини не можуть бути виправданням надмірної тривалості розгляду, адже держава повинна нести відповідальність за належну організацію судової системи, здатної забезпечити розгляд справ упродовж розумних строків (рішення у справі «Міласі проти Італії»). В рішенні у справі «Ціммерман і Штайнер проти Швейцарії» ЄСПЛ констатовано порушення вимог ст. 6 Конвенції у зв'язку з тим, що розгляд в суді апеляційної інстанції тривав 3,5 роки і не було вжито відповідних заходів для усунення причини такої затримки, викликаній нагромадженням нерозглянутих справ. Таким чином, держава не може виправдовувати затягування судового розгляду справ процедурними й іншими недоліками судової системи;

- важливість предмета розгляду та ступінь ризику, особливо якщо йдеться про справи, що потребують оперативного прийняття рішення, наприклад, справи, пов'язані зі станом здоров'я заявника тощо.

Важливість гарантії розгляду справ упродовж розумного строку зумовила вироблення позиції ЄСПЛ щодо необхідності існування у національному законодавстві спеціальних правових інструментів, за допомогою яких заявник міг би оскаржити тривалість провадження у справі та пришвидшити її розгляд.

Отже, поняття «розумний строк» є оціночним, тобто таким, що визначається у кожному конкретному випадку з огляду на сукупність усіх обставин вчинення і розслідування злочину (злочинів). Визначення розумного строку досудового слідства та судового розгляду залежить від багатьох факторів, включаючи обсяг і складність справи, кількість слідчих дій, число потерпілих та свідків, необхідність проведення експертиз та отримання висновків тощо. Але за будь-яких обставин строк досудового розслідування та судового розгляду не повинен перевищувати меж необхідності. Досудове слідство повинно бути закінчено у кожній справі без

порушення права на справедливий судовий розгляд і права на ефективний засіб захисту, що передбачено у статтях 6, 13 Конвенції.

Із набуттям чинності КПК (2012 р.) питання встановлення оцінки доказів судом у кримінальному провадженні детально врегульовано [208; 210; 338; 408]. Так, зокрема, згідно зі ст. 8 КПК кримінальне провадження здійснюється з дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, при цьому застосовується такий принцип з урахуванням практики ЄСПЛ.

Відповідно до ч. 2 ст. 11 КПК, забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [208; 210].

За вимогами ст. 87 КПК недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини. Суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних свобод, зокрема, такі діяння, як отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження [208; 210]. Згідно з правилами ч. 3 ст. 87 КПК такі докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані.

Також кримінальні справи, у яких констатовано порушення вимог п. 3 ст. 6 Конвенції у зв'язку з тим, що зізнання заявника у вчиненні злочину,

надане ним внаслідок катування, було прийнято судами як доказ, надає право обвинуваченому на перегляд такої кримінальної справи Верховним Судом України. Встановлення фактів катування стосовно осіб, тимчасово позбавлених волі, повинно бути забезпечене ефективним розслідуванням компетентних органів держави, зокрема на наявність у діях відповідних осіб складу злочину (ст. 127 КК «Катування»).

Також необхідно зазначити, що обвинувачення у кримінальному провадженні не може ґрунтуватися на доказах, отриманих внаслідок застосування адміністративного арешту до особи. Конституційний Суд України у Рішенні від 20 жовтня 2011 року у справі № 1-31/2011 (у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України) дійшов висновку, що положення ст. 62 Конституції України спрямовані на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Тому положення першого речення ч. 3 ст. 62 «обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом» слід розуміти так, що обвинувачення у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на фактичних даних, одержаних у результаті оперативно-розшукової діяльності уповноваженою на те особою без дотримання конституційних положень або з порушенням порядку, встановленого законом, а також одержаних шляхом вчинення цілеспрямованих дій щодо їх збирання і фіксації з застосуванням заходів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», особою, не уповноваженою на здійснення такої діяльності [338; 408].

Проблеми, що призвели до порушення вимог ст. 6 Конвенції, полягають, як правило, у:

- невжитті судом заходів щодо забезпечення присутності учасників судового провадження у судових засіданнях (свідків, відповідачів, експертів тощо) та щодо забезпечення виконання учасниками та іншими особами судових приписів (наприклад, щодо надання документів);
- надмірній тривалості перерв між судовими засіданнями;

- надмірній тривалості розгляду апеляційних і касаційних скарг;
- відсутності сумлінності та ретельності слідчих органів при проведенні розслідування кримінальних справ;
- неодноразовому поверненні справи на новий розгляд до суду нижчої інстанції, а також повернення кримінальної справи на додаткове розслідування;
- надмірній тривалості здійснення судових експертиз та невжиття судом у цьому зв'язку належних заходів;
- порушенні права на справедливий суд, оскільки зізнання заявника у вчиненні злочину, надане ним внаслідок катування, було прийнято судами як доказ.

Негативно позначається на оперативності розгляду справ низький рівень організації роботи судів, зокрема незадовільна організація здійснення судочинства, зниження рівня виконавчої дисципліни, несвоєчасне оформлення документів, недостатній контроль за цим голів судів. Фактами неналежної організації розгляду справ самими суддями були: оголошення тривалих перерв між судовими засіданнями; порушення строків призначення справ до судового розгляду; нераціональне використання часу судових засідань, зокрема, невикористання інституту зміни порядку дослідження доказів; необґрунтоване повернення справ на додаткове розслідування, що в подальшому призводить до скасування відповідної постанови; низька якість розгляду кримінальних справ (скасування вироків судами вищих інстанцій).

Із набуттям чинності КПК однією із загальних засад кримінального процесуального законодавства України встановлено розумний строк кримінального провадження. Таким чином, у ст. 28 КПК законодавчо визначено оціночне поняття «розумний строк», яке застосовується ЄСПЛ при розгляді справ за ст. 6 Конвенції, зокрема під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття

процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачених КПК строків виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень [208; 210; 338; 408].

Проведення досудового розслідування у розумні строки забезпечується прокурором, слідчим суддею (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – судом.

Законодавчо встановлено критерії для визначення розумності строків кримінального провадження, якими є: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування тощо; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень.

У ст. 28 КПК також встановлено такі загальні положення щодо розумного строку: кримінальне провадження стосовно особи, яка тримається під вартою, неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово; кожен має право, щоб обвинувачення стосовно нього в найкоротший строк або стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження щодо нього було закрито; підозрюваний, обвинувачений, потерпілий мають право на звернення до прокурора, слідчого судді або суду з клопотанням, у якому викладаються обставини, що обумовлюють необхідність здійснення кримінального провадження (або окремих процесуальних дій) у більш короткі строки, ніж ті, що передбачені КПК [208; 210].

Таким чином, завдяки законодавчим положенням у процесі розгляду кримінальних справ (проваджень) судами зменшаються випадки порушення розумного строку.

Застосовуючи практику ЄСПЛ, суди не завжди чітко й однозначно розуміють, у чому полягає правовий зміст такого застосування. Тому досить

поширеним у діяльності вітчизняних судів є абстрактне посилення на практику ЄСПЛ без вказівок на конкретне рішення міжнародного судового органу. Часто в судових рішеннях вітчизняних судів міститься посилення на конкретне рішення ЄСПЛ, але без зазначення співвідносності його з нормами національного права й обставинами конкретної справи. Ще однією проблемою є відсутність єдиних критеріїв застосування практики ЄСПЛ.

З огляду на зазначене судам при здійсненні судочинства необхідно ширше застосовувати норми міжнародного права [2271]. Зважати, що обов'язковим є не тільки врахування рішень ЄСПЛ, постановлених щодо України, а й застосування поряд із нормами національного законодавства України норм Конвенції та практики ЄСПЛ і щодо інших країн – учасниць Конвенції з метою недопущення порушення прав людини та основоположних свобод. Ухвалюючи рішення у кримінальних справах (провадженнях), з метою недопущення неправильного тлумачення та застосування норм Конвенції у контексті кожної конкретної справи свої висновки підтверджувати практикою ЄСПЛ, викладеною у його рішеннях.

2.3 Нормативно-правове регулювання сучасного кримінального судочинства

Численні правові реформи позначили 2012 рік. Серед найбільш резонансних з них – реформа кримінального процесу. Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України, що відповідав би сучасним демократичним стандартам, є однією із умов членства України в Раді Європи. Це зобов'язання Україна виконала 13 квітня 2012 р., коли кодекс було прийнято Верховною Радою України. 19 листопада 2012 р. КПК вступив у дію. У КПК кримінальний процес виписаний у якісно новій формі, порівняно з тим процесом, який мав місце за попереднім КПК. Новий КПК став «революційним» у багатьох процесуальних нюансах. У ньому знайшли

відображення положення, раніше не відомі кримінально-процесуальному законодавству України. У новому КПК вдалося у значній мірі усунути прогалини та недоліки регулювання, які мали місце у КПК 1960 р.

Згідно КПК, завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [208; 210; 408].

Нове кримінальне процесуальне законодавство характеризується чітким визначенням змісту та форми кримінального провадження, які повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження. Вперше в історії кримінального судочинства законодавчо виокремлено перелік його основних засад та виписані загальні й спеціальні принципи, що характеризує новітнє кримінально процесуальне законодавство України як найбільш демократичне та справедливе.

Так, КПК передбачає здійснення кримінального провадження з додержанням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Цей принцип застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Прагнення міжнародної спільноти до побудови взаємовідносин на основі поваги до свободи і верховенства права знайшло своє втілення у багатьох міжнародно-правових документах, зокрема, у преамбулі до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [163]. Посилання на верховенство права є і в Конституції України [172].

В теорії кримінального процесу можна виділити три основні підходи до тлумачення змісту цього принципу: 1) формально-юридичний (ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу у цілому та окремих критеріїв його дотримання); 2) матеріально-правовий (заснований на моральних уявленнях про належну правову систему, визначає стан реалізації верховенства права); 3) функціональний (основний критерій – ефективність права та правової системи щодо виконання функції захисту прав та інтересів людини).

Ю. М. Грошевий, проаналізувавши сучасні вітчизняні наукові концепції принципу верховенства права, викладені у спеціальній юридичній літературі, щодо змісту і основної спрямованості принципу вважає, що в основу принципу верховенства права покладено ідею підкорення державної влади праву заради гарантування та захисту прав і свобод людини. Права і свободи людини є невід’ємними і невідчужуваними. Вони є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо останній суперечить фундаментальним правам людини. Верховенство права означає верховенство Конституції України. Пошук правового закону – це пошук права в межах Конституції. У правовій державі право як явище має перевагу над будь-якими рішеннями і діями окремих суб’єктів, тобто, принцип верховенства права звернений як до приватних осіб, так і до державних органів і посадових осіб. Гарантією реалізації принципу верховенства права і однією з вирішальних умов інтеграції правового змісту Конституції у соціальну практику є пряма дія її норм [81, с. 55].

Принцип верховенства права зобов’язує дотримуватися кримінальних процесуальних норм громадян, посадових осіб та державні органи, оскільки ч. 2 ст. 3, ч. 4 ст. 62 Конституції України передбачено, що в Україні «державна відповідає перед людиною за свою діяльність». Верховенство права обмежує державу самим фактом існування правил і процедур. Недодержання процесуальної форми діяльності у кримінальному процесі тягне за собою

негативні наслідки для посадових осіб – представників держави і обумовлює застосування санкцій відновлювального характеру.

Сучасне кримінально процесуальне законодавство України декларує застосування законності під час кримінального провадження. Це полягає в тому, що суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень. Норми інших законів та нормативно-правових актів України, положення яких стосуються кримінального провадження, повинні відповідати нормам КПК. При здійсненні кримінального провадження не може застосовуватися закон, норми якого суперечать нормам КПК.

Законність віднесена Конституцією України до основних засад судочинства [172]. Отже, сутність поняття «законність» полягає в неухильному дотриманні і виконанні приписів Конституції України, законів і нормативних актів, які їм відповідають, кожним суб'єктом правовідносин. Утвердження верховенства права можливе лише за умови послідовної реалізації принципу законності. Істотне значення для послідовної реалізації зазначеного принципу у сфері судочинства мають постанови Пленуму Верховного Суду України, пленумів вищих судів.

У сфері кримінальної процесуальної діяльності діє спеціально-дозвільний тип правового регулювання, сутність якого виражається формулою: «дозволено лише те, що прямо передбачене законом». У

випадках, коли та чи інша дія зачіпає права і свободи особи, дане правило доповнює закріплені у законі заборони, які не дозволяють відходити від встановленого порядку провадження процесуальних дій. Разом з тим КПК орієнтує на недопустимість формального підходу при визначенні наслідків порушення норм кримінального процесуального закону.

Основними гарантіями дотримання принципу законності у кримінальному процесі є: а) сама побудова процесу, за якої у кожній наступній стадії перевіряється законність і обґрунтованість рішень, прийнятих на попередній; б) прокурорський нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням; в) судовий контроль.

В КПК також передбачено, що у випадку невідповідності норм КПК міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору України. Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Позитивним моментом є положення, яке зобов'язує застосовувати загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 КПК, у випадку не врегулювання або неоднозначного регулювання КПК питань кримінального провадження.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство не допускає будь-яких привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених КПК, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками; надає певним категоріям осіб (неповнолітнім, іноземцям, особам з розумовими і фізичними вадами тощо) під час кримінального провадження додаткові гарантії.

Рівність громадян перед законом і судом незалежно від походження, статі, освіти, мови, релігії, соціального і майнового стану, інших обставин

визнається українською державою [172; 208], як і іншими членами європейської спільноти [163].

Рівність усіх учасників судового провадження перед законом і судом є однією з основних конституційних засад судочинства державою [172]. Перелік конкретних прав сторін та інших учасників кримінального провадження дається у Главі 3 КПК, які в сукупності розкривають поняття «процесуальна рівноправність сторін судового провадження».

В КПК зазначено, що під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи та наголошується на забороні під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність. Кримінальним процесуальним законодавством передбачено право кожного учасника судового провадження захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження.

Під час кримінального провадження ніхто не може триматися під вартою, бути затриманим або обмеженим у здійсненні права на вільне пересування в інший спосіб через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інакше як на підставах та в порядку, передбачених КПК. Кожен, кого затримано через підозру або обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення або інакше позбавлено свободи, повинен бути в найкоротший строк доставлений до слідчого судді для вирішення питання про законність та обґрунтованість його затримання, іншого позбавлення свободи та подальшого тримання. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого судового рішення про тримання під вартою. Про затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на

вільне пересування в інший спосіб, а також про її місце перебування має бути негайно повідомлено її близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи. Кожен, хто понад строк, передбачений КПК, тримається під вартою або позбавлений свободи в інший спосіб, має бути негайно звільнений. Затримання особи, взяття її під варту або обмеження в праві на вільне пересування в інший спосіб під час кримінального провадження, здійснене за відсутності підстав або з порушенням порядку, передбаченого КПК, тягне за собою відповідальність, установлену законом [208].

Передбачений КПК конституційний принцип недоторканості житла чи іншого володіння особи полягає в тому, що ніхто не має права без законної підстави увійти в житло чи інше володіння особи проти її волі без законної на те підстави [208]. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку [208]. Такий порядок передбачений ч. 3 ст. 233 КПК, яка зобов'язує прокурора чи слідчого за погодженням із прокурором невідкладно після здійснення таких дій звернутися з клопотанням про проведення обшуку до слідчого судді. Слідчий суддя, розглядаючи таке клопотання, перевіряє чи дійсно були підстави для проникнення до житла чи іншого володіння особи без ухвали слідчого судді. Якщо прокурор відмовиться погодити клопотання слідчого про обшук або слідчий суддя відмовить у задоволенні клопотання про обшук, встановлені внаслідок такого обшуку докази є недопустимими, а отримана інформація підлягає знищенню.

Під час кримінального провадження кожній особі гарантується невтручання у приватне (особисте і сімейне) життя. Ніхто не вправі збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя

особи без її згоди. Дозвіл на збирання інформації про приватне життя особи шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій може дати тільки слідчий суддя апеляційного суду за клопотанням прокурора чи слідчого за погодженням з прокурором в межах кримінального провадження або оперативно-розшукової справи по тяжких або особливо тяжких злочинах. Інформація про приватне життя особи, отримана в такому порядку, не може бути використана інакше як для виконання завдань кримінального провадження. Кожен, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації.

Недоторканість права власності як конституційна засада, передбачена в кримінальному процесуальному законодавстві гарантує, що позбавлення або обмеження такого права під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Проте, КПК допускає випадки тимчасового вилучення майна без судового рішення.

Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

В кримінальному процесуальному законодавстві реалізовано конституційний принцип презумпції невинуватості [208], згідно якого ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Ця теза означає, що жодна людина не може зазнавати обмежень, властивих кримінальному покаранню, доки її вина не буде встановлена відповідним органом за відповідною процедурою. До моменту встановлення вини особи вона вважається невинуватою. Якщо особа є невинуватою, то поводження з нею не повинне відрізнятися від поводження з будь-якою вільною особою, щодо

якої немає жодних кримінальних судових процедур. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

Також, КПК передбачає, що жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення [208]. Кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права. Крім того, жодна особа не може бути примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні її близькими родичами чи членами її сім'ї кримінального правопорушення. Згідно ст. 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний та обвинувачений мають право на захист. Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Законодавець передбачив заборону двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне і те саме правопорушення. Положення, згідно з якими особа, яка вчинила злочин, не може бути покараною за нього двічі, є одним з провідних принципів соціальної справедливості. Правило *non bis in idem* (в перекладі з латинської – «не двічі за одне») є одним з найдавніших правових принципів західної цивілізації, коріння якого сягає часів Стародавньої Греції та Риму. Перша згадка про нього датується приблизно 355 р. до н.е., коли Демосфен зробив висновок, що закон забороняє судити одного й того ж чоловіка двічі з того самого приводу. Цей принцип з'являється знову в *Corpus Juris Civilis* Юстиніана. В основі його лежать дві латинські максими: *nemo debet bis vexari pro una et eadem cause* (ніхто не повинен обвинувачуватися двічі в одному й тому ж правопорушенні) та *nemo*

debet bis puniri pro uno delicto (ніхто не повинен бути покараним двічі за те саме правопорушення). Історично склалося так, що дію цього принципу обмежили сферою застосування кримінального права та тривалий час надавали йому лише внутрішньодержавного статусу. Проте, як справедливо зазначає Джон Верваль, з початком інтеграційних процесів в Європі принцип *non bis in idem* розвинувся до рівня міжнародновизнаного права людини, і є невід'ємною складовою права на справедливий судовий розгляд та гарантує повагу (*res judicata, pro veritate habetur*) до остаточних судових рішень [408, с. 254-265]. В Україні відповідні положення передбачені в ч. 1 ст. 61 Конституції України у вигляді постулату, що «ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення». Цю норму передбачено і в КПК у статті 19: «Ніхто не може бути двічі обвинуваченим або покараним за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили. Кримінальне провадження підлягає негайному закриттю, якщо стане відомо, що по тому самому обвинуваченню існує вирок суду, який набрав законної сили». Недопустимість подвійної відповідальності за одне правопорушення виражає також принцип економії каральних заходів, який у свою чергу служить виявом гуманізму права [208].

Виділяють чотири елементи, необхідні для надання універсального доступу до правосуддя:

1) всі і кожен індивід у суспільстві (громадянин чи ні) повинні знати свої юридичні права і розуміти, що вони мають абсолютне право використовувати судову владу для захисту своїх прав;

2) індивід повинен вірити, що участь у юридичному процесі забезпечить захист прав і заходи проти несправедливості. Цей другий елемент є критичним, бо коли громадяни переконані, що права і доступ до правосуддя існують лише для багатих і впливових, вони не будуть користуватися судами;

3) суди й судові процеси мають бути доступні громадянам. Це означає, що кожен аспект судового звернення повинен бути простим і допомагати участі в ньому. Починаючи з першої розмови в суді до судових слухань і остаточної ухвали, всі документи і процедури повинні давати можливість учаснику судового розгляду розуміти, що для нього існує право вибору і наслідки кожного вибору;

4) доступ до правосуддя означає, що правова система надає кожній стороні, незалежно від рівня доходів, етнічної приналежності чи статі, справедливі слухання перед незалежним і нейтральним суддею, котрий забезпечує правову процедуру у відкритому і гласному судовому процесі, і що кожна людина, яка потребує послуг адвоката, отримує компетентні юридичні послуги.

Кримінальне процесуальне законодавство декларує принцип здійснення кримінального провадження на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими КПК. Сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. Цей принцип передбачає положення, що під час кримінального провадження функції державного обвинувачення, захисту та судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службову особу. Повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом та підтримання державного обвинувачення у суді здійснюється прокурором. У випадках, передбачених КПК, повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може здійснюватися слідчим за погодженням із прокурором, а обвинувачення може підтримуватися потерпілим, його представником. Захист здійснюється підозрюваним або обвинуваченим, його захисником або законним представником. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, повинен

створити необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків.

Новітнє кримінальне процесуальне законодавство також зазначає, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зокрема, забезпечувати право на захист, безпосередньо досліджувати показання, речі й документи, забезпечувати право на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, публічності, диспозитивності, гласності й відкритості судового провадження та його повне фіксування технічними засобами, розумності строків, мови, якою здійснюється кримінальне провадження [208].

Цікавою новелою КПК є введення інституту слідчого судді. В умовах правової держави кримінальні провадження повинні розслідуватися із дотриманням принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями. Специфіка кримінальної процесуальної діяльності прокуратури та правоохоронних органів породжує необхідність судового контролю за її законністю.

У сфері кримінального судочинства, найбільш тісно пов'язаній із заходами процесуального примусу й більш ніж істотним обмеженням прав і свобод учасників процесу, конституційна гарантія прав і свобод громадянина об'єктивується у самостійний кримінально-процесуальний інститут судового контролю за діями і рішеннями органу досудового розслідування та прокурора, що обмежують конституційні права і свободи громадян. Судовий контроль у кримінальному провадженні забезпечує: а) конституційну функцію реалізації повноважень судової влади; б) вагому процесуальну гарантію правосуддя в кримінальному процесі; в) ефективність засобів досягнення мети і вирішення завдань кримінального судочинства. Суть контролю становить самостійне з'ясування судом обставин кримінального провадження по визначеному колу питань, формування власного внутрішнього переконання з досліджуваних фактів. Кінцевою метою будь-

якого виду судового контролю є захист особи, її прав і свобод, забезпечення законності й правосуддя.

Судовий контроль за дотриманням прав людини полягає в тому, що такі докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, якщо вирішується питання про відповідальність за вчинення зазначеного істотного порушення прав та свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані.

Слідчі судді в місцевих судах обираються з числа суддів місцевих загальних судів та здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, передбаченому КПК. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду. Слідчі судді обираються зборами суддів місцевого суду загальної юрисдикції за пропозицією голови суду або будь-якого судді цього суду, якщо пропозиція голови суду не була підтримана, на строк не більше трьох років і можуть бути переобрані повторно. До обрання слідчого судді відповідного суду його повноваження здійснює найстарший за віком суддя цього суду. Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, проте здійснення ним повноважень із судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні враховується при розподілі судових справ та має пріоритетне значення [208].

В апеляційному суді слідчим суддею, згідно ч. 1 ст. 247 КПК, є голова апеляційного суду чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя [208].

Судовий контроль здійснюється в п'яти процесуальних формах: 1) ухвалення рішення про застосування до обвинуваченого (підозрюваного) заходів забезпечення кримінального провадження; 2) надання дозволу на проведення слідчих дій; 3) розгляду скарг учасників досудового розслідування на рішення, дії чи бездіяльність слідчого чи прокурора; 4)

допит потерпілого або свідка, якщо існують загрози, які можуть унеможливити їх допит в суді; 5) надання дозволу на здійснення негласних слідчих дій [295; 360].

Як вбачається із кримінального процесуального законодавства, майже всі слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, якими обмежуються, в той чи інший спосіб, права та свободи людини повинні бути санкціоновані слідчим суддею з дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства.

Центр політико-правових реформ оприлюднив моніторинговий звіт «Реалізація нового Кримінального процесуального кодексу України у першому півріччі 2013 року» [338]. Згідно даних Центру спостерігається загальна позитивна тенденція до гуманізації кримінальної юстиції, про що, зокрема, свідчать такі факти.

1. Продовжується тенденція щодо зменшення кількості кримінальних процесуальних затримань. Їх менше на 30%, або на 850 випадків щомісяця (з 2.800 щомісячних затримань у 2012 р. до 1.950 таких затримань у першому півріччі 2013 р.).

2. Зменшилась кількість осіб в СІЗО на 40% або 13.250 осіб (з 32.000 станом на 1 грудня 2012 р. до 18.750 – на 14 червня 2013 р.). А в порівнянні з 1 січнем 2012 р. зменшення вже становить 50% або 18.250 осіб.

3. Зменшилась кількість клопотань слідчих/прокурорів про взяття під варту на 45% (з 2.500 щомісячних подань у 2012 р. до 1.350 щомісячних клопотань у першому півріччі 2013 р.). Порівняння з 2011 р. показує зменшення на 70% (щомісячна кількість зазначених подань у 2011 р. сягала 4.350).

4. Кількість застосованих альтернативних запобіжних заходів залишається на досить високому рівні. Щомісяця до 45 осіб застосовують особисту поруку, до 400 осіб – домашній арешт і до 2.250 осіб – особисте зобов'язання (не відлучатися з місця проживання, докласти зусиль до пошуку роботи тощо). Водночас, небезпечним виглядає збільшення загальної кількості клопотань про застосування запобіжних заходів майже на 10% (з

4.000 щомісячних клопотань у I кварталі до 4.300 таких звернень у II кварталі 2013 р.). Ця тенденція засвідчує, що органи обвинувачення намагаються отримати дозвіл суду на обмеження певних прав і свобод людини в максимальній кількості кримінальних проваджень.

5. Зменшилась кількість обшуків на 30% (з 4.000 щомісячних обшуків у 2011 р. до 2.850 у першому півріччі 2013 р.). При цьому у II кварталі 2013 р. прослідковується незначне зменшення цих показників в порівнянні з I кварталом. Водночас слід пам'ятати, що перелік об'єктів, для обшуку яких необхідна санкція суду, значно розширився за рахунок «інших володінь фізичних і юридичних осіб».

6. Зменшилась кількість наданих судом дозволів на прослуховування осіб на 25%. Протягом першого півріччя 2013 р. щомісячно слідчі судді надавали 1.575 дозволів на прослуховування. А в попередні роки ця цифра становила 2.000 – 2.100 дозволів на місяць (точні офіційні дані відсутні). До того ж у II кварталі 2013 р. порівняно з I кварталом випадків зняття інформації з телекомунікаційних каналів поменшало на 10% (з 1.650 до 1.475).

7. Зменшилась кількість випадків доступу до речей і документів у II кварталі 2013 р. на 6,5% (з 34.625 у I кварталі – до 32.406 у II кварталі). Але залишається великою проблемою доступ до вказаних об'єктів слідчих податкової міліції. Він уже здійснюється в середньому 2,5 рази (в I кварталі – лише 2 рази) на одне кримінальне провадження, яке ведеться податковою міліцією (15.300 доступів на 6.500 проваджень).

8. Зменшується негласне втручання в приватне життя осіб. У II кварталі в порівнянні з I кварталом 2013 р. менше приблизно на 10% надано дозволів на арешт кореспонденції, огляд і виїмку кореспонденції, зняття інформації з електронних систем, спостереження (стеження) за особами.

9. Кількість угод про визнання винуватості становить 8% від загальної кількості проваджень, надісланих до суду (або 930 таких угод на місяць протягом першого півріччя 2013 р.). Така кількість спрощених проваджень

продовжує перебувати на допустимому рівні, тобто вони не перетворилися на основний вид проваджень.

10. Кількість угод про примирення становить 8,5% від загальної кількості проваджень, надісланих до суду (або 1.100 таких угод на місяць протягом першого півріччя 2013 р.).

Водночас вже можна говорити про виявлення наступних негативних тенденцій.

1. Запровадження автоматичного початку досудових розслідувань себе не виправдало. Новий механізм початку розслідування мав на меті захистити права потерпілих. Однак кількість зареєстрованих заяв про кримінальні правопорушення впала майже вдвічі (300.000 щомісячних заяв у 2012 р. до 140.000 щомісячних заяв у першому півріччі 2013 р.). Це відбувається через небажання представників органів розслідування реєструвати всі без винятку заяви про злочини. А після закриття 100.000 проваджень кожного місяця у I кварталі цього року, у Реєстрі залишається в середньому 40.700 проваджень. Ця цифра мало чим відрізняється від 38.000 кримінальних справ, які порушувалися за старим КПК у 2012 р.

У цьому зв'язку необхідно згадати про значно збільшений штат слідчих, прокурорів і суддів та виділені саме на це кошти. Зокрема, згідно із Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» прокуратурі було додатково виділено 174 млн. грн. – для запровадження нового Кримінального процесуального кодексу.

У 2013 р. прокуратурі, згідно із Законом про Державний бюджет України, виділено на 550 млн. грн. (або на 17%) більше, ніж у 2012 р. Міністерству внутрішніх справ у 2013 р. держава виділила також значно більше коштів – на 1,5 мільярда грн., або на 9%, більше, ніж у 2012 р.

У зв'язку із прийняттям нового КПК України збільшувалось бюджетне фінансування і для судів загальної юрисдикції. Згідно із наказом Державної судової адміністрації України від 13 липня 2012 р. «Про визначення кількості

суддів у місцевих загальних судах», в Україні стане більше на 1176 суддів (загальна кількість суддів зросте з 4838 до 6014 осіб). Ще одним наказом ДСАУ від 16 липня 2012 р збільшено штатну чисельність працівників апарату судів.

2. Рівень задоволення клопотань сторони обвинувачення (про застосування запобіжних заходів, заходів забезпечення провадження, проведення негласних дій) слідчими суддями залишається на надзвичайно високому рівні. Суди задовольняють 9 з 10 клопотань прокурорів.

3. Кількість надісланих до суду завершених кримінальних проваджень зменшилася на 20%, або на 3.500 справ (щомісяця у 2012 р. надсиалося 15.000 кримінальних справ, а у першому півріччі 2013 р. – лише 11.500 справ з обвинувальними актами). Проте, у I кварталі 2013 р. була гірша ситуація – направлялося лише 9.500 кримінальних проваджень на місяць до суду. У II кварталі ситуація покращилася – вже надходить щомісяця 12.750 проваджень.

Висновки до розділу 2

1. Судове провадження в Україні відоме з давніх давен. Серед перших судових органів – суд общини, яка судила відповідно до норм звичаєвого права. За часів Київської Русі правосуддя поділялось на світське (князівське) та церковне, причому світський судовий процес носив змагальний характер. Основними судовими доказами в Київській Русі вважалися: власне зізнання, свідчення послухів (свідків доброї слави підозрюваного) і видоків (очевидців правопорушення), присяга, жереб, зовнішні прикмети, ордалії. Кримінальне провадження проводилося та судові рішення виголошувалося в усній формі. Рішення княжих та церковних судів були остаточними і оскарженню не підлягали.

2. В період входження українських земель до складу Королівства Польського та Великого Князівства Литовського склалася наступна система судів: Великокнязівський – суд із необмеженою компетенцією; суд воєводи;

територіальні суди (обласні, суди намісника); домініальні суди – суди магнатів та шляхти над селянством; громадські («копні») суди, які діяли на території певної громади, причому копне судочинство поєднувало в одному органі слідчі, судові та виконавчі функції.

3. Внаслідок реформи судової системи (Бельський сейм, 1564 р.) був утверджений порядок апеляційного провадження, згідно з яким рішення судів I інстанції (бродських, замкових, підкоморних) могли бути оскаржені у судах II інстанції (вищих гродських судах). Процес мав обвинувачувальний характер і розпочинався з подачі заяви потерпілим чи його близьким родичам. Реальний обсяг прав учасників процесу залежав від їх станового та майнового положення: найбільш широкою процесуальною правоздатністю володіли магнати та шляхта, обмеженою – напіввільні люди, зовсім не володіли – невольні люди (холопи, челядь, полонені). Серед судових доказів на першому місці стояло власне зізнання.

4. Судова система Запорізької Січі передбачала виконання судових функцій усіма представниками козацької старшини, а найвищим судовим органом та вищою апеляційною інстанцією вважався кошовий отаман (гетьман). Правосуддя відправлялося за звичаєвим правом, причому процесуальне право не знало істотних відмінностей між цивільними та кримінальними справами. Процес мав позовний характер, але за тяжкими злочинами слідство і суд були обов'язковими, незалежно від заяви потерпілого, що говорило про появу слідчого процесу. Представники сторін мали право на адвокатів («прокураторів»). Доказами вважалися: показання свідків, піймання на гарячому, присяга, клятва.

5. У першій половині XIX ст. судова організація України мала такий вигляд: перша інстанція, де розглядалися кримінальні провадження по суті: для дворян – повітовий суд, для городян – міський магістрат, для вільних селян – нижня розправа; друга інстанція – апеляційна та ревізійна. Для всіх губерній створювались палата кримінального суду і палата цивільного суду. Вищою судовою інстанцією для усієї Росії вважався Сенат.

6. У радянські часи створення судів за ініціативою більшовиків набирав поширеного характеру, а самі вони отримують чітке організаційне оформлення. Інститут апеляції припинив своє існування, натомість було введено інститут касації, що за змістом відрізнявся від однойменного апеляційного інституту європейського та світового процесуального законодавства. Скасування апеляції та її неприйнятність для радянського кримінального процесу обґрунтовувалося тим, що апеляційний перегляд вироків означав їх передчасність, оскільки остаточний розгляд кримінального провадження переносився в апеляційну інстанцію, яка була б над народним судом – основною ланкою судової системи. Повторення всієї процедури судового розгляду і винесення нового вироку, перенесло б увесь тягар судової діяльності з суду першої інстанції на апеляційний суд, який територіально значно віддалений від населення. Крім того, стверджувалося, що апеляційний порядок, який дублював у другій інстанції розгляд кримінального провадження, викликав уповільнення судового розгляду і не надавав гарантії того, що апеляційний суд прийме справедливе рішення, ніж суд першої інстанції.

7. Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є: 1) складність кримінального провадження, яка визначається з урахуванням кількості підозрюваних, обвинувачуваних та кримінальних правопорушень, щодо яких здійснюється провадження, обсягу та специфіки процесуальних дій, необхідних для здійснення досудового розслідування; 2) поведінка учасників кримінального провадження; 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень; 4) важливість предмета розгляду та ступінь ризику, особливо якщо йдеться про справи, що потребують оперативного прийняття рішення, наприклад, справи, пов'язані зі станом здоров'я заявника.

8. Основними гарантіями дотримання принципу законності у кримінальному процесі є: 1) сама побудова процесу, за якої у кожній наступній стадії перевіряється законність і обґрунтованість рішень,

прийнятих на попередній; 2) прокурорський нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням; 3) судовий контроль.

9. В чинному кримінальному процесуальному законодавстві реалізовано конституційний принцип презумпції невинуватості, згідно якого ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Ця теза означає, що жодна людина не може зазнавати обмежень, властивих кримінальному покаранню, доки її вина не буде встановлена відповідним органом за відповідною процедурою. До моменту встановлення вини особи вона вважається невинуватою. Якщо особа є невинуватою, то поводження з нею не повинне відрізнятися від поводження з будь-якою вільною особою, щодо якої немає жодних кримінальних судових процедур.

10. Судовий контроль у кримінальному провадженні забезпечує: а) конституційну функцію реалізації повноважень судової влади; б) вагому процесуальну гарантію правосуддя в кримінальному процесі; в) ефективність засобів досягнення мети і вирішення завдань кримінального судочинства. Сутність контролю становить самостійне з'ясування судом обставин кримінального провадження по визначеному колу питань, формування власного внутрішнього переконання з досліджуваних фактів. Кінцевою метою будь-якого виду судового контролю є захист особи, її прав і свобод, забезпечення законності й правосуддя.

РОЗДІЛ 3.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Судова діяльність, нарівні з іншими видами юридичної діяльності, функціонує в умовах соціальної системи країни, що й обумовлює її соціальну та психологічну сутність. Вона виявляється у постійній правозастосовчій практиці суддів, котрі поряд з набором професійних якостей є носіями ще й звичаїв, традицій, неповторних характерів, звичок тощо, тісно взаємопов'язаних із практичною діяльністю. Крім того, на судову діяльність впливають правова культура, рівень знань, історичні етапи, рівень та якість розвитку інших державних інститутів, конкретна ситуація і т. ін. Вплив таких факторів не можна зневажати чи недооцінювати, проте він не повинен ставити під сумнів основоположні принципи, на яких тримається довіра до суду, – об'єктивність та неупередженість судді.

3.1 Соціальна та психологічна сутність судової діяльності в сучасних реаліях

Соціальну сутність судової діяльності можна розглядати в широкому аспекті – як складову соціальної системи, та у вузькому – як особливий вид юридичної діяльності.

Правосуддя – це діяльність уповноважених державних органів у рамках особливої процедури, в межах якої суд приймає від імені держави рішення (вироки, постанови, ухвали) про захист і поновлення права, про застосування санкцій до винних, про виправдання особи, а також про наявність (відсутність) юридично значущих фактів. Шляхом правозастосовчої діяльності суд реалізовує надважливу функцію – соціального контролю, що забезпечує рівні умови та однакову поведінку учасників правовідносин, яка

ґрунтується на законі. Тобто визначальною є все-таки ознака закону, а соціальна складова виявляється в категоріях «рівність» та «однаковість». Латиною це звучить так:

Dura lex scripta tamen / Хоча й суворий закон, але так він написаний;

Dura lex, set lex / Суворий закон, але це закон;

Nemo delictis exiitur / Нікого не можна звільнити від відповідальності за правопорушення;

Ubi culpa est, ibi poena subesse debet / Де є вина, там мусить бути покарання;

Pereat mundus et fiat iustitia! / Хай загине світ, але здійсниться правосуддя!

Salus populi – suprema lex / Благодать народу – найвищий закон.

Соціальний контроль суду поширюється на юридичних та фізичних осіб у будь-яких соціальних статусах, зокрема: на державних службовців, лікарів, секретноносців, уповноважених вирішувати широкий спектр питань нашого повсякденного життя, робити це якісно та неупереджено, а в необхідних випадках відновлювати порушені права (зобов'язання вибачитися за клеп, відновлення соціальних пільг та гарантій окремим категоріям населення тощо). Тобто, правосуддя покликане синтезувати державну складову, засновану на законі, та соціальну, і таким чином досягати кінцевої мети – розв'язання суспільних конфліктів та збереження спокою і правопорядку.

На прикладному рівні правосуддя є цілеспрямованою діяльністю суддів, котрі в умовах соціальної взаємодії з іншими учасниками процесу, зорієнтованих на досягнення різних, часто протилежних процесуальних цілей, отримують необхідну інформацію та розв'язують соціальні конфлікти, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян.

Iudicis est innocentiae subvenire / Обов'язок судді – приходити на допомогу невинуватості.

Оскільки суддя, як і кожна людина, є учасником соціальних відносин, різновидом яких виступають правовідносини, то на прийняття ним рішень впливає не тільки правова норма, але й уся сукупність соціальних зв'язків людини, що виражають залежність і сумісність людей або груп, сукупність особливих залежностей одних соціальних суб'єктів від інших, їх взаємні відносини, які об'єднують людей у відповідні соціальні спільноти і свідчать про їх колективне існування, будь-які соціокультурні обов'язки окремих осіб або груп осіб стосовно один одного.

Психологічний підхід до судової діяльності дозволяє глибше розуміти її зміст, тісно переплітається з моральним, оскільки право виступає не тільки мірою справедливості, але й оцінкою взаємовідносин між людьми, між особою і державою, державою і суспільством.

*Ius est ars boni et aequi / Право – це мистецтво добра і справедливості;
Iustitia est obtemperatio scriptis legibus / Справедливість – це підкорення писаним законам.*

Суд є унікальним досягненням людства, символом відмови од насильницького вирішення конфліктів та переходу до нового рівня відносин на підставі угод, перенесення вогнища конфлікту з площини насильства та родо-племінних чвар у правову сферу судової зали, яка постійно вдосконалюється. Наприклад, чинним Кримінальним процесуальним кодексом України запроваджено інститут провадження на підставі угод (глава 35). З цього часу навіть окремі види кримінальних правопорушень підпадають під дискреційні повноваження учасників провадження, що дає можливість оформити суспільні конфлікти як судові справи з цілком мирними процедурами їх розв'язання.

Таким чином, суд є й органом запобігання соціальних конфліктів. «Якщо суддя творить право, – пише Ж. Карбоньє, – то різноманітність суддів у межах правової системи може викликати явище юридичного плюралізму. Це наслідок того, що юридико-технічною мовою називається суверенним правом суддівської оцінки суті справи» [141, с. 174]. Крім того, не можна

забувати, що кожен суддя пропускає своє рішення не лише через свій розум, а й через своє серце. Обов'язковість тлумачень закону і перетворює суд та правосуддя в унікальний соціальний інститут.

Суд є гарантом забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, гарантованих, зокрема, розділами II Конституції України, що підкреслює його соціальну значущість. Ст. 55 Конституції проголошує, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Відповідно, реалізація суспільного призначення судів вирішальною мірою залежить від того, як суди всіх рівнів здійснюють захист прав і свобод громадянина, як вимагають забезпечення цих прав і свобод стосовно органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також у взаємовідносинах між громадянами.

Серед арсеналу механізмів реалізації та захисту прав і свобод громадян особливе місце посідає Конституційний суд України. Офіційні тлумачення покликані усувати різне розуміння і застосування положень Конституції та інших законів органами державної влади України, унеможливлувати їх неоднозначну, суперечливу чи помилкову інтерпретацію, стояти на сторожі захисту конституційних прав і свобод, дотримання принципів верховенства права і правової визначеності.

Для захисту прав і свобод громадян суди повинні не допускати поверховості досудового розслідування, особливу увагу приділяти своєчасному виконанню своїх рішень, оскільки це має основоположне значення для реального захисту та поновлення прав і свобод людини і громадянина.

У процесі судової діяльності відбувається взаємовплив та взаємозумовленість окремих соціальних явищ і процесів, унаслідок чого вони змінюються, взаємопроникають одне в одного і формують єдину цілісну систему взаємодії на підставі норм права. При розгляді особливостей зв'язків між людьми зазвичай виділяють два основних різновиди взаємозалежності – кооперацію і конкуренцію. У першому випадку

(кооперація) деяка кількість осіб вступає в контакт один із одним і здійснює узгоджені дії з метою досягнення певної мети. Як правило, мова йде про мету, яку неможливо досягти, діючи поодиночки. Рівень кооперації зростає в міру того, як люди усвідомлюють свою взаємозалежність і необхідність довіри одне до одного. У другому випадку (конкуренція) дії декількох осіб відбуваються в умовах змагання, де виграш можливий тільки для однієї людини.

Зазначені два види взаємодії не слід протиставляти, розглядаючи як взаємовиключні. Так, існує чимало змагальних за формою ситуацій, у яких обидві сторони можуть виграти за допомогою кооперативних дій. Сюди ж належить і судочинство, яке представляє собою взаємозалежні стосунки, що включають і змагальні, і кооперативні елементи.

В основі судового процесу лежить соціальний за сутністю конфлікт, що набув юридичної форми. Конфлікти юридичної сфери та кризові ситуації у правовій галузі є природною компонентою соціальної реальності. Юридичний конфлікт є різновидом конфлікту соціального та відтворює всі його головні риси і ознаки, але з особливостями, притаманними правовій сфері [104]. Це протиборство двох або кількох суб'єктів, що обумовлене протилежністю (несумісністю) їх інтересів, потреб, цінностей, норм чи систем знання. В юридичному конфлікті зіткнення сторін певним чином пов'язане з правовими відносинами, їх юридично значущими діями або станом.

Юридичний конфлікт у його «чистому» вигляді можна представити як протиборство суб'єктів права з приводу застосування, порушення або тлумачення правових норм [104]. Звідси – привід та об'єкт юридичного конфлікту, його суб'єктивна складова, учасники, мотивація їх поведінки тощо повинні мати правові ознаки, а сам конфлікт, як правило, викликає юридичні наслідки. Можна стверджувати, що це найбільш цивілізована форма соціального протиборства, адже юридичний конфлікт здійснюється у межах певної процедури, його логічною основою є досить чітка й

переконлива аргументація, а вирішення юридичного конфлікту, як правило, формалізоване та санкціоноване волею держави або принципами і нормами міжнародного права (якщо йдеться про міжнародно-правові чи міждержавні конфлікти).

Якщо визнати, що поява конфліктів неминуха в нашому складному і суперечливому соціальному просторі, то слід також погодитись, що в наслідках юридичного конфлікту закладені стимули щодо утримання соціального балансу політичної врівноваженості та стабільності правової системи, наприклад: удосконалення чинного законодавства; правові процедури розв'язання спірних суперечок; юридизація політичних стосунків; «зв'язування» правовими механізмами неупорядкованих ринкових відносин тощо.

Лише розкривши соціальну природу конфлікту і надавши йому юридичної оцінки, суд може прийняти по-справжньому правове і соціально значуще рішення.

Суб'єкти судових правовідносин мають подвійну природу. У них органічно поєднується процесуальні і соціальні характеристики, які відображають, з одного боку, їх роль у судовому процесі, а з другого, – їх місце в суспільній соціальній системі. Взаємодія цих характеристик може стати основою суспільних за своєю природою суперечностей, починаючи від статусних і закінчуючи психологічними. Врахування й подолання цих суперечностей з метою досягнення правового і соціально ефективного рішення є одним із найбільш складних, але неминучих суспільних вимог до суду.

Під час винесення колегіального судового рішення, наприклад, судом присяжних, соціально-психологічні закономірності працюють у чистому вигляді. Крім того, при будь-якій формі винесення судового рішення суддя діє на підставі власної переконаності. Але і на групове спілкування в процесі колегіального рішення, і на індивідуальну переконаність судді завжди впливають певні соціальні фактори. І щоб судочинство було правовим та

справедливим, не можна ці фактори ігнорувати й відкидати такі питання, як: хто засідає в суді присяжних (або хто народні засідателі), які соціальні та особисті якості має суддя; як склад суду може відобразитися на характері розгляду певної конкретної справи?

Однією із сутнісних соціальних характеристик судової діяльності є презумпція знання права. В реальному житті такі знання дуже різні, а інколи майже відсутні. Це є одним із проявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Щоб подолати цю нерівність, існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання є однією з передумов оптимальності не тільки процесуальної, але й соціальної взаємодії учасників судового процесу, без чого неможливе справжнє правосуддя взагалі.

Важливою формою соціальної взаємодії в процесі судочинства виступає взаємний вплив суддів, що найбільш повно виявляє себе в судовому прецеденті. Соціальне значення судового прецеденту полягає в тому, що за його допомогою можна вирішувати такі справи, які в даній конкретній формі законодавець не міг передбачити.

Зазначені аспекти судового процесу як соціальної взаємодії набувають значущості і можуть бути враховані за умови, що вони впливають на механізм судочинства і прийняття судових рішень.

Розкриваючи соціальну та психологічну сутність судової діяльності, доцільно, на нашу думку, звернутися до філософської концепції права, зокрема – правового та юридичного реалізму [173-175].

Правовий реалізм як компроміс між позитивним і природним правом визначає право як особливе суспільне явище, що створюється судом, перебуває у постійному розвитку, на відміну від «застиглих» норм. В основу правового реалізму покладено судову практику, при цьому рішення суду визнається правом, а норми – лише його формальним вираженням.

Американський правовий реалізм як один із видів правового реалізму є одним із джерел ідейного наповнення цієї концепції, де право розумілося як

технічний засіб для передбачення можливих рішень судів із конкретних справ, важлива роль відводилась соціологічним та психологічним аспектам прийняття рішень. Представники американського реалізму намагалися удосконалити методи, за допомогою яких можливо було б із більшою точністю передбачити майбутні рішення, глибше зрозуміти функціонування правової системи тощо [173, с. 45].

Скандинавський правовий реалізм, поряд із ідеями американського напряму, критикує всі правові вчення, що призводять до дуалізму між емпіричними фактами та юридичними нормами. Прихильники цього напряму вважають, що психологічне тлумачення сутності права, його обов'язковості, примусу в праві знімає зазначений дуалізм. Скандинавські реалісти стверджували, що традиційна юриспруденція містила метафізичні поняття, тобто ті, зміст яких не піддається безпосередній верифікації у сфері чуттєвого (фізичного) досвіду. Вони вбачали своїм завданням, з одного боку, усунення метафізичних понять традиційної юриспруденції шляхом історичного та логічного аналізу, а з другого – розвиток юридичних понять, які б мали емпіричний характер. За допомогою соціологічних та психологічних факторів скандинавські реалісти намагалися показати реальну природу правових явищ [174, с. 80].

Правові реалісти визначили суддівський розсуд як можливість судді вийти за рамки закону в разі необхідності задля встановлення істини чи відновлення справедливості, але в межах суспільного досвіду; розробили внутрішні та зовнішні критерії, за якими розсуд повинен функціонувати як визначення тенденції розвитку законодавства, обов'язковість, об'єктивність (у міру можливості), розумність, неупередженість, урахування досвіду та моралі суспільства; вказали на недоліки, які необхідно ліквідувати, а саме: застарілу ідеологію та правосвідомість, безвідповідальність за прийняття рішення, двозначність розуміння одного й того ж терміна, відсутність інформації стосовно процесу правосуддя як для суддів, так і для суспільства, недосліджуваність суддями процесу винесення власних рішень [175, с. 99].

У свою чергу, юридичні реалісти дійшли низки важливих висновків: по-перше, одноманітне та логічно послідовне застосування права в принципі є нереальним; по-друге, визнаючи цю обставину, юристи мають усвідомлювати власні забобони та світоглядні установки, що перешкоджають порівняно об'єктивному застосуванню права; по-третє, так само, як не існує двох однакових суддів з однаковим мисленням, не існує двох однакових справ з ідентичними фактичними обставинами; з чого випливає, що судді мають виносити рішення, спираючись не стільки на абстрактні юридичні норми, скільки враховуючи унікальність обставин кожної конкретної справи [271, с. 48].

У своїй основі право ґрунтується на відчутті справедливості, що завжди є ціннісно релевантним, тому не може бути описаним виключно з позиції істинних матриць логіки [69, с. 188]. Тож представники реалістичної школи права схиляються, зазвичай, до відмови від застосування «жорстких» принципів і правил формальної логіки в юриспруденції, віддаючи перевагу інтуїтивістській та психологістській методологіям.

Хоча класичний правовий реалізм і не ґрунтувався на цих дослідженнях, доречно згадати, що його засновники наполягали на врахуванні залежностей результатів вирішення справи від особистості судді: по-перше, через невизначеність, а подекуди й непослідовність чинного права і, по-друге, внаслідок того, що «закони діють через людей». К. Ллевелін із цього приводу зазначив: «Соціологія та психологія дають змогу подати предмет правового дослідження у виразнішому фокусі та зазирнути в пошуках причин відхилень чи дотримань взірців у ранні роки індивіда... Адже зразки певних відхилень здатні спричиняти не лише упередженість і ворожість... стосовно груп інших та їх типізацію за їх найгіршими представниками..., але й пробуджувати в певного народу порівняння, інтелектуалізацію традиційних уявлень та укорінення того «раціонального» типу поведінки, що ми називаємо мудрістю» [508, с. 1378]. Тобто,

прогнозовано можливість прийняття більш виважених рішень у «нестандартних випадках», що виходять за межі формату загальних норм.

Якщо представники класичного правового реалізму не надавали належного значення корелятивним зв'язкам права, політики й економіки, зосереджуючись здебільшого на індивідуально-особистісних чинниках прийняття суддівських рішень, то в межах «нового покоління» цієї школи простежується тісне зближення наукових інтересів юристів, політологів та психологів для обґрунтування своїх висновків.

«Нові» правові реалісти прагнуть виявити різні варіанти соціального впливу на суддівське голосування. Це стосується передусім випадків, коли склад суддівської колегії є неоднорідним, а інституційний контекст прийняття рішення доволі невизначений. У федеральних окружних апеляційних судах США судді засідають у складі трьох членів. Тому цілком резонним буде припущення, що у разі входження до цього складу виключно суддів-демократів моделі голосування будуть «ліберальними»; а якщо, крім одного демократа, засідатимуть два республіканці, то ці моделі вирізнятимуться «консервативністю». Певні «стандартизовані поправки» вноситимуться в алгоритми дій суддів залежно від того, хто з них є головним – демократ чи республіканець. Тобто, можна передбачити результати голосування, знаючи політичні вподобання як головного в суді, так і двох інших суддів, яких він призначає. «Нові» правові реалісти кваліфікують цей вплив як «ефекти складу» [508, с. 840].

Соціальна сутність судової діяльності проявляється і через принципи суддівської діяльності, які нормативно закріплені у внутрішньому законодавстві та набули формального вираження на міжнародному рівні і відповідно схвалені резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. під назвою «Бангалорські принципи поведінки суддів». Текст цієї резолюції повною мірою відображає соціальну сутність та покликання суддів та суду в цілому [18].

Беручи до уваги Загальну декларацію з прав людини, у якій визнається як основоположний принцип надання рівною мірою кожній особі права на розгляд справи, що пов'язана зі встановленням її прав та обов'язків, а також із питанням її винуватості у скоєнні кримінального злочину, незалежним судом, на засадах справедливості та безсторонності, на відкритому судовому засіданні у встановленому законом порядку;

беручи до уваги Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що гарантує рівність усіх громадян перед судом, а також право кожної особи на своєчасний розгляд її справи, що пов'язана зі встановленням її прав та обов'язків, а також із питанням її винуватості у скоєнні кримінального злочину, компетентним та незалежним судом на засадах справедливості та безсторонності, на відкритому судовому засіданні у встановленому законом порядку;

беручи до уваги те, що згадані вище основні принципи і права також визнаються чи дістають відображення в місцевих актах із прав людини, національних конституціях, статутному та загальному праві, судових звичаях та традиціях;

беручи до уваги те, що компетентність, незалежність та неупередженість судових органів має велике значення для виконання судами своєї ролі з підтримки конституціоналізму та правопорядку;

беручи до уваги те, що довіра суспільства до судової системи, а також до авторитету судової системи в питаннях моралі, чесності та непідкупності судових органів посідає першочергове місце в сучасному демократичному суспільстві;

беручи до уваги необхідність того, щоб судді індивідуально та колективно ставилися до своєї посади як до поважної та почесної, розуміючи ступінь довіри суспільства, та докладали всіх зусиль для підтримки та подальшого розвитку довіри до судової системи;

беручи до уваги, що заохочення та підтримка високих стандартів поведінки суддів є безпосереднім обов'язком судових органів кожної держави;

а також беручи до уваги, що Основні принципи незалежності судових органів покликані забезпечувати та підтримувати незалежність судових органів і адресовані в першу чергу державам.

Нижченаведені принципи мають на меті встановлення стандартів етичної поведінки суддів. Вони адресовані суддям для використання як інструкції, а також судовим органам для використання як базових принципів регламентації поведінки суддів. Крім того, вони покликані сприяти кращому розумінню та підтримці здійснення правосуддя з боку представників виконавчої та законодавчої влади, адвокатів та суспільства в цілому. Ці принципи передбачають, що судді у своїй поведінці підзвітні відповідним органам, які створені для підтримки суддівських стандартів, що діють об'єктивно та незалежно і мають на меті збільшення, а не зменшення значущості існуючих правових норм та правил поведінки, якими зв'язані судді.

До цих принципів належать:

- незалежність;
- об'єктивність;
- чесність та непідкупність;
- дотримання етичних норм;
- рівність ставлення до всіх сторін судового засідання;
- компетентність та старанність;

У свою чергу, Верховний Суд України розробив кодекс професійної етики судді [155]. Зазначені в цьому Кодексі норми спрямовані на вирішення етичних питань, пов'язаних зі статусом судді. Ці норми не можуть застосовуватись як підстави дисциплінарної відповідальності суддів і визначати ступінь їх провини. Разом із тим, судді мають прагнути додержувати їх у своїй професійній, громадській діяльності та приватному

житті заради утвердження незалежності й неупередженості судової влади, зміцнення її авторитету в суспільстві.

Стаття 1

Суддя повинен бути прикладом законослухняності, неухильно додержувати присяги і завжди поводитися так, щоб зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду.

Стаття 2

Суддя має уникати будь-якого незаконного впливу на його діяльність, пов'язану зі здійсненням правосуддя. Він не вправі використовувати своє посадове становище в особистих інтересах чи в інтересах інших осіб.

Стаття 3

Суддя не може належати до політичних партій і професійних спілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Стаття 4

Суддя вправі брати участь у громадській діяльності, публічних заходах, якщо вони не завдають шкоди його статусу, авторитетові суду і не можуть вплинути на здійснення правосуддя.

Стаття 5

Суддя повинен старанно й неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки і підтримувати свою професійну компетентність на належному рівні.

Стаття 6

Суддя не має права розголошувати інформацію, що стала йому відома у зв'язку з розглядом справи в закритому судовому засіданні. Він не може робити публічні заяви, коментувати в засобах масової інформації справи, які перебувають у провадженні суду, та піддавати сумніву судові рішення, що набрали законної сили.

Стаття 7

Суддя повинен здійснювати судочинство в межах та в порядку, визначених процесуальним законом, і виявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб.

Стаття 8

Суддя у визначеному законом порядку надає засобам масової інформації можливість одержувати відомості, виключаючи при цьому порушення прав і свобод громадян, приниження їх честі й гідності, а також авторитету суду та статусу судді.

Стаття 9

Суддя при здійсненні правосуддя не повинен допускати проявів учасниками процесу чи іншими особами неповаги до людини за ознаками раси, статі, національності, релігії, політичних поглядів, соціально-економічного становища, фізичних вад тощо.

Стаття 10

Суддя має утримуватися від поведінки, будь-яких дій або висловлювань, що можуть призвести до втрати віри в рівність професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя.

Стаття 11

Суддя, що перебуває на адміністративній посаді в суді, повинен утримуватися від поведінки, дій або висловлювань, які можуть призвести до втрати віри в рівність статусу суддів і в те, що професійні судді колективно управляють внутрішньою діяльністю судів.

Стаття 12

Суддя має докладати всіх зусиль до того, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини його поведінка була бездоганною.

Психологічна сутність судової діяльності представлена низкою психологічних особливостей, обумовлених та тісно пов'язаних із роллю суддівства у суспільстві. Безперечно, до основних функцій судді, окрім винесення юридично обґрунтованого рішення, належить і управління

взаємодією представників сторін у ході судового розгляду. Безумовно, вся робота суду спрямовується на встановлення істини по справі, що є змістовною стороною судового процесу. Однак психологічною складовою діяльності судді під час судового засідання є надання гарантованих прав та можливостей представникам сторін з метою забезпечення змагального характеру судочинства. Необхідність управляти діалогом, вирішувати конфлікти, розблоковувати емоційно напружені ситуації в процесі судового розгляду, розуміти й коригувати власний психологічний стан, а також атмосферу в залі засідання пред'являє високі вимоги не тільки до спеціальних компетенцій судді (наявність юридичної освіти, досвіду роботи тощо), але й до психологічних. Важливо чітко усвідомлювати, що суддя, який веде судові засідання, уособлює в собі не тільки юриста, але є професійним комунікатором, функції якого полягають в управлінні процесом взаємодії. На нашу думку, у даному контексті необхідно акцентувати увагу на змісті поняття «управління», яке підкреслює активну позицію судді у взаємодії з представниками сторін, що в кінцевому підсумку вимагає наявності певних особистісних якостей та комунікативних навичок, сукупність яких визначає психологічну готовність судді до професійної діяльності.

Як справедливо відзначає О. М. Бандурка, для належного виконання своїх професійних функцій суддя повинен володіти такими якостями, як «самоконтроль, емоційна стриманість, вміння зберігати спокій в емоційно напружених ситуаціях, вимогливість до форми поведінки та висловлювань сторін процесу, і в той же час виявлення терпимості, тактовності, здатність до релаксації, зниження надмірного емоційного збудження окремих учасників судового засідання» [19, с. 384].

Що стосується характеристики психічних процесів, за допомогою яких суддя виконує теоретичні та практичні завдання у своїй діяльності, то до найважливіших професійних якостей можемо віднести наступні:

- у пізнавальній сфері особливо важливу роль відіграють такі якості мислення, як аналітичність, критичність, логічність, уміння порівнювати, узагальнювати, класифікувати дані тощо;

- серед властивостей пам'яті важливу роль відіграє оперативність в обробці інформації, чітке і повне знання законодавства та процесуальних норм юридичної діяльності;

- важливе значення для діяльності судді мають такі властивості уваги, як стійкість у ході вивчення важливої для суду документації, концентрація уваги, розподілення і переключення уваги в складних та динамічних ситуаціях судового процесу;

- серед властивостей сприйняття особливо важливими є об'єктивність та спостережливість.

Російський дослідник психологічних особливостей судової діяльності Г. Г. Шиханцов, окрім важливості психологічних характеристик судді, звертає увагу на зовнішній фактор. Зокрема, він стверджує, що «поведінка та зовнішній вигляд судді повинні викликати повагу у всіх присутніх і переконання в правоті судді, його здатності та вмінні вирішувати складні справи, долі людей» [446, с. 211].

У професійній характеристиці особистості судді, у вибірковості його поведінки важливу роль відіграють морально-психологічні якості. Значення останніх у здійсненні правосуддя полягає у виключенні ними суб'єктивізму в процесі прийняття рішення по справі, гарантуванні формування таких знань про обставини справи, що є правдивими і отриманими відповідно до вимог закону.

Варто відзначити, що часто професійна діяльність судді розглядається лише як можливість реалізації його юридичних знань, своєрідний виклик власній кваліфікації та правовій грамотності. Однак у процесі навчання та адаптації до суддівської посади помилково опускається психологічна складова професійної діяльності, тоді як у залі судових засідань взаємодія відбувається з конкретними людьми.

Унаслідок традиційного ігнорування цієї сторони професійної діяльності судді вимушені на свій розсуд, фактично інтуїтивно визначати способи поведінки в залі судового засідання. У кращому разі подібні стихійні пошуки призводять до появи ефективних комунікативних прийомів та конструктивних методів впливу, але іноді небажаним результатом стає підвищення емоційної напруги та деструктивної поведінки як самого судді, так і представників сторін.

Таким чином, професійна діяльність судді передбачає два рівноважливі компоненти – юридичну грамотність та психологічну компетентність. У свою чергу, психологічна компетентність судді, що безпосередньо виявляється в комунікативних уміннях управління процесом судового засідання та саморегуляції, є важливим елементом профілактики емоційного вигорання суддів, з одного боку, та механізмом зростання довіри до судової системи в Україні в цілому, з іншого. Отже, така постановка проблеми висуває перед українськими судами завдання не лише ретельного психологічного відбору кандидатів на посаду судді, але й впровадження системи розвитку психологічної підтримки суддів та їх комунікативної компетентності.

Гостра необхідність надання психологічної підтримки суддям мотивована суттєвою відмінністю діяльності з встановлення правосуддя від інших юридичних професій, а саме:

- правова регламентація професійних дій та поведінки судді має максимально жорсткий та чітко визначений процесуальний порядок;
- суддівські професійні повноваження мають владний характер;
- діяльність судді пов'язана з високим психологічним навантаженням;
- професія судді одночасно вимагає прояву творчого характеру праці та організаторських здібностей у взаємовідносинах з навколишніми;
- суддя несе винятково персональну відповідальність за свої дії та рішення.

Безперечно, щоб відповідати високим вимогам своєї професії, суддя має бути наділений низкою морально-психологічних та професійних якостей, таких як чесність, громадянська мужність, сумлінність, відповідальність, дисциплінованість, стійкість до стресів, працездатність у критичних ситуаціях, розвинутий інтелект, ерудиція, гнучкість мислення, вміння відділяти головне від другорядного, розвинена уява, інтуїція, здатність до абстрагування, проникливість, розуміння внутрішнього світу співрозмовника та його психологічних особливостей, уміння змінювати залежно від обставин стиль спілкування, організаторські навички тощо.

Отже, судова діяльність, нарівні з іншими видами юридичної діяльності, функціонує в умовах соціальної системи країни, що й обумовлює її соціальну сутність. Суд реалізовує надважливу функцію – соціального контролю, яка забезпечує рівні умови та однакову поведінку учасників правовідносин, що ґрунтується на законі. Тобто визначальною є ознака закону, а соціальна складова виявляється в категоріях «рівність» та «однаковість». На прикладному рівні правосуддя є цілеспрямованою діяльністю суддів, котрі в умовах соціальної взаємодії з іншими учасниками процесу, зорієнтованих на досягнення різних, часто протилежних процесуальних цілей, отримують необхідну інформацію та розв'язують особливий різновид соціальних конфліктів, здійснюючи при цьому виховний вплив на громадян.

3.2. Психологічні засади організації судової діяльності

Суддя – не лише юрист, але й психолог, комунікатор, менеджер, соціолог, тощо. Він завжди в центрі, на «нічийній території» між двома суперницькими а то й ворогуючими сторонами, кожна з яких має свої уявлення та переконання, установки та стереотипи, переживання та інші емоційні стани. Тому рівень його психологічних знань, уміння їх

застосовувати відіграють суттєву роль під час розгляду конкретно взятої справи. Звідси і великі суспільні очікування місії судді та його призначення, які набувають рис справедливого миротворця. «Право бути суддею апріорі означає суспільну довіру» [78, с. 43]. Рівень довіри та ставлення до судді рівнозначні якості судочинства в країні.

Суддя – це посадова особа, уповноважена здійснювати правосуддя, а також присяжний (п. 23 ч. 1 ст. 3 КПК України). Таке визначення поняття законодавцем не спроможне показати всю повноту важливості та відповідальності, соціальної ролі та вимогливості до представників цієї професії, яку можна пізнати лише на емпіричному рівні в процесі щоденної правозастосовчої діяльності.

Суд, оцінюючи докази злочинного діяння, обираючи та обґрунтовуючи справедливий вид покарання в рамках встановленої процедури та правил, перебуває у взаємодії та під впливом суспільства. При цьому, як зазначив А. Ф. Коні, «суддя покликаний докласти всі сили розуму і совісті, знання і досвіду, щоб досягнути житейську та юридичну правду справи.... Якими б хорошими не були правила діяльності, вони можуть втратити свою силу і значення в недосвідчених, грубих або недобросовісних руках» [163, с. 14].

Розглядаючи психологічну структуру суддівської діяльності, науковці виділяють шість її складових: пізнавальну, конструктивну, комунікативну, організаторську, виховну та засвідчувальну.

Пізнавальна діяльність судді розпочинається з моменту перегортання ним титульного аркуша справи будь-якої категорії, наприклад, кримінальної. Основним завданням пізнання є отримання максимальної інформації про подію кримінального правопорушення, особу підсудного, ступінь його винуватості або невинуватості, форму вини, обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання, обставини, які є підставами закриття або ж звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання, та інші детермінанти, передбачені ст. 91 КПК України. Здійснюючи цей етап психологічної діяльності, суддя повинен завжди робити поправку на те, що всі докази,

зібрані у кримінальному провадженні, подані через призму їх сприйняття слідчим та прокурором, тобто пройшли через розум і душу слідчого та прокурора, а їх нинішній вигляд автоматично не означає повної автентичності та відповідності вихідним даним і фактичним обставинам справи. Крім того, органи слідства та прокуратури у своїй діяльності керуються «конвейєрно-кількісним» принципом, суть якого зводиться до збільшення кількісних показників за рахунок їх якості. На жаль, закон переходу кількісних характеристик у якісні тут не діє. На практиці це означає, що помилково чи безпідставно порушена кримінальна справа не закривається, а доводиться до суду, а фігурант справи – конкретна людина, її доля підмінюється терміном «показник», який обов'язково повинен «закритися» обвинувальним вироком чи закриттям провадження за nereабілітуючими обставинами. Суддя завжди має пам'ятати цю обставину і ніколи не ставати «ланкою» в ланцюгу бажань слідства і прокуратури. На це орієнтує і КПК України, ст. 23 якого зобов'язує суд досліджувати докази безпосередньо, за окремими винятками, передбаченими, наприклад, ч. 3 ст. 349 КПК України: суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються.

Пізнавальна діяльність судді здійснюється в рамках процедури судового розгляду, передбаченої параграфом 3 глави 28 розділу IV КПК України, у формі допиту обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта, пред'явлення для впізнання, дослідження речових доказів, документів, звуко- і відеозаписів, огляду на місці, отримання консультацій та роз'яснень спеціаліста. Крім того, у разі виявлення неповноти або ж сумнівів на судовому слідстві суддя може скористатися владно-розпорядчими повноваженнями щодо органів досудового розслідування. Так, ч.ч. 3-5 ст. 333 КПК України уповноважують суд доручати органів досудового розслідування проведення певних слідчих (розшукових) дій з метою встановлення або перевірки обставин, які мають істотне значення для

кримінального провадження. Саме обов'язок безпосереднього дослідження доказів на судовому слідстві і є гарантом об'єктивності судового розгляду та суттю психологічної категорії «пізнання». А матеріали реєстру матеріалів досудового розслідування повинні відігравати для судді роль первинно-довідкового матеріалу.

Конструктивна діяльність судді полягає у винесенні по суті судового рішення – вироку чи постанови, яким передуює етап формування внутрішнього переконання судді. Цьому передуює прогнозування і планування дій для досягнення намічених цілей, що тією чи іншою мірою є обов'язковим компонентом будь-якого виду професійної діяльності.

Як зазначав Б. Г. Ананьєв, людська праця завжди є свідомою, тобто цілеспрямованою і планомірною, тому передбачає уявну побудову майбутнього результату праці та визначення послідовності дій [6, с. 17]. Конструктивна діяльність судді виявляється як у моделюванні майбутніх професійних ситуацій, так і в прийнятті рішення за результатами аналізу та узагальнення зібраних фактів. Конструктивна діяльність судді зумовлюється: 1) необхідністю планування роботи на різні періоди часу (день, тиждень, місяць), виділяючи при цьому основне, передбачаючи резерв часу на непередбачені обставини; 2) здійсненні цільового планування за окремими найбільш актуальними у визначений момент напрямками роботи.

Особливістю конструктивної діяльності судді є її нормативно-правова регламентованість, оскільки прийняття рішення завжди передбачає з'ясування відповідності їх порядку та умов правовим нормам. Як стверджує А. В. Дулов, конструктивна діяльність становить собою «мисленнєве зіставлення ситуації з певною нормою закону, прийняття рішення про можливість (необхідність) застосування передбачених нею повноважень. Найбільшою мірою конструктивна діяльність знаходить застосування при співвідношенні конкретної ситуації – пізнання обставин злочинних дій – з нормою кримінального закону при вирішенні питання про винність особи, при визначенні міри покарання» [96, с. 60].

Комунікативна діяльність. Як психологічне поняття, комунікація (від лат. «communis» – спілкування) висуває на перший план смисловий аспект соціальної взаємодії та спілкування. Сутність комунікації полягає у тому, щоб духовно зблизитися з людьми або приєднати їх до себе чи одне до одного, взагалі досягти їхнього більшого єднання [402, с. 34].

Для вирішення професійних завдань судді доводиться вступати в різного роду відносини з багатьма особами. Загалом досягнення ним професійної мети неможливе без психологічного впливу на іншу особу, без складних комунікативних зусиль. Коли ті або інші відносини зумовлюються цілями діяльності, багаторазово виникають у процесі її здійснення, вони стають специфічним елементом психологічної структури цього виду діяльності – професійним спілкуванням. Професійне спілкування виступає як психологічний чинник, засіб досягнення службово-оперативних завдань. Складність професійного спілкування визначається розмаїттям цілей і завдань, суб'єктів і об'єктів, форм і методів, засобів і умов взаємодії. У спілкуванні відбувається обмін інформацією, взаємовплив і взаєморозуміння людей, здійснюється вплив одне на одного.

Складність професійного спілкування судді зумовлена також переважно примусовим характером професійної комунікації: процесуальні та інші особи часто залучаються до взаємодії без урахування наявності у них такого бажання, а інколи й під загрозою застосування певних санкцій, що не може проходити безслідно, особливо на початкових стадіях спілкування. На усвідомлення примусовості впливає, підсилюючи його, наявність упередженого ставлення до правоохоронних органів у цілому. Така упередженість, у свою чергу, може зростати внаслідок нерівноправності в спілкуванні, ущемлення особистих прав, що зумовлюється залежністю об'єктів взаємодії від її суб'єктів.

Суддя у своїй повсякденній діяльності постійно вступає у взаємовідносини з громадянами, спілкується з ними, вирішує конфліктні ситуації, здійснює виховний вплив на процесуальних осіб, реалізує складні

процеси пізнання, отже, часто основним засобом вирішення професійних завдань є спілкування. Тому він повинен уміти, встановлюючи діловий контакт, завоювати у співрозмовника довіру, привабити його до себе, досягати такого ситуативного стану взаємовідносин, який характеризується взаєморозумінням і зняттям психологічних бар'єрів. Встановлення комунікативних зв'язків дозволяє здобути та перевіряти різноманітну інформацію, що забезпечує успіх суддівської діяльності.

Специфіка спілкування в кожному конкретному випадку залежить від вирішуваного завдання, а також від психології співрозмовника, його професії, віку, статі, соціальної приналежності, національності, стану здоров'я, ставлення до правоохоронних органів, а також від умов, за яких відбувається спілкування. Спілкуючись із різними категоріями людей, він повинен уміти також розпізнавати ознаки агресивності, ворожості, спроби провокативної поведінки тощо.

Комунікативна діяльність потребує застосування як вербальних, так і невербальних засобів спілкування. Кожен із них, залежно від завдань спілкування, має свої особливості, що повинні бути ретельно вивчені з тим, щоб суддя міг застосовувати найбільш доцільний спосіб комунікації у тих або інших випадках.

Таким чином, діяльність судді нерозривно пов'язана зі спілкуванням, що виступає професійно значущою, суттєвою стороною юрисдикційного процесу та становить собою складну, внутрішньо суперечливу єдність перцептивних, комунікативних, інтерактивних компонентів, суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної форм спілкування – особистісного, деперсоналізованого, глибинного, поверхневого, репродуктивного та ін. На наш погляд, узагальненою категорією, яка достатньо повно відображає вказані аспекти професійного спілкування судді, може бути комунікативна компетентність, під якою розуміється здатність особистості, що базується на знанні, чуттєвому досвіді, інтуїції, орієнтації в ситуаціях професійного спілкування, готовності розуміти мотиви, тенденції, стратегії поведінки як

свої власні, так і інших осіб, орієнтуватися в ситуаціях спілкування.

Структура комунікативної компетентності, за С. Д. Максименком, залежить від змісту, форм та функцій спілкування [240, с. 29]. Так, при суб'єкт-об'єктній схемі спілкування лише один із партнерів виступає в повноцінній ролі суб'єкта, в той час як іншому відводиться роль об'єкта впливів і маніпуляцій з боку першого. Це спілкування за типом наказів, розпоряджень, різного роду вказівок тощо. Спілкування ж, що реалізує суб'єкт-суб'єктні принципи, характеризується принциповою рівністю психологічних позицій його учасників (обидва виступають у повноцінній ролі суб'єкта), взаємною активністю сторін, при якій кожен не лише піддається впливові з боку іншого, але й рівною мірою сам впливає на нього.

Проведений нами теоретичний аналіз дозволяє виділити у структурі комунікативної діяльності судді наступні компоненти:

гностичний (рівень уявлень, знань) – система знань про сутність, структуру, функції та особливості спілкування взагалі та професійного, зокрема; знання про стиль спілкування, про особливості власного комунікативного стилю, загальнокультурна компетентність, яка не має безпосереднього відношення до професійного спілкування, але дозволяє відчувати, зрозуміти іншу особу, вловити приховані натяки, інтонації тощо, тобто зробити розуміння більш глибоким, емоційним, особистісним; досягнення мети не тільки (і не стільки) завдяки психологічному тискові, а й через співпереживання, контактування на прийнятному для обох сторін рівні;

емоційно-мотиваційний (мотивація, установки) – гуманістична установка на спілкування з процесуальними та іншими особами, розвинуті емпатія та рефлексія, високий рівень ідентифікацій з виконуваними професійними та соціальними ролями; позитивна Я-концепція; адекватні вимогам професійної діяльності психоемоційні стани;

конативний (уміння, навички) – загальні та специфічні комунікативні уміння, що дозволяють успішно встановлювати контакт зі співрозмовником, адекватно пізнавати його внутрішні стани; керувати ситуацією взаємодії з

ним, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях; експресивні вміння, що забезпечують відповідний міміко-пантономічний супровід, та ін.

Таким чином, професійне спілкування судді виступає як чинник, що через соціально-психологічні механізми суттєво впливає на перебіг судового процесу та його кінцеві наслідки. Воно покликане забезпечити досягнення мети пізнавальної, конструктивної, організаторської, профілактичної діяльності і, в свою чергу, розвивається у цих видах діяльності.

Організаторська діяльність є обов'язковим елементом діяльності судді. Вона спрямована на створення оптимальних умов для підготовки та здійснення судового процесу, що й визначає її виняткову багатоплановість. Її значення полягає в тому, що вона: 1) гарантує оптимальне виконання професійних завдань; 2) виключає паралелізм і дублювання в діяльності суб'єктів взаємодії (державних органів, трудових колективів, громадськості і т. ін.) та дозволяє ефективно використовувати всі сили й засоби, специфічні форми і методи роботи.

Необхідність реалізації організаторської діяльності визначається сукупністю специфічних ознак суддівської практики, оскільки встановлення необхідних фактів, їх аналіз, підготовка та прийняття рішення є можливим лише за умови суворої організації, тобто узгодження та координації дій усіх учасників. Окрім того, сам процес пізнання має пошуковий характер – ніколи не можна точно визначити, яким чином та які саме факти будуть встановлені; факти не просто вивчаються – їх спочатку потрібно віднайти, причому часто при протидії зацікавлених осіб. При цьому циклічність, різний ступінь напруженості й інтенсивності діяльності призводить до нерівномірності щоденного навантаження (розумового та фізичного). Організаторська діяльність передбачає також уміння розчленувати кожну дію на відповідні складові елементи, що є неодмінною умовою управління діяльністю інших осіб, контролю за їх діями.

За відсутності організаторської діяльності зазначені умови можуть призвести до небажаних наслідків, до змін в особистості та неможливості ефективно здійснювати професійні функції.

Організаторська діяльність судді складається з двох рівнів дій: внутрішній (створити мисленнєвий образ вирішення професійного завдання, визначити індивідуальні чи соціально-психологічні особливості об'єкта впливу та спрогнозувати можливі наслідки проведених заходів, проаналізувати об'єктивні чинники й умови здійснення заходу), зовнішній – практичний (безпосередня взаємодія з людьми). Досвідчений суддя намагається одразу використати в цих умовах знання дій та прийомів, які він застосовував раніше при аналогічних обставинах.

При здійсненні організаторських заходів позитивний результат, як правило, досягається за наявності в особи комунікативності, працездатності, активності. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакції у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки в цьому сенсі зберігається у людини впродовж усього життя вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. Але особистість відрізняється саме тим, що поряд із реактивною, переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями й мотивами [357, с. 122].

Таким чином, організаторська діяльність судді полягає не просто у виконанні певних операцій, пов'язаних із організаторськими вміннями, структурою цієї діяльності тощо, а й у втіленні в продукт своєї праці власної особистості з її унікальними проявами.

Другий напрям організаторської діяльності – самоорганізація, що повинна здійснюватися за допомогою наступних методів.

Самоспостереження передбачає вміння фіксувати в пам'яті результати спостережень за своєю діяльністю – поведінкою, думками та переживаннями. Виробленню навичок самоспостереження сприяють властивості особистості, що ґрунтується на розвитку уваги та сприйняття.

Самоконтроль – це здатність прогнозувати, випереджати події та давати собі звіт про можливі наслідки своїх дій та вчинків. Основою самоконтролю є здатність до випереджуючого відображення. Якби особа завжди здійснювала контроль за своїми рішеннями та вчинками, вона майже ніколи не припускалася б помилок, принаймні, її поведінка була б завжди доцільною.

Самозвіт – одна із форм виявлення самоконтролю. У професійній діяльності досить часто виникають ситуації, коли працівник зобов'язаний звітувати самому собі про те, що він робить, як робить, що з цього виходить.

Самоаналіз. Вищезгадані прийоми самоорганізації можуть не дати суттєвого ефекту, якщо вони не зачепили почуття та думки людини, якщо вони не проаналізовані, не узагальнені. Самоаналіз передбачає не тільки співвідношення й оцінку окремих об'єктивних фактів, але й оцінку станів особи, які постійно змінюються.

Методи і засоби самоконтролю, якщо вони засвоєні, утворюють основні механізми раціональної організації професійної діяльності. Їх наявність свідчить про те, що суддя досяг відносної незалежності від обставин, навчився управляти ними, впливати на них, використовувати їх на свій розсуд. Наприклад, особа усвідомлює, що їй не вистачає таких якостей, як терпіння, спокій, упевненість, що виступають важливою умовою ефективності впливу на особу з делінквентною поведінкою. Тренування у відпрацюванні стриманості, впевненості, помірному темпі дій створює можливість розвивати якості, яких раніше не вистачало для відчуття рівноваги. Так в процесі організації праці відбувається удосконалення якостей самого фахівця.

Дієвим прийомом самоорганізації є самоінструктування – попереднє нагадування собі, як потрібно діяти в очікуваній ситуації. Таке упереджуваче нагадування забезпечує більш раціональну діяльність, уникнення помилкових дій. Таким чином, професійна самоорганізація – активний, свідомий процес, що спонукається метою і мотивами самоуправління та

передбачає наявність: об'єкта самоорганізації – професійної діяльності; її мети – досягнення професійної майстерності; засобів здійснення самоорганізації – певного рівня сформованості інтелектуально-практичних дій і операцій.

Сутність **виховної діяльності** судді полягає в самому процесі судочинства та його наслідках. Судовий розгляд відбувається за правилами особливої процедури, в атмосфері порядку та взаємоповаги, коли всі учасники судового провадження зобов'язані звертатися до судді «ваша честь» або «шановний суд», а, обмінюючись репліками одне з одним, використовувати займенник «Ви». За порушення порядку в залі судового засідання та прояв неповаги суд наділений повноваженнями вжиття до порушників заходів, передбачених ст. 330 КПК України. Окрім того, вирок ухвалюється іменем України (ч. 1 ст. 371 КПК України), є обов'язковим до виконання на всій території України. Водночас суд зобов'язаний реагувати окремими ухвалами на правопорушення, які не є предметом судового розгляду, але виявлені під час такого.

Як влучно зазначив А. Ф. Коні, «можна також наполегливо бажати, щоб у виконання форм і обрядів, якими супроводжується судочинство, вносився смак, почуття міри і такту, оскільки суд є не лише судилищем, але й школою» [163, с. 18].

Насамкінець, кожен суддя зобов'язаний бути носієм високих моральних принципів не лише в залі судового засідання, а й поза його межами, брати активну участь у громадському житті юрисдикційної території з метою формування та підвищення правової культури населення, створення атмосфери нетерпимості та громадського осуду проявам порушень закону.

Ми не зупиняємося зараз на засвідчувальній діяльності – її роль у суддівській практиці із впровадженням у юрисдикційний процес технічних засобів дедалі мінімізується; до того ж, у підпорядкуванні судді є секретар та технічні помічники, на яких покладений обов'язок фіксації доказового

матеріалу. Зазначимо лише, що виділення та опис різновидів суддівської діяльності здійснений нами винятково з метою її аналізу: в реальному житті пізнання, планування, комунікація та організація невіддільні і зорієнтовані на формування внутрішнього переконання судді та прийняття ним відповідного рішення.

Наукова спільнота юристів фактично одностайна у визначенні принципів формування внутрішнього переконання судді:

- робити висновки на підставі доказів, перевірених у порядку, передбаченому законом;
- розглядати, вивчати й оцінювати всі докази по справі;
- оцінювати докази в їх сукупності, а також оцінювати кожен доказ відповідно до його природи та зв'язку зі справою.

Отже, науковці розглядали поняття внутрішнього переконання як акт мислення, пов'язаний із усвідомленням обставин справи, що й виступає основним критерієм формування переконання судді. Внутрішнє переконання формується не миттєво, а є результатом упорядкованої діяльності судді, яку можна поділити на певні етапи:

- 1) вивчення обвинувального акта і матеріалів досудового розслідування з метою прийняття рішень, передбачених ч. 3 ст. 314 КПК України;
- 2) визначення порядку дослідження доказів на судовому слідстві (ст. 349 КПК України);
- 3) безпосереднє дослідження доказів на судовому слідстві;
- 4) судові дебати й зіставлення позицій сторони захисту і обвинувачення;
- 5) вихід у нарадчу кімнату й остаточне формування внутрішнього переконання.

З психологічної точки зору, переконання – це впевненість, відсутність сумнівів у істинності висновків. Сумнів як складний психічний стан включає «усвідомлення недоведеності, непереконаності, переживання незадоволення тим, що видається за істину, за вирішення поставленого завдання» [338,

с. 15]. Як вважає О. Р. Ратінов, у процесі доказування сумніви відіграють позитивну роль, оскільки стимулюють пошук нових даних із метою їх спростування. Відповідно до психологічної термінології, почуття впевненості та сумніву є інтелектуальними емоціями. Отже, внутрішнє переконання характеризує психічний стан суб'єкта доказування [338, с. 16].

У кримінальному процесуальному законі щодо оцінки доказів застосовується поняття «внутрішнє переконання судді» [368, с. 47]. Переконання як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків і рішень, як почуття впевненості – це, на думку вчених, психологічна категорія, що підкреслюється першою частиною терміну, – «внутрішнє». Повна переконаність є психологічною гарантією правильності рішень, прийнятих у процесі судочинства.

Відомий вчений-процесуаліст М. М. Михеєнко стверджував, що важливе значення для розкриття ролі внутрішнього переконання в оцінці доказів мають психологічний і гносеологічний аспекти. У психологічному аспекті внутрішнє переконання можна розглядати в динаміці (як процес його формування) і статиці (як результат). У ході його формування створюється власна думка, долаються й усуваються сумніви, невпевненість. Зрештою, суддя приходить до внутрішнього переконання як стану твердої впевненості у правильності своїх висновків, готовності зафіксувати їх у процесуальних документах і при необхідності публічно висловити, відстоювати у відповідних (процесуальних та інших) інстанціях, нести за них відповідальність. У гносеологічному аспекті внутрішнє переконання – це знання як про окремі фактичні обставини, що становлять предмет доказування, так і про висновки у справі, зокрема й ті, що стосуються юридичної оцінки, кваліфікації встановлених фактів, обставин, подій тощо [278, с. 44].

Таким чином, внутрішнє переконання судді – це складне багатогранне поняття, котре виступає як передумова, як процес та результат пізнавальної діяльності судді. Одночасно внутрішнє переконання є основою формування

суддею висновків у справі. У свою чергу, суттєву роль у формуванні внутрішнього переконання відіграють такі різні за своїм змістом поняття, як совість, інтуїція та правосвідомість.

У наукових працях учені так само вказують на етичний аспект внутрішнього переконання: «Внутрішнє переконання як етична категорія представляє собою раціональну основу моральної діяльності особистості, що дозволяє їй зробити той чи інший вчинок свідомо, з розумінням необхідності та доцільності певної поведінки» [278, с. 91].

Крім того, наукова юридична спільнота приділяє значну увагу такому аспектові внутрішнього переконання, як його обов'язкове зовнішнє вираження в аргументованості, обґрунтованості прийнятого рішення щодо оцінки доказів. Таким чином, внутрішнє переконання судді необхідно розглядати як систему елементів, що утворюють якісно нове складне явище. В якості складових внутрішнього переконання як поняття, що має неоднорідну природу, науковці пропонують розглядати:

- 1) індивідуальні знання, набуті суддею до акту оцінки доказів;
- 2) процес пізнання інформації, наданих або отриманих суддею доказів;
- 3) усвідомлення суддею міри своєї незалежності;
- 4) емоційний стан судді у ході дослідження доказів;
- 5) вольовий стимул, що спонукає суддю до регламентованих кримінальним процесуальним законом практичних дій;
- 6) зовнішню обґрунтованість та аргументованість прийнятого рішення в процесуальних актах [177, с. 113–120].

Висновок про винуватість особи у конкретній справі є результатом складної мисленнєвої праці судді, який на підставі власного розуму, досвіду, моральних якостей, совісті приймає відповідне процесуальне рішення.

Оцінка доказів за внутрішнім переконанням судді має декілька аспектів: юридичний, психологічний та моральний. Вона базується на об'єктивному та всебічному розгляді всієї їх сукупності та обставин справи в цілому. З точки зору психології, внутрішнє переконання означає стан

свідомості та емоційної сфери судді, коли він, приймаючи остаточне рішення, абсолютно впевнений у його правильності та не має сумнівів щодо безпомилковості свого висновку і готовий прийняти відповідне рішення (засудити або виправдати). Моральне значення оцінки доказів за внутрішнім переконанням полягає у відповідальності, яку несе суддя, перш за все, перед своєю совістю за прийняте рішення щодо доказовості або недоказовості обвинувачення та його наслідки. Будучи суверенним у прийнятті рішення, суддя морально відповідає за його правильність перед суспільством, а також підсудним, потерпілим та іншими учасниками кримінального процесу.

Разом із тим, внутрішнє переконання – це результат оцінки, що виражається в системі суджень про значущість доказів. Внутрішнє переконання судді як результат оцінки доказів демонструє його психологічне ставлення щодо достовірності (недостовірності) досліджуваних обставин і фактів, та їх конкретних властивостей і значення для справи. Внутрішнє переконання судді формується в процесі і в результаті дослідження доказів. Але це переконання не зводиться до почуття впевненості у правильній оцінці доказів та зроблених на підставі цього висновків щодо досліджуваних у справі обставин. Таким чином, поняття «впевненість» не є тотожним поняттю «переконання». Впевненість тільки тоді стає переконанням, коли вона з психічного стану трансформується у конкретні цілеспрямовані дії. Отже, внутрішнє переконання не стосується вольової сфери: впевненість суді щодо правильності здійсненої ним оцінки доказів повинна реалізовуватись «зовні», а саме в судовому вирокі або іншому правозастосовчому акті.

Вихідним елементом внутрішнього переконання є знання про події, що досліджуються. Переконання виникає, формується та розвивається одночасно зі знанням. У свою чергу знання, що виступають основою та базисом переконання, утворюють його об'єктивну сторону. Для того, щоб склалось конкретне внутрішнє переконання, недостатньо тільки володіти істинним знанням, – необхідне усвідомлення суддею цього знання як істинного. Також у якості складової внутрішнього переконання в рамках

кримінально-процесуального пізнання потрібно виділити ставлення судді до змісту знань, що виникає в результаті оцінки достовірності, відносності, допустимості та достатності доказів, а також значущості обставин справи, які дозволяють правильно кваліфікувати вчинений злочин і призначити справедливе покарання тощо.

В якості елементів внутрішнього переконання доцільно виділити почуття, емоції, а також вольовий імпульс та готовність діяти відповідно до знань, що лежать в основі переконання. Кожен із перелічених складників сам по собі не може утворювати переконання, оскільки всі вони рівною мірою взаємодіють між собою. Таким чином, формування внутрішнього переконання стає можливим тільки у процесі спільного розвитку взаємодії та впливу зазначених вище елементів.

Внутрішнє переконання – це суб'єктивно-об'єктивна категорія, суб'єктивний бік якої проявляється в суто індивідуальному результаті пізнавальної діяльності конкретної особи. Адже переконання – це якісний та особливий стан свідомості, який за своєю природою не можна отримати ззовні в готовому вигляді. Крім того, воно не може бути колективним, оскільки обов'язково повинно прийматись самим суб'єктом. Творчо та інтелектуально опановуючи знання на основі практичної професійної діяльності, суб'єкт трансформує їх у свої переконання. Притім у цьому процесі рівною мірою беруть участь усі сторони його психіки: інтереси та переконання, спосіб мислення, моральні ідеали, вольові якості, властивості характеру та темпераменту, тобто всі індивідуальні особистісні характеристики, що надають переконанню емоційного забарвлення. По-друге, суб'єктивний характер носить безпосередньо ідеальний образ, сформований у процесі кримінально-процесуального пізнання, що обумовлено опосередкованим характером такої діяльності.

Реформою кримінального процесуального законодавства України з 19 листопада 2012 р. запроваджено інститут присяжних (ч. 3 ст. 31 КПК України), таким чином, суспільство допущено до здійснення правосуддя

безпосередньо. Законодавець віддав на розсуд свідомих громадян, наділивши їх правами судді, прийняття рішення у справах про злочини, за які законом передбачено довічне позбавлення волі.

Безперечно, внутрішнє переконання у присяжних формується з особливостями, не притаманними для професійного судді. Визначальний вплив на нього справляють відсутність у присяжних спеціального юридичного знання, досвіду правозастосовчої діяльності. З іншого боку, присяжні не обтяжені стереотипами, заздалегідь сформованими установками, шаблонним мисленням, що у співпраці з двома професійними суддями повинно сформувати якісно новий тип правосуддя. Окрім того, присяжні не зобов'язані мотивувати своє рішення, що свідчить про абсолютну свободу їх внутрішнього переконання.

Внутрішнє переконання виступає морально-психологічною гарантією правосуддя та сприяє реалізації виховної функції кримінального процесу, гармонізуючи прийняття процесуальних рішень і вжиття практичних заходів у злагоді з совістю суб'єктів судочинства, моральними та етичними імперативами судді.

Суддя приймає рішення об'єктивно і неупереджено, таким чином, щоб кожен сумнів був знятий, жодне питання не залишилось без уваги та відповіді, тим самим досягаючи об'єктивної істини. Найвища якість судочинства досягається тоді, коли на підставі внутрішнього переконання суддя приходить до рішення, яке жодна сторона навіть за наявності бажання не матиме підстав оскаржити.

Безперечно, кожен суддя допускає професійні помилки. Ймовірність їх виникнення передбачив і сам законодавець, визначивши трьохступеневу структуру судочинства з метою виправлення та доопрацювання судового рішення. Проте на момент постановлення кожного рішення повинно мати риси єдино правильного та морально допустимого. У протилежному випадку об'єктивність та морально-етичні якості судді будуть поставлені під сумнів.

Водночас, кожен суддя постійно знаходиться під тиском власних емоцій, виховання, інколи релігії і, на жаль, різних людських пороків, наприклад, лінощів. Як зазначав А. Ф. Коні, «ця лінь розуму, який відмовляється проникати в глибину речей і пробивати собі дорогу серед видимостей і поверхневих протиріч, особливо не бажана через те, що у справі суду достовірність виробляється з правдоподібності і здобувається послідовним усуненням сумнівів, що виникають» [163, с. 23].

На думку Ю. М. Тарасової, до психологічних особливостей діяльності судді належать державний і нормозастосовчий характер його діяльності, багатоплановий та евристичний характер вирішуваних судових завдань, варіативність і нестандартність ситуацій в умовах дефіциту часу, виражена організаторська спрямованість, велика кількість комунікативних контактів, індивідуальний характер, висока відповідальність і соціальна значущість, правова регламентація; наявність владних повноважень і виховних функцій, процесуальна самостійність, особливість соціально-психологічної атмосфери судового засідання [384, с. 6].

Судді надзвичайно вразливі до стресів. Предмет праці суддів – це люди з деформованою правосвідомістю. При цьому діяльність судді передбачає комунікацію з підсудним на основі взаємоповаги, дотримуючись презумпції невинуватості. У такій ситуації часто виникають психологічні бар'єри між суддею та іншими учасниками процесу. Владний характер діяльності, покликання «вершити правосуддя», «стояти на сторожі закону» тощо, поряд із високим щоденним навантаженням, негативно впливають на психіку судді, що поступово може призвести до професійної деформації. Значне психоемоційне напруження, екстремальний характер праці, високий рівень відповідальності за наслідки рішень, побоювання за власну безпеку та безпеку близьких – усе це є стресовими факторами. Як наслідок, можуть з'являтися судові помилки, спрощений підхід до оцінки доказів, безпідставні самовідводи, передчасні висновки про необхідність повернення справ на новий розгляд тощо [51, с. 95-100].

Науковці різних правових шкіл дійшли висновку, що суддя не просто встановлює факти і застосовує норми закону в об'єктивний та неупереджений спосіб, зокрема: правові реалісти стверджують, що рішення судді відображають його політичну ідеологію; прихильники критичних правових учень скаржаться, що судді приймають рішення на користь існуючої в країні влади; критичні расово-феміністські вчення ставлять судові рішення в залежність від раси та статі; економіко-правова школа декларує, що судді служать самим собі на догоду власним амбіціям.

Аналізуючи юридико-психологічні особливості суб'єкта судової діяльності, ми переконані в необхідності вивчення самої природи людської думки, яка в умовах певних ситуацій може призвести до помилкових суддівських рішень, котрі К. Гусрі (Chris Guthrie), Дж. Рахлінські (Jeffrey J. Rachlinski) та Е. Вістріч (Andrew J. Wistrich) пропонують називати когнітивними ілюзіями судочинства [497, с. 778].

Когнітивні ілюзії судочинства впливають на якість рішень не тільки судді, а й присяжних. Серед найбільш поширених помилок присяжних прийнято виділяти наступне:

- тенденцію, згідно з якою присяжні схильні вважати, що сторони у справі повинні були передбачити події, які ніхто не міг передбачити;
- рішення присяжних часто формуються під впливом неналежних та недопустимих доказів;
- оцінюючи шкоду, присяжні використовують довільні цифрові оцінки та методи оцінювання.

Що стосується суддів, то К. Гусрі, Дж. Рахлінські та Е. Вістріч обґрунтували тезу, згідно якої «навіть найбільш досвідчені судді визнають, що вони не розуміють, як судді приймають рішення» [497, с. 779].

Наразі доцільно, на нашу думку, дослідити п'ять найбільш поширених когнітивних ілюзій, що впливають на формування внутрішнього переконання судді та прийняття ним рішення, а саме:

- якірний ефект (початкове знання переважає кінцеві оцінки). Інколи покладання на «якорі» допустиме, оскільки вони несуть справді цінну інформацію про подію або річ; проблема в тому, що якорі, які не несуть жодної справді цінної інформації, також впливають на судочинство. Навіть якщо судді доходять висновку про некоректність «якоря», вони все одно намагаються підлаштувати свої оцінки під нього. Зокрема, за даними нашого дослідження (див. Додаток А), коли у справі про ДТП суддів просили задовольнити цивільний позов у розмірі 30 тис. грн., то судді жіночої статі задовольняли позов у середньому на суму 6.250 грн. (20,8% суми позову), судді-мужчини – 5 тис. грн. (16%). У другому варіанті розмір цивільного позову складав 60 тис. грн. за однакових обставин справи; у цьому разі судді-жінки задовольняли позов у середньому на суму 16,7 тис. грн. (27,8%), судді-мужчини – 26,7 тис. грн. (44,5%). Тобто якір у формі заданої межі позовних вимог безпосередньо впливає на рішення суддів незалежно від статі;

- межові ефекти (уявлення про потенційні здобутки і втрати під час прийняття серйозних рішень). Наприклад, більшість людей віддає перевагу конкретній вигоді у 1000 грн., ніж 50 % шансу виграти 2000 грн.; у свою чергу, перевага більшості зупиняється на 50% шансу втратити 2000 грн., ніж мати конкретну вигоду у 1000 грн.;

- спонтанна упередженість (перебільшення людьми власної здатності передбачати і віра в те, що інші мали б передбачити розвиток подій краще, ніж насправді було можливо). Вивчення результату події змушує людину оновити своє розуміння, уявлення про неї. Опираючись на нове розуміння події, людина починає оцінювати ступінь передбачуваності в минулому її наслідків, забуваючи при цьому про оновлення власної думки, що відбулось завдяки вивченню результатів події. Судді оцінюють події після факту їх настання, тому легко стають вразливими спонтанній упередженості;

- евристична репрезентативність у процесі вироблення категоричних суджень (наприклад, оцінка ймовірності того, що обвинувачений винен). Суддя і присяжні намагаються обґрунтувати свої судження до тієї межі, до

якої доказ, будучи проаналізованим (поведінка обвинуваченого), залишається репрезентативним представником категорії. Якщо доказ є репрезентативним або схожим до категорії (обвинувачений знервований), то суддя оцінює як високу ймовірність того, що доказ є продуктом категорії (обвинувальний доказ). Якщо доказ після аналізу не схожий на категорію (обвинувачений спокійний), суддя оцінює як низьку ймовірність того, що доказ є продуктом категорії (доказ невинуватості). Хоча евристична репрезентативність може бути корисною, проте вона призводить до нехтування суддею іншою корисною інформацією. Особливо судді недооцінюють частоту, з якою відбувається та чи інша категорія.

Так, під час проведення досліджень на базі загальних судів Чернівецької області (див. Додаток А), ми поділили суддів-респондентів на дві групи й надали одній групі варіант завдання наступного змісту: під час розгляду кримінального провадження про зґвалтування та вбивство експерт свідчить у суді про співпадання ДНК обвинуваченого із зразками, вилученими на місці скоєння злочину. Чи спроможні дані свідчення експерта підсилити докази обвинувачення до такої міри, щоб вплинути на формування Вашого переконання про винуватість обвинуваченого. 87,5 % респондентів надали стверджувальну відповідь, 12,5 % сказали, що «ні». Інша група розглядала завдання такого змісту: під час розгляду кримінального провадження про зґвалтування та вбивство експерт свідчить у суді про співпадання ДНК обвинуваченого зі зразками, вилученими на місці скоєння злочину. При цьому додає, що ймовірність співпадання навмання відібраного зразка ДНК із вилученим на місці скоєння цього злочину складає один до мільйона. Чи спроможні ці свідчення експерта підсилити докази обвинувачення до такої міри, щоб вплинути на формування Вашого переконання про винуватість обвинуваченого? У цьому випадку лише 44,4 % дали стверджувальну відповідь, а 55,6 % респондентів констатували неспроможність такого доказу;

- егоцентричні ухили (люди схильні робити про себе та свої здібності егоцентричні судження). Причинами егоцентричних ухилів є самопрезентація (люди не просто вірять, що вони кращі в чомусь за середняків, вони ще й говорять про це дослідникам), намагання у пам'яті знайти докази теорії, в яку вони хочуть вірити (про сімейне щастя), егоцентричність пам'яті (люди пам'ятають свої дії краще за дії інших).

З метою визначення схильності суддів до егоцентричних ухилів ми провели дослідження (див. Додаток А), в межах якого запропонували визначити своє ймовірне місце у рейтингу скасованих упродовж кар'єри рішень за наступними критеріями: найвищий (>75 %); високий (>50 %); невисокий (>25 %); низький (<25 %); ваш варіант. Отримали наступні результати: 43,75 % суддів визначили свій рівень як низький, 12,5 % – невисокий, 37,5 % – високий, 6,25 % – найвищий. При цьому всі судді, котрі вибрали невисокий та високий рівні, працюють у судах першої інстанції. Через егоцентричні ухили судді можуть переоцінювати власні здібності, якість своєї роботи, результати розгляду справ надто в частині відшкодування заподіяної шкоди тощо.

Науковці всіх систем права на прикладному рівні працюють над пошуком способів подолання таких когнітивних ілюзій. Проводячи наступне дослідження (див. Додаток А), ми виходили з аксіоми про спроможність юридичної освіти убезпечити суддів від когнітивної упередженості, та попросили їх розглянути таке завдання:

у м. Дніпропетровську скоєно теракт: на автобусній зупинці спрацював саморобний вибуховий пристрій, внаслідок чого 5 людей загинуло на місці, а 12 отримали різного ступеня тілесні ушкодження, троє з яких у подальшому стали інвалідами руху. Згідно з матеріалами кримінального провадження, у скоєнні цього теракту органи досудового слідства обвинувачують громадянина України Тарновенка, котрого бачили два свідки в зазначеному місці незадовго до вибуху, зокрема, один свідок вказав, що бачив Тарновенка за кілька до хвилин до вибуху з пакетом чорного кольору в руках

(встановлено, що в подібному пакеті містився вибуховий пристрій), а інший свідок повідомив, що постійно бачить Тарновенка на вказаній зупинці з пакетом чорного кольору в руках. Будь ласка, висловіть рівень своєї впевненості щодо вини Тарновенка у скоєнні цього злочину за допомогою 10-бальної шкали, де 1 – мінімальна впевненість, 10 – максимальна. Середній рівень впевненості суддів щодо вини Тарновенка у цьому випадку складав 2,75. Якщо до умов завдання додати новий доказ – несанкціонований слідчим суддею відеозапис процесу виготовлення та закладення Тарновенком вибухового пристрою на цій зупинці, то рівень упевненості суддів у вині Тарновенка зростає до 8,4. Отже, судді не спроможні знехтувати недопустимою інформацією навіть тоді, коли цього вимагає закон. Одного разу сприйнявши недопустимий доказ, суддя не спроможний забути його. Тому для нівелювання впливу недопустимих доказів на формування внутрішнього переконання судді, можливо, доцільно виробити механізм, який би не допускав такі докази до судді, котрий виносить рішення по суті справи. Це можна зробити запровадженням, наприклад, нової стадії судового розгляду справи – перевірконого провадження, коли один суддя перевіряє матеріали провадження на предмет наявності недопустимих доказів, після цього справа перерозподіляється іншому судді, котрий після її розгляду виносить рішення по суті.

Схожу позицію підтримують і С. Ландсман (Landsman S.) та Р. Ракос (Rakos R. F.), котрі у рамках наукового дослідження «Попереднє дослідження впливу потенційно упередженої інформації на суддів та присяжних у цивільному судочинстві» провели цікавий експеримент: учені попросили професійних суддів та присяжних прийняти рішення у цивільній справі. Спочатку всі учасники розглядали у справі недопустимі докази, потім – ці ж самі докази, але з інструкцією про те, що ці докази є недопустимими і їх взагалі не можна брати до уваги. Експеримент виявив, що інструкція про недопустимість доказів не справила жодного ефекту як на суддів, так і на присяжних [506, с. 115].

До схожих висновків прийшли і вже згадувані нами К. Гусрі, Дж. Рахлінські та Е. Вістріч. В експериментах вони використовували інформацію про попередні судимості позивача, захищені адвокатською таємницею розмови «адвокат – клієнт», статеву історію ймовірної жертви зґвалтування, обіцянку уряду не обґрунтовувати вирок певною інформацією тощо. Дослідники виявили нездатність суддів нехтувати недопустимою інформацією, проте вже з одним «важливим» винятком: стикаючись із неправомірним обшуком чи недопустимим зізнанням, судді здатні були хоча б відкласти таку інформацію [497, с. 1262].

Що стосується такого правового стану особи, як судимість, то її наявність справляє значний вплив на формування внутрішнього переконання судді і, на наш погляд, може складати загрозу імперативам ст. 65 КК України. Наприклад, в одному з наших досліджень ми подали на розгляд суддів спеціально сформоване завдання про контрабанду культурних цінностей та попросили призначити обвинуваченому покарання (див. Додаток А). З'ясувалося наступне: якщо обвинувачений не мав попередньої судимості – судді засуджували його до умовних термінів покарання; якщо мав попередню судимість за злочини проти власності – отримував покарання у вигляді в середньому 3,6 років позбавлення волі за однакових обставин справи. Ці результати наводять нас на роздуми щодо необхідності детальнішого врегулювання впливу судимості на формування внутрішнього переконання судді. Уявімо ситуацію, коли особа вдесьте скоює крадіжку на суму 200 грн., то виходить, що їй необхідно присуджувати покарання у вигляді реального позбавлення волі. Але, по-перше, така особа вже неодноразово відбувала покарання у вигляді реального позбавлення волі і не виправилась, а її десятий злочин став наслідком, у тому числі, й неспроможності держави в особі пенітенціарної служби перевиховати таку особу, і, насамкінець, сума крадіжки – лише 200 грн.

Під час проведення серії досліджень, спрямованих на вивчення впливу зовнішності обвинувачених на формування внутрішнього переконання суддів

загальних судів Чернівецької області (див. Додаток А), ми надали на розгляд респондентів завдання з абсолютно однаковими умовами (порушення правил безпеки дорожнього руху, що причинило потерпілому середньої тяжкості тілесне ушкодження), але різними фото обвинувачених, та попросили вказати своє рішення в частині призначення покарання.

На розгляд однієї групи суддів ми надали фото № 1, іншої – фото № 2 (фотографії для завдань відібрані з вільного доступу мережі Інтернет, тому будь-які співпадіння просимо вважати випадковістю).

У випадку із фото № 1 середній розмір призначуваних суддями покарань складав 362 неоподатковуваних мінімуми доходів громадян (нмдг), окрім того, у 24,6 % випадків судді призначали покарання у вигляді обмеження волі. У випадку із фото № 2 середній розмір призначуваних суддями покарань складав 231,1 нмдг. Тобто, у другому випадку обвинувачена отримувала на 36,2 % менші розміри штрафів.

З метою вивчення впливу раси та кольору шкіри на суддівські рішення (див. Додаток А), ми попросили суддів призначити обвинуваченому покарання у справі про зґвалтування, де фігурантом був громадянин Сомалі Бенбал. Середній розмір призначуваного суддями покарання Бенбалу складав 4 роки позбавлення волі.

Інша група суддів розглядала таке ж завдання, але з обвинуваченим – громадянином України Архипенком. Середній розмір призначуваного суддями покарання Архипенку складав 3 роки позбавлення волі, тобто на 25 % м'якше покарання. Крім того, у 12,5 % випадків судді застосовували ст. 75 КК України.

Результати нашого дослідження повністю узгоджуються з висновками доктора філософії Стенфордського університету Дж. Рахлінські, котрий за наслідками проведення серії асоціативних тестів виявив приховану расову упередженість суддів. У ситуаціях із прихованою расовою ознакою білі/чорні судді схильні накладати тяжчі покарання на чорних/білих обвинувачених.

Професор Колорадського університету Ірен Блер (Irene V. Blair), вивчивши матеріали на 100 чорних і 116 білих в'язнів Виправного департаменту Флориди, дійшла висновку про те, що афро-американці з найбільш чітко вираженими афроцентричними рисами зовнішності отримували значно довші терміни ув'язнення порівняно з білими за приблизно однакових обставин справи [459, с. 676].

На міркування судді та присяжних щодо вини обвинуваченого впливає соціальна цінність та привабливість потерпілого. Під час науково-практичного дослідження ми запропонували респондентам розглянути ситуацію про умисне вбивство особи: один варіант розглядав завдання про заподіяння смерті особі без постійного місця проживання (безхатченкові), інший – батькові трьох неповнолітніх дітей, зразковому сім'янину, провідному фахівцеві на роботі (див. Додаток А).

Середнє призначуване суддями покарання за вбивство безхатченка становило – 10,3 років позбавлення волі, а за вбивство батька трьох неповнолітніх дітей – 14 років позбавлення волі. Тобто, привабливість потерпілого безпосередньо впливає на суддівське рішення. Якщо потерпілий – асоціальна особистість (злочинець, повія, особа, яку більшість піддає осуду), судді менш схильні призначати винному суворі покарання. Тобто, чим менше ми цінуємо жертву, тим менше ми звинувачуємо злочинця у заподіянні їй шкоди.

З метою вивчення впливу соціально-психологічних чинників на прийняття суддею рішення за результатами розгляду кримінального провадження, нами проведене науково-практичне дослідження, в якому взяли участь 48 суддів районних та апеляційних судів Чернівецької, Житомирської, Донецької, Дніпропетровської та Тернопільської областей.

В НПД використовувалися методи системного аналізу, діагностичні методи, а також методи моделювання та кількісні методи. НПД складається з загальної частини та практичних завдань (див. Додаток А).

Загальна частина (питання 1-8) представлена соціальними чинниками, котрі, на нашу думку, можуть впливати на прийняття суддівського рішення. До них ми віднесли:

- 1) стать;
- 2) місце народження;
- 3) ВНЗ, в якому здобуто вищу юридичну освіту;
- 4) історичний період призначення на посаду судді;
- 5) вік призначення на посаду судді;
- 6) регіон знаходження суду;
- 7) інстанція суду;
- 8) попередній професійно-трудоий досвід до зайняття посади судді.

Практичні завдання (питання 9-18) спрямовані на перевірку наявності впливу підібраних нами чинників на рішення судді. Окрім того, практичні завдання №№ 10-18 ми поділили на два варіанти з метою виявлення додаткових чинників впливу на прийняття суддівського рішення. Проте кожен учасник розглядав лише один варіант, а про існування іншого не знав.

З метою визначення рівня егоцентризму (питання № 9) ми попросили суддів визначити свій власний рейтинг в умовному рейтингу скасованих впродовж кар'єри рішень за наступними критеріями: найвищий (>75 %); високий (>50 %); невисокий (>25 %); низький (<25 %). З'ясувалося, що 24,1% суддів-чоловіків визначили свій рейтинг як низький, 44,8% – невисокий, 20,7% – високий, 10,3% – найвищий. У свою чергу, 54,5% суддів-жінок визначили свій рейтинг низьким, 27,2% – невисоким, 18,2% – високим. За основу будемо брати показник низького рівня. Отже, рівень егоцентризму в жінок-суддів вищий на 30,4%.

Залежно від місця народження рівень егоцентризму найвищий у суддів – уродженців півночі України (71,4%) та центру (66,6%), найменший – півдня (22,2%) та сходу (33,3%); західна Україна – 44,4%.

Закінчений ВНЗ юридичного профілю майже не впливає на рівень егоцентризму його випускників, який знаходиться в районі 30-38,5%:

випускники Харківської Національної Юридичної академії ім. Я. Мудрого – 38,5%; Київського національного університету імені Тараса Шевченка – 33,3%, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 30,0%, заклади системи МВС – 33,3%.

Час призначення на посаду впливає наступним чином:

- у суддів, призначених в радянський період, рівень егоцентризму складає 33,0%;
- призначених президентом Кравчуком Л. М. – 62,5%;
- призначених президентом Кучмою Л. Д. – 35,7%;
- призначених президентом Ющенком В. А. – 30,0%;
- призначених президентом Януковичем В. Ф. – 33,3%.

Егоцентризм залежить і від віку призначення на посаду. У суддів, призначених на посаду у віці до 30 років, рівень егоцентризму складає 35,0%; у віці 30-34 років – 37,5%, 35-40 років – 55,6%, у віці понад 40 років – 50,0%. Тобто, набуваючи життєвий досвід, людина набуває і вищу домінуючу спрямованість своєї особистості.

На рівень егоцентризму впливає і регіон знаходження суду. Найнижчий рівень егоцентризму в суддів Донецької області – 30,0%, далі Чернівецька – 43,75%, Житомирська – 63,6%, Дніпропетровська області – 80,0%. Можливо, причини цієї різниці необхідно шукати в соціально-економічній історії даних областей.

Як виявилось, інстанція суду також впливає на рівень егоцентризму. Так, у суддів районних судів він складає 48,0%, у суддів апеляційних судів – 33,3%.

Попередній практичний досвід до зайняття посади судді знаходиться у зв'язку з рівнем егоцентризму. У суддів-колишніх прокурорів він складає – 20,0%, працівників органів внутрішніх справ – 25,0%, апарату судів – 50,0%, представників інших юридичних професій (юристи на підприємствах, нотаріуси) – 100%. Найнижчий рівень егоцентризму у колишніх адвокатів – 11,2%.

Черговим дефектом сприйняття судді виступає «якірний ефект», який справляє суттєвий вплив на формування внутрішнього переконання та винесення рішення по суті. На розгляд однієї групи респондентів ми надали ситуацію № 1 із дорожньо-транспортною пригодою, внаслідок якої заподіяно середньої тяжкості тілесні ушкодження громадянці Козаченко, та попросили прийняти рішення в частині задоволення відшкодування моральної шкоди, заявленої на суму 30 тис. грн. Друга група суддів розглядала ідентичну ситуацію, але заявлений розмір моральної шкоди складав вже 60 тис. грн.

Чітко «якірний ефект» проявився у суддів-уродженців Західної України, де перша група присудила 6.143 грн. відшкодування моральної шкоди (20,3% від заявленої суми), друга група – 18.750 грн. (31,25%). Подальше вивчення отриманих результатів привело нас до думки про зв'язок «якірного ефекту» з закінченим ВНЗ юридичної спеціальності. Так, випускники Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича в першому варіанті присуджували відшкодування на суму 6.250 грн. (20,8%), у другому – 21.667 грн. (36,1%), Львівської комерційної академії в першому варіанті – 5.000 грн. (16,7%).

Респонденти з числа суддів районних судів в першому варіанті задовольняли позов на суму 12.500 грн. (41,7%), у другому – 20.000 грн. (33,3%). Проте для суддів судів апеляційної інстанції якір справив зворотній ефект: в першому варіанті – 15.000 грн. (50,0%), у другому – 10.000 грн. (16,7%). У даному випадку причиною «реверсу якоря» виступив стаж суддівської діяльності (у суддів апеляційної інстанції він, як правило, більший). Зокрема, подальший аналіз показав, що судді, призначені на посаду в радянський період (до 24 серпня 1991 р.) присуджували відшкодування у розмірі: в першому варіанті – 14.000 грн. (46,7%), у другому – 10.000 грн. (16,7%); призначені на посаду в період з 24.08.1991 р. по 19.07.1994 р. президентом Кравчуком Л. М.: в першому варіанті – 15.800 грн. (52,7%), у другому варіанті – 10.000 грн. (16,7%). Починаючи з середини 1994 р. «реверс якоря» закінчився і «якірний ефект» почав діяти класичним

чином. Зокрема, судді призначені в період з 19.07.1994 р. по 23.01.2005 року призначали 12.400 грн. (41,3%) відшкодування в першому варіанті та 40.000 грн. (66,7%) в другому варіанті (різниця 17.600 грн.). У період з 23.01.2005 р. по 25.02.2010 р. вплив «якірного ефекту» дещо зменшився: у першому варіанті відшкодування дорівнювало 9.400 грн. (31,3%), у другому – 18.000 грн. (30%). У даному періоді різниця складала лише 8.600 грн.

Вік призначення на посаду судді взаємодіє з «якірним ефектом». Так, судді, призначені на посаду у віці до 30 років, присуджували відшкодування моральної шкоди у першому варіанті на суму 12.875 грн. (42,9%), у другому – 15.000 грн. (25,0%); призначені на посаду у віці 30-34 рр. – 14.455 грн. (48,2%) у першому варіанті та 26.667 грн. (44,5%) – у другому. Проте, для призначених на посаду судді у віці 35-40 рр. починається «реверс якоря», і присуджені відшкодування виглядають наступним чином: 12.857 грн. (43,0%) в першому варіанті та 10.000 грн. (16,7%) – в другому.

Дослідження виявило зв'язок попереднього професійного досвіду з рівнем впливу «якірного ефекту». Зокрема, судді-колишні прокурори в першому варіанті призначали відшкодування на суму 13.125 грн. або (43,7%), у другому – 15.000 (25,0%). Тобто сума відшкодування в них відносно однакова (різниця – 1.875 грн.), незважаючи на присутність в ситуації заданих «якорів» (30 тис. грн. та 60 тис. грн.).

Аналогічна ситуація із суддями – колишніми працівниками органів внутрішній справ, хоча в даному випадку вмикається «реверс якоря». Дана категорія респондентів в першому варіанті присуджувала 17.000 грн. (56,7%), у другому – 16 667 грн. (27,8%). Різниця відшкодувань складає лише 337 грн., і це найнижчий рівень з усіх категорій респондентів.

Показник суддів – колишніх адвокатів складає 16.125 грн. (54,75%) та 20.000 грн. (33,3%) відповідно.

Значний вплив «якірного ефекту» ми зафіксували серед суддів – колишніх працівників апаратів судів – 11.333 грн. (37,8%) та 40.000 грн. (66,7%) відповідно.

Під час проведення науково-практичного дослідження нашу увагу привернув такий правовий стан особи як судимість та її вплив на формування внутрішнього переконання судді.

Відповідно до ст. 67 КК України судимість є обтяжуючою покарання обставиною, а якщо вона знята чи погашена – просто інформацією про особу. Виходячи з вимог ст. 65 КК України, суддя зобов'язаний враховувати судимість під час призначення покарання.

У ході проведення НПД ми попросили респондентів прийняти рішення в ситуації із контрабандою культурних цінностей (ч. 1 ст. 201 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з конфіскацією предметів контрабанди), де фігурант провадження – громадянин Короленко, в першому варіанті не мав попередньої судимості, а в другому – був судимий за злочини проти власності та контрабанду.

В першому варіанті 44,8% суддів-чоловіків призначали Короленку покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно, а 55,2% взагалі вказали на відсутність складі злочину; 47,4% суддів-жінок також призначили покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно, а 52,6% – констатували відсутність складу злочину. У другому варіанті судді-жінки призначили 4,3 роки позбавлення волі реально.

В залежності від місця народження рішення суддів виглядають наступним чином:

- 100% суддів – уродженців південної України констатували відсутність складу злочину;
- 100% суддів – уродженців східної України засуджували до покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно;
- 33,3% суддів – уродженців центральної України призначали покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно, а 66,6% – вказали на відсутність складу злочину;

71,4% уродженців північної України вказали на відсутність складу злочину, 18,6% – призначили покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно;

- 100% уродженців західної України призначили покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно.

Залежно від ВНЗ, в котрому здобуто вищу юридичну освіту, рішення суддів виглядають наступним чином:

- 62,5% суддів – випускників Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого вказали на відсутність складу злочину, 37,5% – присудили 3 роки позбавлення волі (з них 55,6% – із застосуванням ст. 75 КК України);

- 100% випускників Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича призначили покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно;

- 100% випускників Донецького національного університету призначили покарання у виді 3 років позбавлення волі умовно;

- 66,6% випускників Київського національного університету імені Тараса Шевченка вказали на відсутність складу злочину, а 33,3% – присудили 3 роки позбавлення волі реально;

- 100% випускників Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара констатували відсутність складу злочину;

- 100% випускників навчальних закладів системи МВС вказали на відсутність складу злочину.

Час призначення на посаду також впливає на сприйняття суддями попередньої судимості особи:

- призначені в радянський період: 60% вказали на відсутність складу злочину, 40% – 3 роки позбавлення волі умовно;

- призначені в період президентства Кравчука Л. М.: 16,7% – вказали на відсутність складу злочину, 83,3% – присудили 3 роки позбавлення волі умовно;

- призначені в період президентства Кучми Л.Д.: 46,7% – вказали на відсутність складу злочину, 53,3% – присудили 3 роки позбавлення волі (з них 62,5% – умовно);

- призначені в період президентства Ющенка В. А.: 50% – констатували відсутність складу злочину, 50% – призначили покарання у виді позбавлення волі строком на 3 роки умовно;

призначені в період президентства Януковича В. Ф.: 33,3% констатували відсутність складу злочину, 66,7% – присуджували 3 роки позбавлення волі умовно.

Вік призначення на посаду судді у даному контексті вплинув наступним чином:

- у віці до 30 років: 43,75% – вказали на відсутність складу злочину;
- у віці 30-34 роки: 41,7% – вказали на відсутність складу злочину;
- у віці 35-40 років: 16,7% – вказали на відсутність складу злочину
- у віці понад 40 років: 100 % – вказали на відсутність складу злочину.

Судді, котрі працюють в судах Чернівецької, Житомирської та Донецької областей призначали покарання у виді позбавлення волі умовно, а судді Дніпропетровської області констатували відсутність складу злочину. У другому варіанті судді Чернівецької області призначили покарання у виді 3,6 років позбавлення волі реально.

Залежно від інстанції суду наявність/відсутність судимості фігуранта справи вплинула на суддів наступним чином:

- 38,5% суддів судів першої інстанції вказали на відсутність складу злочину, решта присудили покарання у виді позбавлення волі умовно;
- 48% суддів апеляційної інстанції констатували відсутність складу злочину, 52% призначили покарання у виді умовного позбавлення волі.

Попередній досвід роботи суттєво не впливає на сприйняття суддями судимості обвинуваченого, результати дослідження виглядають наступним чином:

- судді – колишні прокурори: 57,1 % вказали на відсутність складу злочину, 42,9% присудили покарання у виді позбавлення волі 3 роки умовно;
- судді – в минулому працівники органів внутрішніх справ: 40% вказали на відсутність складу злочину, 60% присудили 3 роки позбавлення волі (з них 66,7% застосували ст. 75 КК України);
- судді – колишні адвокати: 43% вказали на відсутність складу злочину, 57% присудили 3 роки позбавлення волі умовно;
- судді – в минулому працівники апаратів судів: 36,4% констатували відсутність складу злочину, 63,6% присудили 3 роки позбавлення волі (з них 71,4% застосували ст. 75 КК України);
- судді – в минулому представники інших юридичних професій: 66,7% вказали на відсутність складу злочину, 33,3% присудили 3 роки позбавлення волі реально.

Отже, залежно від досвіду роботи, вплив попередньої судимості обвинуваченого на суддів знаходиться в районі 40%. Така однотайність пояснюється тим, що прокурори, міліціонери, адвокати та працівники апаратів судів вже добре обізнані з системою кримінальної юстиції, тому судимість особи або її відсутність чинить хоча й високий, проте стабільно однаковий вплив. У свою чергу, на представників інших юридичних професій (нотаріуси, юристи на підприємствах) судимість чинить підвищений вплив через «нестандартність» та відносну новизну ситуації.

Виходячи з вищенаведеного, робимо висновок про те, що навіть у нетяжких злочинах ненасильницького спрямування судимість обвинуваченого чинить на судів вплив, який несумісний з вимогами ст. 65 КК України та ст. 94 КПК України. Такий вплив наносить шкоду процесу оцінки доказів та формування внутрішнього переконання судді. Судимість враховується під час призначення покарання і не повинна впливати на формування внутрішнього переконання судді.

Для вирішення цієї проблеми ми переконані в доцільності поділу процесу прийняття суддівського рішення на два етапи:

- прийняття рішення щодо вини обвинуваченого;
- призначення покарання обвинуваченому.

До моменту визнання особи винуватою інформація про її попередні судимості повинна бути недопустимою. Етап прийняття рішення щодо вини обвинуваченого повинен закінчуватися після виходу судді з нарадчої кімнати та оголошення рішення про визнання особи винуватою. Після цього інформація про попередні судимості обвинуваченого повинна відкриватися судді та присяжним, і враховуватися ними під час призначення покарання, як того й вимагає ст. 65 КК України.

З іншого боку, ми зафіксували незначний вплив судимості у тяжких злочинах насильницького спрямування. Під час проведення НПД ми надали на розгляд суддів ситуацію про розбій, де в першому варіанті фігурант провадження – громадянин Самойлович не мав судимостей, а другому мав попередню судимість, та попросили суддів прийняти своє рішення в частині призначення Самойловичу покарання.

Призначувані суддями покарання в першому варіанті варіювалися від 8 до 13 років позбавлення волі, середнє покарання становило 10 років позбавлення волі. Хоча, наприклад судді – уродженці південної України призначали в середньому 11,3 років позбавлення волі, а західної – 8,8; призначені на посаду у віці понад 40 років – 13 років позбавлення волі.

У другому варіанті (наявна попередня судимість обвинуваченого) ми отримали наступні результати: судді-жінки присуджували в середньому 11 років позбавлення волі (в першому варіанті – 10); судді – уродженці західної України – 10,6 років позбавлення волі (8,8 років); судді – випускники Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого – 8 років (9,9 років, виявився зворотній ефект); судді – випускники Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 11,2 роки (8 років); судді – випускники закладів МВС – 10 років (12 років, наявний зворотній ефект); судді, призначені в радянський період – 8 років (10,2 роки, зворотній ефект); призначені в період президентства Кравчука Л. М. – 10 років (9,1 років);

призначені в період президентства Кучми Л. Д. – 9 років (9,9 років, зворотній ефект); в період президентства Ющенка В. А. – 11,6 років (10,2 роки); призначені на посаду у віці до 30 років – 10,3 роки (9,4 років); у віці 30-34 роки – 11,3 років (9,8 років); у віці 35-40 років – 10 років (9,6 років); судді судів першої інстанції – 10,7 років (9,6 років); судді апеляційних судів призначали однакові покарання – 10 років; судді – колишні прокурори – 9 років (9,9 років); колишні працівники органів внутрішніх справ – 11,7 років (9,8 років); колишні адвокати – 15 років (10,1 років); працівники апарату суду – 9 років (9,7 років, зворотній ефект).

У даному випадку розмір покарання залежно від наявності чи відсутності попередньої судимості коливався від 0,4 року до 4,9 років, а питання про відсутність складу злочину взагалі не піднімалося. Проблемою залишається той факт, що судді – випускники Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого, навчальних закладів системи МВС, призначені в радянський період, призначені в період президентства Л. М. , в період президентства Л. Д. Кучми, судді – колишні прокурори та судді – колишні працівники апаратів судів – у варіанті без судимості призначали тяжчі покарання, ніж у варіанті з судимістю: на 1,9, 2, 2,2, 0,9, 0,9, 0,7 років відповідно. Причини цього необхідно встановлювати під час подальших досліджень.

З метою визначення впливу евристичної репрезентативності на суддівське рішення ми попросили суддів розглянути таку ситуацію: під час розгляду кримінального провадження про зґвалтування та вбивство експерт свідчить в суді про співпадання ДНК підсудного із зразками, вилученими на місці скоєння злочину. Чи спроможні дані свідчення експерта підсилити докази обвинувачення до такої міри, щоб вплинути на формування Вашого переконання про винуватість підсудного?

89,7% суддів-чоловіків та 89,5% суддів-жінок дали ствердну відповідь.

У другому варіанті до умов задачі ми додали слова експерта про те, що ймовірність співпадань навмання відібраного зразка ДНК із вилученим на місці скоєння даного злочину складає один до мільйона.

У даному випадку 33,3% жінок дали ствердну відповідь, 66,6% вказали на слабкість такого доказу.

100% суддів-уродженців південної та центральної України дали ствердну відповідь у першому варіанті; судді-уродженці східних регіонів більш критичні (66,7% – так). Уродженці північної України – 85,7%, уродженці західної України – 90% в першому варіанті та 50% – в другому. Отже, у суддів-уродженців східної та північної України спостерігається вищий рівень критичності до оцінки доказів.

Судді – випускники Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого в першому варіанті у 80,8% випадків дали ствердну відповідь, у другому – 100%. Для порівняння, судді – випускники Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича в першому варіанті у 100% випадків дали ствердну відповідь, у другому – 50%, тобто вплив евристичної репрезентативності на них вполовину менший. Випускники Донецького національного університету, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Дніпропетровського національного університету, Одеського державного університету, навчальних закладів системи МВС, Львівської комерційної академії, Львівського національного університету ім. І.Франка, Академії адвокатури України та Одеської національної юридичної академії в обох варіантах дали ствердну відповідь у 100% випадків.

Час призначення на посаду впливає на евристичну репрезентативність наступним чином.

100% суддів, призначених в радянський період, дали ствердну відповідь в обох варіантах. Думки суддів, призначених в період президентства Кравчука Л. М., розділилися порівну в першому варіанті. В період президентства Кучми Л. Д. рівень сприйняття такого доказу зріс до

81,2% в першому варіанті, а в другому варіанті 100% суддів також дали ствердну відповідь. Даний феномен ми будемо вивчати під час подальших досліджень. Судді, призначені в період президентства Ющенка В. А., в першому варіанті дали ствердну відповідь – 100%, у другому – лише 40%. 100% суддів, призначених в період президентства Януковича В. Ф., дали ствердну відповідь у першому варіанті.

Залежно від віку призначення на посаду, ми отримали наступні дані. 100% суддів, призначених на посаду у віці до 30 років та понад 40 років, сказали «так» у першому варіанті. Проте, у другому варіанті призначені у віці до 30 років судді у 75% випадків дали негативну відповідь. Судді, призначені на посаду у віці 30-34 роки, в першому варіанті в 77% випадків дали ствердну відповідь, у другому – в 66,7%. Судді, призначені у віці 35-40 років, в першому варіанті дали ствердну відповідь у 57% випадків. Тобто рівень впливу евристичної репрезентативності особливо чітко проявляється у віці від 30 до 40 років.

Судді-уродженці Чернівецької області в першому варіанті дали ствердну відповідь у 87,5% випадків, у другому – 44,4%, Житомирської області – 91,7% в першому варіанті, Донецької – 60% в першому варіанті, Дніпропетровської та Тернопільської – 100% в першому варіанті.

100% судді районних суддів та 81% суддів апеляційних судів дали ствердну відповідь у першому варіанті, 42,9% та 100% в другому варіанті відповідно. Отже, на суддів апеляційних судів дана когнітивна упередженість впливає у зворотному напрямку.

Судді – колишні прокурори в першому варіанті дали ствердну відповідь у 88,9% випадків, у другому – 50%; колишні працівники ОВС – 60% та 66,7%, колишні працівники апаратів судів – 100% в обох варіантах, представники інших юридичних професій – 50% в першому варіанті, колишні адвокати – 87,% та 100% відповідно.

З метою вивчення впливу соціальної привабливості потерпілого на суддівське рішення ми попросили суддів винести своє рішення у справі про

умисне вбивство у стані алкогольного сп'яніння гр. Павленком, де в першому варіанті жертвою був громадянин Антонов – особа без постійного місця проживання, а в другому – цей же громадянин Антонов, але батько трьох неповнолітніх дітей, зразковий сім'янин, провідний фахівець на роботі. Окрім того, з метою дослідження рівня юридичних знань та спроможності їх застосувати в потрібний момент, ми свідомо заклали в умови задачі помилку – надали попередню кваліфікацію дій Павленка за ч. 2 ст. 115 КК України, хоча його дії підпадали під ч. 1 ст. 115 КК України.

Отримані наступні результати. Судді-чоловіки у першому варіанті присуджували 11,6 років позбавлення волі, помилку виявили 6,9% респондентів. Судді-жінки в першому варіанті присуджували 11,7 років позбавлення волі, помилку виявили 31,6% респондентів, у другому варіанті – 15 років позбавлення волі (у 33,3% випадків з конфіскацією майна, хоча в умові задачі не було даних про корисливі мотиви).

Залежно від місця народження призначувані покарання варіювали від 10 до 12,1 року позбавлення волі (південна Україна – 11,2, центральна – 10,7, північна – 10 позбавлення волі, причому 71,4% вказали на невірну кваліфікацію, східна – 12,1 років позбавлення волі, 11,1% виявили помилку, західна – 10,6 років позбавлення волі, 37,5% вказали на помилку).

Залежно від ВНЗ, в котрому здобуто вищу юридичну освіту, амплітуда коливань призначуваних покарань знаходилася в межах 10-12 років позбавлення волі. Проте помилку змогли виявити випускники не всіх ВНЗ, а лише Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого – 15,4%, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 33,3% та Одеського державного університету – 50,0%.

10-12 років позбавлення волі становлять покарання залежно від часу призначення судді на посаду. Так, судді, призначені в радянський період, присуджували в середньому 11,6 років позбавлення волі в першому варіанті та 15 років з конфіскацією майна в другому; призначені в період президентства Кравчука Л. М. – 11,1 років позбавлення волі (28,6% вказали

на помилку) та 10 років позбавлення волі; призначені в період президентства Кучми Л. Д. – 10,8 років та 15 років відповідно; в період президентства Ющенка В. А. – 10,9 років та 14,5 років; в період президентства Януковича В. Ф. – 9,4 роки позбавлення волі в першому варіанті (33,3% виявили помилку).

Вік призначення на посаду судді практично не впливає на розмір призначуваного покарання (10,5 – 11,5 років позбавлення волі), але знаходиться у прямій залежності від спроможності ефективно застосовувати юридичні знання. Зокрема: судді, призначені на посаду у віці до 30 років виявили помилку у 13,3% випадків, у віці 30-34 роки – 18,2%, у віці – 35-40 років – 25%, у віці понад 40 років – 66,6%.

Залежно від регіону роботи судді рішення коливаються в діапазоні 10,3 – 12,2 роки позбавлення волі, лише судді Тернопільської області призначили покарання у виді 15 років позбавлення волі.

Судді районних судів присуджували в середньому 10,4 років позбавлення волі (31,25% виявили помилку) в першому варіанті та 14,7 років позбавлення волі в другому. Судді апеляційних судів в першому варіанті присуджували 10,6 років позбавлення волі (15,4% виявили помилку, що на 49,3% менше в порівнянні з суддями районних судів), в другому варіанті – 10 років позбавлення волі. Отже соціальна привабливість потерпілого не впливає на суддів апеляційних судів.

Судді – колишні прокурори присуджували 11,5 років позбавлення волі (25% виявили помилку) в першому варіанті та 14 років – в другому; колишні працівники ОВС – 12,5 років позбавлення волі (20% вказали на помилку) та 12,5 років відповідно; колишні адвокати – 11,3 років та 15 років; працівники апаратів судів – 11,6 років (30,8% виявили помилку) та 15 років; представники інших юридичних професій – 10,5 років позбавлення волі в першому варіанті (25% виявили помилку). Отже, найменше соціальна цінність потерпілого впливає на суддів – колишніх працівників ОВС, розмір призначуваних ними покарань в обох варіантах однаковий – 12,5 років, а

найкраще виявляють помилку судді – колишні працівники апаратів судів – 30,8%, хоча це лише третина від загальної кількості респондентів даної категорії.

З метою вивчення впливу зовнішнього вигляду обвинуваченого на вирок, який виноситься щодо нього, ми попросили суддів прийняти своє рішення в ситуації з ДТП, коли внаслідок складних погодних умов (сніг, слизька дорога) громадянка Петрушевич скоїла ДТП, в результаті якого пішохід Колобкевич отримав середньої тяжкості тілесні ушкодження. Громадянка Петрушевич свою вину в даному ДТП не визнала, але завдану матеріальну та моральну шкоду Колобкевичу відшкодувала. На розгляд у двох груп суддів ми надали дану задачу, але з різними фотографіями особи – громадянки Петрушевич: перший варіант отримав «менш красиву» (на наш погляд) фотографію, другий – «більш красиву».

В першому варіанті всі судді незалежно від статі, місця народження та інших критеріїв, за котрими ми оцінювали суддівські рішення, застосовували всі види покарань в розмірах, ближче до максимальних, передбачених санкцією ч. 1 ст. 286 КК України. Наприклад: судді-чоловіки в першому варіанті призначали наступні покарання: 44,8% – виправні роботи на строк 1,07 місяця, 24,1% - штраф у 457 нмдг, 10,3% – арешт на строк 5,3 місяця, 20,7% – обмеження волі на строк 1,8 року (66,6% із застосуванням 75 КК України); судді-жінки – 38,9% штраф у 307,4 нмдг, 22,2% – арешт на строк 5,5 місяців, 22,2% – виправні роботи на строк 2 роки, 16,7% – обмеження волі на строк 1,3 роки (66,6% із застосуванням ст. 75 КК України і з позбавленням права керувати транспортними засобами).

Проте в другому варіанті в усіх випадках незалежно від критеріїв судді призначали найм'якший вид покарання – штраф в мінімальних його розмірах або навіть у розмірах менших, ніж передбачено санкцією ч. 1 ст. 286 КК України. Зокрема: судді-жінки – 100% випадків штраф 266,7 нмдг (33,3% – з позбавленням права керування транспортними засобами на різні терміни); судді-уродженці західної України – 100% штраф у 269,9 нмдг.; випускники

Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого – 100% штраф у 300 нмдг; випускники Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 100% штраф у 259,8 нмдг; випускники навчальних закладів системи МВС – 100% штраф у 30 нмдг; судді, призначені в радянський період, – 100% штраф у 300 нмдг; судді, призначені в період президенства Кравчука Л. М., – 100% у штраф 30 нмдг; судді, призначені в період президенства Кучми Л. Д., – 100% штраф у 209 нмдг; судді, призначені в період президенства Ющенка В. А. – 100% штраф у 270 нмдг; судді, призначені у віці до 30 років, – 100% штраф у 275 нмдг; судді, призначені у віці 30-34 років – 100% штраф у 253 нмдг; судді, призначені у віці 35-40 років – 100% штраф у 30 нмдг судді судів Чернівецької області – 100% штраф у 231,1 нмдг; судді районних судів – 100% штраф у 272 нмдг; судді апеляційних судів – 100% штраф у 30 нмдг; колишні прокурори – 100% штраф у 325 нмдг; колишні працівники ОВС – 100% штраф у 177 нмдг; колишні адвокати – 100% штраф у 200 нмдг; колишні працівники апаратів судів – 100% штраф у 207 нмдг.

Отже зовнішній вигляд людини суттєво впливає на суддівське рішення, яке виноситься стосовно неї.

З метою вивчення рівня впливу раси обвинуваченого на суддівське рішення, яке виноситься стосовно нього, ми запропонували суддям розглянути задачу про згвалтування, де в першому варіанті фігурантом був громадянин Сомалі – Бенбал, а другому – громадянин України Архипенко. Одержані наступні результати.

Судді-жінки Бенбалу призначали в середньому 4,3 роки позбавлення волі, Архипенку – 3,7 роки позбавлення волі; судді з західної України: Бенбал – 4,1, Архипенко – 3,9 років, у 12,5% випадках застосовували ст. 75 КК України; випускники Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого: Бенбал – 3,8 роки, Архипенко – 3 роки; на випускників Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича раса обвинуваченого вплинула у зворотному напрямку: Бенбал – 4 роки,

Архипенко – 4,2 роки; випускники навчальних закладів системи МВС: Бенбал – 3,5 роки, Архипенко – 3 роки позбавлення волі із застосуванням ст. 75 КК України; судді, призначені в радянський період: Бенбал – 4,3 роки, Архипенко – 3 роки; судді, призначені в період президентства Кравчука Л. М.: Бенбал – 4,1 роки, Архипенко – 3 роки позбавлення волі із застосуванням ст. 75 КК України; судді, призначені в період президентства Кучми Л. Д.: Бенбал – 3,8 роки, Архипенко – 4 роки, виявився зворотній вплив; судді, призначені в період президентства Ющенка В. А.: Бенбал – 4,3 роки, Архипенко – 4,2 роки; судді, призначені у віці до 30 років: Бенбал – 3,6 роки, Архипенко – 3,8 роки; судді, призначені у віці 30-34 років: Бенбал – 3,8 роки, Архипенко – 4,3 роки, зворотній вплив; судді, призначені у віці 35-40 років: Бенбал – 3,8 роки, Архипенко – 3 роки позбавлення волі із застосуванням ст. 75 КК України; судді судів Чернівецької області: Бенбал – 4 роки, Архипенко – 3 роки позбавлення волі; судді районних судів: Бенбал – 3,8 роки, Архипенко – 4 роки, виявився зворотній вплив; судді апеляційних судів: Бенбал – 3,8 роки, Архипенко – 3 роки позбавлення волі із застосуванням ст. 75 КК України; колишні прокурори: Бенбал – 3,7 роки, Архипенко – 4 роки; колишні працівники ОВС: Бенбал – 3,9 роки, Архипенко – 4 роки позбавлення волі, у 33,3% випадків застосовували ст. 75 КК України, окрім того, виявився зворотній вплив; колишні адвокати: Бенбал – 3,9 роки, Архипенко – 4 роки; колишні працівники апаратів судів: Бенбал – 3,7 роки, Архипенко – 4 роки позбавлення волі.

Отже, виявилось, що присуджуване суддями покарання Бенбалу в середньому на 10% тяжче, ніж покарання Архипенку за однакових обставини справи. У ряді випадків наявний зворотній вплив раси на суддівське рішення, причини якого необхідно встановлювати під час подальших досліджень.

З метою дослідження рівня впливу недопустимої інформації на суддівське рішення ми попросили одну групу суддів розглянути ситуацію такого змісту: в м. Дніпропетровську на автобусній зупинці спрацював саморобний вибуховий пристрій, внаслідок чого 5 людей загинуло на місці, а

12 отримали різного ступеня тілесні ушкодження, троє з яких в подальшому стали інвалідами руху. Згідно з матеріалами кримінального провадження у скоєнні даного теракту органи досудового слідства обвинувачують громадянина України Тарновенка, котрого бачили два свідки у зазначеному місці незадовго до вибуху, зокрема, один свідок вказав, що бачив Тарновенка за декілька до хвилин до вибуху із пакетом чорного кольору в руках (встановлено, що у подібному пакеті містився вибуховий пристрій), а інший свідок повідомив, що постійно бачить Тарновенка на вказаній зупинці з пакетом чорного кольору в руках.

Запропоновано визначити рівень своєї впевненості щодо вини Тарновенка у скоєнні даного злочину за допомогою 10-бальної шкали, де 1 – мінімальна впевненість, а 10 – максимальна.

Друга група суддів розглянула ідентичну задачу, але з одним новим доказом – несанкціонований слідчим суддею відеозапис процесу виготовлення та закладки Тарновенком вибухового пристрою на даній зупинці.

Рівень впевненості суддів в першому варіанті становив в середньому 2,4, при цьому: 66,7% суддів-уродженців південної України, 11,1% суддів-уродженців східної України, 14,3% суддів-уродженців північної України, 30,8% суддів-випускників Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого, 33,3% суддів-випускників Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 100% суддів-випускників Дніпропетровського національного університету, 60% суддів, призначених в радянський період, 12,5% суддів, призначених в період президентства Л. Д. Кучми, 20% суддів, призначених в період президентства В. А. Ющенка, 25% суддів, призначених на посаду у віці до 30 років, 15,4% – у віці 30-34 років, 14,3% – у віці 35-40 років, 26,9% суддів судів апеляційної інстанції, 22% суддів-колишніх прокурорів, 20% суддів-колишніх працівників ОВС, 12,5% суддів-колишніх адвокатів, 8,3% суддів-колишніх працівників апаратів

судів, 25% суддів-представників інших юридичних професій взагалі констатували свою невпевненість.

Якщо до умов задачі додати новий доказ – несанкціонований слідчим суддею відеозапис процесу виготовлення та закладки Тарновенком вибухового пристрою на даній зупинці, який є недопустимим, то впевненість в суддів різко зростає в середньому до 8,7.

Зокрема: судді-жінки – 8,7, судді-уродженці західної України – 8,4, судді-випускники Харківської національної юридичної академії ім. Я. Мудрого – 9, судді-випускники Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 8,3, судді-випускники навчальних закладів системи МВС – 9, судді, призначені в радянський період - 9, судді, призначені в період президентства Л. М. Кравчука – 9, судді, призначені в період президентства Л. Д. Кучми – 7, судді, призначені в період президентства В. А. Ющенка – 8,5, судді, призначені у віці до 30 років – 8,5, у віці 30-34 років – 8,2, у віці 35-40 років – 9, судді судів Чернівецької області – 8,4, судді районних судів – 8,4, судді апеляційних судів – 9, судді-колишні прокурори – 9,85, судді-колишні працівники ОВС – 8,7, судді-колишні адвокати – 9, судді-колишні працівники апаратів судів – 7.

Отже, недопустима інформація чинить надпотужний вплив на суддівське рішення, хоча мала б суддями повністю ігноруватися. З метою нівелювання її впливу на внутрішнє переконання доцільно запровадити процесуальний механізм недопущення її до судді, котрий виносить рішення по суті справи. Даний механізм вже описаний нами раніше.

З метою вивчення рівня впливу соціального статусу обвинуваченого на суддівське рішення ми надали на розгляд суддів ситуацію про хуліганство (бійка в ресторані з нанесенням легких тілесних ушкоджень) та попросили респондентів винести своє рішення. В першому варіанті обвинуваченим був працівник міської прокуратури Мохачевський, в другому – машиніст потягу Тарасенко.

У 64 % випадків прокуророві присуджували арешт на термін 4-6 місяців, в той час як машиніст потягу – лише у 27% випадків і на термін 3,8 місяців; прокурор отримував штраф у розмірі 770 нмдг, машиніст – 244 нмдг. (у 72,7 % випадків застосовували ст. 69 КК України). Обмеження волі прокуророві присуджували на термін в середньому 1,9 року, машиністові – 1,2 роки.

Окрім того, дослідження виявило категорії суддів, які частіше виражали готовність присудити саме машиністу потяга покарання у виді арешту, хоча загальна тенденція була зворотною: уродженці західної України – 25%, випускники Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 16,7% (арешт прокуророві взагалі не присуджували), випускники закладів системи МВС – 100%, призначені в період президентства Ющенка В. А. – 20%, призначені у віці 30-34 років – 33,3%, призначені у віці 35-40 років – 100%, судді судів першої інстанції – 14,2%, судді судів апеляційної інстанції – 100%, колишні прокурори – 50% та колишні працівники ОВС – 33,3%.

Отже соціальний статус обвинуваченого виступає суттєвим чинником впливу на внутрішнє переконання судді.

Підсумовуючи результати нашого науково-практичного дослідження, приходимо до висновку, що з імперативів ч. 1 ст. 65 КК України суддями належно виконується лише п. 1 ч. 1 – призначення покарання у межах, встановлених у санкції статті, а п. 2 та п. 3 ч. 1 знаходяться в режимі невиконання або неякісного виконання через вплив низки зовнішніх когнітивних чинників на внутрішнє переконання судді та, як наслідок, суддівське рішення. Безперечно, судді активно застосовують положення Загальної частини Кримінального кодексу України, враховують ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного, пом'якшуючі та обтяжуючі покарання обставини, але це застосування здійснюється у спосіб, який явно не відповідає вимогам ст. 370 КПК України – не є законним, обґрунтованим та вмотивованим та ст. 21 Конституції України – не гарантує рівності людей,

а також порушує низку міжнародних зобов'язань України. Це стало наслідком системної недооцінки значення та впливу психологічних знань на систему кримінальної юстиції та судочинство, зокрема.

Таким чином, можна виділити наступні когнітивні ілюзії, що спричиняють помилкові рішення судді: а) «якірний ефект» – початкове знання переважає кінцеві оцінки; б) «межовий ефект» – уявлення про потенційні здобутки і втрати під час прийняття серйозних рішень; в) спонтанна упередженість – перебільшення людьми власної здатності передбачати і віра в те, що інші мали б передбачити розвиток подій краще, ніж насправді було можливо; г) евристична репрезентативність – обґрунтування суджень до тієї межі, до якої доказ, будучи проаналізованим, залишається репрезентативним представником певної категорії; д) егоцентричні ухили – перебільшення власних здібностей та значення своїх дій.

На формування внутрішнього переконання судді найбільшою мірою впливає інформація про судимість особи, а також зовнішність обвинувачених, їх расова та етнічна приналежність, соціальний статус та привабливість потерпілого. Серед суб'єктивних чинників – стать судді та місце його проживання; ВНЗ, в якому здобуто вищу юридичну освіту; історичний період призначення на посаду судді; вік призначення на посаду судді; регіон знаходження та інстанція суду; професійно-трудовий досвід до зайняття посади судді, а також рівень егоцентризму судді, «якірний ефект», вплив евристичної репрезентативності.

3.2.1 Організаційно-психологічні засади взаємодії судді з суб'єктами кримінального провадження

Озброївшись психологічними знаннями, суддя зобов'язаний виконувати свій професійний обов'язок – здійснювати судочинство. Суддя як

модератор процесу сприймає докази та іншу інформацію сторін кримінального провадження, часто через пасивність останніх змушений ставити запитання з метою отримання додаткової інформації, необхідної для формування внутрішнього переконання. Таким чином і відбувається взаємодія судді з учасниками кримінального провадження, найбільш активними з яких є прокурор та адвокат.

Нормативна дефініція **прокурора** закріплена в п. 15 ч. 1 ст. 3 КПК, його процесуальний зміст – у ст.ст. 36, 338-341 та інших КПК України. Прокурор – це центральна фігура сторони обвинувачення, яку законодавець уповноважив правом розпочинати і припиняти кримінальне переслідування, здійснювати процесуальне керівництво досудовим слідством та відстоювати його результати в судах.

Взаємодія судді з прокурором здійснюється як на досудовому слідстві, так і під час розгляду справи в суді. Такого роду спілкування завжди привертало увагу спеціалістів-правників і звичайних громадян – учасників процесу в контексті визначення меж його допустимості з метою запобігання та усунення можливого негативного прокурорського впливу на принципи об'єктивності та неупередженості суддівської діяльності.

Так, у 2012 р. у ЗМІ та фахових виданнях правників США жваво обговорювалася справа «Сполучені Штати проти Шолома Рубашкіна» в контексті необхідності визначення чітких меж суддівсько-прокурорської співпраці. У жовтні 2007 р. Бюро імміграції та митної справи США здійснило найбільший за всю історію Сполучених Штатів рейд на підприємства з переробки агропродукції, зокрема, на завод із заготівлі кошерного м'яса в м. Поствіль, штат Айова, яким керував Ш. Рубашкін, де виявило та арештувало близько 400 нелегальних працівників. Упродовж наступних чотирьох днів 297 арештованих визнали свою вину та групами по 10 осіб постали перед суддею північного округу штату Айова Ліндою Ріаде (Linda Reade), котра засудила всіх до різних термінів тюремного ув'язнення, хоча, зазвичай, за подібні порушення карали умовним терміном. Декілька місяців

по тому адвокати Ш. Рубашкіна з'ясували, що суддя Л. Ріаде та федеральні прокурори мали зустрічі *ex parte* – тобто без присутності представника іншої сторони у справі – щонайменше 12 разів до рейду. На цих зустрічах вони обговорювали обвинувальні стратегії, число арештів, кримінальних справ, логістику та інші питання, що стосуються федерального розслідування. У касаційній скарзі до Верховного суду США адвокати Ш. Рубашкіна підняли серйозне правове питання: чи є ця очевидна змова між суддею Л. Ріаде та федеральними прокурорами свідченням неякісного судочинства до такої міри, яка позбавила Ш. Рубашкіна права на справедливий суд? Тобто, питання не в тому, чи була фактично суддя Л. Ріаде упередженою щодо Ш. Рубашкіна, а в тому, чи зміг би будь-який сторонній спостерігач поставити під сумнів її неупередженість взагалі.

Не дочекавшись рішення касаційної інстанції, значна частина науковців та практиків США різко засудила подібні дії судді. Участь судді Л. Ріаде у плануванні згаданого рейду, найбільшою мішенню якого виявився Ш. Рубашкін, запламувала судовий процес неприпустимим проявом упередженості з її боку. Крім того, Л. Ріаде, як колишній федеральний прокурор, занадто близько перейнялася інтересами прокурорів та міграційного бюро США, чим порушила принцип неупередженості. На думку навіть колег Л. Ріаде, їй треба було передбачити подібні наслідки зустрічей *ex parte* і передати цю справу на розгляд іншому судді [468, с. 12–14].

У вітчизняній практиці подібне питання більшою мірою врегульоване, зокрема, ст.ст. 75–76 КПК України визначають перелік обставин, що виключають участь слідчого судді, судді та присяжного у кримінальному провадженні. Проте майже в кожному вітчизняному суді існує практика консультування прокурорів, слідчих і навіть оперативних працівників з приводу оперативних та слідчих дій, необхідних і достатніх для постановлення в майбутньому обвинувального вироку у справі. Подібні дії автоматично виключають принципи об'єктивності та неупередженості судді у цих справах.

Питання меж взаємодії судді та прокурора турбує не лише науковців та юристів-практиків, а й політичне керівництво різних країн. Зокрема, на запит Комітету Міністрів Ради Європи висловити думку щодо взаємовідносин між суддями та прокурорами Консультативна рада європейських суддів (КРЄС) і Консультативна рада європейських прокурорів (КРЄП) погодилися з наступним (Бордоська декларація від 8 грудня 2009 року).

Суспільство зацікавлене в тому, щоб верховенство права було гарантоване шляхом справедливого, безстороннього та ефективного здійснення правосуддя. Прокурори та судді забезпечують на всіх стадіях судового розгляду гарантію прав та свобод людини, а також захист громадського порядку. Це включає повну повагу до прав обвинувачених та потерпілих. Рішення прокурора про відмову від обвинувачення повинно бути відкритим для судового перегляду. Потерпілому має бути надане право звернутися у справі безпосередньо до суду.

Справедливе відправлення правосуддя потребує рівності у правах обвинувачення та захисту, а також поваги до незалежності суду, дотримання принципу розподілу влади та обов'язкової сили остаточних судових рішень.

Належне виконання різних, але взаємодоповнюючих функцій суддями та прокурорами є необхідною гарантією справедливого, неупередженого та ефективного відправлення правосуддя. Судді та прокурори мають бути незалежними у здійсненні своїх повноважень, а також діяти незалежно одне від одного.

Роль суддів, а у відповідних випадках судів присяжних полягає в належному розгляді справ, переданих їм прокуратурою, без будь-якого неправомірного впливу з боку обвинувачення чи захисту, чи будь якої іншої сторони.

Правоохоронні та, де це прийнятно, дискреційні повноваження прокуратури на етапі досудового слідства потребують, щоб статус прокурорів був гарантований законом на якомога вищому рівні, подібно до статусу суддів. Вони повинні бути незалежними і самостійними у процесі

прийняття рішень та здійсненні своїх функцій справедливо, об'єктивно та неупереджено.

Для розуміння психологічних особливостей особистості прокурора необхідно сприймати його як складову частину правоохоронної системи країни, одну з її ланок. Прокурор не перебуває у вакуумі, на нього впливає оточення, до сутнісних характеристик якого доцільно віднести саму природу організації, в якій він працює, кількісні методи вимірювання успіху в роботі та його місце в правоохоронній системі.

Основні функції прокурора полягають у підтриманні державного обвинувачення в суді, представництві інтересів громадян та держави, досудовому розслідуванні та процесуальному керівництві ним, а також функції нагляду.

О. М. Столяренко, досліджуючи психологічні особливості діяльності прокурора, звертає увагу на емоційні та інші психологічні навантаження, нерівномірний ритм роботи. Успішний прокурор, на думку науковця, повинен володіти високою емоційною стійкістю та працездатністю, розвинутими вольовими якостями, уявою, інтуїцією, евристичним мисленням, засобами міжособистісного пізнання тощо [371, с. 424].

В. Л. Васильєв виділяє комунікативну та засвідчувальну сторони діяльності прокурора, вказує на необхідність прояву ним вольових якостей. Успіх професійної діяльності прокурора дослідник пов'язує з наявністю у нього професійно значущих якостей [54, с. 64-65].

Аналіз поданих прокурорами апеляцій на вироки загальних судів Чернівецької області приводить нас до висновку про вузьке бачення прокурорами своєї ролі у кримінальному процесі, яка зводиться до збільшення кількості обвинувальних вироків та тяжкості покарань. Місія прокурора у кримінальному процесі набагато ширша і полягає у сприянні встановленню об'єктивної істини у кожній справі. Пошук правди – обов'язок не тільки судді, а й прокурора. Крім того, прокурор зобов'язаний дотримуватися високих стандартів як на досудовому слідстві, та і в суді,

оскільки, на відміну від адвоката, наділений потужнішими процесуальними інструментами, до яких належить можливість розпочинати кримінальне переслідування, користуватися допомогою десятків досвідчених слідчих тощо. «Тому найважливішим завданням прокурора має бути досягнення справедливості, а не гарантоване засудження особи» [488, с. 1030-1033].

Проте сучасні прокурори як континентальної, так і англо-саксонської системи права своїм завданням, як правило, ставлять засудження особи – як прояв логічного завершення кримінального провадження. Це явище в науковій літературі отримало назву «засуджувальна психологія».

Набір переконань та установок прокурора, спрямованих на підтримку його позиції щодо необхідності засудження особи, і є «засуджувальною психологією». Такий прокурор заздалегідь вважає особу винною, обґрунтовуючи свої передчасні висновки тим, що невинна особа ніколи б і не потрапила в лещата системи. Прокурор сприймає судову систему лише як засіб, з яким він змушений працювати, щоб винна особа отримала заслужене покарання. Результатом такого ставлення є спотворення основного покликання прокурора – шукати справедливість [485, с. 98].

«Засуджувальна психологія» як складова реальності має свої причини. До них, наприклад, доктор права університету штату Меріленд Джордж Фелкенец (George T. Felkenes) пропонує відносити досвід прокурора. За результатами ряду наукових досліджень Д. Фелкенец дійшов до наступних висновків. Зокрема, окружні прокурори, які більше переймалися засудженням особи, мали в середньому у два рази більший стаж роботи за тих колег, котрі своїм завданням ставили пошук справедливості. Більше половини опитаних прокурорів вказали, що не вважають особу невинною, аж поки її вину не буде доведено в суді, тобто фактично дотримуються презумпції винуватості особи. Багато прокурорів вважають: якщо справа з обвинуваченим досягає суду, то його вина вже визначена в процесі досудового розслідування слідчим та прокурором, що, на їх думку, ефективно виключає припущення щодо невинуватості особи, дозволяючи,

таким чином, лише винній особі пройти через систему. Вони припускають наступне: наглядаючий прокурор, який ретельно вивчив справу на предмет наявності допустимих доказів проти обвинуваченого, не висуватиме в суді обвинувачення у злочині проти невинної особи. Початкове ототожнення обвинуваченої особи із «виною» («попереднє засудження» прокурором) має надзвичайно негативні наслідки для невинних осіб, позаяк подальше їх виправдання в очах, насамперед, прокурора надзвичайно складне і малоімовірне [485, с. 103].

Ще в 1966 р. за результатами спільної конференції Американських асоціацій адвокатів та правових шкіл учасники прийшли до наступних висновків:

як правило, на практиці трапляється так, що на ранньому етапі здається, ніби вже знайомий шаблон постає з конкретного доказу; звичний ярлик уже чекає на справу і, незалежно від майбутніх доказів, він щільно приклеївся до неї; помилковим є припущення, що така примітивна каталогізація обов'язково є результатом нетерпіння, упередженості чи розумових лінощів. Часто причиною цього є зрозуміле бажання надати судовому розглядові певного порядку та відповідності, особливо зважаючи на відсутність чіткого стандарту належності та допустимості, за допомогою якого покази можна оцінити. Але те, що на початку було сформоване як попередній діагноз, покликаний спрямовувати розслідування, швидко і непомітно дослідити всі обставини справи, зробити чіткі висновки, надалі залишає сильний відбиток на свідомості тих, хто проводить розслідування; навіть якщо подальші докази засвідчують протилежне, їм не приділяється увага [478, с. 24].

«Попереднє засудження» прокурором існуватиме доти, доки прокурор наділений дискреційними повноваженнями щодо обвинувачення особи у вчиненні злочину.

Прихильники «засуджувальної психології» свої погляди обґрунтовують тим, що немає смислу починати кримінальне переслідування, доки

прокурор не вірить у вину особи; аморальним є переслідувати особу, аж поки прокурор не переконається в її вині. Оскільки з огляду на ст. 214 КПК України слідчий та прокурор уповноважені починати досудове розслідування, то їх припущення про невинуватість особи на цьому етапі вступатиме у протиборотство з їх поведінкою.

Такі обґрунтування на користь «засуджувальної психології» прямо суперечать п. 4–5 ч. 5 ст. 214 КПК України, котрі вимагають від прокурора та слідчого вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинене кримінальне правопорушення, та попередню правову кваліфікацію кримінального правопорушення. Тобто, жодні попередні висновки про винуватість особи законодавець забороняє робити. Навіть повідомлення про підозру в розумінні ст. 276 КПК України не позбавляє прокурора та слідчого обов'язку шукати і брати до уваги виправдувальні докази.

Крім того, методика вимірювання успішності прокурора прямо суперечить його конституційному покликанню та повністю виключає ознаку якості в його роботі. Число засуджень та тяжкість покарань – як сутність цієї методики – є повністю аморальними та неякісними критеріями кількості. Такі методи не передбачені законом України «Про прокуратуру» та повністю суперечать присязі прокурора, яка містить наступні слова (ч. 2 ст. 46 закону України «Про прокуратуру»): «Я ... присягаю: ... сумлінним виконанням своїх службових обов'язків сприяти утвердженню верховенства права, законності та правопорядку; захищати права і свободи людини та громадянина, інтереси суспільства і держави...».

Прокурор знаходиться під суттєвим впливом ієрархічної та чітко структурованої організації – прокуратури, яка характеризується політичними та бюрократичними ознаками. Зокрема, Генерального прокурора України призначає Президент України за погодженням із Верховною Радою України. У свою чергу, Генеральний прокурор України призначає всіх прокурорів нижчої ланки аж до прокурора району включно.

Це чітка бюрократична структура, яка характеризується високим рівнем спеціалізації, взаємозалежності та чітким підпорядкуванням. Прокурори мають спеціальні звання – від юриста 3 класу до державного радника юстиції України, що зумовлює відносини «керівник – підлеглий» та суттєво обмежує самотійність і незалежність прокурора в розумінні ст. 36 КПК України. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 48 закону України «Про прокуратуру» за порушення закону, неналежне виконання службових обов'язків чи скоєння ганебного вчинку прокурори і слідчі несуть відповідальність згідно з Дисциплінарним статутом прокуратури України, який затверджується Верховною Радою України. Ч. 2 ст. 8 зазначеного статуту встановлює, що винесення виправдувального вироку, повернення кримінальної справи для додаткового розслідування, скасування запобіжного заходу та інших процесуальних рішень тягне за собою дисциплінарну відповідальність прокурорів і слідчих, якщо ними в процесі слідства були допущені недбалість або несумлінність. Але суддя повністю або частково скасовує рішення прокурора чи слідчого прокуратури у разі незгоди з ним, яка формується на підставі внутрішнього переконання за результатами всебічного, повного та об'єктивного вивчення матеріалів справи. Тобто, має місце оціночна категорія. Разом із тим, можливість винесення судом рішень, за які відповідно до ч. 2 ст. 8 Дисциплінарного статуту прокуратури України на прокурорів можуть накладатися дисциплінарні стягнення, безпосередньо передбачена КПК України як гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які відповідно до ст. 3 Конституції України визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Тому каральний характер наслідків указаних рішень є правовим нонсенсом, котрий значною мірою зумовлює «засуджувальну психологію» прокурора.

У цьому контексті правильною є позиція декана юридичної школи Гарварду (1916–1936 рр.) Натана Роск'ю Паунда (Nathan Roscoe Pound), котрий іще в 1953 р. дійшов висновку про несумісність державної служби і професійної правової роботи. «Не можна надто наполягати на тому, що ідея

професії, виконання її функцій та мистецтва несумісні з наглядом за ними з боку урядового бюро. Але професія презюмує свободу особи застосовувати мистецтво, яким вона володіє, на благо розвитку загальнолюдських цінностей. Науковець, філософ, учитель та інші особи, які вільно, на свій лад, застосовують власні знання, творчі здібності та треновану уяву, не можуть бути підпорядкованими в адміністративній ієрархії, найнятими шукачами того, на що вкажуть наглядачі, такі особи мають шукати правду заради самої правди, спровоковану духом публічної служби, втіленням якої є їхня професія» [523, с. 361].

Безперечно, прокуратура України, як і прокуратури розвинутих демократій, увібрали в себе найгірші риси бюрократичних державних структур. Навіть у США, де окружного прокурора обирають прямим голосуванням виборці округу, останній намагається всіляко виправдати витрачені на його офіс бюджетні кошти, отримати максимум від кожного вкладеного у кримінальне переслідування долара, таким чином виправдовуючи використання кількості засуджень як критерію оцінки ефективності його роботи.

Вказані обставини лежать серйозним тягарем на прокурорі, стають причинами його стресів та емоційної неадекватності. Наприклад, у разі виправдання особи або навіть висновку на судовому слідстві про неминучість виправдання у прокурора формується злість як на суддю, так і на підсудного [488, с. 1030–1035].

Діяльність прокурора супроводжується рольовим конфліктом, зумовленим його статусом квазісудового службовця та адвоката в судах. Джерелом цього конфлікту є його повноваження щодо підтримання державного обвинувачення в суді та представництво інтересів громадянина або держави в суді. Як квазісудовий службовець, прокурор зобов'язаний зберігати неупередженість та робити все можливе для звершення правосуддя. Як адвокат та невід'ємна складова змагальної системи – якісно працювати на громадянина або державу в особі її органів. Діяльність прокурора

ускладнюється вічною дилемою: суспільство хоче убезпечити невинну особу від кримінального переслідування, а винну – від продовження злочинної діяльності. А квазісудова та адвокатська ролі прокурора тісно переплетені й активуються в одному місці – залі суду. Презентуючи справу, прокурор зобов'язаний займати відособлену позицію, не допускати гарячої палкості під час представлення доказів. Проте такий ідеал не часто зустрічається. Як зізнався Д. Фелкенезу один із опитаних прокурорів, «Я віддаю перевагу даним про попередні засудження як важкій артилерії проти особи, яку маю намір потопити у глибокій воді» [485, с. 108].

Із запровадженням в Україні інституту кримінального провадження на підставі угод значно розширилися квазісудові функції прокурора. Зокрема, стало можливим укладати угоди про визнання винуватості за результатами переговорів прокурора й підозрюваного чи обвинуваченого. Проте, враховуючи «засуджувальну психологію», ми обгрунтовано допускаємо, що вона не буде справедливою формою розв'язання конфлікту, оскільки прокурор може свідомо висунути перебільшений об'єм обвинувачення з метою досягнення угоди про визнання винуватості без судового розгляду справи.

Така тактика є результатом вирішення прокурором рольового конфлікту його професії. Унаслідок цього конфлікту утворюється аномія, що може призвести до ігнорування прокурором його квазісудової ролі або звести її лише до прийняття рішення про початок кримінального переслідування.

Під час проведення дослідження один із американських прокурорів зізнався дослідникові В. Сеймору (W. Seymour): «Часто можна почути ототожнення прокурора з квазісудовим службовцем. Загалом – це правда. Але про це ототожнення, як правило, згадують у критичному світлі, коли в суді прокурор з усіх сил захищає інтереси держави та уряду. У цей момент більшість квазісудових функцій прокурора давно канули в забуття, а сам він постає палким захисником інтересів свого клієнта. Канони прокурорської етики визначають прокурорську роботу наступним чином: «Найперший

обов'язок прокурора – не засудити, а забезпечити звершення правосуддя». Саме таким чином ми і сприймаємо свою роботу. Таке визначення переважно діє, особливо коли справа вперше потрапляє в офіс прокурора й готується для представлення Великому судові присяжних. Саме тут ми і здійснюємо нашу судову роль, приймаючи рішення, продовжувати кримінальне переслідування чи ні. Коли ми вирішуємо продовжувати кримінальне переслідування, це і є нашим баченням того, як має звершитися правосуддя. Це рішення приймається лише після нашого переконання про винуватість особи» [535, с. 312].

Запровадження в Україні інституту присяжних актуалізувало питання з'ясування особливостей їх взаємодії з прокурором. У такому контексті варто звернутися до досліджень доктора права Джеймса Сільвера (James Silver), результати яких зводяться до наступного: «прокурори – не репортери, вони не просто озвучують факти перед присяжними. Вони – адвокати, які важко працюють заради отримання результату – обвинувального вироку. Як і кожен, хто намагається переконати публіку, прокурори пристосовують свої аргументи, мову, поведінку на угоду присяжним, які постійно на них споглядають. Вони навіть підбирають своїх свідків залежно від складу присяжних. Якщо будь-який прокурор говорить вам, що він ніколи не надавав перевагу свідкові А над свідком Б, тому що свідок А – жінка, молода людина або афро-американець, то він брехун» [538, с. 2].

Вищеперелічені обставини впливають на мотивацію прокурора, яка у, свою чергу, спрямована на досягнення цілей, що суперечать конституційному статусові прокурора. Об'єктом такої діяльності прокурора є рішення судді.

Опонентом прокурора в суді виступає адвокат.

Адвокат – це єдиний допустимий захисник у кримінальному процесі. Суть та призначення адвоката викладені в ст.ст. 45, 47 КПК України.

Адвокат зобов'язаний використовувати засоби захисту, передбачені КПК та іншими законами України, з метою забезпечення дотримання прав,

свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та з'ясування інших обставин, які спростовують підозру чи обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність підозрюваного, обвинуваченого. Адвокат не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення, та відмовитись від прийнятого на себе захисту підозрюваного, обвинуваченого, підсудного (ч. 1 ст. 7 Закону України «Про адвокатуру»).

Саме присутність адвоката робить процес по-справжньому змагальним та повноцінним.

На думку О. Косаренка, «відносини «адвокат – суд» повинні базуватися, насамперед, на взаємній повазі судді та адвоката. Як адвокати, так і судді виконують вищу соціальну місію, делеговану їм державою, – захист прав людини» [179, с. 190]. Місія адвоката полягає у пошуку і створенні найкращої стратегії захисту на підставі наявних доказів у рамках закону. Але адвокат, на відміну від прокурора, не обтяжений квазісудовими функціями, тому у разі отримання доказу, який послаблює позиції сторони захисту (про винуватість підзахисного тощо), не зобов'язаний ознайомити з ним прокурора чи суд, натомість, повинен зробити все можливе й посильне для виправдання підзахисного чи досягнення іншого максимально сприятливого для нього результату. Сучасна правова система й діалектика судового процесу створюють етичний та правовий обов'язок для адвоката вигравати, а не шукати правду у справі. Тому адвокат, який, будучи переконаним у винуватості свого клієнта, виграє справу через некомпетентність прокурора, просто робить свою роботу без жодних угод із власною совістю. За такою позицією проглядає ставлення, згідно з яким адвокат не переймається тим, що не звершилось правосуддя чи не встановлена об'єктивна істина, а шукає втіху в судовому процесі як динамічному мистецтві змагальності. Адвокат ототожнює пошук правди із самою діалектикою процесу.

З цього приводу В. Л. Васильєв зазначає, що певна складність положення адвоката полягає в односторонності функцій захисника. Адвокат, на відміну від прокурора, з'ясовує лише ті обставини по справі, котрі виправдовують або пом'якшують вину чи відповідальність підзахисного. Одна з перших заповідей Гіпократу «Не нашкодь» цілком стосується й адвоката: своєю діяльністю він зобов'язаний не нашкодити позиції та інтересам підзахисного. У цьому виявляється одна з найбільш характерних специфічних моральних вимог до адвоката [54, с. 444].

Таке відношення адвоката ускладнює основну місію судді, яка полягає у встановленні об'єктивної істини у справі.

Крім того, сучасне життя диктує для судді та судочинства серйозні виклики, пов'язані насамперед із збільшенням впливу грошей у правовій системі та спроможності багатих людей наймати кращих адвокатів на тлі занепаду інституту безоплатної правової допомоги й домінування кількісних критеріїв оцінки роботи прокуратури.

Співпраця є невід'ємною частиною професійної відповідальності адвоката. Адвокат як повноправний член сімейства правових професій є представником свого клієнта, службовцем правової системи, публічним громадянином, який несе особливу відповідальність за якість правосуддя.

Як публічний громадянин, адвокат зобов'язаний шукати шляхи вдосконалення законодавства, доступу до правової системи, судочинства, якості адвокатських послуг. Співпраця в судочинстві – це спосіб покращити саме судочинство та якість послуг, що надаються правовими професіями з метою справедливого, швидкого та недорогого вирішення конфлікту.

Як представник свого клієнта, адвокат зобов'язаний створити всі умови для розуміння клієнтом своїх прав, обов'язків та можливостей їх практичної реалізації. Як захисник – завзято захищати позицію свого клієнта в межах змагальної системи. Як перемовник – шукати корисного для клієнта результату у взаємозв'язку зі справедливим ставленням до інших учасників.

Проте співпраця та «чесна гра» часто лежать надто важким тягарем на адвокатах. Причиною цього є надмірна особиста агресивність, поєднана з базовим нерозумінням етики [550, с. 1]. Свою негативну лепту вносить і порядок оплати праці адвокатів, прив'язаний до тривалості процесу (погодинна оплата праці), який спонукає останніх ув'язуватися в затяжний конфлікт замість швидкого його вирішення за рахунок співпраці. На оскарження всього можливого йде набагато більше часу, ніж на співпрацю. Тому зв'язок винагороди з тривалістю процесу погіршує або виключає співпрацю, що, у свою чергу, вступає у конфлікт із інтересами клієнта, які полягають у швидкому та найменш затратному вирішенні справи.

Винагорода адвоката тісно пов'язана з фактором жадібності. Можливість заробити значні кошти спонукає їх до неналежної і часто образливої для протилежної сторони поведінки.

Водночас, адвокати охочіше беруть на озброєння новітні досягнення психології та інших наук, оскільки усвідомлюють залежність результату своєї роботи від власного вміння комплексно застосовувати юридичні, психологічні та інші знання. Цього не скажеш про прокурорів, які, усвідомлюючи силу державної машини примусу, ведуть себе консервативніше в контексті застосування передових знань. У цій ситуації актуальним для судді та присяжного постає вміння в потоці адвокатського красномовства встановити істину, відрізнити бажане від реального, похідне від основного.

Із допуском громадськості до судочинства у формі присяжних суддів адвокати швидко пристосовуються до нових умов та якісно інших суддів, які потребують окремого психологічного підходу. Наприклад, у США існує самостійна юридична професія – судового консультанта, в обов'язки котрого входить вироблення стратегії роботи в суді та взаємодії з присяжними, підготовка свідків та фокус-груп для адвокатів. Один з них – судовий консультант Південної Каліфорнії, доктор філософії Ноель Нельсон (Noelle C. Nelson) досліджує питання мистецтва поведінки в суді. Серед його праць

є, наприклад, дослідження на тему «101 виграшна порада: як надавати гарні докази та добре свідчити в суді». Його практичні поради адвокатам зводяться до наступного:

- занурившись в обставини конкретної справи, навіть найдосвідченіші адвокати забувають про критичну необхідність висловлення поваги на адресу однієї особи, яка може мати найбільший вплив на присяжних, і ця особа – суддя. Дослідження показують, що присяжні з повагою ставляться як до судді, так і до судового процесу. Вони відчують, що знаходяться з суддею «по один бік барикад». Присяжні бачать роль судді як справедливого та неупередженого борця за правду, а свою роль співвідносять як справедливих та неупереджених осіб, які приймають рішення. Тому й не дивно, що присяжні менше зважають на адвокатів. Адвокат, який здатен досягти альянсу із суддею, в очах присяжних отримує значну перевагу над тим адвокатом, котрий на це не спроможний. Один із найочевидніших способів створити у присяжних сприятливе враження про адвоката – це демонстративно засвідчити повагу судді та суду.

Звичайно, присяжні можуть усвідомлювати, що адвокат та протилежна сторона знайомі і часто є друзями поза судовою залю, але вони не хочуть бачити і чути в суді дружню розмову. Така ситуація, на думку присяжних, свідчить про несерйозність сприйняття адвокатом справи.

Адвокати повинні постійно показувати повну відданість своєї уваги справі. Якщо адвокатіві справа байдужа, то чому вона має бути цікавою присяжним та судді? Професійна поведінка адвоката повинна бути коректною і демонструвати повагу до всіх учасників процесу» [520, с. 2–3].

Часто адвокати зловживають своїми процесуальними правами, тобто вчиняють те, що на адвокатському сленгу отримало назву «процесуальні диверсії». Зокрема, затягують розгляд кримінальних справ унаслідок тривалого ознайомлення з матеріалами справи, відряджень, участі в розгляді інших справ та інших «поважних» причин нез'явлення до суду, заявлення клопотань щодо одних і тих самих дій або бездіяльності прокурора, судді,

необґрунтованих відводів прокурору, судді, неподання або несвоєчасне подання доказів на вимогу судді тощо.

При цьому сторона захисту може переслідувати мету затягнути розгляд справи до закінчення термінів давності притягнення особи до кримінальної відповідальності, змусити уповноважених осіб змінити чи відмінити міру запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, чинити таким чином тиск на сторону обвинувачення і суд, намагаючись змусити їх піти на поступки (перекваліфікація діяння, призначення більш м'якого покарання і т.ін.), здійснювати тиск на потерпілих, фальсифікувати докази, дезорганізувати роботу правозастосовчих органів тощо [69, с. 5–6].

Суддя повинен рішуче присікати будь-які прояви зловживання адвокатом своїми правами, використовуючи силу норм матеріального та процесуального права та дотримуючись при цьому принципів неупередженості та об'єктивності судового розгляду.

Проте, на думку адвокатів, деякі судді ставляться без будь-якої поваги до учасників процесу. Якщо судді імпонує позиція сторони, то він з «усією міццю судової влади» накидається на іншу сторону. При цьому можуть застосовуватись перебивання промови адвоката, сторони, показань свідків шляхом уточнення якихось дрібних обставин, спонукання до швидкого висловлювання, виявлення неповаги до адвоката, сторони підвищенням на них голосу, застосування зауважень двозначного характеру тощо. Також можуть вживатися такі вирази: «доки ви в моїй справі, то будете слухати мене, і я керуватиму процесом», «не треба тут проводити політику», «досить виступати, мені Ваша позиція зрозуміла», «я не повинен проводити в судовому засіданні юридичний лікнеп» і т. ін. [106, с. 195].

Безумовно, адвокат – невід'ємна складова змагальної системи, самодостатній представник сімейства правових професій. Але водночас адвокат – найнятий працівник свого клієнта, основна мета якого – виграти справу, а не встановити істину.

Форпостом системи стримувань і противаг кримінальної юстиції виступає **слідчий**. Ця особа разом із прокурором наділена розпорядчими повноваженнями щодо оперативних підрозділів (ст. 41 КПК України). Проте якщо суддя та прокурор здійснюють контрольно-наглядову діяльність і приймають процесуальні рішення, то слідчий виконує щоденну рутинну роботу, пов'язану із прийняттям та реєстрацією повідомлень про кримінальні правопорушення, організацією самого досудового розслідування у формі гласних і негласних слідчих (розшукових) дій.

Г. Г. Шиханцов справедливо відзначає, що важливою умовою успішної професійної діяльності слідчого є його моральне обличчя, високі моральні якості, такі як чесність, справедливість, прагнення до істини, справедливість. Робота слідчого багато в чому схожа на роботу вченого. Безсумнівно, слідчий завжди є дослідником [446, с. 188]. Здійснюючи свої повноваження, він є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється (ч. 5 ст. 40 КПК України).

Процесуальна самостійність вимагає від слідчого володіти дискурсивним мисленням, вольовими якостями (рішучість, ініціативність, наполегливість) та набором характерологічних якостей, таких як принциповість, цілеспрямованість, працелюбність, об'єктивність, критичність.

Взаємодія судді та слідчого можлива лише під час санкціонування гласних та негласних слідчих (розшукових) заходів забезпечення кримінального провадження та оскарження рішень, дій чи бездіяльності слідчого в судах першої та апеляційної інстанцій. Саме під час такої нетривалої взаємодії і формується переконання судді щодо доцільності та наявності підстав для проведення визначених законом заходів чи прийняття рішень.

З усіх суб'єктів кримінального провадження слідчий є найбільш вразливою особою. Для нього характерні такі ж вади, як і для прокурора, –

«засуджувальна психологія», тиск ієрархічно-структурованих організацій – структур податкових органів, внутрішніх справ, безпеки і прокуратури. Більше того, в органах безпеки слідчі мають військові звання, підпадають під дію військових статутів, що цілком підриває принципи самостійності та суперечить ч. 5 ст. 40 КПК України.

Спеціальна або військова служба передбачає обов'язок службовця переїхати працювати в іншу місцевість, якщо цього вимагатимуть обставини служби, відносини «командир/керівник – підлеглий» ставлять у залежність слідчого не тільки від керівника слідчого підрозділу з огляду на ст. 39 КПК України, а й від заступників та керівника територіального органу, які не є процесуальними особами, але відповідно до профільних законів володіють владно-розпорядчими повноваженнями щодо слідчих. Крім того, начальників слідчих підрозділів та слідчих призначають керівники територіальних органів за погодженням із Головними слідчими управліннями відповідних міністерств. Робота слідчих оцінюється за кількісними показниками.

Вищезазначені обставини впливають на психологічний стан слідчого, і слідчому судді необхідно це постійно враховувати.

Отже, серед психологічних особливостей особистості прокурора та слідчого, на відміну від адвоката, найбільш типовою є наявність «обвинувального ухилу» («засуджувальної психології»), що полягає в прагненні збільшення кількості обвинувальних вироків та тяжкості покарань, причому вона притаманна прокурорам та слідчим як континентальної, так і англо-саксонської системи права. З об'єктивної сторони це спричиняється кількісними методиками вимірювання успішності їх діяльності; ієрархічністю та структурованістю прокуратури та слідчих підрозділів, наділеної політичними та бюрократичними ознаками; взаємозалежністю та чітким підпорядкуванням працівників; з суб'єктивної – орієнтацією на «презумпцію винуватості» особи, проти якої здійснюється кримінальне переслідування.

3.2.2 Організаційно-психологічні аспекти взаємодії судді з об'єктами кримінального провадження

На підготовчому провадженні розпочинаються міжособистісні контакти судді з обвинуваченим, які поступово набувають якісного розвитку та в подальшому перетворюються на повноцінну взаємодію, що характеризується системою психологічних процесів, котрі впливають на кінцеве рішення судді.

Процеси, в ході яких інформація сполучається в сенсорний образ та інтерпретується як інформація, породжена об'єктами або подіями оточуючого середовища, називаються сприйняттям. Саме сприйняття, його види і властивості виступають чинниками впливу на психологічну взаємодію судді з об'єктами кримінального провадження, основним із яких є **підсудний**. Його сприймання залежить від:

- зовнішніх ознак психологічних властивостей підсудного (особливості носіння одягу, взуття, манера розмовляти, жестикуляція, міміка, особливі прикмети і т. ін.);
- психологічних особливостей способу життя (характеристика занять, ставлення до них, способів задоволення потреб);
- особливості проведення дозвілля;
- коло спілкування (з ким і як часто спілкується);
- статус у рольовому поведженні підсудного в системі спілкування;
- характер прийнятих рішень;
- конкретні вчинки [109, с. 3].

Ст. 370 КПК України встановлює вимоги законності, обґрунтованості та вмотивованості для судового рішення, де під законністю презюмується відповідність нормам матеріального та процесуального права, під обґрунтованістю – ухвалення рішення на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та належним чином оціненими, під вмотивованістю – наявність

належних і достатніх мотивів та підстав його ухвалення. Ця нормативна дефініція вказує на обов'язкові умови, які в сукупності своїй формують морально допустимий та суспільно необхідний спосіб розв'язання конфлікту, в центрі якого знаходиться підсудний. І саме психологічна наука є зв'язковою ланкою між суддею та іншими учасниками процесу, яка дозволяє судді через сприйняття сформувати спочатку внутрішнє переконання, а згодом і повноцінне рішення по суті справи. У свою чергу нехтування психологічними знаннями унеможливорює виконання імперативів ст. 370 КПК України та може призвести навіть до засудження невинних людей (помилкові засудження).

Тема помилкових засуджень у вітчизняній правовій науці практично не розроблена, але американська школа права досліджує її вже понад сто років. За результатами узагальнення згаданих досліджень доктор права Гарвардського університету Джон Гоулд (Jon B. Gould) та доктор права Каліфорнійського університету в Берклі Річард Лео (Richard A. Leo) виявили сім причин помилкових засуджень. Зокрема, до них належать: помилкова ідентифікація очевидцем (потерпілим, свідком), неправдиві зізнання, «засуджувальна психологія», покази інформаторів, недосконалі криміналістичні дослідження, прокурорсько-слідчі помилки та неякісна робота адвоката [492, с. 831].

Вказані дослідники встановили, що від 14 % до 25 % справ містять неправдиві зізнання підозрюваних у вчиненні злочинів. Дві третини осіб, засуджених за вбивство, а згодом звільнених за результатами проведених тестів ДНК, давали неправдиві зізнання. Спровоковані поліцією зізнання є результатом складного процесу впливу, переконання та кінцевої згоди. Як правило, має місце психічний примус.

В Україні психічний примус досить часто застосовується в комплексі з фізичним. Масштаби цього явища настільки вражаючі, що є всі підстави говорити про реальну загрозу принципам та завданням судочинства [46, с. 1].

Наразі існують три серйозних проблеми в розслідуванні злочинів, які впливають на якість судочинства:

- 1) невинні особи стають цілями на міліцейських допитах, незважаючи на відсутність доказів їх причетності до злочинів;
- 2) за певних обставин під час допиту невинні особи можуть зізнатися у злочині, який вони не скоювали;
- 3) після цього судді та присяжним надзвичайно складно відрізнити правдиві зізнання від фальшивих.

Наприклад, у справі Військового трибуналу США проти Біккеля (The military trial of US v. Bickel) підсудний спочатку зізнався у зґвалтуванні, але за результатами судового розгляду присяжними був виправданий. Фальшиве зізнання у цьому випадку стало результатом використання п'ятьма агентами агресивної техніки допиту (обіцянки і погрози, негативний результат тестів на поліграфі, поданий як самодостатній та беззаперечний доказ, тощо). Обґрунтовуючи вибір Біккеля в якості підозрюваного, агенти пояснили, що останній проявив ознаки брехні, яку вони виявили на підставі отриманих знань. Його мова тіла і реакція на запитання показали, що він говорить не всю правду. Зокрема, Біккель намагався залишатися спокійним, хоча виглядав знервованим, відповідаючи на запитання, уникав прямого контакту очей, інколи починав плакати.

П. Гранхаг виявив, що спеціальне навчання та оволодіння психологічними техніками виявлення брехні призводить до обвинувальної психології у тренуваних осіб та впевненої упередженості щодо підозрюваних, обвинувачених, підсудних, яка дуже часто є помилковою [494, с. 176–177].

Розрізняють три види фальшивих зізнань:

- 1) добровільні фальшиві зізнання – самовикривальні заяви, зроблені без зовнішнього тиску. Причинами цього виступають бажання захистити друга або родича, задоволення патологічного потягу до слави чи визнання, самопокарання тощо;

2) примусово-податливі фальшиві зізнання – коли підозрюваний зізнається з метою уникнення агресивних методик допиту, явної чи прихованої загрози, отримання винагороди. У такому разі зізнання є актом податливості з боку підозрюваного, який знає про свою невинуватість;

3) примусово-засвоювальні фальшиві зізнання – невинна особа (схвильована, втомлена, спантеличена, піддана тривалим допитам) приходить до віри в те, що скоїла злочин. У цьому випадку пам'ять підозрюваного про минуле може постраждати або змінитися. Наприклад, в 1973 р. вісімнадцятирічний Пітер Рейлі (Peter Reilly) знайшов вдома тіло власної матері з ознаками насильницької смерті. Підозра поліції впала на нього. П. Рейлі був затриманий, без адвоката, підданий допиту впродовж більш як 25 годин, під час якого повідомлений, що він провалив тестування на детекторі брехні. Врешті-решт він не витримав втоми, голоду, спантеличення, горя і зізнався у жорстокому вбивстві власної матері. За цей період часу підозрюваний пройшов шлях від заперечення, далі – через стан спантеличення, сумніву до кінцевого перелаштування пам'яті. Незважаючи на це зізнання, громада міста була вражена таким поворотом у справі і стала на захист П. Рейлі. Пізніше його було виправдано [542, с. 2].

Ст. 214 КПК України не передбачає такого приводу для початку досудового розслідування, як зізнання чи явка з повинною, що мало місце у ст. 94 КПК України 1960 р. Більше того, ст. 84 КПК України не передбачає такого виду доказів, як зізнання чи явка з повинною, проте вони, у свою чергу, підпадають під регулювання ст. 95 КПК України і по суті своїй є показаннями. П. 1 ч. 1 ст. 66 КК України визначає з'явлення із зізнанням як пом'якшуючу обставину.

Зізнання підсудних справляють найбільший вплив на суддів та присяжних, є найпереконливішим доказом, набагато потужнішим за покази свідків-очевидців.

Люди не здатні не брати до уваги зізнання, навіть коли логічно було б знехтувати ними. Зізнання підвищують рівень засуджень, навіть коли

присяжні вбачають у них ознаки примусу, цілком переважають іншу інформацію, таку як алібі, докази невинуватості. Показовою у цьому контексті є справа Брюса Годскока (Bruce Godschalk), котрий у травні 1987 р. був засуджений за подвійне гвалтування та пограбування у графстві Монтгомері штату Пенсільванія. На підставі тестів ДНК, проведених як стороною обвинувачення, так і стороною захисту, встановлено, що не Б. Годскок скоїв ці злочини, і через п'ятнадцять років ув'язнення його було виправдано та звільнено. Проте, навіть маючи на руках результати тестів, окружний прокурор відмовлявся (січень 2002 р.) випустити Б. Годскока, мотивуючи тим, що ці результати недостовірні та не узгоджуються з іншими доказами у справі, передовсім – із зізнанням засудженого та ідентифікацією його свідком. На запитання про підставу такого рішення прокурор відповів: «Цьому немає наукового пояснення. Я просто знаю, тому що довіряю своїм детективам і зізнанню засудженого. Тому результати цих тестів недостовірні, аж поки хтось не доведе мені протилежне». Проте 14 лютого 2002 р. Б. Годскока звільнили не просто з мотивів невинності, а й через те, що його зізнання зроблене під примусом, а деталі, що містилися в ньому, надані офіцерами поліції [541, с. 1].

Сьогодні в науковому середовищі панує думка про те, що люди, навіть спеціально навчені, не здатні виявити фальшивість у зізнаннях невинних підсудних. Причиною цього є, зокрема, те, що психологи називають фундаментальною помилкою відношення: люди судять про вчинки особи на підставі даних її поведінки, нехтуючи про цьому ситуаційними факторами. По-друге, люди, в т. ч. професіонали, не мають ґрунтовних знань щодо виявлення брехні.

У цьому контексті доречними є висновки М. Кассіна (Kassin S. M.), А. Мейснера (Meissner C. A.) та Дж. Норвіка (Norwick R. J.) про те, що як пересічні особи, так і слідчі поліції однаково не здатні встановити брехню, але точність її встановлення вища, якщо люди використовують аудіоключі замість візуальних (слухають відеозапис, але не бачать картинки). У випадку

перегляду відеозапису точність діагностування брехні у пересічних громадян та слідчих дещо вища за середню випадковість, але слідчі при цьому висловлювали набагато більше впевненості у своїх судженнях.

На продовження дослідів, використовуючи теорію виявлення сигналів, науковці поділили реальні та фальшиві зізнання на дві категорії:

1) «попадання» – пропорція винних підозрюваних, чиї зізнання були правильно ідентифіковані як правдиві;

2) «промахи» – пропорція невинних підозрюваних, чиї зізнання були помилково ідентифіковані як правдиві.

Цей експеримент виявив, що рівень «попадань» у слідчих та звичайних людей однаковий, але «промахів» у слідчих набагато більше. Це пояснюється ефектом упередженості працівників поліції. Така упередженість особливо проявилася у тих слідчих, котрі мали значний досвід правозастосовної діяльності чи отримали спеціальні знання щодо проведення допитів. Окрім того, така упередженість не пов'язана зі схильністю слідчих бачити брехню безпосередньо, вона належить до вини, і саме це відношення превалює над тенденцією віри у фальшиві зізнання. На жаль, ми змушені погодитися з висновками П. А. Гранхага про те, що правозастосовча діяльність призводить до систематичної упередженості та зменшує точність суджень, крім того, поліцейські надто підозріло ставляться до брехні [494, с. 179].

Інша особливість фальшивих зізнань полягає в тому, що вони містять змістовні ключі, які асоціюються з правдою. У більшості фальшивих зізнань, які потрапляють на розгляд судді та присяжних, свідчення були змістовними, містили вивірені та точні деталі злочину, дані про місце, жертву тощо, тобто все те, що могло стати відомим невинному підозрюваному тільки за допомогою заданих на допиті питань, чисельних розмов, фотографій, візитів на місце вчинення злочину та інших другорядних джерел інформації, невидимих простому глядачеві. Часто невинні підозрювані описують не просто те, що вчинили, а й те, як вони це зробили і чому (через помсту, заздрість, розпач, капітуляцію перед тиском). Інколи додають свої вибачення

та висловлюють розкаяння. У декотрих справах невинні підозрювані знаходять та виправляють дрібні помилки у свідченнях. Для наївного глядача, яким завжди є присяжні, а деколи й судді, такі свідчення виглядають добровільними, деталізованими, тобто є повноцінним продуктом життєвого досвіду обвинуваченого. У глядача створюється ілюзія реальності, без жодної підозри в тому, що записане на відеоносій зізнання по суті своїй є голлівудською драмою, знятою за поліцейським сценарієм, спрямованою слідчим, повтореною під час багатогодинних допитів та зіграною на камеру підозрюваним [502, с. 224].

Для більш-менш точної оцінки правдивості зізнання суддям та присяжним доцільно зважати на щирі зусилля, спрямовані на підтвердження сказаного. Так, щире зізнання – це не просто фраза «Я зробив це», воно складається з повноцінної розповіді про те, що, де, коли, як, з ким особа вчинила злочин. Оцінка зізнання повинна здійснюватися на підставі трьох чинників:

1) оцінка умов, у яких зроблене зізнання, та межі застосування технік примусу (характеристика особи: вік, освіченість, душевний стан; фізичні умови неволі; використання прямих чи завуальованих обіцянок, погроз та інших технік соціального впливу; слід пам'ятати, що допит із елементами примусу збільшує ризик неправдивих зізнань, але зізнання під примусом роблять і винні особи);

2) оцінка деталей зізнання на предмет їх змістовності, точності та відносності до обставин злочину, які можна перевірити;

3) встановлення джерела інформації про деталі, що містяться в зізнанні.

Зізнання цінне тоді, коли в ньому міститься інформація, відома лише злочинцю, а не отримана з другорядних джерел, таких як газети, чужі розповіді, навідні запитання, фотографії чи візити на місце скоєння злочину. Зізнання повинно відігравати генеруючу роль для органу досудового розслідування, забезпечити його фактами й доказами, які не були раніше відомі.

Суддям доцільно вимагати також зізнання, записані на відеоносії інформації. Відеозапис частково стримає міліцію від зловживання примусово-обвинувальними психологічними тактиками допиту; безпідставних обвинувачень сторони захисту у примусі; зніме більшість питань щодо можливих порушень прав особи, наявності будь-яких обіцянок чи погроз тощо. Важливо, щоб зізнання було записане цілком, з рівним чи нейтральним фокусом як на підозрюваного, так і на допитувача. За умови доступності інформації про джерело деталей зізнання та умови, в яких воно зроблене, точність суджень присяжних і судді буде значно вищою.

Іншим викликом судді є факти брехні у свідченнях підсудних, для виявлення яких суддя повинен володіти поведінковими ключами й умінням концентрувати увагу.

О. М. Столяренко зазначає, що таємниця і брехня лежать в основі злочинної діяльності. Будучи затриманим у якості підозрюваного чи обвинуваченого, злочинець часто з метою уникнення кримінальної відповідальності або зниження ступеня своєї вини умисне намагається ввести органи досудового розслідування в оману, використовуючи різні способи брехні. Він вдається до вимислу та перекручує реальні факти [371, с. 287].

На судовому слідстві заново досліджуються всі докази у справі, проводяться допити свідків, експертів, потерпілих і, звичайно ж, підсудних. Ст. 351 КПК України встановлює процедуру допиту обвинуваченого, в якій суддя наділений правом ставити запитання для уточнення і доповнення відповідей. Ці повноваження є надзвичайно важливими та незамінними для судді, і часто через пасивність інших учасників процесу – єдиним способом отримання необхідної інформації.

Проводячи допит у суді, суддя повинен зважати на те, що на питання про винуватість у скоєнні злочину винні підсудні можуть узагалі уникати прямої відповіді. Натомість скажуть, що через стан сп'яніння чи інші причини нічого не пам'ятають. Наполягання на нездатності пам'ятати чи згадати варто піддавати підозрі, оскільки це ознака прихованого припущення

вини. Дослідження Пер Андерса Гранхага (Per Anders Granhag) – професора факультету психології Гетеборського університету та Лейфа Струмвалла (Leif A. Stromwall) – наукового співробітника цієї ж установи, виявили, що винна особа, так само, як і невинна, буде або заперечувати свою вину (як мінімум, вказувати на провали в пам'яті), або зізнаватися у злочині. Саме тому необхідно зважати на вербальні та невербальні ключі як імовірні натяки на брехню [494, с. 15].

У галузі вербальних та невербальних ключів обману панує фантазія про певну поведінку, яка завжди має місце тоді, коли особа обманює, і ніколи – за будь-яких інших обставин. Проте реальний світ поведінкових ключів далеко не такий. Обман – це не відмінний психологічний процес із власними унікальними індикаторами поведінки. Значення має те, як обманщик відчувається і думає. Хороші судді – детектори обману, якщо такі існують, – повинні бути швидше інтуїтивними психологами. Їм необхідно змодельовати, як підсудний може думати чи відчувати, обманюючи в конкретній ситуації, порівняно з правдою, потім пошукати поведінкові індикатори таких думок і почуттів. Також необхідно передбачати стратегії переконливого вигляду, які обманщик може застосовувати, а потім пошукати докази існування таких стратегій.

І обманщик, і людина, яка говорить правду, переслідують одну мету – виглядати чесним. Але найважливіша різниця між спробами обманщика та правдолюбця виглядати чесно полягає в тому, що такі спроби першого є нелегітимними. Тому обманщики вразливі до раптових і гострих нападів вини. Почуття вини може проявитися у дискомфорті та негативних емоціях особи. Як наслідок – обманщики можуть виглядати знервованими, замкнутими до співпраці чи проявляти неприємну поведінку. Крім того, почуття вини може створювати враження, що особа під час давання показів не до кінця охоплює тему розповіді, виглядає непрямолінійно і непереконливо. Обманщики є носіями напруги та негативу через стурбованість бути викритими в обмані.

Сам процес давання показів винною особою має свої особливості. Винні підсудні, котрі розповідають про своє алібі на момент скоєння злочину, не можуть чітко та логічно викласти перебіг подій та фактів у конкретний період часу. Це пов'язано зі значним розумовим навантаженням, зумовленим необхідністю вигадувати історію, тримати змістовно в голові всі її деталі, добре пам'ятати свої контакти з людьми та об'єм інформації, повідомлений кожному з них.

Розповіді обманщика не такі змістовні, як правдолюба, мають суперечливий та неоднозначний характер, структура показів менш логічна і не така захоплююча, оскільки такі оратори не занурюються з головою у свою розповідь. Нещирі підсудні для підсилення сказаного частіше використовують жестикуляцію. Мова брехуна більш віддалена, знеособлена й нечітка. Дослідження частоти мови виявили, що брехуни більш схильні повторювати слова і фрази.

За допомогою системи контент-аналізу різних критеріїв (Criteria-Based Content Analysis) приходимо до висновку, що обманливі підсудні схильні розповідати історії, які занадто гарні, щоб бути правдивими. Цей висновок ґрунтується на гіпотезі про те, що свідчення, в основі яких лежить пам'ять про реально пережиті кимось події, різняться від сфабрикованих свідчень. Останні, зокрема, містять менше деталей, не такі яскраві та живі, як правдиві свідчення.

Гіпотезу в контент-аналізі прийнято поділяти на когнітивну та мотивувальну частини. Остання пов'язана з теорією керування враженнями. Когнітивна складова передбачає, що за наявності певного рівня когнітивних та вербальних здібностей лише особа, котра справді пережила подію, зможе правдиво розповісти про неї. Наприклад, виглядає малоімовірним, щоб дитина, котра фальсифікує розповідь, зумисне розповідала про непередбачувані ускладнення, які, ймовірно, трапилися під час інциденту. Складова, пов'язана із керуванням враженнями, належить до мотивації та соціальної поведінки. Вважається, що обман – це цілеспрямована поведінка,

а обманщик хоче бути сприйнятим за чесну людину з метою досягнення своєї мети, тому й уникає поведінки, яка, на його думку, може бути сприйнята як ключ до обману. Наприклад, обманюючий підсудний вірить, що провали в пам'яті підірвуть правдоподібність його свідчень, тому й намагається уникати такої поведінки. У цьому контексті керування враженнями передбачає існування в уявленні людей стереотипу про типову поведінку, яка супроводжує брехню.

У повсякденному житті звичайні люди розповідають правдиві історії у спосіб, який не можна назвати досконалим. Людина може почати розповідати історію, потім зрозуміти, що забула якісь деталі, та визнати це. Також людина може зрозуміти, що дещо із сказаного є не зовсім правильним, повернутися до цього моменту й виправити його. Це – знаки правдоподібності. Люди, котрим нічого приховувати, не переймаються тим, що можуть забути якісь деталі або сказати щось не до кінця правильне. Вони роблять незначні виправлення у розповіді несвідомо. Проте особи, стурбовані ймовірністю викриття свого обману, не охоче застосовують у мові звичні виправлення. Вони не схильні визнавати, що забули про щось, чи вносити поправки у сказане.

На підставі такої гіпотези контент-аналізу сформовано перелік змістовних критеріїв, які мають місце у правдивих твердженнях і малоімовірні у сфабрикованих. Найпоширеніший перелік складається з наступних пунктів:

1. загальна характеристика;
2. логічна структура;
3. неструктурована складова;
4. кількість деталей;
5. специфічний зміст;
6. контекстуальні вкраплення;
7. описи взаємодії;
8. репродукція розмови;

9. повідомлення про неочікувані ускладнення під час події, про яку особа свідчить;

10. особливості змісту;
11. незвичні деталі;
12. надлишкові деталі;
13. незрозумілі деталі, хоча й ретельно описані;
14. споріднені зовнішні асоціації;
15. дані про суб'єктивний психічний стан;
16. встановлення психічного стану підсудного;
 - а. дані, пов'язані з мотивацією;
17. спонтанні виправлення;
18. визнання підсудним «провалів у пам'яті»;
19. висловлення сумнівів з приводу свідчень інших людей;
20. самоосуд;
21. прощення підсудного (стосується свідків);
22. специфічні елементи злочину;
23. деталі, які характеризують злочин [539, с. 217–230].

Логічна структура передбачає, що свідчення підсудного не повинні містити протиріч та логічної незмістовності. Важливим є те, що незвичні деталі та повідомлення про неочікувані ускладнення не повинні суперечити логічній змістовності. Більше того, логічна змістовність автоматично не означає правдоподібність, оскільки свідчення можуть звучати неправдоподібно, але бути при цьому логічно змістовними.

Неструктурована складова у свідченнях підсудного полягає в тому, що особа свідчить про певні елементи події у несистематичний, хронологічно неорганізований спосіб. Правдивий підсудний швидше розповість про миттєві асоціації і враження, ніж логічно та хронологічно послідовно викладе перебіг подій.

Кількість деталей як критерій характеризується тим, що подія, місце, оточення, люди описуються детально.

Контекстуальні вкраплення передбачають опис події у взаємозв'язку з певним місцем, часом, особистими відносинами з іншими людьми до і після злочину. У цьому контексті на увагу заслуговують відповідність поведінки підсудного сказаному ним та його особистісні характеристики.

Опис взаємодій. Події, що відбуваються природним шляхом, як правило, характеризуються послідовністю дій та реакцій. У свою чергу, реакції – це наслідки попередніх дій.

Репродукція розмов передбачає, що підсудний переказує розмову інших людей у рольовий спосіб, використовуючи при цьому мову, манери, словниковий запас тих людей.

Повідомлення про неочікувані ускладнення під час події, про яку особа свідчить. Часто звичний розвиток подій переривається неочікуваними ускладненнями та перешкодами. Коло таких ускладнень варіюється від непередбачуваного втручання чи труднощів до раптового зупинення перебігу події ще до її завершення. Сфабриковані свідчення рідко містять такі відхилення.

Незвичні деталі стосуються особливих елементів свідчень, неочікуваних і таких, що є сюрпризом.

Надлишковими є ті деталі, згадування яких необов'язкове у свідченнях.

Незрозумілі деталі, хоча й ретельно описані. Цей критерій стосується осіб, котрі не розуміють значення описуваної ними події і через це розповідають про неї з особливою манерою. Часто це має вигляд іронічних інтерпретацій правильно описаних спостережень за подією.

Споріднені зовнішні асоціації полягають у тому, що підсудний/свідок, описуючи розмови одне з одним, буде згадувати події, що мали місце задовго до злочину, але якимось чином пов'язані з ним.

Дані про суб'єктивний психічний стан. Цей критерій передбачає опис розвитку та зміни емоцій під час події (відраза, страх).

Встановлення психічного стану підсудного передбачає описування емоцій, сприйняття та мотивації підсудного.

Спонтанні виправлення. Підсудний виправляє або оновлює попередні виправлення без підказки сторонніх.

Визнання підсудним «провалів у пам'яті». Підсудний виражає стурбованість тим, що не пам'ятає всіх деталей події, або ж тим, що опис ним окремої деталі є неточним.

Висловлення сумнівів з приводу свідчень інших людей. Підсудний показує, що частина його свідчень виглядає неправдоподібно і що йому важко повірити в іншу, правильну версію подій.

Самоосуд має місце тоді, коли підсудний згадує несприятливі для себе деталі.

Прощення підсудного (стосується свідків). Має місце тоді, коли особа вибачає підсудному його поведінку.

Деталі, які характеризують злочин. Особа описує елементи, що є типовими для конкретного злочину, але несуть антиінтуїтивний характер та суперечать щоденному досвіду і стереотипам.

Оцінка результатів контент-аналізу проводиться у два етапи: спочатку свідчення підсудного співвідносяться з кожним критерієм, потім отримані дані порівнюються із загальноприйнятим стандартом поведінки у цій ситуації.

Проте такі критерії характерні не для всіх. Розумні обманщики можуть просто описати перебіг звичних подій у будь-який з інших днів, а не в день скоєння злочину, і таким чином виглядати абсолютно правдоподібними без жодних поведінкових ознак нещирості. Окрім того, такі підсудні передбачають і перелік імовірних запитань та, відповідно, – відповідей на них таким чином, щоб останні виглядали спонтанними і щирими.

Окрім контент-аналізу, з метою виявлення брехні вченими використовується метод моніторингу реальності (reality monitoring). У разі обману особа будує розповідь про подію на уривках або на базі схожої події, пережитої в минулому, рапортуючи таким чином про нову подію. Тобто, люди покладаються на якісні характеристики пам'яті, щоб визначити, чи

пам'ять базується на справжніх подіях минулого, чи вигаданих. Але цей метод надто недосконалий, нерозроблений та «сирий», тому вважаємо передчасним зупинитися на ньому детально.

Крім того, суддя повинен зважати на іншу важливу різницю між правдивим та брехливим підсудним, яка походить від бажання обох виглядати щирим. Зокрема, обманщики часто докладають цілеспрямованих зусиль для запевнення у своїй щирості, тоді як правдолюб очікують на віру у сказане ними і тому виглядають більш природно. Важливим винятком є той випадок, коли правдолюб боїться виглядати неправдоподібним, і докладає таку ж кількість зусиль, як і обманщик, щоб запевнити у чесності своєї історії.

Насправді різниця у поведінці обманщика і правдолюбів незначна. Загалом точність діагностування обману трохи вища за середню випадковість.

Часто обман може бути завуальованим під втрату пам'яті. Винні підсудні часто заявляють про повну або часткову амнезію з метою уникнення покарання. У США 25–40 % осіб, визнаних винними у вбивстві, заявляли про втрату пам'яті. Часто про втрату пам'яті заявляють особи, які скоїли злочини проти статевої свободи та недоторканості, насильство в сім'ї та шахрайство [492, с.195–200].

Медична наука розрізняє два види причин амнезії: органічні фактори та психологічні (симуляція, емоційний стрес). З'ясування причин амнезії має ключове значення для застосування положень ст. 19 КК України з метою встановлення стану осудності. Крім того, амнезія підвищує ймовірність автоматизму – тобто кримінальної поведінки, яка відбувається несвідомо і без умислу. Амнезія призводить до повторності злочинів.

Розрізняють три види амнезії:

- диссоціативна (функціональна);
- органічна;
- симулятивна.

Диссоціативна амнезія типова для спонтанних злочинів, часто трапляється при раптових убивствах. Під час вчинення злочину екстремальні рівні збудження сковують пам'ять і, як наслідок, злочинці констатують неможливість відновити пам'ять у момент турбулентності.

Органічна амнезія завжди викликається неврологічними дефектами, які, у свою чергу, поділяються на структурні (епілепсія, травма голови) та тимчасові (алкогольна чи наркотична інтоксикація). В органічній амнезії втрата пам'яті пов'язана з проблемами збереження інформації, а не з складнощами у її відновленні (диссоціативна амнезія). На практиці основною причиною такого виду втрати пам'яті виступає надмірне вживання алкоголю.

Для боротьби з амнезією розроблені різноманітні методики та лікування. Наприклад, професор психології Стенфордського університету Гордон Бауер (Gordon H. Bower) розробив теорію залежності пам'яті від стану особи, відповідно до якої, якщо збереження пам'яті відбувається у виняткових умовах (емоції, вплив алкоголю), подальше відновлення такої пам'яті можливе за таких же умов [472, с. 130].

Симулятивна амнезія є проявом удаваної втрати пам'яті з метою ускладнення розслідування злочину та уникнення покарання. Найяскравіший приклад удаваної амнезії пов'язаний з Нюрберзьким процесом, коли Рудольф Гесс констатував втрату пам'яті про свою роль у період Третього Рейху. Група провідних психологів підтвердила амнезію Гесса, але в подальшому сам злочинець, усвідомивши згубність такого способу захисту через неможливість відповідати на звинувачення, заявив про симуляцію та введення в оману психологів.

За даними професора юридичної психології Стокгольмського університету Свена Крістіансена (Sven A Christianson), лише 2 % осіб, котрі відбували покарання за вбивство у шведських виправних закладах, ніколи не симулювали втрату пам'яті, 46 % вказали, що справді хотіли забути про подію злочину, 52 % – дійсно мали повну або часткову втрату пам'яті про подію злочину. У злочинах проти статевої свободи і недоторканості відсоток

на декілька пунктів менший. Отже, амнезія – поширений спосіб захисту у кримінальних справах; тяжкість злочину підвищує частоту амнезії [494, с. 200].

Для судочинства амнезія важлива своєю інформаційною функцією про стан підсудного в момент скоєння злочину. Як згадувалося вище, амнезія може приховувати стан автоматизму, який належить до категорій підсвідомого та неумисного, отже, має місце неконтрольована поведінка. Злочини у стані автоматизму скоюються під час ходіння у сні, епілептичних нападів, гіпоглікемії. В Канаді та Австралії автоматизм поділяють на осудний та неосудний. Осудний автоматизм має місце тоді, коли злочин скоює здорова особа, яка тимчасово перебуває у стані нерозсудливості через зовнішній подразник (наприклад, інсулін). Такий сценарій призводить до виправдання підсудного. Неосудний автоматизм пов'язаний із структурною дисфункцією мозку (епілептичний напад). Такий сценарій призводить до неможливості притягнення до кримінальної відповідальності через неосудність особи. 11 червня 1987 р. Верховний суд ФРН висловив правову позицію стосовно того, що амнезія у злочині – сама чи у комбінації з іншими факторами – є ознакою дисфункції свідомості, що ґрунтується на емоціях (BGH 4 Str 207/87).

Як ішлося вище, на організаційно-психологічну взаємодію судді з підсудним впливає расова упередженість, політичні переконання, соціальний статусу обвинуваченого (див. Додаток А, результати суддівського рішення стосовно хуліганства працівника міської прокуратури та машиніста потягу). Одержані нами результати узгоджуються з висновками Діани Беррі (Berry D. S.) та Леслі Макартур (McArthur L. Z), котрі обґрунтували, що особи з незрілими або дитячими рисами обличчя сприймаються як більш чесні та наївні у зіставленні з особами, що мають більш зрілі обличчя. За результатами прикладних досліджень науковці виявили, що люди схильні більше довіряти інформації, яку надає особа з дитячими рисами обличчя, і менше – особі з дорослими. Більше того, підсудні з дитячими рисами

обличчя отримували менш суворі покарання у зіставленні з підсудними із зрілими рисами обличчя у випадку визнання вини у вчиненні необережного злочину. Проте при визнанні вини у вчиненні умисного злочину виявилася зворотна тенденція: підсудні з дитячими рисами обличчя отримували суворіші покарання за підсудних із дорослими рисами. У цьому випадку свою роль зіграло припущення про те, що підсудні з дитячими рисами використали свій невинний вигляд, щоб обдурити інших [469, с. 312–315].

На думку Гарольда Сігалла (Harold Sigall) та Ненсі Остров (Nancy Ostrove), зовнішній вигляд підсудного впливає на природу суджень про нього. За результатами досліджень учені встановили: якщо злочин не пов'язаний із зовнішнім виглядом підсудного (крадіжка), привабливий підсудний отримував м'якші покарання у зіставленні з непривабливим; якщо ж злочин пов'язаний із зовнішнім виглядом підсудного (шахрайство), привабливий підсудний отримував суворіше ставлення до себе [537, с. 411].

Насправді вплив зовнішнього вигляду підсудного на присяжних і суддів такий великий, що, наприклад, у США виникла ціла індустрія консультантів, котрі допомагають підсудним. Присяжні формують своє враження про підсудного на підставі особистісних характеристик, важливим елементом яких є одяг. Чорний костюм, випрасувана сорочка або блуза, послаблений галстук для чоловіків і низькі підбори для жінок – усе це одяг, який сприяє успіхові в суді. Класичний одяг підкреслює приналежність до осіб, які щоденною працею заробляють собі на життя. Такий підсудний нагадує присяжним їх сусіда чи іншу нормальну людину, до якої вони ставляться позитивно, підкреслює визнання та дотримання ним законів суспільства [521, с. 1].

Досудові публікації у пресі чи повідомлення в інших ЗМІ також виступають чинниками впливу на взаємодію судді/присяжних із обвинуваченим. Такі публікації поділяються на два види: фактичні (деталі про минулі судимості підсудного) та емоційні (припускають вини до висновків суду). У резонансних справах неможливо убезпечити суддю і

присяжних від сприйняття досудових публікацій. Приміром, у 1997 р. Тімоті Маквей (Timothy McVeigh), відомий як «оклахомський підрильник», оскаржував свій смертний вирок саме на підставі емоційних досудових публікацій.

Згадані психологічні особливості взаємодії стосуються не тільки підсудного, а й свідка, потерпілого, експерта, оскільки всі вони, незалежно від процесуального статусу, все одно залишаються людьми, які сприймають, зберігають та відтворюють інформацію минулого з притаманними кожному індивідуальними властивостями під впливом певних зовнішніх умов. Проте різні юридичні статуси створюють відмінні рівні комфорту у своїх носіїв, що, у свою чергу, необхідно враховувати, оцінюючи показання об'єктів кримінального провадження.

На відміну від підсудного, **свідок** перебуває у комфортнішому психологічному стані, проте точність його показань далека від абсолютної, про що сам він навіть і не підозрює. Так, 12 листопада 2001 р. сотні людей бачили аварію авіарейсу № 587 американських авіаліній у Міжнародному аеропорту ім. Д. Кеннеді в Нью-Йорку. Упродовж 93 секунд ці свідки могли сприймати інформацію про різні деталі катастрофи. Національне агентство з безпеки транспорту США допитало 349 свідків, 52 % з яких сказали, що бачили вогонь на літаку в небі, 22 % – бачили вогонь у фюзеляжі, проте більшість вказала інші місця (лівий двигун, правий двигун, ліве крило, праве крило або взагалі двигун чи крило без уточнень). Кожен п'ятий свідок бачив, як літак зробив правий поворот, стільки – лівий. 60 % бачили, як щось відламалося від лайнера, 13 % вказали, що це було крило (насправді – верхня частина хвостового крила). Проте слідчі дійшли висновку про неможливість займання літака в повітрі, тобто показання десятків свідків про вогонь були лише обманом пам'яті [548, с. 2].

Ще на початку минулого століття У. Штерн за результатами досліджень виявив, що кількість фальшивих показань свідків, відібраних одразу після сприйняття інформації, складає 8,5 %, тобто 1 із 17 свідків

говорить неправду. Під час відібрання вторинних показань (через певний проміжок часу) невірних показань ще більше – 1 із 10. Чим довший період часу між показаннями – тим більша кількість помилок. Даючи вторинні показання, чоловіки роблять 7,8 % помилок, жінки – 10,5 %. Але жінки готові підтвердити в суді більше тверджень під присягою, ніж чоловіки, проте у показаннях жінок, даних під присягою, помилок так само багато, як і в показаннях без присяги. У показаннях чоловіків, даних під присягою, помилок менше [81, с. 8].

Мають місце такі помилки, як пропуск того, що мало місце насправді, додавання того, чого не було, різні перекручування, особливо, якщо справа стосується кількості, якості, розміщення і взаємозв'язків предметів.

За результатами подальших дослідів У. Штерн виявив, що в показаннях свідків, відібраних незадовго після сприйняття об'єктів, які не були складними для уваги особи, середня помилковість показань складала 25 %. Але під час вільної розповіді свідка така помилковість складала лише 6 %, під час відповіді на спеціально задані питання – 27,5 %. На помилковість напряду впливає плинність часу: через 5 днів помилковість збільшується на 1,5 %, через 14 – на 4,3 %, через 21 – на 6 %. Якщо мова йде про колір – помилковість у дорослих складає 30 %, у дітей – 40–50 %. У. Штерн зробив висновок: показання щодо зовнішності осіб, а особливо про колір волосся, бороду і вуса, одяг та його колір, узагалі не заслуговують на довіру, якщо в момент сприйняття ці ознаки не привернули до себе увагу свідка. Під час досліджень слухового сприйняття науковець виявив схильності до перебільшення. Чим більше свідок вражений і схвилюваний побаченим злочином, тим менша точність його показань: 42,8 % помилок припадає на початок сприйняття вражаючих подій злочину, 14,3 % – на апогей сприйняття [81, с. 9].

Під час описування протяжності часу чоловіки перебільшують часові проміжки на 45 %, жінки – на 111 %. Найбільше на якість жіночих показань

впливають періоди менструації, вагітність та вік (професор Марбурзького університету Йоганн Крамер).

З метою встановлення відповідності спогадів подіям минулого У. Штерн пропонував перевірити показання свідка шляхом зіставлення їх з об'єктивною реальністю. Для цього необхідно отримати показання свідка про такі предмети і події, які не зникають безслідно, як це має місце в реальному житті, а в будь-який момент можуть бути повторені і, будучи зафіксованими, можуть бути зіставлені та порівняні з показаннями (картини, уривки літературних творів, кінофільмів тощо).

Іншою проблемою для судді та присяжних є взаємопроникність свідчень свідка та його висновків. Висновки спотворюють картину сприйняття, так само, як і чужа думка з приводу сприйнятого кимось об'єкта, повідомлена під час бесіди, в ЗМІ, навіювання та самонавіювання, навідні запитання тощо.

Проблема навідних запитань певною мірою врегульована КПК України, зокрема, чч. 6, 7 ст. 352 КПК України забороняє під час прямого допиту ставити свідкові навідні запитання (у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї), але дозволяє – під час перехресного.

Залежно від ступеня наявності елемента навіювання У. Штерн поділив навідні запитання на 5 видів:

- 1) прості запитання, які розпочинаються словами «хто, де, коли, чому»; найменший ступінь навіювання;
- 2) свідку необхідно відповісти «так» або «ні»;
- 3) дилема «або» – «або»;
- 4) хоча і надається право вибору відповіді, але вказується на переважність конкретного варіанта;
- 5) максимальний вплив навіювання (наприклад: «чому ви стріляли в потерпілого з пістолета?»), Хоча ще потрібно довести, хто стріляв, із чого саме, тощо [81, с. 28].

Водночас, вплив навідних запитань прямо залежить від рівня освіченості та інтелектуального розвитку людини. Навідні запитання провокують у робітників 25 % помилок, у людей освічених – лише 5 %.

Межа допустимості навідних запитань залежить від судді, який управі в будь-який момент присікти їх постановку сторонами з метою запобігання нанесенню шкоди правосуддю.

Висновки У. Штерна поділяв і А. Ф. Коні, котрий серед загальних якостей свідка, які впливають на сприйняття та відтворення інформації, виокремив:

- темперамент;
- стать;
- вік;

- конкретна поведінка в суді та спосіб відтворення спогадів: спантеличення, недоречна посмішка чи висновок, почервоніння зовсім не є проявами бажання приховати істину; у таких випадках слід слухати те, що говорить свідок, цілком виключаючи з оцінки сказаного те, чим воно супроводжувалося;

- деякі фізичні недоліки, роблячи показання свідка односторонніми, в той же час загострюють їх достовірність (наприклад, у сліпих сильно розвинутий слух і дотик, тому сприйнята таким шляхом інформація набуває характеру особливої достовірності) [163, с. 16].

Слід звернути уваги й на такий вид доказів, запроваджений чинним кримінальним процесуальним законодавством України, як показання з чужих слів (ст. 97 КПК України). Про сумнівність таких показань мова йшла в англійському парламенті ще в 1685 р. під час обговорення законопроекту про криміналізацію виголошення фраз певного змісту. «Слова легко можуть бути помилково зрозумілі дурником. Вони легко можуть бути неправильно витлумачені негідником. Образні судження можуть витлумачитися буквально, жарт – сприйнятий серйозно. Частини мови, часу або додатку, наголосу достатньо для встановлення вини чи невинуватості». Показання з

чужих слів, тобто чутки, є вторинними свідченнями, що характеризуються найбільшим ступенем помилковості навіть за умови добросовісності обох осіб, які передають такі показання. Підвищена помилковість у цьому разі зумовлена сукупною діяльністю обох осіб, з яких кожен вносить свою лепту вимислу в кінцевий результат [8, с. 42-43]. На наше переконання, показання з чужих слів містять подвоєний рівень помилковості, тому їх необхідно оцінювати з підвищеною критичністю, а за можливості – не брати до уваги взагалі.

Соціальний психолог Гарі Уелс (Gary Wells) (університет штату Айова, доктор філософії) дійшов висновку, що, «як і сліди злочину, показання свідка можуть бути спотворені, втрачені, знищені або іншим чином призвести до неправильного відтворення події злочину» [498, с. 2].

В. В. Молчанов указує на те, що навряд чи є підстави піддавати сумніву той факт, що причиною перекручення інформації можуть бути дефекти у сприйнятті явищ, подій, пов'язані з психічним, фізичним станом конкретного суб'єкта, зовнішніми умовами тощо. Тому в ситуаціях міжособистісного спілкування, зокрема, під час допиту свідків, неправда виступає як вербальний еквівалент помилковості свідка стосовно будь-яких обставин. У зв'язку з цим допустимо говорити про відмінність неправди від брехні, яка полягає в тому, що в неправді відсутній елемент свідомого повідомлення інформації, яка не відповідає дійсності [283, с. 38].

Попри вказані недоліки, які цілком розвінчують міф про правдивість показань добросовісного свідка, показання свідків є надзвичайно переконливим доказом для судді та присяжних. Е. Лофтус експериментально довела, що рівень засуджень залежить від наявності показань свідків. Зокрема, одній групі студентів вона представила умовну справу про пограбування та вбивство без показань свідків, іншій – ту ж справу, але з такими. У першому випадку рівень засуджень склав 18 %, у другому – 72 %. У випадку дискредитації таких свідків та доведення помилковості їх показань

рівень засуджень склав 68 %, тобто показанням свідків довіряють за будь-яких обставин [511, с. 9-14].

Присяжні та судді не здатні встановити правдивість показань свідків через використання неправильних ключів для такої оцінки, зокрема припущення, що згадування дрібних деталей указує на правдивість та віру у впевненість свідка (хоча впевненість – ознака волі, а не правдивості).

За оцінками Брайана Катлера (Brian L. Cutler) та Стівена Пенрода (Steven D. Penrod), щороку у США трапляються близько 7,5 тис. помилкових засуджень (5 % від загальної кількості), з них 4,5 тис. (60 %) – через помилкові показання свідків, зумовлені навідними запитаннями та впливом очікувань на пам'ять [481, с. 107–110].

Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано матеріальної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди (ст. 55 КПК України).

Показання потерпілого, в порівнянні зі свідком, мають ще вищий відсоток помилковості через враження сприйняття, зумовлене перебуванням останнього в епіцентрі злочину. Психологічна травма потерпілого у багатьох випадках набагато серйозніша від отриманих під час злочину фізичних травм чи втрати власності. Психологічні реакції потерпілого можуть бути м'якими (незначні порушення сну, роздратованість, хвилювання, напруга в міжособистісних стосунках, розсіяння уваги чи загострення попередніх хвороб) та гострими (депресія, алкогольна чи наркотична залежність, суїцидальні думки тощо). В будь-якому випадку потерпілий зазнає посттравматичного стресу.

Перед суддею та присяжними стоять надважкі виклики: сприйняти показання потерпілого та не допустити появи емоцій чи формування упередженості через це щодо підсудного, під час оцінки таких показань зважати на їх найвищу помилковість у співвідношенні з іншими джерелами доказів.

Як справедливо зазначає О. М. Столяренко, стосовно потерпілого також може виникнути необхідність в постановці перед експертом запитання про його особистість, мотивацію дій. Але на практиці найчастіше вимагається встановити його здатність розуміти значення своїх дій та дій, пов'язаних із посяганням на нього, та здатність чинити опір протиправному посяганню [371, с. 310].

Емоції підривають раціональність судових рішень. Тому показання, які викликають у судді та присяжних лють або сум, можуть підвищити їх мотивацію призначати тяжчі покарання. Концепція психологічної рівноваги передбачає, що індивіди можуть викривляти події або факти у справі з метою обґрунтування бажання когось покарати. Отже, особи, котрих розсердили, будуть шукати виходу для своєї люті у формі мішені, яку вони зможуть покарати.

У 1987 р. Верховний суд США взагалі визнав показання потерпілого недопустимими доказом у справах, в яких є можливість винесення смертного вироку, вказавши, зокрема, що (справа Бус проти штату Меріленд, *Booth v. Maryland*) допуск такого доказу створив «конституційно неприпустимий ризик призначення присяжними смертної кари на підставі довільних та нестійких даних». У 1991 р. Верховний суд поновив цю позицію, вказавши у справі Пейна проти штату Теннесі (*Payne v. Tennessee*), що дані про особу потерпілого та заподіяна йому шкода повинні братися до уваги під час винесення судового рішення. Незважаючи на врегулювання цього питання судом, у науковому середовищі не вщухають дискусії щодо доцільності допуску до зали судових засідань доказів із таким рівнем емоційності.

Доктор права університету штату Мічіган Сюзен Бандс (*Susan Bandes*) вважає, що показання потерпілого в суді взагалі треба заборонити, оскільки вони провокують емоції, несумісні з принципами об'єктивності та неупередженості судового розгляду. Слова потерпілого апелюють до ненависті, бажання помсти і навіть фанатизму [467, с. 403].

Мері Шастер (Mary Lay Schuster) та Емі Проупен (Amy Propen) для кращого розуміння сили показань потерпілих радять уявити ситуацію: приходить людина в суд і вбиває суддю Джона; приходить інша людина в суд і вбиває просто громадянина Майка; обох судять за вбивство; дружина судді Джона дає показання про те, що її життя зруйноване, покійний уже ніколи не побачить своїх внуків тощо; дружина Майка в суді заявляє: нарешті я вільна, це найкраще, що коли-небудь траплялося зі мною, я зможу вийти заміж за свого лижного інструктора тощо; виходить, що рішення суду мають бути різними в обох випадках; безумовно – такий висновок є помилковим [534, с. 12].

Ступінь заподіяної потерпілому шкоди формує обсяг вини підсудного. За загальним правилом, чим більше хтось нашкодив, тим більше на нього покладається вини. Це твердження гармонійно узгоджується з вимогами ст. 65 КК України.

Як правило, судді та присяжні отримують основну інформацію про характер та об'єм заподіяної потерпілому шкоди від самого потерпілого, за результатами різних експертиз тощо. Проте часто про таку шкоду дають показання близькі родичі потерпілого, і в такому разі суд та присяжні додатково сприймають інформацію про шкоду, пережиту ще й рідними потерпілого, що призводить до сумування враження та надмірної емоційності. Безумовно, інформація про страждання рідних впливає на суддю та присяжних. Обсяг страждань, пережитих рідними потерпілого, збільшує бажання суддів та присяжних призначити підсудному найтяжче можливе покарання. Експерименти Джеймса Лугінбула та Майкла Баркхеда (James Luginbuhl, Michael Burkhead) виявили, що в разі наявності показань родичів потерпілого щодо шкоди у справах про умисне вбивство 51 % учасників голосували за смертну кару, у разі відсутності таких показань – лише 20 % [519, с. 498].

На висновок судді та присяжних щодо вини обвинуваченого впливає соціальна цінність та привабливість потерпілого (див. наведені вище

результати дослідження): середнє призначуване суддями покарання за вбивство безхатченка склало 10,3 років позбавлення волі, а за вбивство батька трьох неповнолітніх дітей – 14 років позбавлення волі. Якщо потерпілий – асоціальна особистість (злочинець, повія, особа, яку більшість піддає осудові), судді менш схильні призначати винному суворі покарання. Тобто, чим менше ми цінуємо жертву, тим менше звинувачуємо злочинця у заподіянні їй шкоди.

Стать потерпілого є певним проявом його вразливості та фактором впливу на суб'єктивні думки судді та присяжних. У свою чергу, стать судді також впливає на тяжкість призначуваного покарання. Так, дослідження Д. Маккельве (McKelvie S. J.) виявили: якщо суддя та потерпілий однієї статі, то ймовірність отримання підсудним тяжчого покарання набагато вища. Р. Мазелла (Mazzella R.) та А. Фейнгольд (Feingold A.) дійшли висновку, що, незалежно від статі судді, якщо потерпілий – жінка, то ймовірність засудження підсудного вища.

Цікавим є відкриття дослідників Д. Грель (Jackie Grelle) та Г. Хітц (Gretchen Hitze), котрі, досліджуючи вплив статі потерпілого на смертні вироки, дійшли висновку про вплив початкової, первинної думки на процес прийняття судового рішення. Тобто, перше враження формує кінцевий результат (під час досліду думки присяжних щодо покарання, сформовані на підставі розповіді про обставини справи та стать потерпілого, і після прочитання матеріалів справи не змінилися). Така особливість прийняття судових рішень може призвести до неправильного застосування покарання [495, с. 27].

Потерпілий у кримінальному судочинстві України допитується в суді за загальними правилами допиту. Українська наукова думка та судова практика не ставлять під сумнів показання потерпілих як джерело доказів. Проте, на нашу думку, показання потерпілого необхідно оцінювати з підвищеною критичністю, присікаючи при цьому прояв будь-яких емоцій.

За результатами аналізу ст. 101 КПК України робимо висновок, що **експерт** – це особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями. За клопотанням сторін процесу або судді експерт надає висновок, який є джерелом доказів. Висновок експерта не є обов'язковим для судді чи присяжних, але незгода з ним повинна бути вмотивована. Крім того, відповідно до ст.ст. 95 та 356 КПК України експерта можна допитати в суді.

У справах, де надійність показань свідків, потерпілих, підсудних під питанням, необхідно викликати експерта для встановлення точності таких показань.

Організаційно-психологічні аспекти взаємодії судді та присяжних з експертом проявляються під час проведення судово-психологічної експертизи та допиту з цього приводу в суді експерта.

Упевненість свідка у своїх показаннях справляє значний вплив на суддю та присяжних. Але, як ми вже обґрунтували, ця впевненість має небагато спільного з точністю таких показань, тому й виникає нагальна потреба у спеціальних психологічних знаннях.

Доречним у цьому контексті є рішення Верховного суду Каліфорнії у справі громади проти Макдональда (People v. McDonald), де сформулювало наступну позицію: коли впізнання підсудного свідком – ключовий елемент справи, який не підтверджений по суті іншим самостійним доказом, і підсудний пропонує свідчення кваліфікованого експерта щодо психологічних факторів, які можуть вплинути на точність впізнання, але про які до кінця невідомо чи вони незрозумілі присяжним, виключення показань експерта у цьому випадку, звичайно, буде помилкою [480, с. 2].

Показання експерта-психолога збільшують критичність сприйняття показань свідків суддею та присяжними, зменшують покладання останніх на впевненість свідка. Призначений судом експерт формує скептицизм до показань свідка, експерт на стороні захисту – підвищену чутливість до сказаного свідком, але не скептицизм. Отже, показання експерта впливають

на суддю та присяжних у трьох напрямках: чутливість, спантеличення та скептицизм.

Два компоненти – знання та інтеграція – формують чутливість. Знання належить до усвідомлення факту, який впливає на пам'ять свідка, інтеграція – здатність генерувати рішення, які відображають знання.

Спантеличення зумовлене підривом віри в те, що ще мить назад здавалося беззаперечним на тлі відсутності у судді спеціальних психологічних, а в присяжних – ще й юридичних знань. Скептицизм щодо показань свідків – бажаний ефект виступу в суді експерта, особливо, зважаючи на досліджені нами помилки сприйняття.

Група вчених на чолі з професором психології університету штату Айова Гарі Уелсом (Gary L. Wells) за результатами досліджень встановила наступне: присяжні, які чули показання експерта, менше вірили показанням свідків, ніж присяжні, які не чули показань експерта [551, с. 282-290].

Суддя та присяжні не володіють науковими знаннями щодо процесів пам'яті, тому й не приділяють велику увагу факторам, які на неї впливають. Когнітивний психолог Елізабет Лофтус (Elizabeth F. Loftus) виявила, що показання експерта-психолога значно зменшують число засуджень. Крім того, присяжні, які слухали показання експерта, витрачають значно більше часу на обдумування показань свідків, ніж присяжні, які не мали такої можливості [511, с. 14].

Показання експерта-психолога впливають на суддів та присяжних системно. Так, точність суджень присяжних про фактори, щодо яких давав показання експерт, набагато вища, хоча пам'ять про ці фактори залишається стабільно доброю. Вплив показань свідків, підкріплених показаннями експерта, на присяжних складає 53 %, без показань експерта – 12 %. Враховуючи вищевикладене, участь експерта в суді доцільно зробити обов'язковою, особливо у тих справах, де в основу вироку кладуться лише показання свідка.

Таким чином, можна стверджувати, що на сприйняття суддею підсудного впливають: зовнішні ознаки психологічних властивостей останнього (особливості носіння одягу, взуття, манера розмовляти, жестикуляція, міміка, особливі прикмети); психологічні особливості способу життя (характеристика занять, ставлення до них, способів задоволення потреб); особливості проведення дозвілля; коло спілкування та статус у ньому; конкретні вчинки.

Причинами помилкових засуджень можуть стати: психічний та фізичний примус, помилкова ідентифікація очевидцем (потерпілим, свідком), неправдиві зізнання, «засуджувальна психологія», недосконалі криміналістичні дослідження, прокурорсько-слідчі помилки, неякісна робота адвоката. Існують наступні види неправдивих зізнань: а) добровільні неправдиві зізнання – самовикривальні заяви, зроблені без зовнішнього тиску (через бажання когось захистити, задоволення патологічного потягу до слави чи визнання, самопокарання); б) примусово-податливі неправдиві зізнання – підозрюваний зізнається з метою уникнення агресивних методик допиту, явної чи прихованої загрози, отримання винагороди; в) примусово засвоєні неправдиві зізнання – невинна особа приходить до віри в те, що скоїла злочин (через втому, тиск, спантеличеність, розпач, безвихідь).

Висновки до розділу 3

Суддівська діяльність, нарівні з іншими видами юридичної діяльності, функціонує в умовах соціальної системи країни, що й обумовлює її соціальну сутність. Вона проявляється в постійній правозастосовчій практиці суддів, котрі, поряд із набором професійних якостей, є носіями ще й звичаїв, традицій, неповторних характерів, звичок і т. ін., тісно взаємопов'язаних із практичною діяльністю.

Узагальнення зазначеного дозволяє зробити наступні висновки:

1) однією із сутнісних соціальних характеристик судової діяльності є презумпція знання права. В реальному житті такі знання дуже різні, а інколи

майже відсутні, що є одним із проявів фактичної соціальної нерівності учасників судового процесу. Щоб подолати цю нерівність, існують призначені судом захисники, офіційні експерти тощо. Таке подолання оптимізує процесуальну та соціальну взаємодію учасників судового процесу, без чого неможливе справжнє правосуддя взагалі;

2) психологічна сутність судової діяльності представлена низкою психологічних особливостей, обумовлених та тісно пов'язаних із роллю суддівства у суспільстві. Безперечно, до основних функцій судді, окрім винесення юридично обґрунтованого рішення, належить і управління взаємодією представників сторін у ході судового розгляду. Психологічною складовою діяльності судді під час судового засідання є надання гарантованих прав та можливостей представникам сторін із метою забезпечення змагального характеру судочинства;

3) психологічна структура суддівської діяльності представлена пізнавальним конструктивним, комунікативним, організаторським, виховним та засвідчувальним її різновидами.

Основним завданням пізнання є отримання максимальної інформації про подію кримінального правопорушення, особу підсудного, ступінь його винуватості або невинуватості, форму вини, обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання. Його перебіг повинен визначатися усвідомленням суддею тієї обставини, що всі докази, зібрані у кримінальному провадженні, подані через призму їх сприйняття слідчим та прокурором, а їх нинішній вигляд не означає повної автентичності та відповідності вихідним даним і фактичним обставинам справи.

Конструктивна діяльність судді зорієнтована на винесення по суті судового рішення (вироку чи постанови), чому передують прогнозування і планування дій для досягнення намічених цілей, мисленнєве зіставлення ситуації з певною нормою закону.

Складність комунікації (професійного спілкування) судді зумовлена її переважно примусовим характером, упередженим ставленням до

правоохоронних органів значної частини громадян, залежністю об'єктів взаємодії від її суб'єктів. Специфіка спілкування в кожному конкретному випадку залежить від вирішуваного завдання, а також від психології співрозмовника, а також від умов, за яких відбувається спілкування.

Організаторська діяльність судді спрямована на створення оптимальних умов для підготовки та здійснення судового процесу, що визначає її виняткову багатоплановість. Її значення полягає в тому, що вона гарантує оптимальне виконання професійних завдань, виключає паралелізм і дублювання в діяльності суб'єктів взаємодії та дозволяє ефективно використовувати всі сили й засоби, специфічні форми і методи роботи.

Сутність виховної діяльності судді зумовлюється особливостями процесу судочинства та його наслідками, вимагає від нього бути носієм високих моральних принципів не лише в залі судового засідання, а й поза його межами, брати активну участь у громадському житті юрисдикційної території з метою формування та підвищення правової культури населення, створення атмосфери нетерпимості та громадського осуду проявам порушень закону;

4) внутрішнє переконання судді формується внаслідок упорядкованої мисленнєвої діяльності і за своєю психологічною сутністю становить впевненість, відсутність сумнівів у істинності висновків, готовність зафіксувати їх у процесуальних документах і публічно висловити, нести за них відповідальність. Воно є морально-психологічною категорією, що передбачає наявність наступних складових: індивідуальні знання, набуті суддею до акту оцінки доказів; процес пізнання інформації, наданих або отриманих суддею доказів; усвідомлення суддею міри своєї незалежності; емоційний стан судді у ході дослідження доказів; зовнішню обґрунтованість та аргументованість прийнятого рішення в процесуальних актах;

5) оптимальні організаційно-психологічні засади взаємодії судді з прокурором важливі з огляду на визначення меж її допустимості з метою запобігання та усунення можливого негативного прокурорського впливу на

принципи об'єктивності та неупередженості суддівської діяльності. Незважаючи на законодавчу врегульованість цієї проблеми, майже в кожному вітчизняному суді існує практика консультування прокурорів, слідчих і навіть оперативних працівників з приводу оперативних та слідчих дій, необхідних і достатніх для постановлення в майбутньому обвинувального вироку у справі;

б) взаємодія судді з адвокатом визначається тим, що процесуальне призначення останнього полягає в створенні найкращої стратегії захисту на підставі наявних доказів у рамках закону. Але адвокат, на відміну від прокурора, не обтяжений квазісудовими функціями, тому у разі отримання доказу, який послаблює позиції сторони захисту (про винуватість підзахисного тощо), він не зобов'язаний ознайомити з ним суд, натомість, повинен зробити все можливе для виправдання підзахисного чи досягнення іншого максимально сприятливого для нього результату. Тому адвокат прагне вигравати, а не шукати істину у справі. Якщо він переконаний у винуватості свого клієнта, але виграє справу через некомпетентність судді та прокурора, це не призводить до виникнення внутрішньоособистісного рольового конфлікту чи докорів совісті. Окрім того, погодинна оплата праці спонукає адвокатів всіляко затягувати вирішення справи, а зв'язок винагороди з тривалістю процесу погіршує або виключає співпрацю з суддею. Не є винятком, коли вони зловживають своїми процесуальними правами, тобто вдаються до «процесуальних диверсій» (затягують розгляд кримінальних справ унаслідок тривалого ознайомлення з матеріалами справи, відряджень, участі в розгляді інших справ та інших «поважних» причин нез'явлення до суду, заявлення клопотань щодо одних і тих самих дій або бездіяльності прокурора, судді, необґрунтованих відводів прокурору, судді, неподання або несвоєчасне подання доказів на вимогу судді тощо);

7) взаємодія судді та слідчого можлива лише під час санкціонування гласних та негласних слідчих (розшукових) заходів забезпечення кримінального провадження та оскарження рішень, дій чи бездіяльності

слідчого в судах першої та апеляційної інстанцій. Саме під час такої нетривалої взаємодії і формується переконання судді щодо доцільності та наявності підстав для проведення визначених законом заходів чи прийняття рішень. При цьому слід зважати, що слідчому, як і прокуророві, притаманна «засуджувальна психологія», а з усіх суб'єктів кримінального провадження слідчий є найбільш вразливою особою через тиск ієрархічно-структурованих організацій (внутрішніх справ, безпеки, прокуратури), жорстку підпорядкованість відносин «керівник – підлеглий», залежність не тільки від керівника слідчого підрозділу, а й від заступників та керівника територіального органу, які не є процесуальними особами, оцінку роботи за кількісними показниками;

8) зізнання підсудного є найбільш впливовим чинником для формування внутрішнього переконання судді. При цьому його оцінка підсудного повинна передбачати три ступені верифікації: а) оцінка умов, у яких воно зроблене, та межі застосування технік примусу (використання прямих чи завуальованих обіцянок, погроз та інших технік соціального впливу); б) оцінка деталей зізнання на предмет їх змістовності, точності та відносності до обставин злочину, які можна перевірити; в) встановлення джерела інформації про деталі, що містяться в зізнанні;

9) свідок хоча й перебуває у більш комфортному психологічному стані, ніж підсудний, але точність його показань також далека від бажаної, причому чим більше віддаляється подія, тим більш помилково вона відтворюється. Мають місце такі помилки, як пропуск того, що мало місце насправді, додавання того, чого не було, різні перекручування, особливо, якщо справа стосується кількості, якості, розміщення і взаємозв'язків предметів. Втім, слід розрізняти помилкові свідчення і брехню: в них відсутній елемент свідомого повідомлення інформації, яка не відповідає дійсності;

10) показання потерпілого, порівняно зі свідком, мають ще вищий відсоток помилковості через враження сприйняття, зумовлене перебуванням останнього в епіцентрі злочину. Психологічна травма потерпілого у багатьох

випадках набагато серйозніша від отриманих під час злочину фізичних травм чи втрати власності. Психологічні реакції потерпілого можуть бути м'якими (незначні порушення сну, роздратованість, хвилювання, напруга в міжособистісних стосунках, розсіяння уваги чи загострення попередніх хвороб) та гострими (депресія, алкогольна чи наркотична залежність, суїцидальні думки тощо). В будь-якому випадку потерпілий зазнає посттравматичного стресу. Тому показання потерпілого необхідно оцінювати з підвищеною критичністю, присікаючи при цьому прояв будь-яких емоцій;

11) організаційно-психологічні аспекти взаємодії судді та присяжних з експертом проявляються під час проведення судово-психологічної експертизи та допиту з цього приводу в суді експерта. Упевненість свідка у своїх показаннях справляє значний вплив на суддю та присяжних. Але ця впевненість має небагато спільного з точністю таких показань, тому й виникає нагальна потреба у спеціальних психологічних знаннях. Показання експерта-психолога збільшують критичність сприйняття показань свідків і потерпілих суддею та присяжними, зменшують покладання останніх на їх впевненість. Тому участь експерта в суді доцільно зробити обов'язковою, особливо у тих справах, де в основу вироку кладуться лише показання.

РОЗДІЛ 4.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

У всіх системах права досудове розслідування спрямоване на виявлення, попередження та припинення злочинів, а також притягнення винних до кримінальної відповідальності шляхом пошуку та оцінки доказів з метою відпрацювання двох основних версій – щодо вини або невинності особи.

Розслідування злочинів реалізується шляхом виконання окремих слідчих дій, які є його функціонально-психологічною структурою. Залежно від домінування в слідчих діях тієї чи іншої психологічної функції, вони підрозділяються на **інформаційно-пошукові** та **комунікативні** слідчі дії.

Інформаційно-пошукові слідчі (розшукові) дії – це дії, основу яких складає інформаційний пошук та оперування інформацією щодо події злочину; комунікативні слідчі (розшукові) дії – група дій, що базуються на комунікативній діяльності, тобто здійснюються в умовах постійного контакту та діалогу між учасниками процесу розслідування злочину та судового розгляду.

4.1. Функціонально-психологічний аналіз інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій

Потужною зброєю досудового слідства виступають інформаційно-пошукові дії суб'єктів кримінального провадження, до яких належать

впізнання, проникнення до житла чи іншого володіння особи, обшук, огляд, слідчий експеримент, освідування та експертиза.

Донедавна існував чіткий розподіл між досудовим розслідуванням – як системою чітко визначених слідчих дій, що оперували винятково легалізованою інформацією, доступною всім сторонам процесу, та оперативно-розшуковою, контррозвідувальною та частково розвідувальною діяльністю – як спеціальними видами діяльності у сфері виявлення, попередження та припинення злочинів, які були виведені з-під обмежень кримінального процесуального закону, мали негласний характер та були недоступними учасникам процесу.

Із прийняттям чинного Кримінального процесуального кодексу України частина прав підрозділів, які здійснюють ОРД (ст. 8 Закону України «Про ОРД»), отримала статус негласних слідчих (розшукових) дій та була продубльована у розділах 2 та 3 глави 21 КПК України. Відповідно, права, передбачені п.п. 2, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 17 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про ОРД», оперативні підрозділи можуть здійснити лише в конкретному кримінальному провадженні та за письмовим дорученням слідчого, прокурора (ст. 41, ч. 6 ст. 246 КПК України). Відповідно до ч. 1 ст. 246 КПК, негласні слідчі (розшукові) дії є різновидом слідчих (розшукових) дій, які проводяться винятково у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів (окрім ст. ст. 268, 275 КПК України).

Як справедливо зазначає Є. Скулиш, зміна концепції досудового розслідування кримінальних правопорушень, передусім, полягає у розширенні повноважень його суб'єктів із одночасним посиленням процесуальних гарантій дотримання конституційних прав і свобод особи, а також забезпеченням функціонування надійних механізмів захисту та правової допомоги [361, с. 16].

Згідно статистичних даних, судами загальної юрисдикції Чернівецької області в першій інстанції розглянута наступна кількість справ про тяжкі та особливо тяжкі злочини:

- 2011 р. – 629;

- 2012 р. – 775.

Разом із цим, уповноваженими посадовими особами апеляційного суду Чернівецької області надано наступну кількість санкцій (у рамках оперативно-розшукових справ чи контррозвідувальних справ) на проведення визначених законом оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів:

- 2011 р. – 1019;

- 2012 р. – 1028.

Отже, кількість санкцій перевищувала кількість кримінальних справ на 38,3 % – у 2011 р., на 24,7 % – у 2012 р., тобто, відповідно 38,3 % та 24,7 % оперативно-розшукових та контррозвідувальних справ, під час ведення яких суттєво обмежувалися конституційні права та свободи людини, не реалізувалися в кримінальні справи, хоча кожен суб'єкт оперативно-розшукових чи контррозвідувальних дій отримує санкцію під законодавчо обов'язкову умову наявності в діях фігуранта справи ознак тяжкого або особливо тяжкого злочину. Крім того, чимала кількість оперативно-розшукових та майже всі контррозвідувальні справи, в рамках яких бралися санкції на проведення визначених законом оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів, взагалі не реалізовувалися в кримінальні справи. Звичайно, неправильно вважати, що кожна оперативно-розшукова чи контррозвідувальна справа має реалізовуватися в кримінальну справу, оскільки відомчими нормативно-правовими актами передбачено й інші варіанти реалізації таких справ. Питання в тому, чи відсутність кримінальних справ за результатами реалізації такої кількості оперативно-розшукових та контррозвідувальних справ є розумною в сучасних умовах, особливо зважаючи на те, що їх суб'єкти зазнали серйозного обмеження конституційних прав, тобто чи доцільно слідчим суддям давати таку велику кількість санкцій.

На нашу думку, виявлені дані свідчать про певне зловживання стороною обвинувачення своїми повноваженнями, порушення вимог ст. 3

Конституції України, не відповідають категоріям оперативно-слідчої обґрунтованості та розумності. Така практика є викликом для процесуальної фігури слідчого судді.

З метою більш якісного розгляду клопотань про проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчому судді доцільно, на наше переконання, оволодіти й користуватися функціонально-психологічними знаннями. Зокрема, проведення негласних слідчих (розшукових) дій носить виключний характер, тобто має місце в тих випадках, коли відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб (ч. 2 ст. 246 КПК України, ч. 3 ст. 8 Закону України «Про ОРД»). На реалізацію вказаної вимоги орган досудового розслідування повинен надати докази того, що вже використав усі можливі заходи і засоби (а не безпідставно заявити про це), але необхідних даних не здобув, при цьому обвинувальну версію не спростував, і залишилось використати тільки заходи, пов'язані з обмеженням конституційних справ особи, які потребують санкції слідчого судді апеляційного суду. При цьому з моменту заведення оперативно-розшукової чи контррозвідувальної справи до часу отримання санкції повинен пройти, як правило, розумний термін (на нашу думку, не менше 1 місяця), достатній для реалізації заходів, не пов'язаних із обмеженням конституційних прав особи.

Після цього слідчому судді необхідно, використовуючи соціально-психологічні знання, оцінити, чи може конкретна особа в конкретній обстановці вчинити злочин, ознаки якого описані у клопотанні. Наприклад, виглядає дуже мало ймовірним, щоб житель глухого села, без освіти та постійного місця роботи складав інтерес для іноземних спецслужб, чи особа з вадами руху або похилого віку займалася розбоєм. Цей етап ускладнений відсутністю можливості безпосередньо сприймати фігуранта провадження, натомість наявні лише письмові дані, викладені з обвинувальним ухилом. Тому слідчий суддя може покладатися лише на власні правові та психологічні знання, вправі витребувати додаткові докази чи дані про особу, але залучення експертів на цьому етапі не допускається.

Правозастосовча діяльність слідчого судді районного суду набагато об'ємніша, оскільки пов'язана із санкціонуванням певних гласних слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження, оскарження рішень, дій та бездіяльності слідчого та прокурора. Розглядаючи клопотання із зазначених питань, слідчий суддя з огляду на нечітку визначеність національного законодавства повинен особливо враховувати і вимоги норм міжнародного права, зокрема, ч. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ратифікований Україною 19.10.1973 р.), який встановлює, що кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення, як мінімум, бути судимим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника. Така вимога має ключове значення під час розгляду клопотань щодо санкціонування заходів забезпечення кримінального провадження.

Особиста присутність фігуранта провадження сприяє підвищенню якості роботи слідчого судді, останній, зокрема, отримує можливість сприймати особу та на підставі цього робити висновки щодо правдивості її показань, обґрунтованості клопотань, проявів обману, тобто повноцінно використовувати психологічні знання, вкрай необхідні для якісного судочинства.

Серед гласних слідчих дій доцільно зупинитися на **впізнанні** як одному з найпереконливіших доказів у кримінальному судочинстві. Впізнання свідком чи потерпілим злочинця справляє такий же вплив на суддю та присяжних, як і зізнання, тому неминуче веде до засудження особи. Але, наприклад, у 1980 р. Джеймс Н'юсам (James Newsome) був засуджений за вбивство саме на підставі впізнання його свідком, а через 15 років за результатами комп'ютерного аналізу його відбитків пальців встановлено, що цей злочин вчинила інша особа, а Д. Н'юсама випущено на свободу. Як справедливо зазначає професор соціології та кримінології університету

м. Хайфа (Ізраїль) Ар'є Раттнер (Arye Rattner), 52 % неправильних засуджень є результатом помилкового впізнання свідком [555, с. 765].

Безумовно, ми не маємо підстав говорити, що впізнання є ненадійним джерелом доказів, але є всі підстави стверджувати, що на його надійність суттєво впливають методи проведення впізнання, які повністю контролюються та використовуються на власний розсуд органами досудового розслідування. Так, до проблем, пов'язаних із впізнанням, доцільно віднести:

- присутність спонукання (примушування свідка зробити вибір);
- вплив стверджувальної упередженості (запитування свідка про підозрюваного і незадавання таких же запитань щодо присутніх статистів);
- навіювання на відповідь (використання надто вузького критерію для впізнання);
- вироблення висновків на підставі обмежених даних (на підставі впізнання лише одним свідком);
- невикористання контрольних груп (з'ясування, чи можуть люди, котрі не були свідками злочину, впізнати підозрюваного);
- вибіркове тлумачення даних (надання важливості впізнанню підозрюваного, але ігнорування висновків у тому випадку, коли свідок його не впізнав);
- недостатність гіпотез (створення ситуації, коли для свідка стає очевидним, хто ж є підозрюваним).

Процесуальний порядок проведення впізнання регламентований ст.ст. 228, 229 КПК України, однак ці норми не можуть охопити регулюванням усю глибину психологічних питань, пов'язаних із такою слідчою дією. У свою чергу, суди – як основні споживачі результатів впізнання – не сформулювали чітких вимог та правил його проведення. В результаті органи досудового розслідування користуються різними функціонально-психологічними підходами до проведення впізнання, що суттєво підриває надійність його результатів.

Згідно ст. 228 КПК України, впізнання відбувається за рахунок процесу постановки відносних суджень, тобто свідок вибирає (з шеренги чи фотографій) особу, яка найбільше нагадує йому злочинця. Безперечно, процес постановки відносних суджень ефективний за умови перебування фактичного злочинця в шерензі. Проте якщо фактичний злочинець відсутній, у шерензі все одно залишається особа, яка за зовнішніми ознаками нагадує злочинця більше, ніж інші статисти. Але ця особа не є злочинцем.

З метою зменшення впливу відносних суджень на процес впізнання доцільно, на нашу думку, перед початком впізнання попереджати свідка чи потерпілого про те, що злочинця може і не бути в запропонованій для впізнання шерензі чи фотографіях. Це переконання підтверджується і висновками науковців Нью-Йоркського університету Роя Мелпаса (Roy S. Malpass) та Патрісії Дівайн (Patricia G. Devine) про наступне: попередження свідка про можливу відсутність злочинця в шерензі призводить до впізнання злочинця у 78 % випадків, коли злочинця немає в шерензі; рівень помилкового впізнання падає до 33 % за умови попередження про можливу відсутність злочинця в шерензі; проте за умови наявності злочинця в шерензі та попередження свідка про можливу відсутність злочинця все одно рівень впізнання складає 87 %, тобто такий інструктаж не зменшує бажання та можливість свідків впізнавати [513, с. 83–85].

Крім того, ми вважаємо, що зменшенню кількості помилкових впізнань сприятиме і послідовний показ осіб для впізнання. У цьому випадку впізнання здійснюватиметься не за рахунок простого порівняння між членами шеренги, а шляхом зіставлення кожного члена з пам'яттю свідка про зовнішній вигляд злочинця. Для реалізації такого підходу необхідно внести зміни у ст. 228 КПК України в частині скасування вимоги щодо одночасного впізнання, а перше речення ч. 2 ст. 228 КПК України викласти у такій редакції: «Особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, по черзі разом з іншими особами тієї ж статі, яких має бути не менше трьох і які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі».

Суддям та присяжним слід пам'ятати, що пропозиція свідкові вербально описати процес впізнання, розповісти про використовувані ним критерії тільки збільшує ймовірність помилкового впізнання в порівнянні з тим свідком, чий вербальний опис процесу впізнання звівся до слів «просто кинувся в очі», а швидке по часові впізнання менш схильне бути помилковим у порівнянні з повільним впізнанням [552, с. 765-766].

Водночас існує прямий зв'язок між точністю впізнання та впевненістю свідка у його точності. Категорію впевненості прийнято розглядати у взаємозв'язку з такою її властивістю, як податливість. Податливість упевненості – це тенденція, під час якої впевненість свідка у впізнанні змінюється під впливом подій, що відбуваються після впізнання. Наприклад, у суді спритний адвокат за допомогою гри слів, психологічних прийомів може цілком підірвати впевненість та достовірність впізнання свідком, змусити його виглядати в очах судді та присяжних смішним та неповноцінним. Окрім того, на впевненість свідка у впізнанні впливають також інші зовнішні фактори, до яких, наприклад, Елізабет Люїс (Luus E., Канадська рада з дослідження соціальних наук і людства) та Гарі Уелс (Wells G., університет штату Айова) пропонують відносити повідомлення про впізнання цієї ж особи іншими свідками (за 10-бальною шкалою середня впевненість склала 8,8; у разі відсутності повідомлення про впізнання іншими свідками – 6,9). Проте впевненість свідка у впізнанні дуже знизилася за умови повідомлення свідка про те, що інші свідки впізнали не ту особу (4,7) або вказали, що злочинець у шерензі відсутній (3,6) [512, с. 714-720].

Отже, податливість впевненості чітко доводить, що органи досудового розслідування можуть безпосередньо маніпулювати впевненістю свідка у впізнанні за допомогою зовнішньої додаткової інформації, яка суттєво збільшує впевненість свідка у помилковому впізнанні. Тобто впевненість свідка щонайменше частково контролюється органами досудового розслідування. Тому немає підстав сприймати такий доказ навіть як відносну істину.

На жаль, національна судова система з метою тлумачення ст.ст. 228, 229 КПК України не сформулювала правових позицій щодо впізнання та точності впізнання. З огляду на універсальність цієї проблеми, доцільно звернутися до практики іноземних судів. Так, Верховний суд США у справі Нейл проти Біггерс (Neil v. Biggers, 1972 р.) сформулював правову позицію щодо факторів, які необхідно враховувати, оцінюючи ймовірність помилкового впізнання. До них, зокрема, суд відніс:

- 1) здатність свідка бачити злочинця в момент скоєння злочину;
- 2) рівень уваги свідка;
- 3) точність попереднього опису свідком злочинця;
- 4) рівень упевненості свідка під час впізнання;
- 5) тривалість часу між злочином та впізнанням [371, с. 5].

Враховуючи вищезазначене, з метою зменшення кількості помилкових впізнань цілком обґрунтованою виглядає пропозиція Гарі Уелса (Gary L. Wells) та Еріка Сілау (Eric P. Seelau) зважати на наступне:

- особа, котра формує шеренгу чи підбирає фотографії, не повинна знати, хто саме є підозрюваним;
- свідка необхідно повідомити, що злочинця може і не бути в шерензі / серед фотографій;
- підозрюваний не повинен вирізнятися з-поміж статистів за ознаками, які попередньо описав свідок, чи за будь-якими іншими ознаками, що привертають додаткову увагу до підозрюваного;
- під час впізнання свідок повинен висловити чітку впевненість у тому, що впізнана ним особа є злочинцем ще до того, як орган досудового розслідування повідомить йому додаткову інформацію [552, с. 767].

За результатами аналізу ст. 233 КПК України приходимо до висновку, **що проникнення до житла чи іншого володіння особи не є** самодостатньою слідчою дією, оскільки здобути докази під час її проведення можливо лише у виняткових випадках (ч. 3 ст. 233 КПК України), і такі докази потребують легалізації шляхом санкціонування відповідно до ст. 234

КПК України. Отже, проникнення до житла чи іншого володіння особи є лише передумовою для проведення обшуку, проте санкція на обшук надає право проникнути до житла чи іншого володіння особи (ч. 1 ст. 235 КПК України).

Обшук, як і більшість інших слідчих дій, носить дуалістичний характер і є взаємодією двох сторін – обшукувача та обшукуваного. Тому психологічні процеси, які супроводжують діяльність цих сторін, і складають психологічну характеристику обшуку.

Психологія обшукуваного спрямована на визначення або спорудження місця для схову, маскуванню такого місця та обрання тактики поведінки, яка супроводжує обшук. У свою чергу, обшукувач напружує всі свої психологічні знання та інші можливості для максимального збору інформації щодо обшукуваного, його психологічної характеристики, зв'язків, життєвого досвіду тощо з метою оцінювання його здатності виконати конкретні дії з приховування доказів злочину, а також упевненості в подоланні перешкоджаючих даній поведінці бар'єрів. Тобто, обшукувачеві необхідно попередньо оцінити ефективність дій обшукуваного з приховування предметів, які стосуються злочину.

Ефективність – бажана ознака будь-якої діяльності та предмет окремих наукових досліджень. Скажімо, на думку почесного професора Стенфордського університету Альберта Бандури (Albert Bandura), люди добиваються ефективності чотирма основними способами:

- 1) за допомогою власних дій (особисте володіння навичкою);
- 2) за допомогою чужого досвіду (спостереження за діяльністю інших);
- 3) через вербальне переконання (вказівки інших);
- 4) внаслідок емоційного збудження (розуміння власного емоційного стану) [16, с. 3].

Під час проведення обшуку можлива взаємодія всіх цих факторів. Тобто, обшукувачеві слід підготуватися до якісно підготовленої «оборони» обшукуваного.

Від ефективності оцінки попередньої інформації про фігуранта справи залежить кінцевий результат обшуку. На підставі отриманих даних обшукувач висуває версії щодо можливих місць приховування та способів маскування. Після цього оперативний працівник, слідчий чи прокурор управі приступити до пошукових дій як засобів перевірки висунутих версій.

Безумовно, можна розібрати цілісну річ на найдрібніші частини і цим самим досягнути високої якості проведеного обшуку. Але такий варіант часо- і ресурсозатратний, а в поєднанні зі стислими термінами проведення досудового розслідування – нереальний. Крім того, не завжди наявне переконання в тому, що шукана річ знаходиться в місці проведення обшуку.

Водночас, винний або недобросовісний обшукуваний матиме намір приховати предмети, які складають інтерес для органу досудового розслідування, а в невинного або ж добросовісного обшуканого такий намір відсутній. Тому на прохання обшукувача видати певні предмети обшукуваний надасть позитивну або негативну відповідь, яка й буде проявом його правдивого чи фальшивого наміру приховати ці предмети.

З'ясування правдивості наміру обшукуваного має ключове значення для обґрунтування доцільності здійснення обшуку та полегшення відшукування в процесі його проведення. Раціональним, на нашу думку, є підхід професора факультету психології Гетеборгського університету Пер Андерса Гранхага (Pär Anders Granhag) до вивчення проблеми правдивих і фальшивих намірів, згідно якого дослідження в цьому напрямку доцільно зосередити на трьох основних складових: планування, епізодична думка про майбутнє та стратегії протидії допиту [493].

Планування тісно пов'язане з наміром, є багатокomпонентним процесом, який можна описати словами «що», «як», «де», «коли». Планування обов'язково присутнє в умисних кримінальних правопорушеннях: приховування слідів злочину, підробка документів прикриття, знищення доказів тощо. Планування має надважливе прикладне значення для судової психології, оскільки залишає певний рівень слідів

злочину, які можливо зібрати, проаналізувати та використати в інтересах розслідування, зокрема, проведення обшуку [493, с. 37-40].

По-друге, як довела доктор філософії Токійського університету Хама Ватанабе (Hama Watanabe), люди, які будують певні плани на майбутнє, не просто запам'ятовують їх, вони «переживають» події майбутнього під час планування. Тобто, вони активують конкретні розумові картинки майбутнього [549, с. 40–45].

Багато експериментальних психологів сходяться на думці, що основна функція мозку – це використовувати збережену інформацію для уяви, стимуляцій та передбачення ймовірних подій майбутнього, тобто створювати епізодичні думки про майбутнє (Schacter, Addis, Buckner, 2008; Markman, Klein, Suhr, 2009; Schacter, Addis, Buckner, 2007; Atance, O'Neill, 2001; Schacter, Addis, 2007; Buckner, Carroll, 2007). Епізодична домка про майбутнє (ЕДМ) – це здатність мисленнево пережити подію, яка потенційно може відбутися в майбутньому.

Найважливішою рисою ЕДМ виступає активація однієї або декількох розумових картинок. Тому вважається, що ЕДМ є основним компонентом формування правдивих намірів.

ЕДМ прийнято поділяти на фазу формування (створення особистого майбутнього епізоду) та фазу розробки (опрацювання специфічних деталей майбутнього епізоду). Здатність формувати мисленнєві картинки створює когнітивні сліди ЕДМ, які проявляються у вербальній мові обшукуваного, тому, за даними професора прикладної соціальної психології Портсмутського університету Альдerta Вріжа (Aldert Vrij), презентація точки зору тими, хто обманює, відбувається, як правило, від третьої особи, а реконструкція події за допомогою малювання набагато складніша, ніж її вербальний опис [547, с. 588].

Опис подій від третьої особи відіграє роль механізму дистанціювання, якого дотримуються всі, хто обманює. Оманливі повідомлення про наміри виглядають менш імовірними, проте однаково деталізованими в зіставленні з

правдивими. За спостереженнями А. Вріжа, точність діагностування обману в повідомленнях про наміри складає 70 %.

Як вже зазначалося, оманливі підсудні використовують стратегії протидії допиту, які характеризуються антипатією і навіть відразою. Отже, особа, яка неправдиво відповідає на запитання перед початком і під час обшуку, повинна вигадати якесь прикриття з метою маскуванню справжніх (протиправних) намірів. Надумане прикриття спровокує розумовий процес, який дуже відрізнятиметься від ЕДМ. Формулювання переконливої історії прикриття характеризується передбачуванням питань, які можуть задати, та підготовкою відповідей на них. Але, як справедливо зазначає П. Гранхаг, підготовка відповідей на очікувані запитання не спровокує ЕДМ до такої міри, як правдиві наміри. Основний аргумент на підтримку цього припущення полягає в тому, що відсутні справжні наміри реалізувати дії, описані в історії прикриття, тобто відсутній намір, спрямований на чийсь дії, підкріплений сильним переконанням.

У випадку з неправдивими намірами протиправні дії і переконання спрямовані на реалізацію мети історії прикриття – переконати в обмані і не стосуються самого змісту історії прикриття (описані в історії події не будуть реалізовані) [547, с. 589]. Тобто, відповідь на запитання про планування певних дій розмежовує обманщика і правдолюбця, позаяк відповіді останнього виглядають багатшими, більш деталізованими. Це пояснюється тим, що зловмисник передбачає ймовірні запитання щодо своїх намірів (тому й вигадує історію прикриття), але не передбачає питання щодо планування своїх намірів.

Корисною, на наше переконання, для встановлення правдивості намірів виступає і теорія запланованої поведінки особи (ТЗП), яку розробив доктор психології Массачусетського університету Іцек Айзен (Icek Ajzen). ТЗП ґрунтується на трьох детермінантах наміру:

- 1) ставлення до поведінки (рівень позитивної чи негативної оцінки особою поведінки);

2) суб'єктивна норма (усвідомлений соціальний тиск, спрямований на здійснення чи нездійснення поведінки);

3) усвідомлений контроль поведінки (усвідомлена легкість або складність здійснення певної поведінки, яка включає попередній досвід та очікуваний рівень труднощів і перешкод).

За загальним правилом, чим сприятливіше відношення, суб'єктивна норма та усвідомлений контроль поведінки, тим сильнішим буде намір особи здійснити певну поведінку [464, с. 180–189].

На базовому рівні ТЗП теоретично допускає, що поведінка є функцією віри, переконання щодо певної поведінки. Люди можуть мати багато переконань щодо конкретної поведінки, але застосувати лише невелику їх кількість у конкретний момент. Саме переконання, віра виступають превалюючими детермінантами намірів та дій людини. Їх можна поділити на переконання поведінки, контролю та нормативні переконання.

У разі проведення обшуку суб'єктивна норма та усвідомлений контроль поведінки обшукуваного негативні, хоча ставлення до поведінки залишається позитивним через ризик бути притягнутим до кримінальної відповідальності. За таких умов немає підстав говорити про намір особи здійснити протиправну поведінку – приховати предмети, які стосуються злочину, оскільки негативними залишаються дві детермінанти наміру і дій. Тобто, наміри особи надто ослаблені. У такому випадку доцільно, на нашу думку, зосередити основні зусилля не на фізичному проведенні розшукування під час обшуку, а розпочати розмову з обшукуваним на предмет наявності в приміщенні шуканих предметів, під час якої обов'язково виявляться когнітивні сліди нещирості.

Ст.ст. 237, 238 КПК України регламентують проведення такої слідчої дії як **огляд** місцевості, приміщення, речей, документів та трупа. Огляд – це єдина слідча дія, проведення якої дозволяється до реєстрації кримінального провадження (ч. 3 ст. 214 КПК України), що пов'язане з невідкладністю та необхідністю оперативного вивчення місця та обстановки вчинення злочину,

виявлення слідів та іншої інформації, котра уможливить швидке та якісне розслідування чи розкриття злочину, в т. ч. і «за гарячими слідами».

Місце вчинення злочину – епіцентр інформації, якісне виявлення та аналіз котрої є основним обов'язком слідчого, оперативного працівника, прокурора, спеціаліста, судового експерта тощо. Безумовно, під час огляду правоохоронці застосовують комплекс вольових та інтелектуальних якостей нарівні з психологічними, криміналістичними, хімічними та іншими знаннями. На допомогу приходить спостереження, увага, володіння собою, витримка, терпіння, наполегливість, рішучість, сміливість, критичність та ін.

Систематизація інформації під час огляду – це процес встановлення когнітивних тенденцій, поведінкових рис, мотивації, емоційного стану та соціально-демографічних особливостей невідомого правопорушника, яка ґрунтується на характеристиці та доказах, зібраних на місці злочину [479, с. 5].

Інформація з місця події злочину, крім доказової бази, має надважливе значення для судової психології – на її підставі формується психологічний портрет злочинця. До такого портрета фахівці рекомендують включати: 1) загальну характеристику особистості та переважну мотивацію аналогічних злочинів; 2) індивідуальні ознаки особистості – звички, схильності, навички тощо; 3) вік; 4) район місця проживання; 5) район місця роботи, служби, навчання; 6) часткові характеристики місця ймовірного перебування; 7) рівень освіти та професійної кваліфікації; 8) рід занять; 9) особливості походження (батьківська родина) і особистої історії життя; 10) сімейний стан; 11) наявність дітей; 12) ставлення до окремих видів діяльності (служба в армії, спорт, медицина, робота з людьми тощо); 13) наявність судимості в минулому; 14) наявність психічної чи іншої патології; 15) антропологічні та динамічні характеристики особи (тип зовнішності, статура, пантоміміка тощо). Крім зазначених, можуть бути наведені й інші дані [371, с. 169].

Психологічний портрет не ідентифікує злочинця, а шляхом встановлення поведінкових та особистих характеристик надає змогу визначити тип особи, котра найбільш імовірно скоїла злочин.

Систематизація та підготовка психологічного портрету злочинця вимагають значного обсягу інформації (протоколи огляду, детальні фотографії місця вчинення злочину, показання свідків, висновки експертів тощо). Детальна інформація про стиль життя жертви, її походження, фізичні характеристики також надзвичайно важлива. Крім того, особа, яка здійснює систематизацію та складає такий портрет (психолог), повинна відвідати місце злочину.

У ході проведення огляду місця злочину органи досудового розслідування необхідно зібрати інформацію про ключі до розкриття злочину, такі як спосіб дій злочинця, прояви персонації, зміни обстановки, взяття сувенірів, психологічні виправлення.

Спосіб дій злочинця включає дії та процедури, які він використовує для вчинення злочину, це певна модель поведінки, що з часом може змінюватися через прагнення вдосконалювати свою діяльність. Наприклад, серійні зломщики знаходять чи створюють нові інструменти, використовують технічні засоби для знешкодження сигналізації тощо.

Персонація передбачає поведінку, яка виходить за рамки дій, необхідних для вчинення злочину, тобто є надлишковою. У серійних злочинців це прийнято називати підписом. Це може бути будь-яка річ, яку залишають на місці злочину, або навпаки – забирають, різні написи чи малюнки, певне розміщення жертви, калічення тощо.

Персонація пов'язана з когнітивними процесами правопорушника, цілком сумісна з його психологічною характеристикою і тому надзвичайно інформативна для психолога і слідчого. У багатьох випадках підпис указує на мотивацію злочину, підкреслює психологічні та емоційні потреби злочинця, інколи є проявом психічної патології.

Зміна обстановки злочину здійснюється умисно та переслідує мету направити досудове розслідування на хибний шлях або захистити жертву чи родину жертви від надмірної публічності. Вона здійснюється зловмисником (спроба видати вбивство за природну смерть) або особою, котра виявила жертву чи докази злочину. У разі смерті зміни в обстановку часто вносить близька особа (випадкова смерть від автоеротичної асфікції, вживання наркотичних засобів).

Трофеї та сувеніри беруть найчастіше в тяжких та особливо тяжких злочинах. Трофей, узятий з місця злочину, символізує тріумф зловмисника над жертвою, показник сили, використаної для підкорення жертви. Це може бути фотографія злочину, частина тіла тощо. Сувенір – це значуща річ, яка нагадує правопорушникові про злочин та отримане від нього задоволення (одяг, сережка). Трофеї та сувеніри символізують спробу психологічного контролю над живою жертвою злочину або глузування над рідними покійної жертви.

Часто на місці злочину зловмисник поводить ся так, ніби намагається психологічно виправдати себе у вчиненні злочину. Наприклад, убивця прилаштовує подушку під голову жертви, накриває простиралом, намагаючись таким чином надати жертві натурально-природного вигляду. Або навпаки: злочинець калічить жертву, спотворює її зовнішній вигляд тощо. Таке психологічне виправдання спрямоване на поліпшення самопочуття злочинця щодо злочину.

Пошук зв'язків між кримінальними справами – важлива складова процесу розслідування, спрямована на встановлення злочинів, вчинених одним зловмисником на підставі спільних поведінкових ознак. Пошук зв'язків між кримінальними справами обов'язовий при зґвалтуванні, вбивстві, зломі, підпалі, пограбуванні. Правильні зв'язки сприяють розслідуванню через зменшення числа підозрюваних, неправильні – призводять до помилкових засуджень.

Пов'язувати кримінальні справи можливо трьома способами:

- 1) пошук схожих злочинів без попереднього знання особистості злочинця;
- 2) встановлення злочинів із схожими характеристиками жертви, способу дій злочинця, проявами персонації, змін обстановки, взяття сувенірів, психологічних виправлень;
- 3) пошук злочинів, схожих на ті, виконавець яких установлений.

Сучасна судова психологія з метою вдосконалення систематизації та складання психологічного портрета широко застосовує типологію злочинців – як систему класифікації особи на підставі даних її поведінки. Щонайменше 16 різних типологій використовуються на сучасному етапі. Проте більшість із них достатньо не підкріплена на теоретичному та емпіричному рівні.

Визнання більшості науковців отримала лише психологічна типологія організованого та неорганізованого континууму, розроблена агентом ФБР Джоном Дугласом (John Douglas). «Слід наголосити, що місце злочину рідко виглядає цілком організованим або неорганізованим. Воно швидше знаходиться десь в континуумі між крайнощами впорядкованої, охайної сцени злочину та хаосом» [479, с. 2]. Ця типологія розроблена на підставі аналізу інформації про злочини на сексуальному ґрунті.

Серійний злочинець, як правило, є носієм високого рівня інтелекту, тому вчинені ним злочини вирізняються ретельним плануванням, що має своїм наслідком відсутність будь-яких доказів, слідів злочину. Такий злочинець здійснює вибірковий пошук жертв – за зовнішнім виглядом, родом занять, захоплень тощо, завжди попередньо спілкується з жертвою, психологічно підкорює її. Сама жертва до фізичного початку злочину нічого не підозрює про наміри зловмисника, так само, як і будь-який сторонній свідок. Серійний злочинець веде себе впевнено і послідовно.

Стихійний злочинець характеризується низьким рівнем інтелекту (85–90 IQ), що практично виключає планування злочинних дій, він атакує своїх жертв спонтанно і раптово, а місце такого злочину характеризується наявністю великої кількості доказів, слідів (відбитки пальців, кров тощо).

Йому байдуже, кого кривдити чи вбивати, а його дії характеризується невпевненістю.

Проте обидва типи злочинців можуть вдосконалювати свої навички і дії та схильні повертатися на місце злочину. Тому у випадку невстановлення чи сумнівів у точності встановлення підозрюваного органомі досудового розслідування необхідно, на нашу думку, організувати контроль за місцем вчинення злочину, в т. ч. контроль за «спостерігачами» одразу після прибуття оперативно-слідчої групи.

Важливу роль в узагальненні інформації про злочин відіграє пам'ять працівників органів досудового розслідування. Пам'ять дозволяє одночасно утримувати та обробляти велику кількість інформації, зібраної під час огляду місця події, документів, речей, трупа, дослідження інших доказів у справі. Чим краща пам'ять слідчого, психолога, тим вища точність ідентифікації зловмисника.

Систематизація постійно перебуває під впливом негативних факторів, які суттєво погіршують її якість.

Так, під час оцінки зібраних доказів на діяльність слідчого, психолога справляє вплив невидимий фактор, зумовлений багаторічним досвідом роботи та виробленими завдяки цьому певними уявленнями та стереотипами, який часто наперед формує певний висновок, навіть коли докази стверджують протилежне, що в наукових колах отримав назву – опір віри.

Іншою проблемою в оцінюванні інформації про злочин виступає стверджувальний ухил. Працівники органів досудового розслідування проводять огляд та оцінюють побачене лише в контексті підтвердження попередньо сформованих висновків та очікувань, нехтуючи при цьому інформацією чи доказом, які стверджують протилежне. Стверджувальний ухил «ставить нас у закриту когнітивну систему, в яку проникають лише докази, що підтверджують наші погляди і віру; іншу інформацію ми помічаємо, але швидко відхиляємо як помилкову» [479, с. 3].

Самодогоджувальний ухил також наносить шкоду узагальненню інформації і є вірою особи у власний успіх, але заперечує будь-яку відповідальність за невдачу. Це форма самообману, спрямована на підтримку самооцінки.

Фундаментальна помилка відношення є черговою проблемою в цьому контексті і тенденцією пояснювати поведінку інших осіб на підставі особистісних, а не ситуаційних чи оточуючих факторів, тобто, це віра в те, що люди поведуться у спосіб, притаманний певному типові людей, а не ситуації чи обставинам, у яких вони опинилися. Нехтування інформацією, зібраною за результатами проведення огляду, призводить насамперед до фундаментальної помилки відношення.

Принцип обміну Локарда визначає: «кожен контакт залишає слід». Як би не намагалися зловмисники, але вчинити «ідеальний» злочин неможливо. «Під час контакту двох речей обов'язково відбудеться взаємообмін». Саме цей принцип повинен складати основу огляду в розумінні ст.ст. 237, 238 КПК України. І «як би особа не намагалася стерилізувати місце злочину, все одно щось залишиться. Враховуючи інтенсивність злочину, неможливо злочинцю діяти, не залишаючи жодних слідів своєї присутності». Злочинці щось приносять на місце злочину і щось забирають з собою. «Фізичний доказ не може бути помилковим чи цілком відсутнім або давати неправдиві свідчення. Лише людська нездатність знайти доказ, вивчити та зрозуміти може послабити його цінність» [510, с. 2].

З метою перевірки й уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий суддя має право провести **слідчий експеримент** шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної дії, проведення необхідних дослідів чи випробувань (ч. 1 ст. 240 КПК України).

Слідчий експеримент є похідною слідчою дією, оскільки покликаний перевірити вже отримані докази, він ґрунтується на результатах огляду, лабораторних досліджень та інших незалежних джерелах інформації.

Місце злочину, сліди та інша інформація про злочин не здатні залишатися недоторканими чи статичними, це не заморожений відрізок часу, а динамічне місце, котре піддається змінам. Чим більший відрізок часу між злочином і слідчим експериментом, тим більші зміни відбуваються. Тому в умовах суперечливості доказів надважливим постає питання заново відтворити злочин, перевірити певні властивості й динаміку розвитку подій.

Розкидані на місцевості чи об'єкті докази є миттєвою фотографією вчиненого злочину, кульмінацією серії подій, які відбулися впродовж певного часу. Але така фотографія не розпочинається з приходом злочинця на місце злочину і не завершується з його зникненням, вона включає інформацію, яка вже була там раніше, та зміни оточення й доказів, які відбулися між злочином та проведенням слідчого експерименту. Тобто слідчий експеримент – це відтворення найбільш імовірної послідовності подій.

Кожен слідчий пригадує минулі слідчі експерименти, готуючись до проведення наступних. Цей процес включає когнітивні та емоційні складові.

Основна мета слідчого експерименту полягає у створенні можливості спостерігати в реальному контрольованому часі за обстановкою, обставинами, діями, які супроводжували злочин, провести наукові дослідження фізичних доказів, за результатами чого шляхом використання законів логіки висунути версії щодо початку та перебігу злочинного діяння.

Для реалізації такої мети слідчий повинен активно застосовувати закони логіки, спостережливість, власний попередній досвід. Зокрема, повністю задіюються індукція і дедукція, аналіз статистичних даних, зразків, інших фізичних доказів, інформації з місця злочину. Слідчий експеримент є комплексною дією, яка шляхом інкорпорації різноманітної інформації створює нову реальність.

Проведення слідчого експерименту доцільно поділити на окремі етапи, зокрема:

1) збирання інформації (вся інформація з місця злочину, показання потерпілого, свідків, дані про стан доказів, зразків, враження і стан жертви ретельно переглядаються, систематизуються і вивчаються);

2) припущення (можливе припущення щодо події злочину);

3) формулювання гіпотези (подальше збирання інформації про фізичні докази, інтерпретація плям крові, слідів пострілу, відбитків пальців та інших слідів злочину);

4) тестування або власне слідчий експеримент (якщо гіпотеза сформована, її необхідно протестувати на предмет підтвердження або спростування; цей етап включає порівняння зразків, зібраних на місці злочину, з відомими стандартами, з хімічними та іншими аналізами, проведення інших дій);

5) формулювання теорії (пошук додаткової інформації про стан потерпілого і підозрюваного, діяльність інших учасників, точність показань свідків та іншої інформації про подію злочину) [449, с. 2].

Існує багато типів слідчих експериментів залежно від природи злочину, постановлених питань, особливостей подій, що мали місце, та обсягу експерименту. Розрізняють п'ять основних типів:

1) специфічний тип відтворення інциденту (вбивство, підпал, зґвалтування);

2) специфічний тип відтворення події (визначення послідовності, напрямку, позиції, взаємозв'язків);

3) ступінь обсягу експерименту (повне, часткове відтворення події, окремого епізоду);

4) дослідження фізичних доказів (зразків, слідів);

5) відтворення із специфічною метою (складання психологічного портрета зловмисника, визначення психологічних мотивів, визначення типу місця вчинення злочину) [441, с. 2].

У досліджуваному контексті інтерес становить останній тип слідчого експерименту, безпосередньо пов'язаний із психологічними знаннями.

Психологічну оцінку дій особи можна здійснити під час проведення слідчого експерименту, враховуючи висновки психологів про залежність поведінки від особи та ситуації.

З соціально-екологічної точки зору злочин – це взаємодія особи і навколишнього середовища. Тобто, особа зможе вчинити злочин лише за умови наявності стимулів навколишнього середовища, які відіграють роль підбурювачів (наприклад, злодії вибірково підходять до об'єктів, які мають бажання обікрасти).

Лише за результатами слідчого експерименту можна встановити функціональну складову кожного учасника злочину, готовність і можливість потерпілого чинити опір, джерело та механізми нанесення травмуючих дій, дії свідків, причини перешкоджання чи неперешкоджання ними злочину, ненадання допомоги і, основне, – сприйняти злочин наживо.

Проте під час проведення слідчого експерименту слід враховувати і присутність рольової складової в діях кожного учасника та очевидця – тобто всі намагатимуться виглядати краще, ніж було насправді: потерпілий постане ще більш скривдженим та знедоленим, очевидці – особами, які зробили все можливе й посильне для відвернення злочину чи зменшення його негативних наслідків, підозрюваний чи обвинувачений – жертвою обставини чи провокації самого потерпілого тощо. Зловмисник у переважній більшості буде малослівним, тому на відеозаписах слідчих експериментів загалом чути голос слідчого. У такому випадку судді важливо не піддаватися ілюзіям та рольовій грі учасників експерименту, а оцінювати інформацію в її сукупності, зважаючи при цьому на проксимальні фактори, що впливають на злочинну поведінку.

Соціальне сприяння – як черговий прихований фактор кримінальної поведінки – полягає в тому, що дії особи підсилюються збуджуючим впливом, спровокованим присутністю інших людей. Воно має місце у злочинах, вчинених групою осіб чи однією особою в умовах схвалення присутніми. У цьому контексті корисними є дослідження науковців

університету штату Огайо Біба Латане (Bibb Latane) і Стіва Ніді (Steve Nida) про те, що на готовність очевидця втрутитися у скоюваний злочин впливає неоднозначність ситуації та ступінь схожості з ним жертви. Крім того, чинником впливу виступає й число спостерігачів: люди менш схильні допомогти у надзвичайній ситуації, коли присутні інші очевидці. Цей феномен відомий як «ефект спостерігача», пояснити його можна тим, що присутність інших людей знижує рівень відповідальності конкретної особи [482, с. 248-250].

Подеколи поштовхом до вчинення злочину є фрустраційно-агресивні гіпотези, тобто фрустрація як стан, що блокує досягнення мети особою, може стати причиною агресивної поведінки під час раптової зустрічі потенційної жертви.

Вплив ситуаційних факторів важко відтворити на слідчому експерименті, але нехтування ними призведе до помилкового встановлення форми вини, а особливо мотиву злочину. Наприклад, церковна атмосфера створює перешкоди для злочинної поведінки, виховує антипатію до неї. У свою чергу, обстановка дешевого пабу на окраїні міста лише підсилює агресію.

У ході проведення слідчого експерименту у свідомості учасників виникають асоціативні зв'язки, внаслідок чого вони можуть згадати нові деталі, подробиці тих чи інших епізодів, місцезнаходження підозрюваного і потерпілого, механізм нанесення ушкоджень тощо. На місці злочину часто проявляється неспроможність показань того чи іншого учасника. Саме тому слідчий експеримент був і залишається унікальною слідчою дією, котра гармонійно доповнює процесуальний арсенал органу досудового розслідування.

Ч. 1 ст. 241 КПК України надає слідчому судді та прокуророві право **освідувати** підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет. Психологічна складова такої слідчої дії надзвичайно напружена, оскільки

пов'язана з порушенням особистої зони особи (вторгнення у простір, менший за 0,5 м). Окрім того, для освідуваної особи подібна поведінка правоохоронця є аномальною, що підтверджується наявністю таких її ознак:

1) порушення норм – соціальних правил, які визначають правильну і неправильну поведінку. Споглядання чи оголення людини виходить за межі загальноприйнятих норм поведінки; норми знаходяться під впливом культури, тому характеризуються змінністю (наприклад, споглядання жінки-мусульманки може викликати кровну образу її близьких);

2) статистична рідкість – мала репрезентативність упродовж конкретного періоду часу (в житті переважна більшість середньостатистичних громадян ніколи не стикається з освідуванням чи кримінальним провадженням узагалі);

3) особистий дискомфорт – переживання стресу внаслідок певних подразників, зокрема, дій слідчого.

Отже, на нашу думку, під час проведення освідування має місце конфліктна ситуація, для вирішення якої необхідно аналізувати прагнення сторін, стратегії і тактики їх поведінки та їх сприйняття конфліктної ситуації. Мотиви конфлікту в освідуванні різні у кожної зі сторін: у слідчого – це бажання отримати нові докази, в освідуваного – відсутність бажання надати такі докази тощо. Тобто детонатором конфлікту є потреби кожної зі сторін.

Поведінка конфліктуючих сторін освідування є діями, що спрямовані на досягнення різних цілей, як правило, протилежних. Цими діями реалізуються приховані процеси в розумовій, емоційній та вольовій сферах опонентів. Дії опонентів взаємообумовлені, тобто мають характер взаємодії.

Образ конфліктної ситуації існує у психіці кожного її учасника. Він містить уявлення про самих себе (свої цілі, мотиви), сторону опонента (її цілі, мотиви), кожного учасника про те, як інший сприймає його, про середовище, в якому складаються конкретні стосунки [72, с. 32].

Безумовно, психологічна позиція слідчого під час освідування набагато сильніша, оскільки сама слідча дія проводиться на «його території», за правилами, спрямованими на досягнення цілей його діяльності.

Важливим засобом зниження конфліктності під час освідування є встановлення психологічного контакту, який зніме напруженість та негативні установки освідуваного. Для успішного встановлення якісного психологічного контакту слідчому необхідно отримати характеризуючі дані на особу освідуваного, які можна почерпнути внаслідок проведення досудового розслідування – з протоколів слідчих дій, характеристик з роботи та місця проживання. У разі наявності передумов до негативної реакції особи на пропозицію пройти освідування доцільно залучати до проведення такої слідчої дії експерта-психолога, тим більше, що така можливість безпосередньо передбачена ч. 2 ст. 241 КПК України.

Експерт – особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження. Ст.ст. 242–245 КПК України визначають процесуальний порядок проведення експертизи. Зокрема, ч. 2 ст. 242 КПК визначає випадки обов'язкового проведення експертизи, серед яких п. 3 передбачає з'ясування питання щодо осудності особи, а інші – встановлення причин смерті, фізичного стану та віку особи. В інших випадках експертиза проводиться за зверненням сторони кримінального провадження або дорученням судді чи суду. Тобто, на розгляд сторін і суду віддано питання оцінки надійності і спроможності показань свідків та інших учасників процесу. Але, як вже йшлося вище, психічно здорові люди в нормальних умовах сприймають інформацію у спосіб, що не можна назвати досконалим, а отриману інформацію – точною і надійною. Тому для зняття всіх сумнівів щодо об'єктивності і обґрунтованості своїх рішень суддям доцільно залучати експертів для оцінювання показань.

Хоча в Україні залучення експертів-психологів – явище рідкісне, проте у США, Великобританії, Канаді, Німеччині, Австралії, Нідерландах, Іспанії,

Новій Зеландії, Ізраїлі, Італії, Швеції, Данії, Франції їх залучають за першої нагоди. Найчастіше від них очікують оцінювання наступних позицій:

- стрес (високий рівень стресу погіршує точність показань свідків);
- фокусування на зброї (присутність зброї погіршує здатність свідків точно ідентифікувати обличчя зловмисника);
- впізнання (використання для впізнання однієї особи замість групи осіб збільшує ризик помилкового впізнання);
- справедлива побудова шеренги для впізнання (чим більше осіб у шерензі схожі на підозрюваного, тим вищою є ймовірність точного впізнання);
- інструктаж щодо впізнання (інструкції міліції можуть впливати на якість впізнання);
- час спостерігання (чим менше часу свідок спостерігає за подією, тим гірше він запам'ятовує її);
- крива забування (рівень втрати пам'яті про подію найвищий одразу після події, і з часом він спадає);
- впевненість у точності (впевненість свідка не відповідає точності його показань);
- інформація постфактум (показання свідка про подію відображають не тільки побачене ним особисто, але й інформацію, отриману після злочину);
- сприйняття кольору (показання щодо сприйняття кольору під монотонним світлом, вуличним освітленням надзвичайно ненадійне);
- побудова запитань (на показання свідка про подію впливає структура запитань, на які той відповідає);
- підсвідоме перенесення (свідки часто впізнають як злочинця особу, яку вони бачили в іншій ситуації або контексті);
- треновані спостерігачі (впізнання міліціонерами або іншими тренованими спостерігачами настільки ж точні, як і впізнання пересічних громадян);
- гіпноз і точність (гіпноз підвищує точність пам'яті свідка);

- гіпнотична сугестивність (гіпноз підвищує навіюваність навідних і ненавідних запитань);
- відношення й очікування (на сприйняття свідком події та її запам'ятовування впливає його ставлення до події та її фігурантів);
- насильницька подія (свідкам важче запам'ятовувати насильницьку, ніж ненасильницьку подію);
- міжрасова упередженість (впізнання свідками представників своєї раси точніше, ніж представників чужої раси);
- податливість упевненості (на впевненість свідка можуть впливати фактори, що не пов'язані з точністю впізнання);
- алкогольна інтоксикація (погіршує пізнішу здатність свідка згадати людей і події);
- фотообумовлена упередженість (пред'явлення фото підозрюваного свідкові збільшує ймовірність того, що такий свідок вибере саме його з шеренги);
- довготермінова репресія (пережиті психологічні травми можуть бути репресовані, а згодом дати рецидив);
- помилкові спогади дитинства (пам'ять людей про власне дитинство дуже часто помилкова або ж викривлена певним чином);
- здатність відрізнити (чи можливо надійно відрізнити правдиву пам'ять від помилкової);
- точність дитячих показань (показання дітей у якості свідків менш точні, ніж дорослих);
- дитяча сугестивність (діти більш вразливі до навіювання, тиску та інших соціальних впливів);
- описання шеренги для впізнання (чим більше членів шеренги для впізнання схожі на описування свідком злочинця, тим точнішим буде впізнання злочинця);

- формат презентації (свідки більш схильні помилково впізнати особу злочинця, спостерігаючи шеренгу осіб одночасно та роблячи порівняльні судження; доцільніше представляти осіб для впізнання по черзі);

- свідки похилого віку (старші свідки менш точні у своїх показаннях, ніж молодші);

- швидкість впізнання (чим швидше свідок впізнає особу злочинця в шерензі, тим точнішим є таке впізнання) [501, с. 405-407].

Ключовим питанням для судді є також встановлення достатньої надійності показань експерта. КПК України та судова практика, зокрема Постанова пленуму Верховного суду України «Про судову експертизу у кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8, не дають чіткої відповіді на запитання щодо надійності показань експертів і вказують суддям на те, що такі докази необхідно оцінювати за загальними правилами оцінки доказів (ст. 94 КПК України).

Окрім того, нормативна база та судова практика орієнтують суди на необхідність призначення психіатричної експертизи у разі наявності сумнівів щодо осудності особи чи здатності потерпілого, свідка, цивільного позивача чи відповідача у кримінальних справах правильно сприймати події, адекватно на них реагувати та достовірно відтворювати їх у своїх показаннях (п. 6 ч. 14 Постанови). Тобто, сама можливість призначення експертизи прив'язана до суб'єктивного фактора – осудності та здатності особи сприймати та відтворювати інформацію. Але яким чином суддя та інші учасники процесу без спеціальної психологічної підготовки зможуть виявити відхилення від стану осудності та нормальної «здатності особи сприймати та відтворювати інформацію», якщо відсутні очевидні її прояви? Крім того, поза межами такого підходу залишився цілий пласт факторів – ілюзії сприйняття, обмани пам'яті, під впливом яких абсолютно осудна та адекватна особа надаватиме викривлені або помилкові показання без будь-яких сумнівів в її осудності чи здатності адекватно сприймати та відтворювати інформацію.

Така особа буде абсолютно впевнена у точності своїх показань і переконає в цьому інших, у т. ч. і суддю.

На нашу думку, застосування ст. 94 КПК України до оцінки висновків та показань експерта є недостатнім засобом, оскільки не враховує унікальність такої слідчої дії, зумовлену особливістю застосовуваних наукових знань. На жаль, вітчизняна судова практика не виробила чіткої правової позиції щодо оцінки таких доказів. Проте у США цю проблему вирішено ще в 1923 р., коли у справі Фрай проти Сполучених Штатів (*Frye v. United States*, 293 F. 1013, D.C. Cir 1923) суддя Ван Орсел (Van Orsdel) сформулював чітку позицію: «Важко визначити, коли саме науковий принцип або відкриття переходить кордон між доказом та експериментом. Десь у сутінках цієї зони необхідно розпізнати доказову силу принципу. Коли суди визнають як доказ показання експерта, зроблені на підставі визнаного наукового принципу або відкриття, то такий принцип або відкриття мають бути самодостатніми та отримати загальне визнання у певній галузі, до якої належать». Суд встановив, що використання поліграфу не отримало в певному науковому середовищі визнання, достатнього для того, щоб визнаватися надійним та використовуватися як доказ у суді. Така правова позиція отримала назву «стандарт Фрая» і широко застосовується в судовій практиці США [489, с. 1].

Враховуючи вищенаведене, судам доцільно, на нашу думку, кожен науковий підхід, відкриття, принцип (методологію), використовувану експертом у кримінальному провадженні, перевіряти на предмет її визнання та підтримки в конкретному науковому середовищі, і на цій підставі робити висновки щодо надійності та допустимості такого доказу. Цей підхід можна реалізувати шляхом направлення судових доручень у профільні науково-дослідні установи.

4.2. Психологічні особливості комунікативних слідчих (розшукових) дій

Допит – єдина комунікативна слідча (розшукова) дія, під час якої в процесі діалогу шляхом спілкування отримуються та перевіряються докази в конкретному кримінальному провадженні. Процесуальний порядок проведення допиту регламентований та структурований ст.ст. 224-227 КПК України. Проте без урахування психологічних особливостей кожен допит приречений на невдачу.

На початку допиту слідчий повинен встановити психічний стан допитуваного, темперамент та інші психологічні особливості з метою визначення способів та меж взаємодії. На другому етапі допиту необхідно встановити психологічний контакт, котрий є результатом взаємодії різних за своїми особливостями осіб. Один із засновників теорії спілкування Дейл Карнегі запропонував способи безконфліктного та успішного спілкування, проте під час допиту їх неможливо застосувати безпосередньо, а лише шляхом інтерпретації у взаємозв'язку з конкретною ситуацією. Раціональним, на нашу думку, є підхід В. Г Лукашевича, котрий пропонує наступні правила встановлення психологічного контакту під час допиту:

- створення належної обстановки допиту;
- відсутність сторонніх осіб;
- коректна поведінка слідчого як представника держави, який виконує важливі громадські функції;
- демонстрація доброзичливості, неупередженого ставлення до допитуваного, які породжують інтерес до слідчого як партнера по спілкуванню;
- демонстрація уміння вислухати до кінця, не підвищувати тон;
- проведення попередньої бесіди на віддалену тему;
- звернення до логічного мислення;
- роз'яснення цілей і завдань допиту;

- створення обстановки, яка породжує інтерес до допиту [233, с. 2].

Після встановлення психологічного контакту слідчому доцільно переходити до наступного етапу – безпосередньо допиту як форми комунікації та способу отримання інформації про злочин. На цьому етапі необхідно планомірно та логічно ставити запитання, а отримані відповіді зіставляти з наявною інформацією з метою виявлення та усунення прогалин слідства.

Від майстерності проведення допиту безпосередньо залежить його результат. Це підтверджують і дослідження наукового співробітника служби аналізу поведінки поліції Квебека Мішеля Сент Іва (Michel St.-Yves), що 25 % відсотків засуджених змінили свою початкову позицію під час допиту. 46 % з них спочатку мали намір зізнатися, але згодом передумали. 43,5 % осіб, котрі зізналися у злочинах, сказали, що готові були зробити це на самому початку допиту, а 31,5 % заперечили таку готовність [472, с. 3].

На сучасному етапі розвитку судової психології розрізняють два основних методи допиту: інформаційно-пошуковий та обвинувальний.

Інформаційно-пошуковий метод типовий для Великої Британії. У 1984 р. через велику кількість фальшивих зізнань у тяжких злочинах Великобританія прийняла Закон про докази (Police and Criminal Evidence Act), який заборонив використання психологічно-маніпулятивних технік та зобов'язав поліцію записувати всі допити на носії інформації. У 1993 р. Королівська комісія з кримінальної юстиції вдосконалила методи допиту, зобов'язавши британських слідчих фокусувати основну увагу на встановленні взаємозв'язків під час допиту, пояснюючи суть обвинувачення та серйозність злочину, наголошуючи на важливості говорити правду та даючи можливість підозрюваному самому розповісти свою версію подій. Підозрюваним дозволяється пояснити ситуацію без перебивання, а слідчі повинні їх уважно вислухати. Цей метод допиту ставить за мету збирання фактів, а не отримання зізнання; також слідчим заборонено використовувати обман (удавана наявність беззаперечних доказів вини підозрюваного тощо).

Такий метод базується на компонентах когнітивного інтерв'ю – техніки відновлення емоцій, деталей, послідовності подій, які особа безпосередньо сприймала. Когнітивне інтерв'ю є предметом інтересу в досліджуваному нами контексті і тандемом психології та соціології, який отримав своє вираження у термінах «когнітивне» й «комунікація» (як соціальна взаємодія).

Допитувана особа – свідок, потерпілий чи підозрюваний – є центральним персонажем когнітивного інтерв'ю, бо лише вона володіє необхідною для слідчого інформацією. Саме тому когнітивне інтерв'ю розгортається навколо знання і пам'яті допитуваного, який повинен відігравати активну роль та здійснити складну мисленнєву діяльність.

Вимога до когнітивного інтерв'ю – провести його без постановки запитань [515, с. 5]. Запитання тривожать і відволікають допитуваного, а унікальну інформацію неможливо здобути шляхом постановки запитань.

Крім того, на шляху до відновлення інформації стоять суттєві бар'єри, зокрема:

- мотиваційні (несхильність до співпраці, ворожість; долається шляхом встановлення зв'язку та налагодження співпраці, створення сприятливої та незагрозливої атмосфери);
- емоційні (неприємна інформація, яку необхідно згадувати і заново переживати; долається налагодженням зв'язку та співпраці);
- когнітивні (допитуваний «не знає правил гри», не розуміє своєї ролі – генерувати інформацію; долається роз'ясненням його ролі як необхідності – відновлювати інформацію без постановки запитань).

Когнітивне інтерв'ю прийнято структурувати на певні етапи. Зокрема, першим етапом називають привітання та персоналізацію інтерв'ю, встановлення зв'язків [517, с. 7]. Від якості проведення цього етапу залежить подальший розвиток інтерв'ю. Перед початком такого спілкування необхідно встановити довіру та закласти основи для успішної комунікації. Слідчий є чужинцем для допитуваного, через що останній почувається некомфортно. Для зменшення напруги та невпевненості слідчому доцільно

відрекомендуватися, назвавши своє ім'я та посаду, а також звернутися до допитуваного по імені. Саме таке привітання є ефективним засобом встановлення зв'язку та нейтралізатором владної різниці між учасниками. Отримання необхідної інформації є надзвичайно складним процесом, тому слідчому необхідно ставитися до допитуваного як до унікального учасника допиту та інтегральної частини розслідування.

Цей етап ускладнюється попередніми негативними установками допитуваного стосовно міліції, сформованими під впливом негативної інформації про її методи роботи.

Прямий вплив на якість проведення інтерв'ю та обсяг отриманої інформації має встановлення зв'язку, і якщо він відсутній – взагалі немає смислу продовжувати.

Другим етапом когнітивного інтерв'ю є пояснення його мети. Надважливо пояснити допитуваному, що від нього очікують, оскільки для більшості людей допит у кримінальному провадженні є невласивою та нетиповою ситуацію, що породжує страх перед невідомим та неочікуваним, який необхідно зняти або зменшити. Пояснення складу злочину є неправильною практикою, оскільки по суті своїй виступає навідним запитанням. Натомість доцільно задати нейтральне запитання на кшталт: «Ви знаєте, чому Ви тут сьогодні?».

Відновлення раніше сприйнятої інформації – надзвичайно складний процес, який вимагає значної концентрації уваги. Тому слідчому необхідно створити сприятливі умови для співпраці. Крім того, допитуваний має відчувати, що володіє необмеженим часом для пошуку в пам'яті якісної та деталізованої інформації.

Допитуваного необхідно інструктувати про необхідність повідомляти все, що він пам'ятає, без будь-якого редагування, навіть якщо деякі деталі, на його думку, неважливі або згадати їх повністю він не спроможний. Інформація про подію осідає в пам'яті особи на різних рівнях – від загального до дуже детального, і саме від допитуваного залежить вибір рівня,

з якого він буде повідомляти про подію, що, у свою чергу обумовлено попереднім досвідом участі в інтерв'ю, запропонованими слідчим правилами комунікації та припущеннями щодо знання слідчого про інцидент. Допоки не попросять протилежне, допитуваний повідомлятиме інформацію з загального рівня.

Роль слідчого в когнітивному інтерв'ю – це роль модератора, який допомагає відтворити максимально можливий обсяг інформації. Враховуючи те, що саме допитуваний був очевидцем події і в лабіринтах його пам'яті зберігається потрібна інформація, то провідну роль у когнітивному інтерв'ю повинен відігравати саме він. Постановка слідчим запитань погіршує точність та загальну якість показань, оскільки містить елемент навіювання, наведення та виступає подразником. Тому слідчому необхідно передати контроль над інтерв'ю допитуваному (у випадку нещирості підозрюваного саме його вільна розповідь надасть ключі до обману).

У повсякденному спілкуванні люди на підсвідомому рівні контролюють обсяги інформації. Наприклад, на запитання «Як справи?» Ви почуєте відповідь «Дякую, добре» без будь-яких деталей, оскільки прохання про будь-яку деталізацію в даному контексті вважатиметься проявом невихованості та неввічливості. Тобто, деталі у повсякденному спілкуванні не вимагаються і можуть бути розціненими як грубість [517, с. 4].

З огляду на викладене, слідчому доцільно сформулювати запитання наступним чином: «Я не був того вечора в під'їзді і не знаю, що там трапилося. Ви – саме та людина, котра володіє потрібною інформацією, тож розкажіть мені все, що пам'ятаєте».

На третьому етапі необхідно ініціювати вільну розповідь, яка починається з мисленнєвого відновлення контексту події. Таке відновлення на 50 % ефективніше, якщо умови сприймання інформації та її відтворення однакові (відвідування місцевості, приміщення, слідчий експеримент) [516, с. 6]. Окрім того, психологічний стан допитуваного в момент відтворення інформації повинен бути максимально наближеним до стану в момент

сприйняття події, оскільки відіграє важливу роль у процесі відтворення інформації. На практиці це можна висловити наступним формулюванням: «Поверніть себе на місце злочину так, ніби Ви щось загубили, і намагаєтесь створити в голові картинку того, де востаннє бачили цю річ. Все, що мені потрібно, – це щоб Ви створили картинку квартири. Згадайте, де Ви знаходилися, як почувалися в той момент, що могли чути, які запахи сприймати. Подумайте про всіх людей та об'єкти, присутні там. Згадайте обстановку в квартирі. Спробуйте створити в голові якісну картинку та розкажіть мені все без будь-яких упущень. Розкажіть мені все, що спаде на думку» [517, с. 9].

Після мисленнєвого відновлення контексту події слідчому необхідно забезпечити безперервну вільну розповідь допитуваного без жодних подразників. Цьому сприяє належна поведінка слідчого, яка ґрунтується на невторгненні в особистий простір допитуваного, виборі зручної пози та орієнтації, спрямуванні уваги на розповідь допитуваного, неперебивання.

Після закінчення допитуваним вільної розповіді розпочинається фаза постановки запитань. Проте будь-яка постановка запитань шкодить точності показань допитуваного. З метою зменшення її негативного впливу доцільно попереджати допитуваного про намір поставити запитання, які розвивають інформацію, надану ним під час вільної розповіді. Водночас необхідно обов'язково звернути увагу допитуваного на право не відповідати на запитання, на які він не знає відповіді або сумнівається в ній.

Найбільш доцільний тип запитань у когнітивному інтерв'ю – відкриті, які дають можливість надати відкриту та необмежену відповідь, схожу на інформацію, яка надається під час вільної розповіді. Такі запитання, як правило, розпочинаються висловами «розкажіть мені...», «опишіть...». Закриті запитання підривають точність показань допитуваного, отже, задавати їх можна у виняткових випадках для з'ясування чітких та конкретних обставин справи. Допускається постановка специфічно закритих

запитань, наприклад, «якого кольору було авто нападників?», «хто саме це сказав?» тощо.

Під час постановки запитань доцільно уникати складних граматичних конструкцій (складні та підрядні речення тощо), а формулювати прості речення. Питання має бути якомога коротшим та простим [517, с. 14].

Категорично забороняється ставити запитання, у змісті котрих міститься відповідь, варіанти відповіді тощо: «можливо, його звали Кирило, Петро чи Павло?». Збірні запитання на кшталт: «Ви бачили його? Він стояв? Був одягнутий в пальто?» не забезпечують максимальної продуктивності згадування, оскільки допитуваний не знає, на яку частину відповідати.

Навідні та обманливі запитання цілком спотворюють точність показань, оскільки за своєю формою та змістом натякають на відповідь, ведуть до бажаної відповіді, передають точку зору слідчого. Різниця між навідними та обманливими запитаннями полягає в уже наявному знанні слідчого та природі очікуваної відповіді: перше наводить на бажану для слідчого відповідь, друге призводить до помилкових показань поза волею слідчого. Наприклад, за умови, що слідчому відомо про зникнення нападників на чорному легковому авто, запитання «вони втекли на чорному авто?» носитиме навідний характер; за умови, коли слідчому взагалі невідомо про марку та колір машини, запитання «вони зникли на червоній Ладі?» буде обманливим.

Допитуваний зберігає інформацію про злочин у певний унікальний спосіб, тому постановка запитань повинна нагадувати структуру його знання про подію, а не базуватися на бажаннях та можливостях слідчого. Після вільної розповіді допитуваного завдання слідчого полягає у визначенні порядку збереження інформації та структуруванні на цій основі запитань.

Важливим елементом когнітивного інтерв'ю виступає активація специфічної картини, яка відбувається шляхом відтворення психологічного та оточуючого контексту. У цьому випадку контекст є специфічним та

належить до певного конкретного моменту злочину, наприклад, нанесення удару зловмисником.

Після того, як допитуваний активував мисленнєву картинку, він готовий розповісти її зміст. На цьому етапі важливо дотримуватися наступних порад:

- розпочати постановку відкритих запитань, які уможливають об'ємну розповідь допитуваного;
- питання необхідно сформулювати чітко і ясно, без жодного натяку на двозначність;
- питання доцільно озвучувати повільно з тією метою, щоб не зашкодити уявлюваній картині допитуваного;
- для відтворення кожної картини слід задавати відкриті запитання і переходити до закритих лише в тому разі, коли відкриті не дали бажаного результату; завжди необхідно уникати навідних запитань.

Обсяг відновленої інформації пропорційний кількості спроб її відновити. Більшість свідків припиняють процес відновлення інформації після першої ж невдалої спроби, хоча спроби необхідно робити максимально можливу кількість разів і при цьому не перейти межу між відновленою інформацією та вигаданою. Проте просте прохання повторити ту ж пошукову стратегію не призведе до результату, доцільніше використовувати такі стратегії комплексно – наприклад, зворотній порядок згадування та зміна особи.

Після закінчення вільної розповіді допитуваним слідчому доцільно попросити розповісти її ще раз, але в різних порядках. Наприклад, з кінця – до початку події, вперед і назад від найкраще запам'ятованого аспекту (що трапилося до приходу злочинця; що мало місце одразу після його зникнення тощо).

Пам'ять допитуваного перебуває під постійним впливом попереднього досвіду, очікувань та використання записів. У ході відновлення інформації про подію під час вільної розповіді допитуваний робить це, як правило, в

реальному часі (тобто в тому порядку, в якому відбувався розвиток події). Відновлення інформації в такий спосіб відбувається відповідно до запису події, який зберігається в пам'яті. Але далеко не вся інформація із запису подій є змістовною та піддається відновленню. Зворотній порядок відновлення сприяє перевірці запису пам'яті, що, у свою чергу, призводить до повідомлення інформації, яка раніше класифікувалася як побічна. Дослідження показують, що свідки, проінструктовані згадати інформацію про злочин у прямому і зворотному порядку відновлювали більше точної інформації, ніж свідки, які відновлювали інформацію двічі у прямому порядку.

Домінує тенденція, згідно з якою люди розповідають про події з власного психологічного погляду. На нашу думку, зміна особи, від якої ведеться розповідь, є черговою ефективною тактикою, спрямованою на поліпшення точності відновлюваної інформації. Допитуваному пропонується розповісти про ту ж подію, але вже з погляду іншого її учасника.

Часто допитувані особи, відновлюючи картину події, неспроможні згадати окремі її деталі – імена, обличчя, голоси, зовнішній вигляд, одяг тощо, які, в свою чергу, можуть мати ключове значення для досягнення об'єктивної істини у справі. Для відновлення таких деталей доцільно застосовувати різноманітні психологічні прийоми. Зокрема, для згадування імені необхідно розпочати з наступного:

- частота, з якою ім'я зустрічається (рідкісне, іншомовне, релігійне тощо);
- довжина імені (кількість складів, наголосів тощо);
- початкова літера імені [517, с. 17].

Відновлення інформації про особу ускладнене загальним уявленням допитуваного про важливість, насамперед, інформації про дії зловмисника, а не його зовнішній вигляд. Крім того, декодування візуальної розумової картини у вербальне повідомлення вимагає значної концентрації та наявності відповідного словникового запасу, який дуже часто відсутній. Тому

згадування такої інформації необхідно розпочати з постановки асоціативних запитань, на кшталт: «та особа, її одяг, голос нагадують Вам когось із кола знайомих чи відомих людей? Якщо так, то чому?».

Важливі для слідства питання, не висвітлені допитуваним, доцільно ставити після закінчення ним розповіді. Проте слід пам'ятати, що такі запитання мають навідний характер, тому відповіді на них складають невелику цінність для слідства через прихований потенціал навіювання. Отже, навідні запитання необхідно негайно доповнювати відкритими.

Після цього слідчому доцільно підсумувати все сказане допитуваним його ж словами. Це черговий раз перевірить точність показань допитуваного та може спровокувати відновлення нової інформації з його боку.

Закінчення когнітивного інтерв'ю повинне супроводжуватися позитивними емоціями допитуваного, для чого необхідно перейти до обговорення нейтральних тем. Окрім того, допитуваному необхідно подякувати за докладені зусилля та співпрацю і обов'язково залишити контакти засобів зв'язку на випадок, якщо він щось додатково згадає.

Завершальним етапом когнітивного інтерв'ю є оцінка, яка складається з оцінки отриманої інформації та оцінки діяльності слідчого (допитувача). Інформацію необхідно оцінити в контексті всього розслідування з метою виявлення його прогалин та визначення подальшого спрямування. Оцінка діяльності допитувача необхідна також для подальшого вдосконалення його вмінь в означеній галузі.

Схожим до когнітивного інтерв'ю є «ґрімейс»-підхід Рея Була (Ray Bull) та Саманти Лі-Харланд (Samantha Leahy-Harland), який рекомендують застосовувати у складних справах. Суть цього підходу полягає в тому, що слідчий за результатами ретельного планування поступово повідомляє допитуваному інформацію, якою володіє [473].

«ґрімейс» можна умовно поділити на певні етапи:

- збирання надійної інформації, доказів задовго до початку інтерв'ю;
- мотивація вільної розповіді допитуваного;

- «ефективна конфронтація» допитуваного шляхом постановки відкритих запитань (вказівка на суперечності в показаннях тощо).

Поступове відкриття наявної у слідчого інформації зменшить когнітивне навантаження на самого слідчого та змусить винного підозрюваного усвідомити той факт, що суперечності в його показаннях поступового викриваються, а інкримінуюча інформація зміцнюється [473, с. 18].

Обвинувальний метод – це «традиційний метод», який асоціюється з американською моделлю допиту та є типовим для України. Його суть полягає у застосуванні різноманітних маніпулятивно-залякувальних тактик («техніки Рейда» у США) тощо. Він несумісний з інформаційно-пошуковим методом через свою обвинувальну сутність. Прихильники цього методу виправдовують його використання тим, що підозрювані майже ніколи випадково не зізнаються у злочинах, а завжди роблять це у відповідь на тиск поліції, зізнання «витаються» внаслідок застосування тривалого психологічного тиску.

Перша фаза такого допиту є фазою інтерв'ю, під час якого слідчий проводить нейтральне опитування з метою визначення, чи справді особа є «належним підозрюваним». Основна частина цієї фази ґрунтується на невербальних поведінкових ключах та аналізі лінгвістичних стилів, котрі прийнято вважати індикаторами обману, які, у свою чергу, визнані науковцями ненадійними [471, с. 215].

Друга фаза обвинувального допиту – система психологічних тактик, спрямованих на досягнення поступливості та кінцевої згоди допитуваного. Вона передбачає:

- ізоляцію допитуваного (особа утримується в невеликій кімнаті, де переживає хвилювання, небезпеку, невпевненість, пов'язану з допитом);
- конфронтацію (вина підозрюваного презюмується, а сам він повідомляється, часто безпідставно, про наявність проти нього беззаперечних

доказів та попереджається про наслідки невизнання ним вини, цим самим запобігаючи можливості особи заперечувати свою причетність до злочину);

- мінімізацію (доброзичливий та співчутливий слідчий намагається завоювати довіру допитуваного, висловлюючи співчуття та виправдання щодо його злочинних дій, натякаючи на більш м'які наслідки у разі зізнання).

Важлива і найбільш дискусійна різниця між інформаційно-пошуковим та обвинувальним методами полягає у допустимості використання під час допиту хитрощів та обману (повідомлення неправди підозрюваному щодо наявних проти нього доказів), які часто призводять до зізнань у злочинах, котрі особи не вчиняли (неправдивих зізнань).

Люди можуть зізнаватися у злочинах, що не вчиняли, під впливом системи факторів, які дослідники факультету психології Коледжу кримінальної юстиції Дженіфер Перілло (Jennifer T. Perillo) та Саул Кассін (Saul M. Kassin) пропонують поділяти на дві групи:

- притаманна особі вразливість, пов'язана з юністю / молодістю, інтелектуальною відсталістю, розумовими хворобами та особистими рисами, які породжують згоду та навіюваність;

- ситуаційний примус, пов'язаний з умовами неволі та допиту, їх надмірною тривалістю, повідомленням фальшивих доказів та використанням прийомів мінімізації, які спонукають до поступливості [522, с. 1].

Повідомлення фальшивого доказу критично підсилює обвинувачення і є основною причиною фальшивих зізнань, хоча його етико-правова природа ще не до кінця вивчена й оцінена. КПК України (ст.ст. 224-227) взагалі не регулює питання психології та методології допиту (внутрішні питання), а лише закріплює обов'язкові організаційні елементи (зовнішні питання). Хоча, як згадувалося, у Великобританії психологічно-маніпулятивні тактики допиту заборонені, а у США їх використання (зокрема, фальшивих доказів) визнано допустимим (справа Фрез'єр проти Купа, *Frazier v. Cupp*, 1969 р.).

Фальшивий доказ призводить до зізнань двома шляхами:

1) як акт соціальної поступливості, згоди, коли допитуваний під явною силою доказу не бачить шляхів уникнення й виходу із ситуації, окрім як зізнатися;

2) як сильна форма дезінформації, що створює спантеличення та змушує людей сумніватися у власних переконаннях і засвоювати навіювану вину, вигадуючи спогади про злочин, який вони не вчиняли.

Фальшивий доказ є різновидом обману, тому його використання у правозастосовній практиці завжди пов'язане з питаннями етико-моральної допустимості. Проте більшість практиків і частина науковців (Джозеф Баклі, Joseph Buckley), юридичний психолог та президент «John E. Reid and Associates» вважають використання хитрощів і брехні важливим засобом досягнення успіху під час допиту [487, с. 9-11].

Повідомлення фальшивого, неіснуючого доказу є звичною практикою правоохоронних органів у всіх системах права. У США та Канаді 92 % детективів використовують фальшиві докази під час допитів.

Р. Лео запропонував наступну класифікацію таких доказів:

1) встановлені фальшиві показання (твердження про наявність свідка чи відеодоказу);

2) наукові фальшиві докази (нібито наявність висновків експертиз ДНК, співпадіння різних фізіологічних виділень, відбитків пальців тощо);

3) поведінкові фальшиві докази (повідомлення допитуваному, що його поведінка підтверджує його вину) [508].

Використання фальшивих доказів в Україні не заборонене, але, як уже йшлося, вони періодично призводять до фальшивих зізнань та відповідно – помилкових засуджень. Тому важливим для судді та присяжного залишається проблема виявлення застосування фальшивих доказів під час допитів. Ми пропонуємо зобов'язати допитувача окремим документом інформувати суддю про факт використання фальшивого доказу. Такий підхід підтверджується дослідженнями К. Форест (Krista D. Forrest, професор психології університету Небраски) та У. Дугласа Вуді (William Douglass

Woody, професор психологічних наук університету Північного Колорадо), які зводяться до наступного: присяжні, читаючи протоколи допитів, у яких містилася інформація про повідомлення фальшивого доказу, класифікували такі допити як більш примусові та обманливі у зіставленні з тими присяжними, котрі не знали про використання фальшивих доказів. Виявилася незначна тенденція про менше бажання присяжних засудити підсудного, класифікацію його вини як меншої за умови, що присяжні повідомлені про застосування під час допиту фальшивого доказу. Крім цього, присяжні за таких умов присуджують менші розміри покарання [487, с. 12].

Судді та присяжні можуть не знати нічого або багато про допити на досудовому розслідуванні, а просто дотримуватися віри в те, що люди не зізнаються у злочинах без вини, душевної хвороби, проблем зі сприйняттям або роблять це під тортурами. Віру в цей міф дослідники пояснюють наступним: хоча частина присяжних і розуміє ступінь, до якого допит є маніпулятивною формою переконання, проте більшість погоджується, що знає менше, ніж потрібно, під час оцінки допиту і зізнання. Крім того, пересічному громадянину важко повірити в те, підозрюваний піде проти власного інтересу та зізнається в тому, чого не вчиняв. І, насамкінець, та частина присяжних, котра впевнена, що люди фальшиво не зізнаються, переконає в цьому і решту своїх колег [487, с. 16].

Варто звернути увагу на відмінності залежно від виду фальшивого доказу. Наукові фальшиві докази та фальшиві показання присяжні класифікують як менш обманливі у зіставленні з поведінковими фальшивими доказами. Тому під час використання техніки допиту з застосуванням поведінкових фальшивих доказів присяжні присуджували тяжчі покарання.

Допит експерта-психолога в суді з цієї проблематики також впливає на присяжних. Присяжні, котрі чули показання експерта, менше засуджували підсудного, вважали його не настільки винним, класифікували сам допит як більш обманливий та примусовий.

Поряд із фальшивими доказами на практиці активно використовується блеф – як удавана наявність доказу, який викриває допитуваного (твердження про те, що злочин бачили свідки і їх обов’язково допитають; знахідка на місці злочину зразків крові, волосся чи інших фізіологічних доказів, які в подальшому відішлють у лабораторію на експертизу, тощо).

Блеф сприяє результатів допиту шляхом формування певної загрози викриття для реального злочинця, заохочуючи співпрацю та зізнання. У свою чергу невинним допитуваним немає підстав боятися удаваного доказу, прикритого блефом.

Домінує гіпотеза про те, що блеф підсилює обвинувачення не критично, що повинно запобігати зізнанням невинних допитуваних у злочинах. Проте С. Кассін сформулював гіпотезу, відповідно до якої для невинуватого допитуваного загроза удаваного доказу, замаскованого під блеф, постає як обіцянка, шанс на подальше звільнення, цим самим полегшуючи шлях до зізнання [501].

Професор юридичної психології Стокгольмського університету Свен Крістіансон (Sven Å Christianson) та старший лектор психології університету Крістіанштаду Ульф Холмберг (Ulf Holmberg) за результатами власних досліджень дійшли висновку (на прикладі злочинів на сексуальному ґрунті), що підозрювані більш схильні зізнаватися у злочинах, коли відчують до себе людське ставлення слідчого, і менш схильні у випадку застосування зверхньої та агресивної тактики допиту. Тобто, на результат допиту впливає наявність співпереживання, людяності та неупередженого підходу. Автори вважають, що причина цього криється у відчутті злочинцем більшого рівня комфорту під час розповіді про деталі злочину, якщо слідчий продемонструє йому повагу та не накладатиме соціального клейма, пов’язаного зі злочином. Критичний фактор впливу на отримання зізнання, у разі винуватості допитуваного, полягає в тактиці, яку слідчий спроможний використати для формування образу вчиненого злочину, який кардинально різниться від

загальноприйнятої в суспільстві та очікуваної реакції, що є, як правило, надзвичайно негативною та засуджувальною [503, с. 435-441].

У цьому контексті цікавими видаються наукові дослідження Дж. Алісона (Alison L. J.) та А. Фурнхема (Furnham A.) щодо ставлення поліцейських, засуджених та пересічних громадян до злочину, покарання та упередженості присяжних. Зокрема, науковці з'ясували, що засуджені особи ставляться до злочинців як жертв обставин. На їх думку, злочинці не підлягають моральному осудові через превалюючі соціальні умови, які виступають джерелом девіантності. У свою чергу, поліцейські розглядають злочинну поведінку як індивідуальну рису, коли зловмисник здійснює умисний та спланований вибір скоїти злочин.

Дж. Алісон та А. Фурнхем пояснили свої спостереження наступним: коли допитуваний вважає, що слідчий поділяє такі ж або схожі погляди на злочин і коли цей слідчий сприймається таким, що докладає максимум зусиль для встановлення причин вчиненого злочину, тоді допитуваний менш схвильований через можливість бути судимим та більш готовий давати правдиві та об'єктивні відповіді. Отже, ефективність допиту залежить від якості соціального обміну, коли розкриття допитуваним деталей злочину впливає із взаємності та соціального обміну і співпраці [465, с. 35-40].

Соціальна співпраця виступає фундаментальною передумовою успішної соціальної адаптації. Таким чином, гуманність, співчуття самопрезентації слідчого, бажання вислухати спровокує потужну мотивацію допитуваного відповісти взаємністю і надати правдиві показання.

Проте неправильно підібраний метод і тактика допиту можуть призвести до «психологічного опору» допитуваного, подолати який набагато важче, ніж отримати зізнання.

Теорія психологічного опору визначає певний опір як відразливо-емоційну реакцію у відповідь на правила і обмеження, що посягають на свободу і автономність. Ця реакція особливо властива тоді, коли особі нав'язують певну думку або поведінку [524, с. 2].

Уявно сприйняте обмеження свободи збуджує емоційний стан, який, у свою чергу, провокує поведінку, спрямовану на відновлення автономії. Опір збуджує в людині думку, протилежну до тієї, яку намагалися здобути, застосовуючи заохочення, примус чи залякування, або відіграє роль бумеранга (бажання зробити саме те, що заборонено). Як наслідок, опір підсилює протидію переконанню.

Психологічний опір має місце у випадку обмеження вільної поведінки, під якою розуміється будь-яка дія або вибір, яку особа може зробити зараз чи в майбутньому. Посягання на вільну поведінку, яку особа вважає особливо цінною в зіставленні з іншою, значно збільшує опір.

«Ввімкнення» психологічного опору провокують певні лінгвістичні «маяки», такі як категоричний тон, мова з елементами контролю, наказовості тощо, що в повному обсязі представлені в обвинувальному методі допиту. На нашу думку, найбільш дієвий перелік найпоширеніших лінгвістичних збудників психологічного опору сформулював професор Міхаель Стефенсон (Michael Stephenson) з колегами. До цих збудників вони, зокрема, віднесли:

- імперативи «мусиш», «необхідно»;
- твердження «не можна заперечити, що...», «це питання надзвичайно серйозне»;
- висміювання інших перспектив – «будь-яка розсудлива людина погодиться з тим, що...»;
- будь-які погрозливі попередження [524, с. 5].

У свою чергу до лінгвістичних «маяків», найменш схильних спровокувати психологічний опір, віднесено:

- ілюзію вибору (наприклад, «у Вас є шанс», «ми залишаємо вибір за Вами»);
- кваліфіковане твердження («існують певні докази того...», «це питання цілком серйозне»);
- неупереджену об'єктивну інформацію;
- уникнення наказового чи глузливого тону.

Крім лінгвістичних «маяків», психологічний опір можуть спровокувати й інші чинники, серед яких доцільно зупинитися на фізичних характеристиках оточення, оскільки вони присутні під час допиту.

Якщо особа відчуває, що її особистий простір обмежений, вона демонструватиме прояви опору, що дасть про себе знати у виборі чогось незнайомого чи різноманітного як спробі передати мотив демонстрування власної незалежності. У досліджуваному контексті це має важливе значення, позаяк допит проводиться, як правило, в кабінеті слідчого, тобто на його території, що вже само по собі може спровокувати психологічний опір допитуваного, який унеможливить досягнення мети [524, с. 6].

В середині 90-х років XX ст. учені почали робити перші спроби виміряти рівень психологічного опору, як наслідок – запроновано декілька відповідних методик. У нашому дослідженні ми зупинимося на методиці професора факультету психології університету Західного Сіднея С. Хонга (Hong S.M.), що отримала назву Шкала психологічного опору Хонга (Hon's Psychological Reactance Scale), та видається нам найбільш придатною для практичного застосування [500].

Особі пропонується висловити своє ставлення до наступних тверджень за допомогою цифр: від 1 – цілком не погоджуюся, до 5 – цілком погоджуюся.

1. Обмеження викликають у мені почуття опору.
2. Суперечити іншим відіграє роль стимулятора для мене.
3. Коли щось заборонено, я, зазвичай думаю: «Це саме те, що я збираюся зробити».
4. Думка про залежність від інших дратує мене.
5. Я розцінюю поради інших як втручання.
6. Я засмучуюся, коли не можу приймати вільні й незалежні рішення.
7. Мене дратує, коли хтось вказує на очевидні для мене речі.
8. Я стаю злим, коли моя свобода вибору обмежена.

9. Поради і рекомендації спонукають мене зробити якраз протилежне.

10. Я задоволений, коли вчиняю на власний розсуд.

11. Я чиню опір спробам інших впливати на мене.

12. Мене злить, коли іншу особу ставлять мені за приклад для наслідування.

13. Коли хтось змушує мене щось зробити, я відчуваю, ніби роблю протилежне.

14. Я розчарований бачити, як інші підкоряються законам і стандартам суспільства.

15. Коли хтось змушує мене щось робити, я кажу сам собі: «Це саме те, що я не хочу робити».

16. Мені дає задоволення бачити, як інші підкоряються суспільним нормам і обмеженням.

17. Сильна похвала робить мене скептичним.

18. Я реагую негативно на спроби інших повчати мене, що слід робити, а що – ні [500, с. 579].

Кожне з вищевказаних тверджень виражає один із чотирьох факторів:

- свободу вибору;
- конформізм опору;
- свободу поведінки;
- опір порадам та рекомендаціям.

Отримані результати в подальшому узагальнюються та робляться відповідні висновки.

Процес прийняття рішення допитуваним проходить тернистий шлях, засіяний гострими запитаннями: чи варто мені говорити правду чи неправду? Якщо так, то до якої межі? та ін. Він розпочинається задовго до початку самого допиту і є надзвичайно вразливим до низки чинників, котрі можна поділити на:

- індивідуальні;

- кримінальні;
- контекстуальні.

Індивідуальні чинники включають індивідуальні характеристики особи: вік, етнічне походження, почуття вини, тип особистості, злочинний досвід.

Думки вчених щодо впливу віку на процес прийняття рішення розділилися: частина науковців визнає його чинником впливу, інша – ні. Проте як науковці, так і практики погоджуються, що молоді особи віком до 21 року більш схильні робити зізнання, що є результатом нерозуміння та незнання ними своїх прав та, відповідно, неможливості їх застосування. Крім того, наявний під час допиту психологічний тиск справляє більший вплив на незрілих осіб, які не мають певного життєвого досвіду [517, с. 4].

Етнічне походження може впливати на прийняття рішення завдяки своїм релігійним та культурним складовим. Як наслідок, певні етнічні групи більш схильні зізнаватися у злочинах.

Почуття вини призводить до зізнання завдяки ефекту очищення, звільнення (від вини). Допитувані з почуттям вини на 50 % більш схильні зізнаватися в злочинах у порівнянні з тими, хто не відчуває вини. Тобто, зізнання виступає засобом пом'якшення вини [517, с. 5].

Тип особистості визначає ставлення особи до допиту. Екстраверти схильні чинити опір, але мають тенденцію піддаватися зовнішньому тиску (психологічний тиск, сила доказів тощо). У свою чергу, інтроверти переживають каяття та почуття вини, які в сукупності своїй формують внутрішній тиск, якому вони схильні піддаватися.

Злочинний досвід як фактор впливу на прийняття рішення зазнає суттєвої критики в науковому середовищі. Частина науковців (Р. Лео та ін.) вважає, що особи без попереднього злочинного досвіду більш схильні зізнаватися у злочинах. Річард Лео пояснює це тим, що особи, знайомі з атмосферою в поліції та тактиками допиту, більше посилаються на свої права і відмовляються співпрацювати з поліцією/ Проте інші дослідники (Джон

Болдвін, John Baldwin), навпаки, виявили позитивний вплив злочинного досвіду на зізнання. М. Сент Ів та інші взагалі не виявили взаємозв'язку між цими обставинами [478, с. 2].

Із кримінальних чинників найбільш впливовими є характер та серйозність злочину. Професор Девід В. Н'юбауер (David William Neubauer) в 1974 р. встановив, що особи, котрі вчинили злочини ненасильницького спрямування, набагато більш схильні зізнаватися, ніж особи, котрі вчинили насильницькі злочини (відповідно 56 % і 32 %) [516, с. 6]. Проте в подальшому ці висновки були розкритиковані та поставлені у залежність від ситуаційних факторів, таких як наявність доступу до правової допомоги та якість і сила наявних доказів. Найменша кількість зізнань у злочинах, скоєних на сексуальному ґрунті. Тяжчий злочин передбачає серйозніше покарання, тому найменша кількість людей буде схильна зізнаватися в таких злочинах.

Проте найбільший вплив на процес прийняття рішення зізнатися справляють контекстуальні фактори, до яких належать:

- якість і сила доказів;
- доступ до правової допомоги;
- стратегії і техніки допиту.

Визначальним фактором у прийнятті рішення зізнатися виступає сприйняття допитуваним сили наявного проти нього доказу. 66,7 % допитуваних зізналися у злочині, коли представлений доказ видався їм сильним, у випадку сприйняття доказу як помірною зізнання мало місце у 36,4 % випадків, і лише 9,9 % допитуваних зізналися у злочині за умови, коли доказ був слабким або взагалі відсутнім [517, с. 7–8].

Професор юридичної психології Інституту психіатрії Кінгз Коледжу в Лондоні (King's College London) Гіслі Х. Гудйонсон (Gísli Hannes Guðjónsson) разом із колегами дійшов висновку, що ймовірність фальшивого зізнання серед засуджених осіб у три рази вища в зіставленні з особами, які не мають злочинного досвіду. Це пояснюється наступним: чим більше особа

займається злочинною діяльністю, чим більше її допитує поліція, тим вища ймовірність фальшивого зізнання під час допиту. Чоловіки більш схильні робити фальшиві зізнання порівняно з жінками, що також пояснюється вищим рівнем злочинності саме серед чоловіків [496, с. 129].

За даними Г. Гудйонсона, 59 % осіб, які утримуються у поліцейських відділках, зізнаються у злочинах. Третина тих, кого допитує поліція, заперечують свою вину і є насправді невинними, тому Г. Гудйонсон особливо наголошує на важливості того, щоб поліція ніколи не ігнорувала ймовірність розвитку ситуації, в якій величезна кількість допитуваних нею осіб – кожен третій – є насправді невинним у злочині, в якому їх підозрюють [496].

С. Кассін сформулював парадоксальну гіпотезу про те, що невинність сама по собі ставить невинних людей під ризик зізнання (неправдивого). Невинні люди, котрих обвинувачують у злочині, вірять у те, що їх невинність стане очевидною для інших. Така наївна віра призводить до нехтування своїми правами на захист, формує відкритість, готовність співпрацювати з поліцією та наштовхується на такі ж агресивні тактики допиту, котрі застосовуються і у випадку з винними підозрюваними чи обвинуваченими [522, с. 10].

З метою виявлення рівня сугестивності під час допиту Г. Гудйонсон розробив шкалу сугестивності. Сугестивність допиту – це міра, в межах якої в умовах закритої соціальної взаємодії люди починають сприймати повідомлення, які формуються шляхом постановки запитань, що в кінцевому підсумку впливає на подальшу відповідь особи. Ця методика фіксує зміни попередніх відповідей особи внаслідок впливу реакції слідчого (допитувача) та навідних запитань. Негативна реакція слідчого призводить до хвилювання допитуваного та зміни ним відповідей, спрямованих на послаблення тиску та завоювання прихильності слідчого. Сугестивність допиту впливає на виявлення розбіжностей у показаннях допитуваного: фальшиві твердження

робляться не з метою обману, а спрямовані на задоволення усвідомлених та засвоєних бажань слідчого [543, с. 4].

З метою уникнення сугестивності допиту слідчому необхідно визначити рівень когнітивної здатності допитуваного.

Когнітивна здатність – це здатність правильно та відповідно опрацьовувати інформацію і таким чином вирішувати когнітивні завдання. Когнітивна здатність пов'язана з когнітивним процесом, під час якого опрацьовується зміст інформації та формулюється певна відповідь. Здатність сприймати аудіо-візуальну інформацію перебуває у прямій залежності з індивідуальними властивостями кожної людини, виявлення яких є важким завданням, надто в умовах стислості термінів досудового розслідування. Когнітивна здатність пов'язана з такими функціями мозку, як сприйняття, увага, пам'ять, мовлення, візуальна і просторова орієнтація, виконавчі функції (гнучкість, вирішення проблем, прийняття рішення тощо). Оцінити їх слідчий не здатен через відсутність відповідної кваліфікації, тому ми переконані, що з цією метою необхідно залучати спеціаліста-психолога. У протилежному випадку, слідчий отримає зізнання з високою часткою сугестивності і фальшивості, що унеможливить досягнення об'єктивної істини у справі.

Під час допиту можливі випадки несвідомої дезінформації з боку допитуваного, що також є причиною його когнітивної здатності. Дезінформація проявляється у різних формах: під час розмови свідка з іншою особою, під час постановки навідних запитань та використання сугестивних технік, унаслідок прочитання повідомлень в ЗМІ тощо і, проникаючи у свідомість, спотворює пам'ять.

На думку когнітивного психолога Елізабет Лофтус (Elizabeth F. Loftus), дезінформація особливо впливає на пам'ять допитуваного, коли з часу вчинення злочину до моменту відтворення інформації (допиту) пройшов значний відрізок часу, проміжок якого рівнозначний мірі послаблення пам'яті про подію. З часом пам'ять про подію настільки слабне, що подальша

стороння дезінформація може повністю її підмінити. У такому разі розбіжності дезінформації з оригінальною пам'яттю вже ніхто не виявить, а особа щиро даватиме показання без жодної підозри про їх навіяність та невідповідність фактичним обставинам [545, с. 329-331].

Крім того, змінюючи стан особи, можна збільшувати ефект дезінформації. Наприклад, якщо привести особу до віри в те, що вона знаходилася під впливом алкоголю чи гіпнозу, вона стане більш податлива та менш здатна виявити розбіжності оригінальної пам'яті з інформацією, повідомленою після події.

Джеймс Тоузигнант (James P. Tousignant) з колегами дійшов висновку, що зміни у відновленні інформації про подію більш ймовірно трапляються тоді, коли особа не приділяє увагу розбіжностям дезінформації з оригінальною пам'яттю. Ймовірність виявлення розбіжностей у цьому випадку залежить від обсягу уваги, яку особа приділяє дезінформації. За умови якісного та цілеспрямованого приділення уваги ймовірність виявлення невідповідностей та розбіжностей у показаннях збільшується. Д. Тоузигнант вивів принцип зміни у відновленні інформації: «Більш імовірно, що відновлення зміниться, якщо особа негайно не виявить розбіжності в оригінальній пам'яті про подію з інформацією, повідомленою після події» [530, с. 2].

З метою уникнення дезінформації слідчому доцільно перед початком допиту звернути увагу допитуваного на необхідність згадати і відтворити оригінальну пам'ять про подію, а не інформацію, отриману про неї.

Ч. 9 ст. 224 КПК України дозволяє слідчому та прокуророві провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування розбіжностей у їхніх показаннях (далі – одночасний допит). Цей різновид допиту носить похідний характер, оскільки покликаний перевірити вже існуючі докази. Проведення одночасного допиту ускладнене присутністю певної міри конфліктності та протиборством різних точок зору його

учасників, що спровоковане їх рольовою діяльністю та сукупністю соціально-психологічних характеристик.

На нашу думку, раціональним є підхід В. Л. Васильєва щодо групування саме за цими двома критеріями чинників впливу на проведення одночасного допиту [54, с. 136]. Рольова діяльність свідків, потерпілих, підозрюваних та інших учасників одночасного допиту напряму пов'язана з індивідуальною метою кожного з них домогтися справедливого покарання, уникнути або зменшити покарання тощо. Соціально-психологічні фактори охоплюють спроби обману, несвідоме повідомлення неточностей тощо.

Вирішальна роль у проведенні одночасного допиту відводиться слідчому як модератору цього процесу. Від вдалого вибору ним часу, якісної організації процесу проведення такого допиту залежить його кінцевий результат.

Часто свідками злочину стають діти, що зумовлює необхідність їх подальших допитів. Безумовно, допит малолітньої чи неповнолітньої особи повинен проходити у нейтрально-м'якій формі за участю законного представника, педагога чи психолога, а за необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 226 КПК України). Допит цієї категорії осіб повинен відбуватися лише за правилами когнітивного інтерв'ю чи інших схожих методик. Обвинувальний метод допиту призведе до психологічного травмування дитини.

Таким чином, проведення допиту вимагає врахування як психологічних особливостей допитуваного, так і самої процедури його здійснення. На першому його етапі слідчий суддя повинен встановити сталі та ситуативні параметри допитуваного з метою визначення способів та меж взаємодії. На другому етапі – необхідно встановити психологічний контакт. Третій етап передбачає планомірну та логічну постановку запитань, зіставлення наявної інформації з метою виявлення та усунення прогалин слідства.

Одночасний допит має гостроконфліктний характер, зумовлений суперечливими позиціями його учасників. Рольова діяльність його учасників пов'язана з індивідуальною метою кожного з них домогтися справедливого

покарання, уникнути або зменшити покарання тощо. Соціально-психологічні чинники охоплюють спроби обману, несвідоме повідомлення неточностей тощо. При проведенні одночасного допиту слідчому належить виконувати функцію модератора, оскільки від вдалого вибору ним часу, якісної організації процесу проведення залежить і його кінцевий результат.

4.3. Суб'єктивні детермінанти судових помилок та рекомендації щодо їх усунення

Недосконалість розслідування призводить до негативних наслідків у формі нерозкритих злочинів, непокараних злочинців, помилкових засуджень, марнотратства державних коштів, що, у свою чергу, підриває довіру людей до системи кримінальної юстиції в цілому.

Незважаючи на загальновідомі недоліки вітчизняної системи досудового розслідування, вона все-таки функціонує, більша частина слідчих та оперативних співробітників є хорошими спеціалістами, а часто і професіоналами, але в певний момент щось дає збій, і слідство починає йти в неправильному напрямку або розпочинається кримінальне переслідування невинної особи. Безумовно, такий збій має свої причини, над виявленням та вивченням яких працюють практики та науковці.

Шлях до вдосконалення провадження слідчих дій лежить через виявлення та усунення недоліків, котрі доцільно класифікувати на три групи:

- когнітивна упередженість;
- ймовірнісні помилки;
- організаційні пастки [530, с. 2].

Когнітивна упередженість у цьому контексті, як і в попередніх, пов'язана з особливостями сприйняття та відтворення інформації, які ніколи не перебувають у стані свободи, а постійно знаходяться під впливом попереднього досвіду, наших очікувань тощо. Ми дивимося на світ через

різні окуляри, під якими ховаються наші уявлення, спосіб мислення, які, у свою чергу, швидко формуються, але важко піддаються змінам. Саме тому зміст оригінального та відтвореного повідомлення ніколи повністю не співпадає. Причиною цього виступає і наша пам'ять, яка є суб'єктивною інтерпретацію пережитих подій, коли кожна нова інформація асимілює стару, а позитивні спогади витісняють негативні. Отже, слідчі працівники також охочіше беруть до уваги інформацію, що підсилює висунуті ними версії, які не завжди є правильними. У свою чергу, «негативні спогади» також мають значення для досудового розслідування, і нехтування ними є ознакою службової недбалості та непрофесіоналізму.

Когнітивна упередженість тісно пов'язана з психічною діяльністю людини, яка здійснюється на трьох рівнях: свідомому, підсвідомому та несвідомому.

Свідомість контактує з зовнішнім світом через усну чи писемну мову, малювання, фізичні рухи, думки. Підсвідомий рівень – це «оперативна пам'ять», з якої інформацію можна легко і швидко відновити. Саме на підсвідомому рівні зберігається інформація про нашу щоденну поведінку, звички, почуття, контакти тощо. Така інформація перебуває в активному стані. Підсвідомість відповідає за наші попередні спогади та постійно контактує з несвідомістю. Несвідомість – це «жорсткий диск», у якому осідає сприйнята з моменту народження інформація, установки тощо. Весь зміст несвідомого перебуває поза волею особи, але справляє вплив на її поведінку.

Несвідомість зберігає всі наші минулі спогади та досвід – як пошкоджені внаслідок різноманітних травм, так і просто забуті. Саме з таких спогадів та досвіду формується наша віра, звички та поведінка.

Несвідоме та підсвідоме непомітно оцінює та спрямовує всю інформацію, сприйняту в майбутньому людиною, та працює за принципом: якщо це спрацювало в минулому і Ви вижили, отже, воно допоможе Вам і в майбутньому пережити подібні ситуації за допомогою таких же засобів,

незважаючи на їх неприйнятність чи безрезультатність на цей момент [530, с. 2].

Отже, підсвідоме та несвідоме виступають причинами когнітивної упередженості слідчих.

Пізнання, як сутність когнітивної сфери, використовує два методи – інтуїтивний та логічний. Тому саме інтуїція та логіка виступають основними детонаторами прийняття рішення слідчим. Інтуїція – це безпосередньо пізнання істини без логічного аналізу, яке ґрунтується на уяві, емпатії та попередньому досвіді. У свою чергу, логіка вивчає закони і форми мислення, методи пізнання та умови істинності знань і суджень. Тобто дані методи пізнання є взаємовиключними.

Інтуїтивне рішення слідчого формується поза його волею на підсвідомому рівні. Не вимагаючи будь-яких зусиль та функціонуючи автоматично, інтуїція є швидким та потужним двигуном рішення. Але інтуїція не контрольована, періодично потрапляє під вплив емоцій та призводить до помилок. З іншого боку, логіка повільна та ресурсозатратна, чутлива до різного роду втручань. Але, водночас, логіка гнучка та контрольована, повністю нівелює інтуїцію. Застосування інтуїтивного чи логічного рішення необхідно пов'язувати з конкретною ситуацією, оскільки різні ситуації вимагають різних рішень [530, с. 3].

Слідчий по справі А. Чикотило Ісса Костоев згадує: «Прямих доказів не було, але була інтуїція, яка ґрунтувалася на побічних доказах. Я у своїй роботі ніколи не робив висновків лише на одних доказах, не можна забувати, що часто проти невинної людини має місце фатальний збіг обставин. Безпосереднє спілкування з підозрюваним для мене завжди мало важливе значення. Якщо інтуїція підказує, що, незважаючи на всі прямі факти, щось не так, треба йти далі і ні в якому разі не поспішати направляти справу до суду» [244].

В умовах відсутності надійної інформації, психологічного напруження, хаосу перевагу необхідно віддавати інтуїції. Проте за умови наявності

надійної інформації у спокійних умовах логічне рішення виступає єдино правильним.

Роботу слідчого, на відміну від оперативного співробітника чи військовослужбовця, не можна охарактеризувати сильним психологічним напруженням, вона протікає у відносно спокійних умовах. Тому логічне мислення для слідчого, на нашу думку, є необхідним та незамінним, а інтуїція в парі із професійною упередженістю здатна призводити до помилок.

Мозок людини не спроможний ефективно працювати на тлі невпевненості, що призводить до підміни простих питань складними з метою забезпечення ефективності роботи мозку на інтуїтивному рівні. Ця проблема отримала назву евристичної упередженості, до якої, зокрема, відносять:

- «якірний ефект»;
- вузьке бачення;
- доступність;
- контекстування;
- репрезентативність.

«Якірний ефект» – це вплив першого враження на кінцеві висновки. Пануюча ситуація з циркулюючою в ній інформацією формують перше враження. Відповідно неповна чи неправильна інформація спотворить перше враження, що, у свою чергу, поставить під загрозу правильність кінцевого висновку. Для досудового слідства це особливо актуально, позаяк його початок ніколи не характеризується наявністю достатньої та надійної інформації, і саме на пошук такої інформації воно й спрямоване.

Вузьке бачення призводить до фокусування слідчого на мінімальній кількості альтернатив. Тобто, слідчий чи група слідчих зупиняє свою увагу на певній особі, котра найкраще підходить, чи на конкретному доказі, нехтуючи при цьому іншими доказами, які підтверджують протилежне. Це призводить до того, що справді винні особи взагалі не потрапляють у поле зору, а мішенями кримінального переслідування стають невинні.

Вузькому баченню сприяє кількісна система оцінки роботи слідчих, спрямована на закінчення слідства, та стислі терміни для отримання обвинувального вироку чи закриття справи за nereабілітуючими обставинами.

З метою уникнення вузького бачення слідчому необхідно враховувати максимально можливу кількість альтернатив, кожен найнезначніший доказ, який спроможний підказати найкращий напрямок розслідування.

Черговою евристичною упередженістю є доступність, під якою розуміють легкість спадання на думку аналогічних прикладів. Рішення слідчий приймає на підставі того об'єму інформації, який пам'ятає в момент прийняття рішення, а не на підставі загальної сукупності попереднього досвіду. Слідчий легко згадує попередні події, які задовольняють його нинішні очікування та бажання, але йому надзвичайно важко згадати інформацію, стосовно якої в нього сформувалася внутрішня незгода. Слідчі несвідомо застосовують евристичну доступність для визначення ймовірності чогось.

Для подолання такої упередженості слідчому доцільно розумно скористатися термінами досудового розслідування, передбаченими ч. 1 ст. 219 КПК України. Поспішність призведе до неможливості комплексно застосувати весь попередній досвід.

Контекстування як евристична упередженість полягає в можливості викривлення контексту інформації за допомогою способу її презентації. Воно тісно пов'язане з іншими видами упередженості та найчастіше є наслідком волі слідчого видати бажане за дійсне. Контекстування може проявлятися у спотворенні змісту та «духу» повідомлення внаслідок застосування потрібної інтонації, викидання певних фраз і висловів із загального тексту тощо. Результатом такої діяльності слідчого є заяви свідків у суді про те, що «я не це мав на увазі», «мої слова перекрутили».

Евристична репрезентативність у роботі слідчого полягає в оцінці однієї події шляхом порівняння її з іншою. Вона тісно пов'язана з тривалістю

попереднього професійного досвіду слідчого та призводить до шаблонності в роботі. Для її подолання слідчому необхідно збирати та оцінювати лише ті докази, котрі належать до конкретної справи, не допускаючи при цьому недоречних аналогій чи порівнянь із іншими справами.

Кожна подія має свою причину, а події, що мають серйозні наслідки, мають, відповідно, і серйозні причини. Закон причини й наслідку (закон причинності, казуальності) є одним із найнадійніших наукових законів людства.

Сприйняття причини і наслідку слідчим легко піддається упередженості. Часто слідчий не спроможний розмежувати психологічні причини злочинної поведінки від ситуаційних. У цьому ж контексті необхідно розглядати і психологію натовпу чи групи людей, сильне душевне хвилювання, що стало наслідком агресивних дій потерпілого, будь-яка залежність злочинця, що могла стати причиною злочину, тощо.

Безпідставні пов'язування різних за змістом, але схожих за формою подій також ускладнюють розслідування.

Оцінка доказів є надважливим етапом досудового розслідування. Те, на підставі чого слідчий робить певні висновки і як тлумачить здобуту інформацію, перебуває під постійним впливом сторонніх та непомітних факторів, до яких доцільно віднести:

- надійність інформації;
- відсутність доказів;
- надмірну чутливість до змістовності доказу;
- вплив доказів невизначеної точності;
- опір враженням, сформованим на підставі дискредитованих доказів.

Надійність інформації. Вплив інформації на розум слідчого не рівнозначний її цінності як доказу. Наприклад, точна, конкретна та персоніфікована інформація справляє більший вплив на розум людини в порівнянні з абстрактною, розмитою та неперсоніфікованою інформацією. Хоча остання, у свою чергу, може мати значно більшу цінність, як доказ.

Події, які люди переживають особисто, запам'ятовуються набагато краще за події, про які вони лише читають. Цифри набагато важче запам'ятати, ніж слова.

Описані вище властивості інформації відіграють ключову роль у запам'ятовуванні та відтворенні інформації як об'єктами кримінального провадження, так і слідчим, що в кінцевому підсумку впливає на прийняття ним рішень.

У багатьох кримінальних провадженнях ключова доказова інформація часто відсутня, що зумовлено суб'єктивними (майстерність злочинців, непрофесіоналізм правоохоронців) та об'єктивними факторами (вплив погодних умов на сліди злочину тощо). Слідчому необхідно одразу виявити необхідну та відсутню інформацію, скласти її структурований перелік та спрямувати свої зусилля на її здобуття, в т. ч. скористатися можливостями оперативних підрозділів (ч. 2, 3 ст. 41 КПК України). Відсутність необхідної для складу злочину інформації може призвести до виправдання винного підсудного.

Внутрішня змістовність доказу допомагає оцінити впевненість слідчого у судженнях, сформованих на його підставі. Безумовно, змістовність – це чіткий та необхідний критерій оцінки доказу. Слідчий спочатку формулює альтернативні пояснення або оцінки, потім вибирає з них одну, яка найкраще відповідає логічній змістовності доказу. Проте часто змістовність доказу наносить шкоду досудовому розслідуванню, оскільки на її тлі не помічаються такі деталі, як репрезентативність доказу, надійність його джерела. Змістовність доказу може спровокувати у слідчого ілюзію його надійності, що, у свою чергу, унеможливить подальше об'єктивне розслідування.

Надмірне покладання на малу репрезентативність призводить до помилки у сприйнятті малої вибірки як великої (наприклад, показання одного, навіть, надійного свідка є малою репрезентативністю).

Під час проведення досудового розслідування на розгляд слідчому часто потрапляють докази невизначеної точності, що зумовлено природою інформаційного кругообігу: інформація викривлюється та спотворюється за результатами її прийняття, зберігання та подальшого відновлення. Зустрічаючись із проблемними взаємовідношеннями, люди не перевантажують себе і намагаються будь-яким способом зменшити навантаження під час обробки такої інформації. На практиці це призводить до спрощеного підходу та формулювання примітивних рішень – «так» (це належний і надійний доказ), «ні» (на цей доказ я не зважаю).

Якщо слідчий відхиляє доказ, то він відхиляє його повністю, в подальшому такий доказ не впливає на процес прийняття ним рішення. Якщо слідчий приймає доказ, він також приймає його повністю, ігноруючи при цьому ймовірнісну складову та сумнівну надійність. Якщо слідчий упевнений в доказі лише на 60–70 % , але сприймає його як стовідсотково надійний, тоді його судження, що ґрунтуються на такому доказі, будуть переоціненими та самовпевненими. Для подолання такої упередженості слідчому доцільно прийняти рішення, яке ґрунтується на припущенні того, що прийнятий доказ повністю точний і надійний, після цього зменшити рівень своєї впевненості за наслідками оцінки надійності і точності отриманого доказу.

Проте в реальному житті все набагато складніше. На практиці слідчий працює зі складними та інформаційно насиченими справами, здобуває десятки і сотні доказів різного рівня точності та надійності. В таких умовах він не спроможний окремо оцінити точність і надійність кожного доказу, тому вдається до інтуїції як несвідомого способу виходу з такого лабіринту, який полягає в ігноруванні невпевненості та ненадійності інформації.

Враження від доказів, які згодом були дискредитовані, продовжують впливати на свідомість слідчого та опираються потребі змінитися, модифікуватися чи самоліквідуватися. За цим феноменом криються конкретні когнітивні процеси. Тенденція інтерпретувати нову інформацію

через призму існуючих вражень не може пояснити неможливість асиміляції чи ліквідації старої інформації навіть за умови цілковитої дискредитації доказу, на якому вона ґрунтується. Одне із можливих пояснень базується на тенденції пошуку наслідкових зв'язків. Тобто, коли слідчий уперше отримує доказ, він формує набір причинних зв'язків, які пояснюють цей доказ (узгодження з іншими доказами, попередній досвід, інтуїція тощо). Саме тому в подальшому слідчому важко змінити своє ставлення до вже дискредитованого доказу.

Ймовірнісні помилки досудового розслідування є результатом невизначеності як складової досудового розслідування. Ймовірність важко піддається розумінню через свою нечітку природу, котра суперечить інтересам досудового розслідування, та внутрішній опір слідчих (ймовірність – це відсутність конкретності, тоді як слідчому необхідно здобути конкретні докази про конкретну злочинну діяльність конкретної особи).

Серед ймовірнісних помилок слідчого необхідно виділити співпадіння та закон малих чисел.

Співпадіння як категорія тісно залежить від репрезентативності доказу: чим більша вибірка – тим більше співпадінь. Якщо пробувати шукати і порівнювати співпадіння у 2–3 різних нерозкритих злочинах – їх буде дуже мало. У той час, як, наприклад, між 43-ма президентами США можна виявити 903 можливих співпадіння [529, с. 2].

Співпадіння є одним із негласних рушіїв досудового розслідування. Якщо вибрати навмання групу людей та перевірити їх на причетність до конкретного злочину, то на частину з них упаде обґрунтована підозра у вчиненні цього злочину: завжди певний відсоток людей опиняється у неправильному місці в неправильний час. А, враховуючи кількісні принципи роботи органів досудового слідства та засуджувальну психологію слідчих, це неодмінно призведе до певної кількості співпадінь та, відповідно, необґрунтованих кримінальних переслідувань. Кількість співпадінь прямо пропорційна обсягові підозри у вчиненні злочину.

Причиною співпадінь на досудовому розслідуванні є порівняння лише спільних ознак, схожості, та нехтування при цьому відмінностями, що призводить до кримінального переслідування невинних.

Таку позицію підтверджують і дослідження А. Зіненко, згідно з якими впродовж останніх 25 років на території країн колишнього СРСР лише замість маніяків було невинно засуджено декілька осіб [124]. Зокрема, Сергій Ткач, у минулому – криміналіст, в 1980–2005 рр. вчинив значну кількість особливо тяжких злочинів (вбивство та замах на вбивство, поєднане із зґвалтуванням).

Причиною помилкових засуджень стала засуджувальна психологія правоохоронців та випадкові співпадіння. Так, С. Ткач мав певний почерк учинення злочину: він нападав іззаду, перетискав сонну артерію, гвалтував та не залишав на постраждалій одягу зі своїми слідами. Саме за такими критеріями і «виловлювали» потенційних злочинців. Усього було засуджено 9 осіб, які «щиросердно» зізналися. Пізніше вони були виправдані [124, с. 5].

Черговою ймовірнісною помилкою слідчого є подвоєні судження, коли з одного джерела отримуються два докази, які в подальшому оцінюють як окремі самодостатні елементи. Хоча на практиці чутки, отримані від декількох осіб, не обов'язково підтверджують чи підсилюють інформацію, оскільки ці особи могли почути їх із одного джерела. Наприклад, за результатами складання психологічного портрета серійного вбивці серед інших елементів психолог виокремив його належність до «білокомірцевих» професій та замкнутий спосіб життя. Використовуючи цей портрет, слідчий оцінює одного підозрюваного, котрий відповідає обом критеріям, та іншого, котрий відповідає лише першому критерієві. Стосовно якого підозрюваного підозра повинна бути більшою? Насправді ж підозра у цьому разі є однаковою, оскільки такий елемент, як замкнутий спосіб життя, не є самодостатнім та отриманим з місця вчинення злочину автономно. Прийняття та оцінка «білокомірцевих» професій та замкнутого способу життя як двох окремих категорій і складає подвійне судження слідчого.

Зв'язкова похибка слідчого полягає у приділенні більшої уваги взаємозв'язку двох подій, ніж кожній події окремо. На практиці це виявляється у наступному: очевидець дає показання, що бачив, як уночі зловмисники зникли з місця злочину на зеленому мікроавтобусі, при цьому заявляючи, що мав можливість бачити цю сцену кілька секунд, але висловлює при цьому впевненість у своїх судженнях. На перший погляд, такий свідок – просто знахідка для слідчого, оскільки в умовах інформаційного голоду він дає показання, які хоч якось звужують коло пошуку. Але, по-перше, як переконатися, що свідок бачив саме автомобіль зловмисників, по-друге, чи правильно він описав побачене авто (особливо зважаючи на темну пору доби).

Для певного впорядкування даних оціночних суджень доцільно звернутися до аналітико-математичних підходів. Зокрема: загальна ймовірність двох подій дорівнює добутку їх індивідуальних імовірностей.

За загальним обґрунтованим припущенням, точність того, що свідок бачив саме машину зловмисників, складає 75 %, точність сприйняття марки автомобіля – 70 %, типу – 90 %, кольору – 60 % (у темну пору доби точність сприймання кольорів мінімальна). Отже, ймовірність того, що свідок бачив зелений мікроавтобус, складає 38 %, що саме цим транспортним засобом пересувалися зловмисники – 28,5 % [529, с. 3].

Це не означає, що такими показами свідків слідчому доцільно нехтувати, просто треба завжди пам'ятати про їх відносну точність та оцінювати всі докази в їх сукупності.

Помилкове сприйняття базових значень – як чергова ймовірнісна помилка – призводить до помилкової інтерпретації отриманої під час досудового розслідування інформації. Певні історичні періоди або особливості конкретних злочинів формують типові базові стереотипи про особу злочинця. Зокрема, в 90-х рр. минулого століття на тлі політико-економічних перетворень в Україні сформувався типовий образ «бандита», яким завжди були особи чоловічої статі (слов'яни або представники

національних меншин), молодого віку, фізично добре розвинуті, котрі вели себе нахабно й розкуто, їздили на дорогих автомобілях та захищали різного роду бізнес від інших «бандитів». Чи образ типового комп'ютерного злочинця-хакера: людина молодого або середнього віку, як правило, з технічною освітою, фанат своєї справи, носить окуляри тощо. Безперечно, такі базові значення підтверджені статистикою і певним історичним досвідом, але слідчому необхідно їх враховувати у комплексі з іншою інформацією, такою як репрезентативність конкретної раси у певному регіоні, форми та обсяги бізнесу, котрий вони «захищали», тощо.

Наступною ймовірнісною помилкою слідчого є похибка мислення, яка пов'язана насамперед із тим, що слідчі плутають «ймовірність доказу за умови вини» з «ймовірністю вини за умови доказу» [484, с. 2]. Така похибка у всіх випадках призводить до кримінального переслідування невинної особи. Наприклад, азартного гравця підозрюють в обмані, тому що він викинув у кістках дві шістки, використовуючи нестандартну кістку. Яка ймовірність того, що він обманює? У суді експерт скаже, що ймовірність отримання пари шісток у нормальних умовах співвідноситься як 1:46,7 тис. З іншого боку, обман у цьому випадку малоймовірний, оскільки щодня мільйони кісток підкидаються в повітря і періодично випадають пари шісток, раз на кілька місяців хтось виграє багатомільйонні лотереї, проте нікому не спаде на гадку звинувачувати таких людей в обмані.

Єдиний спосіб встановити обман гравця – зіставити ймовірність доказів сторони захисту та обвинувачення. Якщо пояснення сторони обвинувачення про існування шести шісток більш імовірне (використання нестандартної, підробленої кістки), ніж пояснення сторони захисту про випадковість випадання пари шісток, – тоді можна сміливо обвинувачувати гравця в обмані.

Аргументи сторони обвинувачення в такій справі важко оцінити, оскільки вони залежать від набору факторів, таких як чесність гравця, мотивація обману, легкість виготовлення чи отримання нестандартної кості

тощо. Експерт у цьому разі даватиме покази про математичні підрахунки, теорію ймовірностей тощо. Проте, якщо взяти до уваги контекст цієї ситуації – підкидання костей, випадання пари шісток – підстав підозрювати в обмані когось немає, оскільки за загальним правилом – більшість людей не обманюють (презумпція невинуватості).

В іншому випадку – в поліцію надійшла інформація про використання одним із гравців нестандартної кістки в конкретному місці у конкретний час. Оперативний співробітник виїжджає на місце, спостерігає за всіма кидками, і кожен раз випадає пара шісток. Які шанси того, що гравець не винен у цьому разі? Експерт дасть аналогічні показання, проте контекст у цьому разі зовсім інший і є всі підстави підозрювати такого гравця в обмані [484, с. 3].

Суттєвою проблемою в діяльності вітчизняних органів досудового слідства виступають дефекти в організації роботи. Національна система органів досудового слідства є громіздкою структурою, яка надто повільно реагує на сучасні виклики, неохоче бере на озброєння новітні наукові та практичні розробки, характеризується внутрішньою резистентністю до будь-яких змін тощо. Хоча ч. 5 ст. 40 КПК України і закріплює, що слідчий є самостійним у своїй процесуальній діяльності, однак на практиці досягнути цього вкрай важко з огляду на ієрархічну структуру слідчих органів, особливості призначення та звільнення з посад слідчих (їх призначають керівники відповідних територіальних органів МВС, СБУ, Міндоходів та прокуратури). Крім того, передумовою будь-яких змін є бажання цих змін, енергія та фінансові ресурси, що однаковою мірою відсутні в сучасних українських реаліях. Як наслідок – у діяльності слідчих має місце пасивність, спрощений підхід та шаблонність, що призводить до неякісної перевірки осіб на предмет причетності до вчинених злочинів та неправильної оцінки наявних у справі доказів.

Первинна перевірка осіб на предмет причетності до злочину зводиться, як правило, до їх перевірки за оперативними обліками МВС та на предмет

судимості. При цьому судимість за аналогічний вчиненому злочин автоматично вводить особу в коло підозрюваних.

Згідно з даними МВС України, у 2012 р. питома вага злочинів, вчинених раніше судимими особами, складала 48,8 %, тобто кожен другий злочин. Отже, такий спосіб перевірки осіб необхідний та виправданий, що підкріплено статистикою. Але він часто дає збої, і особи з минулими судимостями визнаються винними у скоєнні аналогічних злочинів, які вони не вчиняли.

Часто мають місце слідчо-судові помилки. Як уже згадувалося, за злочини, скоєні С. Ткачем, засуджено 9 осіб (за іншими даними – їх набагато більше). Так, у 2004 році М. Дмитренка засуджено до 13 років позбавлення волі за зґвалтування та вбивство 17-річної Світлани Старостіної в райцентрі Пологи Запорізької області. Єдиним аргументом органу досудового слідства стало те, що в день убивства М. Дмитренко знаходився в барі «Олімп», поблизу якого і вчинено цей злочин. Чоловіка затримали, а через декілька днів він «у всьому зізнався» [124]. Причиною такої слідчої помилки став спрощений підхід до розслідування справи про зґвалтування і вбивство та бажання догодити вищому керівництву МВС і країни, котрі вимагали якнайшвидшого розслідування справи з метою зняття напруги в регіоні та уникнення дискредитації правоохоронної системи як такої. Таке «угодництво» призводить до кримінального переслідування та засудження невинних осіб і має місце у більшості справ, особливо резонансних. Так, слідчий Ісса Костоев, котрий «вирахував» А. Чикотила та отримав від нього зізнання у більшості злочинів, згадує: «Перед моїм приїздом у Ростов там були заарештовані декілька осіб за обвинуваченнями в цих страшних убивствах. Вивчивши скрупульозно всі матеріали, я побачив, що затримані були психічно хворими людьми. Так, вони давали покази, говорили про те, що вбивали. Але це була цілковита маячня. Місце їм було в психіатричній лікарні. Та вони й були арештовані з інтернату для розумово відсталих підлітків. Ситуацію з цими «дурниками» ускладнювала та обставина, що

правоохоронні органи області встигли відрепортувати в Москву, що справа розкрита, винні заарештовані і слідство йде успішно. В загальному, все нормально. Доповідали, що напруга в Ростові знята. Правда, представник прокуратури Казаков, вивчивши справу, доповідав, що арештовані люди психічно хворі, що у нього є серйозні сумніви в їх винуватості, але довести йому це важко на тлі загальної ейфорії його місцевих колег» [244, с. 2].

Іншою причиною тривалого та неякісного проведення процесуальних дій на досудовому слідстві є перебування зловмисника в агентурному апараті оперативно-розшукових підрозділів. Таку особу спеціально навчають методам оперативно-розшукової роботи, забезпечують «кар'єрний» ріст у конкретному середовищі в інтересах виконання оперативних завдань. Агент, як правило, не покидає оперативне середовище і з часом стає носієм і джерелом цінної інформації, що в умовах високої плинності оперативних співробітників надає йому переваги. Кожному новому, а особливо молодому оперативному співробітникові необхідно як вивчити лінію та оперативну обстановку на ній, так і набути вмінь та навичок спілкування з агентом, котрий уже багато років чи десятиліть незмінно працює на лінії. Такий агент, ставши на злочинний шлях, буде тривалий час невловимим.

Первинну перевірку осіб на предмет причетності до вчинення злочинів необхідно проводити незалежно від їх ставлення до правоохоронних органів, характеристик та соціального статусу. О. Александренко пропонує припиняти перевірку лише тоді, коли повністю встановлено непричетність особи до злочину. Якщо злочинець якимось чином пройде таку перевірку, то шанси його викриття в майбутньому будуть зведені до простої випадковості [3, с. 3].

Нездатність змінити напрямок розслідування під час проведення досудового слідства є черговою проблемою слідчих органів. Переключити увагу з «робочої» версії слідства чи конкретного «зручного» підозрюваного на інші версії чи особи надзвичайно важко, особливо коли органи необхідно публічно визнати помилковість початкового напрямку

розслідування. Продовження відпрацювання слідчої версії на тлі доказів, які вказують на її помилковість, може призвести до непоправимої помилки і навіть катастрофи. Так, Олександр Кравченко, котрого засудили до найвищої міри покарання за вбивство дівчини, яке скоїв А. Чикотило, у своїй останній скарзі в Президію Верховної Ради СРСР написав: «Прийде день і час, і вам буде соромно за те, що ви губите мене, невинувату людину, залишаючи мою дитину без батька». Як зізнався слідчий І. Костюков: «Напевне, це була найважча ніч у моїй слідчій біографії. Пізніше ми встановили, що, коли Кравченка тримали під вартою, до нього підсадили здоровенних злочинців, котрі його жорстоко били і змусили дати «щиросердечне зізнання» [244, с. 4].

Оперативні співробітники та слідчі часто застосовують принцип «слідчих каруселей» під час відпрацювання версій та проведення слідчих дій. Припустимо, що під час розслідування кримінальної справи єдиним фігурантом і підозрюваним виступає Архипенко, ймовірність винуватості котрого, на думку слідчого, складає 100 %. На певному етапі розслідування в поле зору слідства потрапляє Потапенко, в котрого просто сумнівне алібі і, відповідно, підозра стосовно нього незначна, а ймовірність винуватості складає 30 %. З цього моменту у справі наявні: основний підозрюваний – Архипенко і запасний – Потапенко. Далі на певному етапі розслідування виявляються докази, які повністю виправдовують основного підозрюваного Архипенка. І тоді запасний підозрюваний Потапенко з ймовірністю вини у 30 % автоматично стає основним підозрюваним з ймовірністю вини у 100 %. При цьому нових викривальних доказів проти Потапенка не здобуто, просто він став у нагоді і перетворився у зручний спосіб розслідування справи. Надалі вся доказова база адаптується під такого підозрюваного, чим значно ускладнюється робота судді з вставлення об'єктивної істини за цією справою.

Із розвитком масових комунікацій слідчі та оперативні співробітники отримали можливість використовувати можливості ЗМІ в інтересах досудового слідства. Безумовно, ЗМІ сприяють розкриттю злочинів. Проте, як правило, через спровокований ЗМІ масив інформації слідчі органи

змушені розпорошувати свої сили і засоби та відволікатися на непридатні об'єкти. Наприклад, у справі Бернардо (Пауль Бернардо у період часу з травня 1987 р. по грудень 1992 р. в м. Скарборо та інших містах Великобританії зґвалтував щонайменше 18 жінок, 3 з яких вбив) не бракувало інформації, отриманої від населення. Щодня оператори п'яťох ліній не могли навіть повісити трубку, оскільки телефони ніколи не замовкали, отримували тисячі дзвінків (всього отримано від 3 до 4 тисяч дзвінків), за результатами опрацювання яких формувалися списки сотень і сотень підозрюваних, яких необхідно було перевіряти, відпрацьовуючи при цьому як мінімум дві версії – про вину або невинність особи. Близько п'ятнадцяти з них становили підвищений інтерес з огляду на ті чи інші обставини, частина з них була взята в розробку, а частина впізнана жертвами та арештована, проте згодом усіх звільнили. Наприклад, офіцеру поліції у Ватерлоо видався підозрілим чоловік, котрий завжди носив при собі ніж та мав у житті мрію побачити, як хтось помирає. Про іншого підозрюваного з попередньою судимістю за викрадення дітей та спробу зґвалтування повідомив анонім, котрому здалось, що той знову нападе на когось із метою зґвалтування. Ще одного підозрюваного впізнав поліцейський агент. Його арештували, але після відібрання біологічних зразків відпустили. Всі такі «підозрювані» відволікли на себе значні ресурси та увагу слідчих і оперативних співробітників, а слідство у цій справі наповнилося величезною кількістю помилкових напрямків та «перспективних підозрюваних», з яких швидко зняли підозру. А фактичний підозрюваний – П. Бернардо потрапив у поле зору правоохоронців випадково: він позичив у знайомої гроші і тривалий час їх не повертав, а вона, у свою чергу, звернулася до сержанта поліції по допомогу та сприяння у поверненні позичених коштів [475, с. 3].

Велику шкоду досудовому розслідуванню наносять різноманітні чутки. Така інформація з часом набирає ознак правдоподібності, «узгоджується» з іншими доказами у справі (чи докази «узгоджуються» з нею) і перетворюється у повноцінний факт, який сприймається слідчим та

оперативними співробітниками за істину. Найбільш вразливими до чуток є слідчі, котрі прийняли до свого провадження матеріали, в яких інші слідчі вже відпрацьовували певні версії та проводили слідчі дії. Такі «вторинні» слідчі не знають усіх нюансів отримання інформації «первинними» слідчими, тому без жодних застережень сприймають колишні чутки за слідчі версії.

Вважається, що основна функція чуток – не повідомляти слухачеві інформацію чи зменшувати його хвилювання через тему розмови, а розважати слухача чи привернути його увагу, зміцнюючи цим самим соціальні зв'язки.

Початок кримінального провадження характеризується відсутністю конкретного знання та невизначеністю, що виступає ідеальним підґрунтям для виникнення чуток. В. Алпорт (Allport G. W.) та Л. Постман (Postman L.) встановили, що люди докладають цілеспрямованих зусиль, щоб зрозуміти речі й події, а, стикаючись із різного роду неясністю, відсутністю розуміння, намагаються надати їй певного змістовного значення, переказуючи з такою метою споріднені чутки [466, с. 61-70]. Л. Роснов (Rosnow R. L.) деталізував ці твердження, заявивши, що причиною поширення чуток є бажання людей пояснити неоднозначні та невизначені події, тому що розмова про них дозволяє «очиститися» та зменшити спровоковане ними хвилювання. Він виявив чотири необхідних чинники для успішної передачі чуток:

- чутки мають стосуватися слухача;
- повинні збільшувати особисту тривогу;
- бути узагальненими, без визначеного першоджерела;
- мати певний ступінь правдоподібності [526, с. 485-490].

Т. Шібутані (Shibutani T.) ввів у дані розробки соціальну складову, вказавши, що чутки – це періодична форма комунікації, за допомогою якої люди, потрапивши у невизначену ситуацію, намагаються створити її змістовну інтерпретацію за допомогою власних інтелектуальних ресурсів [536, с. 43].

Отже, чутки – це найкращий спосіб виходу з невідомості, яка часто має місце на початку досудового розслідування і на усунення якої воно спрямоване; для слідчого – це спосіб зменшити стрес, спровокований категоричними вимогами керівництва якнайшвидше розслідувати справу, помножений на його небажання отримувати стягнення як за тривале розслідування, так і за недоліки в провадженні (виправдувальний вирок). Орієнтування слідства на чутки неминуче призведе до безпідставних кримінальних переслідувань і, можливо, навіть помилкових засуджень.

Для запобігання негативному впливу чуток слідчому необхідно чітко сформулювати припущення. Якщо подальше розслідування виявить помилковість такого припущення, то все, що пов'язане з цим припущенням, повинно бути заново оцінене слідчим на предмет об'єктивності і правдоподібності. Оскільки людський розум не здатен автоматично переоцінити інформацію, то необхідно користуватися спеціальними процедурами. Насамперед, усі припущення в рамках кримінального провадження доцільно документувати з метою недопущення проникнення в досудове слідство так званої «повзучої правдоподібності», яка має місце тоді, коли версія або припущення набуває правдоподібності за минуванням часу, а не завдяки здобутим доказам.

Слідчий повинен чітко вести облік наявної доказової інформації. Висновок щодо надійності інформації можна зробити лише після оцінки її джерела. У протилежному випадкові така інформація може бути чутками або продуктом «повзучої правдоподібності». Доречним є підхід професора факультету кримінальної юстиції Університету штату Техас в м. Сан Маркос К. Россмо (Kim Rossmo), котрий з метою обміну інформацією на досудовому слідстві між слідчими на різних етапах слідства рекомендує систематизувати інформацію на три групи:

- 1) що слідчий знає (факти);
- 2) що він думає, що знає (версії, припущення);

3) що він хотів би знати (ключові питання, що вимагають додаткової інформації) [530, с. 5].

Егоїзм та впертість є егоцентричними пастками, які перешкоджають слідчому якісно оцінити отриману інформацію чи вибрати альтернативний напрямок розслідування. Часто можна почути, що хороший оперативний співробітник за результатами первинного огляду місця події може назвати ім'я злочинця або прийти до висновку, що це зробили «гастролери». І в більшості випадків він матиме рацію. Звичайно, це явище має місце і по суті своїй є позитивним, оскільки дозволяє швидко розкрити злочин. Але не треба забувати про деталь, котра криється під словами «більшість випадків» і передбачає існування певного, невеликого відсотка випадків, коли правоохоронець помиляється, і тоді розпочинається кримінальне переслідування невинної особи. Саме тому слідчим та оперативним співробітникам необхідно бути не лише наступальними, а й гнучкими, чітко визнавати свої попередні помилки та уникати егоцентричних пасток.

У свою чергу, неспроможність контролювати егоїзм та визнавати власні помилки призводить до професійних помилок, зловживання владою (службовим становищем).

Черговою проблемою досудового розслідування є «гонитва» за показниками, відсотком розкриття правопорушень. Заради відсотка не реєструються всі заяви про кримінальні правопорушення, в багатоепізодних злочинах (ст.ст. 307, 309 КК України) з метою досягнення повторності кожен епізод реєструється окремо, потім усі провадження об'єднуються в одне і цим самим досягається як більша статистична кількість розкритих злочинів, так і більша тяжкість кінцевого розкритого злочину за рахунок повторності.

Гонитва за показниками тісно пов'язана з бажанням кар'єрного росту, передумовою якого є все ті ж показники.

Групова думка є черговим викликом якісному досудовому розслідуванню. Вона підриває критичність мислення та здатність обґрунтовано не погоджуватися з домінуючими настроями, версіями в

умовах нагальної потреби прийняття важливих рішень. К. Россмо виділив три основних симптоми групової думки:

- 1) переоцінка власних сил;
- 2) недалекоглядність;
- 3) корпоративний тиск (незгодні з домінуючими у групі поглядами вважаються нелояльними та просто «білими воронами») [530, с. 6].

Групова думка призводить до вибіркового пошуку доказів слідчим, нехтування цінними думками сторонніх осіб (спеціалістів, експертів), породжує неспроможність критично оцінити наявні докази, спланувати можливі непередбачувані ситуації тощо.

Отже, загроз об'єктивності досудового розслідуванню існує багато, тому нагальними постає питання визначення шляхів їх запобігання та подолання. Ефективним, на нашу думку, повинно бути ширше за традиційне застосування системи стримувань і противаг. Зокрема, необхідно враховувати думки незалежних експертів, котрі не є працівниками правоохоронних органів. Саме усвідомлення слідчим можливості незалежного експертного вивчення кримінальної справи змусить його досліджувати всі обставини справи і відпрацьовувати максимальну кількість можливих версій, тобто якісніше працювати. Окрім того, незалежному експертові набагато легше помітити помилки та упущення в роботі слідчого.

Таких експертів доцільно відбирати з числа науковців-процесуалістів найбільш рейтингових ВНЗ юридичного напрямку України, відставних суддів та формувати на їх базі науково-експертні ради. Такі фахівців повинні переглядати насамперед ті справи, в яких досудове слідство тривалий час не спроможне встановити особу злочинця чи зазнає інших труднощів. А при можливості експертному переглядові доцільно піддавати всі кримінальні справи з метою як систематизації позитивного досвіду, так і виявлення недоліків та розробки засобів їх виправлення та попередження в майбутньому.

Схожа система вже тривалий час ефективно діє в судовій системі у формі підготовки узагальнень на різну тематику, на підставі опрацювання яких готуються, в т. ч., і пропозиції щодо внесення змін у законодавство України.

Отже, якість оцінки суддею доказів залежить від низки чинників: 1) надійності інформації; 2) повноти доказової бази; 3) чутливості до змістовності доказу, що детермінує вибір одного з доказів серед альтернативних; 4) впливу доказів невизначеної точності; 5) опору враженням, сформованим на підставі дискредитованих доказів, що визначається тенденцією інтерпретувати нову інформацію через призму вже існуючих уявлень.

Висновки до розділу 4

Досудове розслідування спрямоване на виявлення, попередження та припинення злочинів, а також притягнення винних до кримінальної відповідальності шляхом пошуку та оцінки доказів з метою відпрацювання двох основних версій – щодо вини або невинуватості особи.

Узагальнюючи вищезазначене, можемо стверджувати, що:

1) впізнання – один із найбільш переконливих доказів у кримінальному судочинстві, його результати чинять суттєвий вплив на суддю та присяжних. Впізнання особи як злочинця майже неминуче призводить до її засудження. При прийнятті рішення судді слід зважати, що на надійність впізнання суттєво впливають наступні чинники: присутність спонукання; вплив стверджувальної упередженості; навіювання на відповідь; формулювання висновків на підставі обмежених даних; невикористання контрольних груп; вибіркове тлумачення даних; недостатність гіпотез. З метою зменшення впливу відносних суджень на процес впізнання доцільно, перед початком впізнання попереджати свідка чи потерпілого про те, що злочинця може і не бути в запропонованій для впізнання шерензі чи фотографіях. Зменшенню кількості помилкових впізнань сприятиме й послідовний показ осіб для

впізнання. Для реалізації такого підходу необхідно внести зміни у ст. 228 КПК України в частині скасування вимоги щодо одночасного впізнання, а перше речення ч. 2 ст. 228 КПК України викласти у такій редакції: «Особа, яка підлягає впізнанню, пред'являється особі, яка впізнає, по черзі разом з іншими особами тієї ж статі, яких має бути не менше трьох і які не мають різких відмінностей у віці, зовнішності та одязі»;

2) обшук має дуалістичний характер і є взаємодією двох сторін – обшукувача та обшукуваного. Обшукувач використовує психологічні знання для максимального збору інформації щодо обшукуваного, його психологічної характеристики, життєвого досвіду тощо з метою оцінювання його здатності виконати конкретні дії з приховування доказів злочину, а також упевненості в подоланні перешкоджаючих даній поведінці бар'єрів. На підставі отриманих даних він висуває версії щодо можливих місць приховування та способів маскування;

3) огляд (місцевості, приміщення, речей, документів та трупа) – єдина слідча дія, проведення якої дозволяється до реєстрації кримінального провадження, що пов'язане з невідкладністю та необхідністю оперативного вивчення місця та обстановки вчинення злочину, виявлення слідів та іншої інформації, котра уможливить швидке та якісне розслідування злочину. Систематизація інформації під час огляду – це процес встановлення когнітивних тенденцій, поведінкових рис, мотивації, емоційного стану та демографічних особливостей невідомого правопорушника, яка ґрунтується на характеристиці та доказах, зібраних на місці злочину. На їх підставі формується психологічний портрет злочинця та встановлюються «інформаційні ключі» до розкриття злочину (спосіб дій злочинця, прояви персонації, зміни обстановки, взяття сувенірів, психологічні виправлення);

4) основна мета слідчого експерименту полягає у створенні можливості спостерігати в реальному контрольованому часі за обстановкою, обставинами, діями, які супроводжували злочин, провести наукові дослідження фізичних доказів, за результатами чого шляхом використання

законів логіки висунути версії щодо процесу розвитку злочинної діяльності. Проведення слідчого експерименту доцільно поділяти на окремі етапи: 1) збирання інформації; 2) припущення; 3) формулювання гіпотези; 4) тестування або власне слідчий експеримент; 5) формування теорії;

5) психологічна складова освідування надзвичайно напружена, оскільки пов'язана з порушенням особистої зони особи. Окрім того, поведінці слідчого притаманні аномальні для повсякденного життя ознаки: порушення соціальних норм, які визначають правильну і неправильну поведінку; статистична рідкість; спричинення особистісного дискомфорту. Відповідно, під час проведення освідування має місце конфліктна ситуація, для вирішення якої необхідно аналізувати прагнення сторін, стратегії і тактики їх поведінки та їх сприйняття конфліктної ситуації. Важливим засобом зниження конфліктності під час освідування є встановлення психологічного контакту, який зніме напруженість та негативні установки освідуваного;

6) основною причиною фальшивих зізнань є повідомлення підозрюваному фальшивих доказів, які критично підсилюють обвинувачення. Різновидом фальшивих доказів є блеф – удавана наявність доказу. І те, і інше за своєю сутністю становить обману, а його використання у правозастосовній практиці завжди пов'язане з питаннями етико-моральної допустимості. Тому нами запропоновано зобов'язати допитувача окремим документом інформувати суддю про факт використання фальшивого доказу;

7) процес прийняття рішення допитуваним залежить від індивідуальних, кримінальних та контекстуальних чинників. Перші представлені індивідуально-психологічними властивостями особи, а також її віком, етнічним походженням, злочинним досвідом. До других належать характер та тяжкість злочину. Треті визначаються якістю і силою доказів; можливістю доступу до правової допомоги; стратегіями і техніками допиту;

8) з метою уникнення фальшивих зізнань слідчому необхідно визначити рівень сугестивності та когнітивної здатності допитуваного.

Остання становить собою складноструктуровану властивість особи адекватно опрацьовувати інформацію, виявлення якої неможливе за умов дефіциту часу та відсутності у судді належного рівня психологічних знань. Відповідно, її встановлення потребує залучення спеціаліста-психолога. Найбільш типовими проявами неналежної когнітивної здатності є неусвідомлена дезінформація з боку допитуваного;

9) найбільш типові ймовірнісні помилки при оцінюванні доказів зумовлюються: невизначеністю ситуації вчинення злочину, співпадіннями, подвоєними судженнями (два докази, отримані з одного джерела, оцінюються як взаємопов'язані елементи, що підсилює значущість кожного з них), помилковим сприйняттям базових значень за рахунок типізації (рекетир, комп'ютерний хакер), похибками мислення, впливом групової думки, егоцентризмом судді та його нездатністю визнавати власні помилки, а також дефектами в організації роботи, зокрема, «гонитвою» за показниками.

РОЗДІЛ 5.

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДДІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Упродовж тривалого часу розгляд справ у судах Європи розвивався в напрямі більш повного врахування інтересів користувачів судових послуг. Працівники судової системи спрямовували свою увагу на досягнення відповідності сподіванням громадськості стосовно того, що всі, хто звертається до правосуддя, повинні мати не тільки сприятливий доступ до судів, але й переваги від підвищеної ефективності застосовуваних процедур і надійні гарантії того, що рішення суду виконуватимуться.

Ключовим інструментом цієї еволюції є Європейська конвенція з прав людини та практика Європейського суду з прав людини, у якій тлумачаться та застосовуються положення Конвенції. Зокрема, ст. 6 ЄКПЛ викликала появу зводу процесуального права, спільного для різних європейських держав, та загальних принципів, які, доповнюючи розмаїття національних систем, призначені забезпечувати право доступу до суду, право отримувати рішення упродовж розумного терміну наприкінці справедливого та рівноправного процесу, а також право на виконання будь-якого прийнятого судового рішення. Право на справедливий суд має тенденцію до перетворення на справжнє матеріальне право громадян Європи, дотримання якого гарантується Судом та національними судами, наприклад, шляхом відшкодування стороні, чия справа не розглядається судом упродовж розумного терміну.

5.1. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного відбору, адаптації та атестації суддівських кадрів

Відповідно до статей 55, 127 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Правосуддя здійснюють професійні судді та у визначених законом випадках народні засідателі і присяжні. Згідно ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», добір кандидатів на посаду судді відбувається з числа осіб, які відповідають вимогам, установленим Конституцією України та ст. 64 цього Закону, за результатами проходження спеціальної підготовки та складення кваліфікаційного іспит.

Крім того, в історії судової влади України 16 вересня 2010 р. ознаменоване початком роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України як постійно діючого органу в системі судоустрою країни [56]. Як наслідок, 22 травня 2011 р. стартував процес формування суддівського корпусу за новими правилами, визначеними Законом України «Про судоустрій та статус суддів». Зокрема, ч. 1 ст. 91 вказаного Закону містить положення, згідно якого Вища кваліфікаційна комісія суддів України: 1) веде облік даних про кількість посад суддів у судах загальної юрисдикції, в т. ч. вакантних; 2) веде облік даних про кількість адміністративних посад у судах загальної юрисдикції та негайно повідомляє відповідну раду суддів, Вищу раду юстиції про утворення вакантної посади голови суду, заступника голови суду; 3) проводить добір кандидатів на посаду судді вперше, в т. ч. організовує проведення щодо них спеціальної перевірки відповідно до закону та приймає кваліфікаційний іспит; 4) вносить до Вищої ради юстиції рекомендацію про призначення кандидата на посаду судді для подальшого внесення відповідного подання Президентові України; 5) надає рекомендацію про обрання на посаду судді безстроково або відмовляє у наданні такої рекомендації; 6) визначає потреби в державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України; 6) затверджує відповідно до критеріїв, визначених у положенні про порядок проходження спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, перелік юридичних вищих навчальних закладів, які здійснюватимуть таку

підготовку; 7) на підставі вмотивованого клопотання Генерального прокурора України приймає рішення про відсторонення судді від посади у зв'язку з притягненням до кримінальної відповідальності; 8) розглядає заяви та повідомлення про дисциплінарну відповідальність суддів місцевих та апеляційних судів та за наявності підстав порушує дисциплінарні справи і здійснює дисциплінарне провадження; 9) приймає рішення за результатами дисциплінарного провадження і за наявності підстав застосовує дисциплінарне стягнення до суддів місцевих та апеляційних судів; 10) приймає рішення про дострокове зняття застосованого до судді дисциплінарного стягнення; 11) здійснює інші повноваження, передбачені законом [56].

Питання призначення суддів на посаду, а особливо вперше, має надзвичайно важливе значення, адже від того, наскільки ретельно добиратимуться кадри, залежить функціонування судової гілки влади у цілому в державі. Професіоналізм судді – це сукупність знань, інтелекту, культури, морально-психологічних якостей, необхідних для повноцінного здійснення посадових обов'язків. І правильно оцінити ступінь готовності кандидата до відповідальної і різносторонньої діяльності – першочергове завдання Комісії [56].

Кадрове забезпечення суддівського корпусу завжди було, є і буде дискусійним питанням. І як би не деталізував законодавець вимоги до кандидата на посаду судді, які б методики не впроваджувались для визначення його кваліфікаційної придатності, залишатиметься місце для вільного трактування закону та вибору серед претендентів із рівними даними професійного та морально-психологічного характеру.

Сучасний підхід до формування суддівського корпусу, комплектування його людьми, які максимально відповідають високим вимогам статусу судді, диктує необхідність переходу від суб'єктивно-особистісної оцінки до науково-обґрунтованого професійного психологічного відбору кандидатів на посаду судді. Адже формування професійної майстерності судді відбувається

під впливом багатьох чинників (соціально-економічних, морально-психологічних, організаційних та ін.), серед яких провідне місце посідає професійне навчання та морально-психологічна підготовка.

Результатом морально-психологічної підготовки має стати морально-психологічна підготовленість, яка складається з: 1) загальної психологічної культури (знання психологічних закономірностей, що можуть бути використані суддею; розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості); 2) спеціальної морально-психологічної підготовленості (комунікативна майстерність, уміння і навички пошуку та цільового використання психологічної інформації).

Отже, у відповідності до вимог чинного законодавства України професійна діяльність судді передбачає чіткий добір осіб на ці посади, запроваджений своєрідний критерій відповідальності, адже вирішення соціальних конфліктів, відновлення справедливості ставлять високі вимоги до професійних якостей тих осіб, що здійснюють правосуддя.

Суддя – посадова особа відповідного суду, носій судової влади. Це та особа, яка уповноважена виносити судові рішення від імені держави. З цим пов'язане його підкорення тільки законові, заборона впливу на нього будь-яким способом. Професія судді є найбільш складною серед юридичних професій. Це зумовлюється необхідністю приймати важливі і відповідальні рішення, визначати долі інших людей, їхню винуватість чи невинуватість у вчиненні кримінальних правопорушень. Тому суддя повинен усвідомлювати високу відповідальність за свої вчинки та дії.

Враховуючи все вищевикладене та з метою підвищення ефективності морально-психологічного забезпечення судової діяльності, при доборі кандидатів на посаду суддів необхідно застосовувати психологічне обстеження, спрямоване на отримання нової і достовірної інформації про індивідуально-психологічні особливості кандидата. Ця процедура розпочинається з направлення особи на психологічне обстеження (Див. Додаток Б). Результати психологічного обстеження необхідні для подання до

Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (див. Додатки В, Г). Після направлення результатів психологічного обстеження до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України кандидат на посаду судді має право з ними ознайомитися.

Діяльність щодо проведення психологічного обстеження відбувається відповідно до планів, розроблених керівниками відділу кадрів Верховного Суду України, Вищих спеціалізованих судів України, апеляційних судів, місцевих судів і затвердженими головами цих судів та начальниками територіальних управлінь Державної судової адміністрації в областях.

Основою для проведення психологічного обстеження є добровільна згода кандидата на посаду судді. Особа, яка прибула для проходження такого обстеження, повинна мати при собі направлення та паспорт; їй видається пам'ятка-інформація, де роз'яснюється мета, завдання та процедура проходження обстеження (див. Додаток Б). Психологічне обстеження здійснюється в індивідуальному порядку, при його проведенні необхідно використовувати набір рекомендацій, обов'язкових і додаткових методів і методик, дотримуватися стандартів застосування методик (уніфіковані тексти інструкцій, стимульний матеріал, умови та прийоми тестування, способи опрацювання результатів).

Повний комплекс обстежень з метою вивчення індивідуально-психологічних характеристик кандидата на посаду судді проводиться упродовж 1-2 днів. З метою уникнення перевтоми кандидата і деформації результатів рекомендується весь процес проводити у два етапи: перший день – після попередньої бесіди з кандидатом здійснюється тестування з використанням психометричних та інших тестових методик; другий день – психодіагностична бесіда (співбесіда) після вивчення первинних результатів. Під час співбесіди фіксуються особливості психологічного анамнезу життя, уточнюються дані методів психодіагностики, здійснюється запис спостережень за емоційними та поведінковими реакціями кандидата.

До числа професійно необхідних якостей необхідно віднести не тільки рівень юридичних знань кандидата на посаду судді, але й цілий ряд психологічних особливостей, властивостей особистості, без належної психологічної оцінки яких неможливо прогнозувати професійний успіх подальшої діяльності.

Необхідність психологічного обстеження кандидата на посаду судді обумовлена:

- підвищеними вимогами до особи судді, чиї професійні обов'язки пов'язані з участю у найскладніших соціально-правових відносинах, що виникають під час здійснення правосуддя;
- великою відповідальністю та серйозністю наслідків судових помилок, що призводять до втрати авторитету судової влади в цілому;
- значними матеріальними витратами, пов'язаними з призначенням та звільненням суддів, які виявилися неспроможними адаптуватися до роботи.

Основними завданнями психологічного обстеження кандидата на посаду судді є:

- експертний аналіз індивідуально-психологічних особливостей особистості, які як позитивно, так і негативно впливають на роботу судді;
- виявлення серед кандидатів на посаду судді осіб із нервово-психічною неврівноваженістю, а також тих, які знаходяться у стані дезадаптації;
- виявлення осіб із асоціальними установками, корисливо-утилітарною мотивацією, а також таких, котрі зловживають психоактивними речовинами;
- оформлення та подання до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України висновку за результатами психологічного обстеження кандидата на посаду судді.

У своїй діяльності психологи, які здійснюють психологічне обстеження згідно з указаними в додатках методичними рекомендаціями, зобов'язані

неухильно дотримуватися норми професійної етики. Психолог, який безпосередньо проводить психологічне обстеження, несе відповідальність за достовірність та обґрунтованість висновку щодо результатів психологічного обстеження особи-кандидата на посаду судді.

Час проведення психологічного обстеження визначається психологом за попереднім погодженням із кандидатом на посаду судді. Кандидат повинен повідомити психолога про своє бажання пройти психологічне обстеження не пізніше, ніж за 5 днів до розгляду його кандидатури на засіданні Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Робоче навантаження психолога складає не більше двох обстежень кандидатів у день.

При виявленні у кандидата на посаду судді психоемоційного стресу, стомленості, стану після перенесених захворювань обстеження переноситься на інший день, погоджений із кандидатом.

Після завершення психологічного обстеження за результатами обстеження складається протокол, який є складовою частиною протоколу комплексного психологічного обстеження.

Повторне проведення психологічного обстеження допускається не раніше, ніж через 6 місяців після проведення первісного. При проведенні повторного обстеження обов'язково вивчаються архівні дані та первинні матеріали. Первинні матеріали обстеження кандидата на посаду судді, який отримав рекомендацію Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, підлягають зберіганню відповідно до порядку і термінів, установлених для зберігання особових справ суддів.

Первинні матеріали кандидата на посаду судді, якому було відмовлено в рекомендації Вищою кваліфікаційною комісією суддів України, підлягають зберіганню відповідно до порядку, встановленого для зберігання особистих справ суддів упродовж 5 років, після чого знищуються.

До протоколу комплексного психологічного обстеження кандидата на посаду судді входять: протокол психологічного обстеження, психологічна

характеристика, складена на основі результатів обстеження, та первинні матеріали.

Психологічна характеристика (висновок) складається у двох примірниках: перший залишається у протоколі комплексного психологічного обстеження, другий примірник направляється у складі інших обліково-характеризуючих матеріалів для розгляду Вищій кваліфікаційній комісії суддів України в запечатаному конверті.

Висновок за результатами психологічного обстеження дійсний упродовж 6-ти місяців. Результати проведених психологічних обстежень кандидатів на посаду судді фіксуються в журналі обліку.

Зміст висновку, складеного за результатами психологічного обстеження кандидата на посаду судді, є конфіденційною інформацією та не підлягає розголошенню.

На теперішньому етапі існування суспільних відносин у більшості розвинених країн світу існує розвинена система професійного відбору спеціалістів різних професій. Діяльність підрозділів, які належать до цієї системи, розглядається в якості однієї зі складових державної політики, спрямованої на вивчення, облік, раціональний розподіл та економічно доцільне використання людських (перш за все інтелектуальних) ресурсів суспільства. Система професійного відбору включає соціально-демографічний, медичний, освітній, психологічний, власне професійний та спеціальний види відбору [20; 35; 73; 87; 147; 215 та ін.].

Професійний психологічний відбір полягає у проведенні комплексних заходів, які дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми психологічними якостями до навчання і успішної професійної діяльності за тією чи іншою конкретною спеціальністю. Основним завданням ППВ є оцінка професійної придатності кандидата за психологічними показниками і здійснення на цій основі довготермінового прогнозу ефективності його подальшої професійної діяльності.

Теоретичною базою відбору є концепції про соціально-біологічну суть людини і співвідношення її вроджених та набутих якостей; про властивості особи, які формують професійні здібності; про характер і значення властивостей вищої нервової діяльності та їх прояви у професійній діяльності, що отримали обґрунтування в теоретичних і експериментальних роботах І. П. Павлова, В. Д. Небиліцина, Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова [2; 64 87; 223; 230; 243; 273 та ін.].

Важливу теоретичну основу заходів професійного відбору складають уявлення про природу і структуру професійних здібностей. Останні є сукупністю досить стійких індивідуально-психологічних якостей особи, що визначають успішність професійного навчання, опанування необхідних знань, умінь і навичок для виконання конкретних завдань, притаманних роботі за відповідною спеціальністю (професією).

На думку В. О. Бодрова [36, с. 264], ключовим поняттям для ППВ є термін «професійна придатність», який відображає індивідуальні особливості, необхідні для успішного виконання трудової (навчальної) діяльності, придатність особи до конкретної діяльності, а також характеристики об'єкта праці (змісту, засобів, умов організації діяльності) з точки зору їх відповідності можливостям людини (або професійній сукупності осіб), тобто придатності праці для людини.

Професійна придатність є властивістю метасистеми «людина – професія» («людина – діяльність», «суб'єкт – об'єкт»), у якій виявляються властивості людини, що набуваються нею у зв'язку з реалізацією себе в діяльності. У ній також презентуються (поряд із властивостями працездатності, надійності, готовності до праці та ін.) і властивості діяльності, які відображаються в її змісті, засобах і умовах, структурні і функціональні особливості організму і психіки людини.

Сутність категорії «професійна придатність» полягає в тому, що вона відображає:

- вибір роду діяльності (професії), найбільш відповідної схильностям і здібностям конкретної людини;
- задоволення інтересу до обраної професії і задоволеність процесом і результатами конкретної праці;
- міру оцінки ефективності, надійності, безпеки виконання трудових функцій, індивідуальну міру результативності праці;
- прояв соціального (професійного) самовизначення особи, її самоствердження, самореалізації, самовдосконалення у праці;
- розвиток «Я-концепції», зародження і становлення образу «Я-професіонал» і прагнення суб'єкта діяльності до досягнення еталонної моделі професіонала.

Значення професійної придатності, визначення її рівня і активне формування впливають із положення К. М. Гуревича: «Кожна людина, в принципі, може опанувати будь-яку професію (або майже будь-яку), але вся річ у тому, скільки на це знадобиться сил і часу. Період трудової активності в житті людини обмежений, а непродуктивна, безрадісна діяльність – не лише особисте нещастя, вона відображається, врешті-решт, на всьому суспільстві. Тому прогнозування професійної придатності і шляхів її формування ніколи не втратить свого актуального значення» [87, с. 211].

Професійна придатність людини визначається співвідношенням вимог професії до індивідуальних особливостей людини. Вона має конкретний об'єкт реалізації – систему «людина – професія», тобто певну категорію людей, вид діяльності, етап професіоналізації. Також вона відображає стан, міру розвитку сукупності індивідуальних якостей людини (здібностей, мотивації, фізичного стану, професійної підготовленості і т. ін.); є динамічною властивістю системи «людина – професія» (відображає розвиток суб'єкта праці і мінливість об'єкта праці).

Отже, професійна придатність розглядається в декількох аспектах. По-перше, як сукупність якостей і властивостей особи, що зумовлюють успішність формування придатності до конкретної діяльності (виду

діяльності). По-друге, як сукупність сформованих професійних знань, умінь і навичок, а також психологічних, фізіологічних та інших якостей і властивостей, що забезпечують ефективне виконання професійних завдань. Із цих позицій властивість професійної придатності обумовлюється сукупністю вихідних особливостей людини, а також формується, розвивається на етапах професійного шляху в процесі діяльності.

Істотну роль у цьому процесі, особливо у зв'язку з вивченням індивідуальних передумов придатності до праці і детермінант становлення професіонала на подальших стадіях професіоналізації, відіграють психологічні особливості людини і, зокрема, вплив структурно-динамічних властивостей особи на формування, розвиток професійної придатності. Ця проблема, таким чином, є теоретичною підставою професійно-психологічного відбору суддівських кадрів та психології професійної придатності суддів.

Професійна придатність визначається також рівнем задоволеності людини процесом і результатами своєї праці. У сучасному суспільстві задоволеність людини своєю професією залежить не лише від самого процесу праці, але й від зовнішніх стосовно нього, але дуже істотних чинників. До них належать умови діяльності, соціально-психологічні особливості колективу, рівень матеріального забезпечення, престиж професії і т. ін. Велике значення для формування відчуття задоволеності працею мають можливості самоствердження, самооцінки і самовдосконалення людини.

Професійна придатність до конкретної трудової діяльності відображає особливості процесу вибору, визначення майбутньої професії на основі діагностики і прогнозування можливостей людини успішно нею оволодіти й ефективно працювати, а також розвитку комплексу професійно значущих якостей, тобто формування професіонала [36; 87; 90 та ін.].

Наукова розробка і практична реалізація процедури визначення професійної придатності вимагають урахування і дотримання ряду

принципових положень, які визначають методологію психологічного обстеження і організаційні форми його проведення, а також зв'язок результатів визначення придатності з іншими формами забезпечення успішності навчання й ефективності професійної діяльності. Деякі принципи були обґрунтовані рядом авторів у ході вивчення проблеми професійного психологічного відбору [127; 147; 215 та ін.].

Досвід роботи в галузі діагностики і прогнозування професійної придатності свідчить про те, що наукове обґрунтування і реалізацію системи визначення придатності слід проводити з позицій системного підходу, що відображає закони взаємозв'язку і взаємозумовленості компонентів системи «людина – професія» [90, с. 36]. Системний характер властивості професійної придатності відповідає положенню Б. Ф. Ломова [230, с. 236] про «різнопорядковість» властивостей людини і про необхідність виділення системних властивостей, що відображають її приналежність до певної системи.

Наукова ідеологія системного підходу обумовлює необхідність вивчення професійної придатності людини як її системної властивості, що утворюється у зв'язку і в результаті включення людини в діяльність, виявляється і оцінюється в процесі виконання функцій організації, контролю, планування, коректування, досягнення заданого результату діяльності.

Системний підхід у вивченні і забезпеченні професійної придатності визначає положення про взаємозв'язок шляхів і методів досягнення необхідного рівня цієї властивості, про комплексний характер зовнішніх чинників і умов, що відображаються в його значеннях, про різноманітність рівнів і про механізми психічної регуляції придатності, про можливості взаємної компенсації і стимуляції різних компонентів психологічної системи діяльності при підтримці необхідного рівня професійної придатності [87, с. 201].

Діяльнісний підхід у вивченні професійної придатності і концепція регулюючої ролі психічного відображення, запропоновані Б. Ф. Ломовим

[230, с. 34], дозволяють установити характер причинно-наслідкових стосунків на різних рівнях макроструктури трудового процесу і тим самим проникнути в суть явищ, що визначають особливості формування і прояви професійної придатності людини. Закономірності психічного відображення світу, співвідношення образних конструкцій у процесі діяльності, адекватність психічних і фізіологічних ресурсів вимогам діяльності, можливість мобілізації функціональних резервів в екстремальних умовах визначають особливості придатності людини у зв'язку з конкретним характером її діяльності.

Є численні експериментальні дані, які свідчать про те, що професійна придатність особи обумовлюється не лише її професійними характеристиками, але також особливостями мотиваційної, когнітивної, психомоторної, емоційно-вольової і характерологічної сфер особи [127; 147; 215; 295; 311; 348 та ін.]. Перелічені компоненти, що визначають рівень професійної придатності людини, обумовлюють необхідність використання комплексного підходу до визначення і формування цієї системної властивості.

Один із важливих принципів ППВ – комплексний підхід, що вимагає врахування особливостей компенсації окремих професійно важливих якостей і функцій, їх взаємозв'язку, мінливості й динамічності. Ця їх властивість визначає можливості індивідуального пристосування до конкретної трудової діяльності, в ході якої виробляється індивідуальний стиль.

Принцип комплексного підходу відображає також положення про те, що для думки про рівень професійної придатності потрібна оцінка сукупності професійно важливих якостей особи за допомогою набору (комплексу, батареї) надійних методичних прийомів.

Розробка і використання рекомендацій щодо визначення професійної придатності мають бути обґрунтовані з урахуванням наукових положень теоретичного і методичного характеру, а також особливостей конкретного виду діяльності (принцип наукової обґрунтованості). Методичні рекомендації

з визначення придатності, розроблені для конкретної професії (діяльності), не можуть бути використані для інших, навіть близьких за зовнішніми ознаками професій без спеціальної наукової перевірки і адаптації.

Це положення визначається більш-менш істотними психологічними відмінностями в характері різних видів діяльності і, відповідно, в особливостях професійних вимог до особи, методах оцінки професійно важливих якостей, категоріях придатності і т. ін.

Наступним важливим теоретичним принципом ППВ є принцип динамічності, який передбачає раціональну послідовність проведення цієї процедури, що забезпечує не лише накопичення й уточнення інформації про індивідуально-психологічні особливості особи і, відповідно, підвищення надійності прогнозу придатності, але й можливість диференційованого її прогнозування на етапах професійної діяльності [295, с. 211].

Важливим теоретичним принципом є принцип активності оцінки професійної придатності, який визначає положення про те, що заходи профвідбору не повинні обмежуватися констатацією «діагнозу» або «прогнозу»; в разі негативних висновків результати психологічного обстеження слід використовувати для рекомендацій щодо корекції професійних планів, орієнтації на більш адекватні професійні вибори.

Такий принцип означає можливість за результатами обстеження вирішити завдання раціонального розподілу фахівців, обґрунтувати рекомендації щодо розвитку недостатньо виражених професійно важливих якостей та індивідуалізувати процес навчальної і трудової діяльності.

Крім того, обґрунтування, розробка і проведення заходів щодо визначення рівня професійної придатності повинні відповідати вимогам економічної, організаційної, технічної доцільності і прийнятності (принцип практичності) [295, с. 231].

Як відомо, основним інструментом профвідбору є психологічні і психофізіологічні тести, що володіють такими характеристиками, як надійність, валідність, диференційованість, практичність. Під надійністю

розуміється відтворюваність результатів при повторному тестуванні в одних і тих же обстежуваних. Валідність тесту показує, наскільки за результатами тестування можна судити про прогнозований аспект діяльності в майбутньому. Як відомо, валідність характеризується коефіцієнтом кореляції між показниками тестів (прогностичною оцінкою) і реальною оцінкою успішності діяльності (зовнішнім критерієм). Розрізняють валідність концептуальну і критеріальну. Часто в літературі термін «валідність» ототожнюють із поняттями «прогностичність» та «інформативність». Диференційованість тесту означає спрямованість на оцінку тієї чи іншої психофізіологічної властивості або якості особи.

Послідовність розробки критеріїв оцінювання професійної придатності в загальному вигляді зводиться до наступного. На першому етапі після обґрунтування мети і завдань цієї оцінки визначають професійні вимоги до фахівця, для чого проводять вивчення й оцінювання умов його майбутньої професійної діяльності.

На основі професіографічного аналізу визначають професійно важливі психологічні і психофізіологічні якості, необхідні для успішного навчання або професійної діяльності за фахом. Потім проводиться експериментальна перевірка надійності, диференційованої і прогностичної валідності методик, що дозволяють оцінити комплекс професійно-важливих якостей фахівця, і розробляються критерії професійної придатності. На цьому етапі здійснюють кореляцію між успішністю навчання (діяльності) і результатами особи за кожною методикою, а також результатами оцінки її професійної придатності за допомогою всієї сукупності методик.

З метою вибору найбільш адекватних і виключення малоінформативних методик застосовують різні методи одновимірної (кореляція, непараметричні і параметричні критерії) і багатовимірної (регресійний, дискримінантний аналіз і т. ін.) статистики. Після цього проводиться розробка алгоритму (вирішального правила) оцінки професійної придатності. Найчастіше для цих цілей використовують множинний

регресійний аналіз, заснований на зв'язках психофізіологічних властивостей із «зовнішніми критеріями», під якими розуміється якість (успішність) навчання або діяльності; рідше – аналіз дискримінантний, заснований на відмінностях показників психологічних якостей у різних групах.

Підсумком цієї роботи є обґрунтування необхідного і достатнього набору психодіагностичних методик, що дозволяють із належною вірогідністю прогнозувати професійну придатність кандидата на посаду судді. У подальшому проводиться оцінювання ефективності розробленого алгоритму і критеріїв оцінювання професійної придатності та виробляються рекомендації щодо їх практичного використання.

У практиці профвідбору використовуються різні методики оцінювання професійної придатності, серед них спостереження, бесіда і експертна оцінка. Вказані методи дають можливість глибокої, але переважно якісної, описової оцінки ПВЯ особи. Крім того, одні з них вимагають тривалого обстеження, інші – одержання різнобічних знань про кандидата, про його поведінку в реальних, у т. ч. – в екстремальних умовах. І, нарешті, оцінювання, що отримується за допомогою цих методів, залежить від досвіду, кваліфікації та інших суб'єктивних характеристик обстежуваного та експерта.

Перелічені особливості традиційних методів дослідження індивідуально-типологічних та індивідуально-психологічних властивостей особи істотно звужують їх практичну корисність при проведенні ППВ. У той же час, вони досить широко й обґрунтовано використовуються на стадії розробки тестів, наприклад, для здобуття відомостей про успішність професійної діяльності, поведінку людини в природних умовах або модельованих ситуаціях.

Нині у практику профвідбору широко упроваджуються психодіагностичні тестові методи, які можна розділити на наступні групи: тести для дослідження основних властивостей вищої нервової діяльності, психодіагностичні методики для дослідження емоційно-вольових і

характерологічних особливостей особи, інтелектуальні та психометричні тести.

Відомі різні класифікації психологічних методик, наприклад, за критерієм рівня «об'єктивності – суб'єктивності» якості, що діагностується. У такому разі можна виокремити декілька груп методів: починаючи з тих, де міра суб'єктивності надзвичайно висока і висновки залежать від досвіду і особових особливостей фахівця-психолога, і до тих, де він має мінімальний вплив на результати тестування та висновок про особливості випробовуваного.

**Класифікація методів психологічної діагностики за критерієм
об'єктивності отриманих даних**

Назва методу	Короткий зміст
Бесіда	Цей метод є найбільш суб'єктивним. Дані, отримані при використанні бесіди, багато в чому залежать від майстерності і досвіду фахівця. Фахівець повинен одночасно фіксувати значну кількість вербальних і невербальних параметрів та якісно їх інтерпретувати.
Спостереження, включене спостереження	Здобуття та інтерпретація даних великою мірою залежить від досвіду і особистісних особливостей фахівця. Зробити процедуру спостереження більш об'єктивною допомагає виділення окремих фактів у поведінці випробовуваного, які фіксуються у спеціальному протоколі. Аналізується порівняльна частота виникнення тих або інших проявів у поведінці.
Аналіз документів	Може бути корисним для попередньої побудови гіпотез про міру вираженості тих або інших якостей, а також використовується для здобуття додаткової інформації. Як додаткові характеристики, фіксуються грамотність, акуратність заповнення документів і т. ін.

Анкетування	Суб'єктивність цього методу полягає в тому, що фахівець-психолог за загальними відповідями випробовуваного створює його психологічний портрет.
Проективні методики	Група методик, у яких поняття «відповідь» може бути трактоване досить широко (наприклад, доповнення речення або малюнок). Як правило, процедура проведення досить жорстко регламентована, проте інтерпретація багато в чому залежить від досвіду фахівця.
Тести-опитувальники	До цієї групи методик належать ті, які передбачають вибір одного з варіантів відповіді. Застосовуються для діагностики особистісних властивостей, установок, ціннісних орієнтацій, самооцінки.
Тести інтелекту	Ця група методик призначена для діагностики рівня розвитку пізнавальної сфери особистості, причому чим менше можливостей для вербального виконання первинної обробки даних різними виконавцями, тим об'єктивнішою є конкретна методика.
Психофізіологічні апаратні методики	Характерною особливістю цієї групи методик є те, що вимірюваний показник реєструється за допомогою спеціального пристрою (частота дихання, пульс, швидкість реакції та ін.).

Така класифікація більшою мірою представляє конкретні методики, тобто діагностичні процедури, призначені для здобуття інформації про предмет обстеження (властивості, яка діагностується).

Як справедливо відзначають А. М. Никифоров, В. Ю. Рибников, Ю. С. Шойгу [294, с. 33], неможливо описати всі методики, що існують у сучасній психодіагностичній практиці, проте доцільно навести

методики, що найчастіше використовуються для діагностики рівня професійної придатності.

**Класифікація психодіагностичних засобів профвідбору
за критерієм оцінюваної психічної сфери**

Предмет обстеження	Конкретні методики, рекомендовані для використання
Увага	Коректурна проба; переплутані лінії; відшукування чисел із переключенням; виявлення слів; установлення координат
Пам'ять	Структурно-логічна пам'ять; оперативна пам'ять; інформаційний пошук
Мислення; рівень розвитку інтелекту	Встановлення закономірностей; прогресивні матриці Равена; асоціативне диференціювання; кількісні відношення; компаси; годинник; складання чисел із перемиканням шкали приладів; розуміння сенсу прислів'їв і метафор; парна словесна проба; загальна обізнаність
Психомоторна сфера	Проста сенсомоторна реакція; складна сенсомоторна реакція; реакція на рухомий об'єкт; тремометрія; координація; лабіринт; методика для оцінки диференційованих м'язових зусиль; тест Е. Мірра – Лопеца; теппінг – тест
Емоційно-особистісна сфера	Стандартизований метод дослідження особи (СМДО); опитувальник Айзенка; опитувальник Тейлора; 16-факторний опитувальник Кеттелла; шкала самооцінки Спілбергера – Ханіна; патохарактерологічний

	опитувальник Лічка; шкала емоційних станів; методики «Прогноз», «Прогноз-2»; тест на фрустрацію Розенцвейга; незавершені речення; тематичний аперцепційний тест (ТАТ); колірний тест Люшера
Соціально-психологічна сфера	Аналіз документів; індивідуальна співбесіда; біографічний метод; спостереження; методика визначення ціннісних орієнтацій; анкета інтересів; соціометрія; методика визначення загальної спрямованості особи; методика визначення рівня групової конфліктності; методика визначення типу поведінки особи в конфліктній ситуації; методика визначення рівня самоконтролю.

Таким чином, широкий спектр методичних засобів, підібраних, розроблених і адаптованих для проведення професійного психологічного відбору, дозволяє найбільш оптимальним чином проводити психологічне обстеження з урахуванням особливостей конкретної спеціальності (або групи спеціальностей), для якої здійснюється профвідбір у кожному конкретному випадку. Таке різноманіття діагностичних засобів дозволяє варіювати не лише перелік досліджуваних професійно важливих якостей, але й рівень точності, з яким необхідно оцінити міру розвитку вказаних якостей.

Можна зробити висновок про те, що процедури заходів професійного психологічного відбору, з одного боку, мають бути регламентовані, що важливо для забезпечення одноманітності умов проведення психологічного обстеження кандидатів, а отже, необхідної надійності результатів, які отримуються. З іншого боку, велика кількість діагностичних засобів, які направлені на вивчення професійно важливих якостей і мають різні часові і технічні вимоги, дозволяє розробити програму обстеження так, щоб воно

було максимально економічним за часовими й іншими витратами, але в той же час давало необхідну для прийняття кадрових рішень інформацію.

За результатами ППВ робиться один із наступних висновків:

- рекомендується в першу чергу – повністю відповідає вимогам навчання або діяльності;
- рекомендується – загалом відповідає вимогам, що пред’являються;
- рекомендується умовно – частково відповідає вимогам, що пред’являються;
- не рекомендується – не відповідає вимогам.

Особи, які віднесені до останньої категорії професійної придатності, до навчання або діяльності не допускаються; до третьої категорії – допускаються до навчання або діяльності за відсутності необхідної кількості кандидатів.

Як відомо, професійний психологічний відбір найбільш ефективний за наявності істотного конкурсу (5-10) кандидатів, що передбачає «відсів» професійно непридатних осіб. Стосовно відбору кандидатів на посади суддів, то такий конкурс існує, що створює об’єктивні умови для якісного їх відбору.

Сьогодні у практику ППВ починають вводитись нові психодіагностичні технології у вигляді комп’ютерного тестування, поліграфічного (психофізіологічного) обстеження, комп’ютерних відеоігор тощо.

Таким чином, аналіз літератури з цієї проблеми дозволив визначити основні концептуальні напрями власного дослідження, а також засвідчив, що для проведення психологічного обстеження кандидатів на посаду суддів найдоцільніше застосовувати наступні методи:

Досліджувана якість	Характеристика якості	Основні методики
Пам’ять	Оперативна пам’ять	Пам’ять на числа

	Асоціативна пам'ять Смислова пам'ять	Слова-асоціації Відтворення тексту, усної мови
Увага	Стійкість і концентрація уваги	Коректурна проба Тест на вибірковість уваги Мюнстерберга
Емоційна стійкість	Продуктивність у стані емоційного стресу	Повторні тести на увагу при підрахунку часу
Пізнавальні процеси	Інтелектуальна продуктивність, особливості мислення	Тест структури інтелекту Амтхауера Класифікація предметів Виключення предметів Пояснення приказок і метафор
Індивідуально- психологічні особливості	Особистісні характеристики, особливості психологічної адаптації	Стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості (СБМДО) Каліфорнійський особистісний опитувальник (CP1, CP1-K) Восьмикольоровий тест Люшера Малюнок неіснуючої тварини

Додаткові методи та методики застосовуються в тих випадках, якщо:

- показники кандидата за основними методами та методиками не відповідають нормативним значенням, у т. ч. при недостовірних даних;

- результати використання основних методів і методик дозволяють передбачити наявність стану дезадаптації або інших відхилень у психічному стані кандидата на посаду судді;

- необхідне уточнення або підтвердження виявлених негативних психологічних характеристик.

Проаналізувавши роботу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України щодо добору кандидатів на посади суддів, зазначимо, що чинною процедурою не передбачено оцінку рівня їх особистих і моральних якостей. Між тим, підвищена нервозність, честолюбство, нестриманість, неуважність, надмірна самовпевненість, невміння спокійно вислуховувати сторони і показання свідків не сприяють правильному розумінню обставин справи та об'єктивній оцінці доказів, а отже, є перешкодою високопрофесійному суддівству. Саме тому в більшості європейських країн значна увага приділяється психологічним і моральним якостям суддів. У п. 10 «Основних принципів, що стосуються незалежності судових органів», схвалених Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 р., зазначається, що особи, відібрані на судові посади, повинні мати високі моральні якості та здібності [303, с. 22].

Однак указаний недолік швидше зумовлюється не хибами в діяльності Комісії, а недосконалістю українського законодавства, оскільки в ньому й досі не визначено такий критерій, як особисті та моральні якості, яким повинен відповідати кандидат на посаду судді. Зауважимо, що законодавство більшості країн ставить в один ряд як професійні якості кандидата, так і його морально-етичні характеристики. На наш погляд, значно удосконалить процедуру добору кандидатів на посаду судді запровадження психологічного тестування, тобто на першому етапі добору кандидатів. Таке психологічне тестування кандидатів повинно мати конкретну спрямованість на виявлення потрібних у цій професійній діяльності якостей особистості. Для цього мають бути створені формалізовані вимоги, на основі яких можна буде судити про:

- 1) повну відповідність особи вимогам професії;
- 2) абсолютну несумісність особистості і діяльності;
- 3) відносну можливість обіймання певної

суддівської посади. Отримані результати, по-перше, дозволять економити бюджетні кошти, що не витрачатимуться на підготовку кандидата на посаду судді у разі абсолютної несумісності особистості кандидата і професії судді; по-друге, дозволять правильно спланувати підготовку майбутнього судді, коригуючи і виховуючи в нього професійно важливі якості та здібності. При цьому важливо пам'ятати, що будь-який метод підбору повинен бути науково обґрунтованим. Кожна якість, здатність, навичка мають бути витребувані суддівською діяльністю. Тому для того, щоб застосувати ту чи іншу систему тестових проб до кандидатів на посади суддів, необхідно чітко визначити, які якості необхідні майбутньому судді для успішної професійної діяльності. Тобто, повинні бути нормативно визначені та обґрунтовані з позицій системного підходу ті якості, якими зобов'язаний володіти претендент на обіймання суддівської посади. Цей перелік складатиме зміст психограми судді, розробленої на основі аналізу змісту суддівської діяльності. Вважаємо, що такий напрям повинен дістати своє нормативне закріплення з подальшою реалізацією у діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

З метою створення такої психограми нами була проведена експертна оцінка 90-а професійно значущих властивостей та якостей судді (див. Додаток Е). При цьому в якості експертів залучалися лише судді, які мають стаж роботи понад 3 роки – загалом 155 осіб. Вихідні вимоги до масиву полягали в наявності: а) позитивних службових характеристик; б) оптимального фізичного та психологічного стану на момент обстеження. Чоловіки та жінки розподілилися приблизно порівно.

Математико-статистична обробка кількісних даних дозволила окреслити 5 інтервалів згідно ступеня значущості цих властивостей та якостей для успішності виконання професійних функцій.

1-й інтервал (80-100%) склали 4 властивості та якості, що детермінують ефективність професійної діяльності:

- здатність відбирати з великої кількості інформації ту, яка найбільш важлива;

- психологічна спостережливість;
- впевненість у собі, своїх силах та можливостях;
- стійкість до емоційно-вольових навантажень.

2-й інтервал (60-80%) склали 36 властивостей та якостей, які суттєво впливають на успішність вирішення суддями професійних завдань:

- пам'ять на зовнішність та поведінку людини;
- здатність до швидкої дії в умовах дефіциту часу;
- здатність відбирати з великої кількості інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання;

- здатність визначити характер інформації, необхідної для прийняття рішення;

- урівноваженість та володіння собою при конфліктах;
- здатність зрозуміло довести до слухачів свої думки, наміри;
- здатність швидко знайти потрібний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника;

- здатність швидко встановлювати контакти з людьми;
- здатність викликати у людей довіру;
- схильність до розумного, виправданого ризику;
- здатність до вирішення своїх та чужих проблем;
- пам'ять на зовнішність та поведінку людини;
- здатність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на виснаженість та сторонні подразники;

- здатність розподіляти увагу при виконанні декількох дій, функцій, завдань;

- здатність підмічати в об'єкті спостереження незначні (малопомітні) зміни;

- здатність точно відтворити інформацію в потрібний момент;

- здатність бачити кілька можливих шляхів вирішення проблеми та подумки визначати найбільш ефективний;
- здатність прийняти рішення за умов дефіциту інформації і при відсутності часу на її осмислення;
- здатність відстоювати свою точку зору;
- наполегливість у подоланні труднощів;
- здатність об'єктивно оцінювати свої досягнення, сили та можливості;
- здатність вести ділову бесіду, переговори;
- здатність розумно співвідносити особисті та ділові стосунки з оточуючими людьми;
- сміливість, хоробрість;
- здатність логічно викладати свої думки в розгорнутому вигляді (доповідь, виступ, звіт);
- здатність швидко переключати увагу з одного виду роботи на інший;
- здатність до вибіркового відтворення потрібної на певний момент інформації;
- здатність знаходити нові, нестандартні рішення;
- здатність розглядати проблему з різних точок зору;
- здатність схоплювати сутність основних взаємозв'язків, притаманних проблемі;
- здатність бачити далі того, що дається безпосередньо;
- емоційна стійкість при прийнятті відповідальних рішень;
- здатність до тривалого збереження високої активності;
- здатність брати на себе відповідальність у складних ситуаціях;
- здатність узгоджувати свої дії з діями інших осіб;
- здатність давати об'єктивну оцінку діям інших людей.

3-й інтервал (40-60%) вміщує 29 якостей, що загалом мають значення для ефективності діяльності судді, а саме:

- здатність підмічати в оточенні зміни, свідомо не концентруючи на них увагу;

- здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний матеріал;
- здатність упродовж тривалого часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації;
- здатність до розуміння явища за незначною кількістю ознак;
- здатність відтворювати зоровий образ за словесним портретом;
- здатність робити висновки з суперечливої інформації;
- швидке звикання до нових умов;
- здатність до тривалої розумової роботи без погіршення якості, зниження темпу;
- здатність чітко і стисло формулювати думку;
- почуття гумору;
- здатність вести спостереження за багатьма характеристиками об'єкта, а також за великою кількістю об'єктів одночасно;
- здатність точно передати (відтворити) зміст один раз прочитаного;
- здатність точно відтворити один раз почуте;
- пам'ять на колір, розмір, розташування об'єктів, предметів;
- здатність прогнозувати результати події з урахуванням її ймовірності;
- аргументованість критичного аналізу ситуації;
- здатність відкинути звичайні, стандартні методи та рішення, відшукати рішення нові та оригінальні;
- захопленість пошуком вирішення проблеми;
- здатність примусити себе робити нецікаву, але необхідну роботу;
- здатність підкорятись, точно виконувати приписи;
- збереження зібраності за умов, що стимулюють збудження;
- здатність до самопостереження;
- швидке реагування на неочікувані зорові подразники певними діями;
- здатність розуміти підтекст мови (іронію, жарти тощо).

До четвертого інтервалу (20-40%) належать якості, що тільки деякою мірою впливають на ефективність професійної діяльності. Сюди увійшли 15 якостей, найбільш суттєвими з яких є:

- здатність до задовільного (без спеціальних зусиль) запам'ятовування матеріалу;
- постійність настрою;
- низька навіюваність, здатність не підкорятись впливу, особливо з боку авторитетних осіб;
- відчуття наявності проблеми там, де здається, що все вирішено;
- здатність передавати іншим людям свій настрій, емоційний заряд;
- відсутність дефектів мовлення, хороша дикція;
- здатність зосереджувати увагу на одному предметі чи дії упродовж певного часу;
- тонка спостережливість за духовним життям іншої людини;
- здатність переживати та відчувати те, що переживають та відчують інші.

І, нарешті, 5-й інтервал складають якості, що не впливають на успішність суддівської діяльності: здатність розрізняти звуки та тембром, висотою, силою; здатність наочно уявляти собі щось нове, досі не існуюче у власному досвіді, або старе, але в нових умовах; здатність передавати свої уявлення, емоції або почуття за допомогою жестів, міміки, інтонації; здатність розрізняти відмінність температур; красивий почерк; пластичність та виразність рухів та ін.

Таким чином, встановлення рангових значень запропонованих для експертного оцінювання властивостей і якостей дозволяє виділити найбільш значущі з них та створити орієнтовну психограму судді як цілісного відображення його індивідуально-психологічних особливостей. В основу побудування такої психограми були покладені наступні вимоги:

- недопущення дублювання властивостей та якостей особистості, близьких за змістом;
- включення в перелік властивостей та якостей, що належать до різних підструктур особистості;

- включення в перелік індивідуально-психологічних особливостей характеристик, що відповідали б різним структурним компонентам (психологічним різновидам) професійної діяльності.

Такий підхід дозволяє надати не просто перелік професійно значущих властивостей і якостей, але їх ієрархічно підпорядковану сукупність, що знаходить своє відображення у професійній діяльності. Базуючись на її психологічних різновидах, можна запропонувати наступний психологічний «портрет» успішного судді.

Для реалізації *пізнавальної діяльності* професійно важливими є наступні властивості та якості:

- 1) здатність бачити кілька можливих шляхів вирішення проблеми та подумки визначати найбільш ефективний;
- 2) здатність знаходити нові, нестандартні рішення;
- 3) здатність розглядати проблему з різних точок зору;
- 4) здатність прогнозувати результати події з урахуванням її ймовірності;
- 5) здатність розподіляти увагу;
- 6) здатність тривалий час зберігати увагу при виконанні декількох дій (функцій, завдань), незважаючи на виснаженість, сторонні подразники;
- 8) здатність відбирати з великої кількості інформації найбільш важливу;
- 9) здатність точно відтворити інформацію в потрібний момент;

Профілактична діяльність потребує від судді таких властивостей:

- 1) психологічна спостережливість;
- 2) здатність дати об'єктивну оцінку діям інших людей;
- 3) здатність визначити характер інформації, необхідної для прийняття рішення;
- 4) здатність швидко знайти потрібний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника;

- 5) здатність викликати у людей довіру;
- 6) здатність вести ділову бесіду, переговори;
- 7) здатність узгоджувати свої дії з діями інших осіб;
- 8) здатність розумно співвідносити особисті та ділові стосунки з оточуючими;

9) здатність приймати на себе відповідальність у складних ситуаціях.

Для ефективного здійснення *комунікативної діяльності* необхідні:

- 1) пам'ять на зовнішність та поведінку людини;
- 2) здатність до емпатії;
- 3) здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми;
- 4) здатність підмічати в об'єкті спостереження незначні зміни;
- 5) здатність зрозуміло довести до слухачів свої думки і наміри;
- 6) вміння аргументувати й доводити свою точку зору;
- 7) здатність відстоювати власну позицію;
- 8) здатність об'єктивно оцінювати свої сили та можливості;
- 9) здатність до самоспостереження.

Ефективність *організаторської діяльності* залежить від наявності:

- 1) упевненості в собі, своїх силах та можливостях;
- 2) стійкості до емоційно-вольових навантажень;
- 3) емоційної стійкості при прийнятті відповідальних рішень;
- 4) врівноваженості та володіння собою при конфліктах;
- 5) здатності до вирішення своїх та чужих проблем;
- 6) схильності до розумного, виправданого ризику;
- 7) наполегливості, сміливості;
- 8) здатності до швидкої дії в умовах дефіциту часу;
- 9) здатності приймати рішення за умов дефіциту інформації і при відсутності часу на її осмислення;
- 10) здатності до тривалого збереження високої активності.

Таким чином, одержані в процесі експертного оцінювання результати дають змогу окреслити основні показники психограми судді. Для

встановлення їх кількісних параметрів слід звернутися до основних компонентів особистості фахівця, якими є:

- а) ділові якості;
- б) особистісні якості;
- в) спеціальні фахові (професійні) якості.

До *ділових якостей* належать, зокрема: наявність відповідної освіти, досвід практичної роботи, організаторські здібності, ініціативність, працездатність, знання юридичних і спеціальних дисциплін, знання нормативно-правових документів, уміння складати службові документи.

Особисті (особистісні) якості – це комплекс індивідуально-психологічних та емоційно-вольових властивостей, які відповідають вимогам обраного виду діяльності, зокрема: здатність установлювати контакти з людьми, спілкуватися з різними категоріями населення, чесність, стриманість, мужність, ввічливість, принциповість, доброзичливість.

Спеціальні фахові (професійні) якості – це володіння суддею спеціальними знаннями і вміннями, наявність певних особистісних рис, необхідних для успішного виконання обов'язків на конкретній посаді.

Ґрунтуючись на психологічних уявленнях про структуру особистості, представлених у працях С. Д. Максименка [243], В. В. Рибалки [242], сучасному баченні суддівської діяльності, а також на отриманих у ході авторського дослідженнях результатах, структуру особистості судді в контексті вимог професійної діяльності можна представити наступним чином.

Зрозуміло, що наведені в таблиці властивості та якості не вичерпують особистість і можуть бути доповнені та конкретизовані, виходячи з особливостей суддівської діяльності як такої, що має свої специфічні завдання.

Зв'язок між вимогами діяльності та властивостями і якостями її суб'єкта

Професійна діяльність	Властивості та якості особистості
Працездатність у психологічно складних та напружених, конфліктних ситуаціях	Інтелектуальні та комунікативні здібності. Сила, врівноваженість та рухливість нервових процесів, швидка реакція, працелюбність. Витривалість, психоемоційна стійкість, резистентність до впливу стресорів
Висока правосвідомість	Професійна спрямованість інтересів, сформована професійна мотивація, усвідомлення цілей діяльності та необхідності суворо дотримуватися норм права для їх досягнення
Юридична культура, ерудиція, соціальна, загальна та спеціальна компетентність, наявність професійно важливих знань та умінь	Психологічна компетентність. Здібності до навчання, наявність професійно значущих психологічних якостей: пізнавальних (психологічна спостережливість, професійна пам'ять, мислення), морально-вольових (дисциплінованість, чесність, принциповість, справедливість, сміливість, рішучість, наполегливість, ініціативність, здатність до виваженого ризику)
Високий загальний та професійний інтелект	Наявність професійних знань, умінь та навичок. Професійний та життєвий досвід. Винахідливість, розвинені логіка та інтуїція, гнучкість мислення, уміння чинити психологічний вплив. Комунікативні якості та уміння: контактність, емпатійність, лідерські якості, здатність працювати в команді

Самокритичність	Відповідальність, прагнення не допускати помилок, готовність їх виправляти

Наступним кроком стало визначення критеріальних частин психограми, тобто конкретних цифрових показників та їх інтервалів, що характеризують професійну придатність судді. Такі показники повинні стосуватися всіх елементів структури особистості: темпераменту, пізнавальних та емоційно-вольових процесів, характеру, а з врахуванням психологічно напруженого характеру діяльності – і здатності протистояти стресам чи іншим негативним емоційним станам. Тому нами було використано уніфікований комплекс методик, запропонований кафедрою юридичної психології Національної академії внутрішніх справ при розробці науково-дослідної теми «Розробка професіограм та кваліфікаційних характеристик деяких категорій фахівців МВС України», де визначені відповідні валідні методики для діагностики цих властивостей та якостей.

При психологічному обстеженні використовувалися наступні методики:

1) для встановлення властивостей темпераменту – опитувальник Я. Стреляу, за допомогою якого визначалася: сила процесу нервового збудження; сила процесу нервового гальмування; рухливість перебігу нервових процесів;

2) для дослідження особливостей особистості – опитувальник Р. Кетелла (16 PF – 105-C), спрямований на вимірювання 16 факторів (рис) особистості. За його допомогою можна встановлювати: 1) інтелектуальні особливості (фактори В, М, Q₁), 2) емоційно-вольові особливості (фактори С, G, I, O, Q₃, Q₄) і 3) комунікативні властивості та особливості міжособистісної взаємодії (фактори MD, А, Н, F, E, N, L, Q₂). При цьому характеристики високих і низьких оцінок слід сприймати не крізь призму моральних оцінок, а як граничне вираження психологічних тенденцій. Ці характеристики

набувають конкретності тільки з урахуванням враження, яке справляє досліджуваний, і відомостей про нього (тобто завжди з корекцією);

3) для вивчення інтелекту – окремі субтести тесту інтелекту (TSI) Р. Амтхауера, зокрема ті, які стосуються вербально-логічних аспектів мислення: LS – логічний відбір, реалістичність, самостійність мислення, розуміння мови, індуктивність мислення, практичність і конкретність інтелекту; GE – здатність до абстрагування, точність думок, розуміння, інтелектуальна реактивність; AN – визначення подібності, аналогій, здатність виявляти зв'язки та відношення, комбінувати, робити правильні умовиводи; ME – здатність зберігати в пам'яті засвоєне, концентрувати увагу, розвиток аналітико-синтетичного мислення, просторове узагальнення, конструктивність, логічна пам'ять;

4) для встановлення піддатливості психоемоційному напруженню – особистісний опитувальник В. Г. Андрсюка, що дозволяє встановлювати піддатливість особи: стресам (S), фрустраціям (F), внутрішньоособистісним конфліктам (C), особистісним кризам (CR);

5) для вивчення комунікативності – методика КОС, що дозволяє визначити рівень розвиненості комунікативних (КК) та організаторських (КО) здібностей.

Як вже зазначалося, комунікативність є основою для формування таких рис особистості, як спрямованість на спілкування, інтерес до людей, соціальна перцепція, рефлексія, емпатія. Усі ці якості слід вважати необхідними для судді, який постійно спілкується з різноманітними верствами населення. Не менш важливі і його організаторські риси, що проявляються у здатності самостійно приймати рішення, особливо в складних ситуаціях, в ініціативності, у здатності до раціонального планування своєї діяльності.

Узагальнення одержаних даних дозволило визначити як окремі показники психограми, так і їх числове значення (чи коридор значень).

Показники властивостей темпераменту (сила процесів нервового збудження та гальмування, рухливість нервових процесів за опитувальником Я. Стреляу):

- сила процесу збудження – до 61 балів;
- сила гальмівного процесу – до 63 балів;
- рухливість нервових процесів – 58-62 бали.

Показники особливостей особистості (за опитувальником Р. Кетелла) засвідчують, що з віком та набуттям професійного досвіду у суддів, поряд із нормативністю поведінки, обов'язковістю та відповідальністю, з'являється деяка емоційна нестабільність. При цьому зменшується вага почуттів в оцінці реальності, посилюється відвертість взаємин з оточуючими, злагодженість у колективній роботі, комунікабельність та терпимість до небажаних впливів. Типовим стає зниження ініціативності, орієнтація на групову думку, схильність до колективних рішень, узгодження власної позиції з думкою колег та керівництва. Разом з тим спостерігається деякий консерватизм і критичність особистісної позиції, тенденція до обережності, поміркованості та дипломатичності поведінки, тривожності; мислення стає більш конкретним, діяльність більше орієнтується на традиційність прийомів і способів діяльності. Зменшується схильність до ризику, на зміну прямолінійності та природності поведінки приходить поведінка рольова, що цілком природно з огляду на специфіку суддівської діяльності.

Зазначене дозволяє пропонувати в якості відповідних критеріїв професійної придатності суддів такі числові показники:

- комунікативність – ізольованість, замкненість (А) – 6-8 балів;
- конкретність – абстрактність мислення (В) – 4-7 балів;
- емоційна врівноваженість – емоційна рухливість (С) – 7-9 балів;
- домінантність – залежність (Е) – 6-7 балів;
- стриманість – експресивність (F) – 4-6 балів;
- нормативність поведінки – піддатливість почуттям (G) – 7-10 балів;
- сміливість – невпевненість (H) – 6-9 балів;

суворість – м'якосердність (I) – 4-6 балів;
 підозрілість – довірливість (L) – 4-5 балів;
 практичність – мрійливість (M) – 4-5 балів;
 прямолінійність – дипломатичність (N) – 5-7 балів;
 впевненість у собі – тривожність (Q) – 5-7 балів;
 консерватизм – радикалізм (Q₁) – 5-6 балів;
 конформізм – нонконформізм (Q₂) – 5-6 балів;
 високий самоконтроль – низький самоконтроль (Q₃) – 5-8 балів;
 змобілізованість – розслабленість (Q₄) – 4-6 балів.

Показники інтелекту (за тестом Р. Амтхауера) – дозволяють стверджувати, що мисленню суддів притаманний дедуктивний характер, реалістичність, стабільність і ґрунтовність, практичність і конкретність інтелектуальних проявів при деякій інтелектуальній ригідності, залежність умовиводів від конкретних параметрів службової ситуації, послабленість комбінаторних здібностей, виявлення зв'язків та відношень з опорою на образне і дійове мислення; мовна функція залежить від вирішення конкретних практичних завдань.

Виходячи з цього, професійно-важливими критеріями для інтелекту судді є такі показники:

- шкала LS – 90-94 бали;
- шкала GE – 92-98 балів;
- шкала AN – 90-94 бали;
- шкала ME – 66-70 балів.

Крім цього, після завершення тестування були проведені індивідуальні бесіди з піддослідними, які мали на меті виявити причини, що впливають на результативність запам'ятовування професійно важливої інформації. Це дозволило виділити декілька груп причин, основними з яких є мотивація на діяльність судді та його професійна спрямованість, тобто за їх наявності працівник може значно підвищити ефективність професійної пам'яті.

Показники піддатливості психоемоційному напруженню (за опитувальником В. Г. Андросюка) засвідчують, що найбільш типовим психоемоційним станом судді є внутрішньоособистісний конфлікт – стан, що виникає внаслідок актуалізації альтернативних мотивів у напружених ситуаціях і викликає труднощі в прийнятті рішень, детермінації поведінки, сумніви щодо адекватності та правильності професійних дій. Представлена також фрустрація – стану, що виникає внаслідок актуалізації перешкод (реальних чи уявних) при досягненні мети діяльності і негативно впливає на фрустраційну толерантність, тобто стійкість до психотравмуючих впливів. Певним чином судді піддані також стресу – загальному стану напруженості, що викликає окремі соматичні та психофізіологічні зрушення і може впливати на фізичне та психічне здоров'я. Піддатності кризам у нашому дослідженні не виявлено. Загалом можна стверджувати, що у суддів відсутня актуальна небезпека загрози психічному здоров'ю.

Здійснюючи діагностику професійної придатності суддів за цим параметром, слід орієнтуватись на такі припустимі значення:

стрес (S) = 10-14,

фрустрація (F) = 12-16,

конфлікт (C) = 14-18 балів.

Показники комунікативних та організаторських здібностей (за методикою КОС) – одержані результати свідчать про наявність у піддослідних достатньо високих показників, що позитивно корелюють, зокрема, з факторами, що визначають емоційно-вольові особливості (фактори С, G, I, O, Q3, Q4) і комунікативні властивості та особливості міжособистісної взаємодії (фактори MD, A, H, F, E, N, L, Q2) за методикою Р. Кетелла; значеннями субтестів GE та AN за методикою Р. Амтхауера.

Це дозволяє стверджувати, що з набуттям професійного та життєвого досвіду суддя стає самокритичним, більш активним у спілкуванні, не губиться в оточенні незнайомих людей; у рішеннях, що ним приймаються, більш самостійний та незалежний.

Зважаючи на важливість наявності високих показників комунікативних та організаторських здібностей для ефективного виконання суддею своїх функціональних обов'язків, визначено наступні професійно-значущі критерії цих властивостей:

- комунікативні здібності (КК) – 0,65-0,85;
- організаторські здібності (КО) – 0,70-0,85.

Безумовно, що можливим є застосування й інших методик та критеріїв професійного психологічного відбору кандидатів на посади суддів. Але в будь-якому разі він повинен мати відповідне науково-практичне обґрунтування.

У зв'язку з великою кількістю новопризначених суддів в Україні і створенням адміністративних судів надзвичайно актуальною та дискусійною є проблема психологічної адаптації суддівських кадрів. Багато молодих суддів потребують допомоги при застосуванні норм закону, написанні судових рішень і виконанні інших процедурних завдань. Проте навіть ті новопризначені судді, які мають великий юридичний досвід і відмінно знають закон, часто приходять до висновку, що вони не готові до ролі судді і потребують поради й допомоги у скрутних обставинах, з якими стикаються (наприклад, відповідальність за ухвалення рішень, що впливають на долю громадян; складні етичні дилеми; взаємодія з учасниками процесу, а також абсолютно новий тип поведінки, очікуваний від судді як у залі, так і поза його стінами).

Таким чином, питання призначення суддів на посаду, а особливо вперше, має надзвичайно важливе значення, адже від того, наскільки ретельно добиратимуться кадри, залежить функціонування судової гілки влади у цілому в державі. Професіоналізм судді – це сукупність знань, інтелекту, культури, морально-психологічних якостей, необхідних для повноцінного здійснення посадових обов'язків. Тому правильна оцінка ступеня готовності кандидата до відповідальної і різносторонньої діяльності є першочерговим завданням.

Необхідність ретельного психологічного обстеження кандидата на посаду судді обумовлена: підвищеними вимогами до особи, чиї професійні обов'язки пов'язані з участю у найскладніших соціально-правових відносинах, що виникають під час здійснення правосуддя; великою відповідальністю та серйозністю наслідків судових помилок, що призводять до втрати авторитету судової влади в цілому; значними матеріальними витратами, пов'язаними з призначенням та звільненням суддів, які виявилися неспроможними адаптуватися до роботи.

5.2. Сутність та перспективи морально-психологічної підготовки працівників суду

Суддівська діяльність належить до складних, інтелектуально та емоційно насичених різновидів професійної діяльності, що вимагає від судді та працівників суду високорозвинених професійних, моральних та психологічних властивостей. Між тим, вивчення нами стану організації і проведення професійної та морально-психологічної підготовки в практичних підрозділах суду засвідчує, що вона не завжди здійснюється належним чином. У зв'язку з цим актуальним напрямом підвищення ефективності діяльності судової гілки влади нами визначено підвищення якості організації та проведення морально-психологічної підготовки практичних працівників.

Однією з основних форм такої підготовки повинна стати професійна відомча освіта працівників суду. У процесі отримання освіти відбувається змістовне наповнення компонентів образу професії новим значенням, збагачується досвід, формується стійке ставлення до обраної професійної діяльності, спостерігається загальна тенденція усвідомлення професійних ролей у період навчання у вузі [154, с. 5]. У розвитку системи вищої відомчої освіти перспективним слід визнати утворення потужних багатоступеневих

навчально-наукових комплексів на базі ВНЗ IV рівня акредитації, потенціал яких насправді дозволяє їм стати провідними осередками навчальної, методичної та наукової роботи [129, с.11].

Для органів суду такий комплекс може бути створений на базі Національної школи суддів України, що дозволить вирішувати наступні завдання: освітня діяльність у сфері права, включаючи навчання, підвищення кваліфікації та післядипломну освіту суддів, рівень кваліфікації яких повинен відповідати вищим світовим стандартам; здійснення наукової та освітньої діяльності; реалізація державного контракту та угод щодо підготовки магістрів та сприяння їх працевлаштуванню в судах України.

Розгортання такого комплексу передбачає й організацію належного рівня морально-психологічної підготовки суддів та інших працівників суду, оскільки спеціальна юридична освіта без такої підготовки – прихований і небезпечний дефект, який у складних ситуаціях професійної діяльності може звести нанівець юридичну підготовку працівника, призвести до судових помилок та формування негативних психологічних новоутворень [157, с. 55-59].

Важливість якісної професійної освіти суддівського персоналу зумовлена її роллю у досягненні таких соціально-важливих завдань, як захист прав, свобод та законних інтересів учасників суспільних відносин у процесі динамічного розвитку громадянського суспільства та правової держави. За таких умов морально-психологічна підготовка працівників судів стає не бажаною, а обов'язковою складовою формування їх професійної майстерності, без якої гуманізація відносин у системі судочинства виглядає як вельми проблематична.

Морально-психологічна підготовка працівників судів – сучасний вид прикладної, спеціально організованої підготовки, що має на меті підготувати їх до втручання в моральні колізії судочинства та подолання психологічних труднощів професійної діяльності, сформувати морально-психологічну

підготовленість і, тим самим, забезпечити ефективність вирішення професійних завдань. Організаційно вона представлена комплексом взаємопов'язаних заходів, спрямованих на формування та розвиток морально-психологічних якостей та емоційно-вольових станів працівника.

Така підготовка визначає морально-психологічну підготовленість фахівця і, відповідно, його готовність до професійної діяльності. Морально-психологічна підготовленість – інтегроване структурне особистісне утворення, що є передумовою успішного виконання професійної діяльності [37, с. 9]; стійкий стан особистості, який має власну структуру і характеризується наявністю об'єктивних і суб'єктивних компонентів [20, с. 20]; показник фахової майстерності, що повинен цілеспрямовано формуватися в процесі професійної підготовки особового складу та підтримуватися в процесі психологічного супроводження службової діяльності [203, с. 14].

Завданнями морально-психологічної підготовки працівників суду, зважаючи на свою структуру та соціально-психологічні особливості професійної діяльності, слід вважати:

- розвиток морально-психологічної орієнтованості особистості, що виражається в постійній увазі, прагненні до виявлення і врахування психологічних аспектів при виконанні будь-яких професійних дій та зумовлює гуманістичну спрямованість фахівця;
- розвиток і вдосконалення професійно значущих якостей (комунікабельність, врівноваженість, психологічна спостережливість, цілеспрямованість, наполегливість, обачність, емпатійність тощо);
- формування професійно-важливих психологічних умінь і навичок (аналітико-психологічних, тактико-психологічних, техніко-психологічних та ін.);

- формування вмінь і навичок ефективного встановлення психологічного контакту із співрозмовником в штатних та психологічно напружених ситуаціях взаємодії;
- формування вмінь і навичок реалізації спрямованого психологічного впливу на співрозмовника для зміни його емоційного стану, намірів, ставлень;
- діагностика та корекція індивідуального стилю поведінки в конфліктних ситуаціях;
- формування вмінь реалізації посередницьких дій для розв'язання або локалізації конфлікту в умовах професійної взаємодії;
- розвиток і вдосконалення вмінь самоконтролю і самовладання в психологічно складних ситуаціях взаємодії;
- оволодіння спеціальними психологічними знаннями та відповідними методами, що стосуються процесу успішної адаптації молодих фахівців при вступі на посаду;
- формування психологічної стійкості особи до професійної деформації упродовж всього терміну діяльності.

Такі завдання можуть бути вирішені за допомогою наступних заходів:

- психологічне забезпечення процесу професійного самовизначення майбутніх суддів та інших працівників суду;
- первинний психологічний відбір, що знижує можливість розчарування в професії та сприяє формуванню професійної мотивації;
- професійно-психологічна адаптація молодого суддівського працівника;
- профілактика виникнення службових конфліктів в системах відносин «працівник – колеги по роботі» та «працівник – громадяни»;
- формування готовності до роботи в стресогенних та екстремальних умовах за рахунок підвищення інтелектуально-емоційної стійкості;
- психологічне супроводження судової діяльності, що дозволить більш

ефективно виконувати професійні обов'язки;

- тренінгові заняття з розвитку комунікабельності та стресостійкості, що опосередковано впливають на формування морально-психологічних якостей особистості;

- психопрофілактика девіантної поведінки та професійної деформації;

- здійснення періодичних психодіагностичних процедур, спрямованих на об'єктивну оцінку морально-психологічних якостей суддів та інших працівників суду, що дозволяє прогнозувати їх професійну успішність.

Стає зрозумілим, що вирішення вищезазначеного комплексу завдань та реалізація необхідних заходів не може покладатися на зусилля ентузіастів-одинаків, а потребує належного кадрового забезпечення, тобто введення в штатний розклад судів посади практичного психолога. Такий фахівець здатен цілеспрямовано використовувати знання, методи та технології юридичної і судової психології в цілях підвищення ефективності службової діяльності, у нашому випадку – суддів та інших працівників судів. На нього покладається здійснення значного обсягу навчально-виховних та консультативно-допоміжних функцій, що загалом складають сутність поняття «психологічне супроводження професійної діяльності».

Таке супроводження має стати однією із функцій психологічної служби в системі судових органів та повинне включати в себе комплекс організаційних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на формування і розвиток у працівників професійно значущих особистісних якостей і психологічної готовності до професійної діяльності.

Основними напрямками діяльності практичного психолога в органах суду, на нашу думку, мають бути:

- супроводження адаптації новопризначених працівників із урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей та професійного досвіду;

- консультування і безпосередня участь у морально-психологічному забезпеченні судового процесу;

- проведення занять у системі службової підготовки з питань, що стосуються морально-психологічних аспектів професійної діяльності;
- вивчення соціально-психологічного клімату та розробка рекомендацій керівництву суду щодо профілактики та розв'язання конфліктів у трудових колективах;
- консультування працівників стосовно дотримання морально-психологічних вимог та вимог службового іміджу у професійній діяльності;
- розробка рекомендацій щодо застосування оптимальної тактики психологічного впливу на об'єкти професійного інтересу, з урахуванням вирішення конкретного професійного завдання;
- вивчення особливостей особистості та складання психологічних портретів учасників кримінального провадження (підсудних, свідків та потерпілих);
- безпосередня участь у розслідуванні обставин надзвичайних подій серед особового складу судових органів, підготовка відповідних висновків і рекомендацій;
- психологічний аналіз причин професійної деформації працівників, підготовка рекомендацій щодо їх усунення;
- здійснення аналізу соціально-психологічної обстановки на території обслуговування, встановлення психологічних чинників, що її ускладнюють, розробка практичних рекомендацій щодо їх мінімізації,
- безпосередня участь у розв'язанні найбільш складних у психологічному відношенні професійних завдань;
- допомога керівництву суду у підвищенні авторитету судової гілки влади;
- психологічне супроводження інновацій у професійній діяльності.

До найбільш розповсюджених методів морально-психологічної підготовки суддів та інших працівників суду належать: бесіда та анкетування, спостереження, психодіагностичні методи, метод узагальнення

незалежних характеристик, метод психологічного аналізу матеріалів особових справ, методи психологічного впливу на особистість.

Слід зазначити, що важливість морально-психологічної підготовки суддів прямо чи опосередковано відзначається в низці провідних міжнародних і вітчизняних нормативно-правових документів. Так, відповідно до Бангалорських принципів поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалених Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23, довіра громадськості до судової системи, до морального авторитету та чесності судової влади займає першочергове місце в сучасному демократичному суспільстві [18]. Так, особливо важливим для здобуття довіри громадян до суду є незалежність та неупередженість суддів, вирішення справ виключно на підставі чинного законодавства. Не останню роль у забезпеченні належної діяльності судової гілки влади відіграє також і апарат суду та, зокрема, належна морально-психологічна підготовка кожного працівника суду.

Відповідно до ст. 149 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [116], організаційне забезпечення роботи суду здійснює його апарат, який очолює керівник апарату. Рішенням Ради суддів України від 6 лютого 2009 р. №33 затверджено Правила поведінки працівника суду з метою встановлення стандартів моральної цілісності та відповідної поведінки, які ґрунтуються на дотриманні особистої, професійної поведінки та організаційної етики задля підтримання авторитету, незалежності та ефективності судової влади, підвищення довіри громадськості до суду. Важливим аспектом вказаних Правил є те, що вони встановлюють загальні вимоги до поведінки працівників суду, якими вони мають керуватись як під час, так і поза виконанням своїх службових обов'язків.

Окрім того, відповідно до ч. 5 ст. 149 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» на працівників апарату суду також поширюються вимоги Закону України «Про державну службу». Як вбачається з Загальних правил поведінки державного службовця, затверджених наказом Головного

управління державної служби України від 04.08.2010 № 214, державна служба ґрунтується на таких основних принципах:

- служіння народу України;
- демократизму і законності;
- гуманізму і соціальної справедливості;
- пріоритету прав людини і громадянина;
- професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі;
- персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни;
- дотримання прав та законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування;
- дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

Проте, незважаючи на наявність законодавчо закріплених норм та правил поведінки працівника суду, не останнє місце в його морально-психологічній підготовці посідають також і особисті людські якості, які кожен розвиває в собі самостійно. Так, перед кожним працівником суду стоїть проблема морального вибору, необхідності вирішення дуже непростих питань, з якими до суду звертаються люди різних соціальних верств населення, різних віросповідань та з різним світоглядом.

Моральний вибір – процес та результат психічної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків. У ситуації морального вибору людина повинна поводитись відповідно до особистих моральних принципів, ґрунтуючись на частково усвідомлених, частково – не усвідомлених орієнтирах.

Об'єкт морального вибору – це вибір одиничного вчинку, ідеалів і лінії поведінки, цілей, які можуть мати принципово протилежний характер (між добром і злом, гідністю і ницістю, правдою і брехнею), та засоби реалізації

цих цілей. Сама можливість вибору і такий широкий його діапазон визначаються тим, що працівник суду, як і будь-яка людина, наділений відмітною родовою рисою – здатністю до духовно-морального самовизначення, в якому сам феномен вибору відіграє вирішальну роль, оскільки допомагає оцінити обставини, вийти за межі безпосередньої необхідності, скерованої цими обставинами. Вибір стає стрижнем людської моральності, а міра моральної свободи вибору, прийняття чи неприйняття зовнішніх умов свого існування і внутрішніх засад поведінки виступає одним із найсуттєвіших чинників морально-культурної поведінки працівника суду.

Таким чином, незважаючи на наявність законодавчо закріплених Правил поведінки працівника суду та державного службовця, також передбачається певна свобода особистості у моральному виборі. Але така свобода вимагає абстрагування від тих історично сформованих культурних традицій, які мають визначний вплив на формування конкретної особистості, оскільки кожна людина індивідуальна і реакція різних людей на одну й ту саму ситуацію може бути різною, так само як і поведінка.

Працівник суду має бути високоморальною людиною та розвивати свої морально-ділові якості з кожним днем, враховуючи особливості своєї роботи та ті життєві ситуації, які виникають у результаті здійснення професійних обов'язків. Професійна мораль конкретизує загальні моральні норми й оцінки, які визначають ставлення людини до своїх професійних обов'язків, а опосередковано – до людей, з якими вона взаємодіє відповідно до свого фаху і до суспільства в цілому.

Професійна діяльність – це складна система морально-психологічних взаємостосунків, що містить ставлення людини до праці, колег, суспільства. Через професіоналізацію праці, що постійно ускладнюється, перед спеціалістами виникають моральні проблеми і конфлікти, розв'язати які, спираючись лише на професійні навички, неможливо. Тому необхідною стає професійна етика. Професійна етика на основі моралі регулює стосунки у сфері певної професійної діяльності працівника суду як юриста. І кожна

судова посада претендує на формування власного морально-психологічного кодексу.

Так, XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р. затверджено Кодекс суддівської етики, відповідно до якого суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду [155].

Здійснення права кожного на судовий захист на основі принципу верховенства права, здійснення правосуддя від імені держави Україна виключно на підставі Конституції та законів України, міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, висувають високі вимоги до морально-психологічних якостей як судді, так і працівника апарату суду, зокрема.

Відповідно до п. 2.1 Правил поведінки працівника суду, стандарти етичної поведінки працівника суду ґрунтуються на нормах життя в суспільстві та повазі до гідності людини. Кожен вчинок працівника суду, який принижує гідність людини, може негативно вплинути на його авторитет і довіру до нього у професійній сфері, а також довіру до суду як до конкретної державної установи і як інституту судової влади в цілому.

Історичний розвиток України, як пострадянської республіки, та особливості професійної діяльності зумовлюють виникнення різноманітних стосунків між людьми і створюють специфічні морально-психологічні вимоги до представників тієї чи іншої професійної спільноти. Належність до певної професійної групи формує своєрідний професійний світогляд, психологію, визначає специфічні особливості поведінки, однак у кожному випадку стандарти морально-психологічної поведінки базуються на нормах життя в суспільстві і, звичайно ж, повазі до гідності людини як до найвищої соціальної цінності.

Найвища суспільна й особистісна цінність етичної поведінки працівника суду полягає в її гуманності. Однак, слід зауважити, що в разі конфлікту між загальнолюдською мораллю та професійними настановами перевага повинна бути віддана загальнолюдським моральним цінностям.

Пов'язуючи професійну діяльність працівника суду з такими етичними категоріями як добро і справедливість, варто звернути увагу на вислови знаменитих римських юристів Цельса та Ульпіана, які писали: «Право одержало свою назву від правосуддя, тому що право є наукою про добре і справедливе».

Об'єктом діяльності працівника суду завжди виступають права і законні інтереси людини. Поєднання можливості й обов'язку впливу на чужі долі накладає на працівника суду підвищену відповідальність за свої дії та вчинки. В такому випадку має значення і певний сенс як манера одягатися, так і прояв властивостей високого професіоналізму.

Так, юриспруденція – це сфера, що торкається найболючіших сторін людських відносин, тому що вона буває затребувана в тих випадках, коли справа стосується життя, здоров'я, свободи, прав і законних інтересів людини.

Всі вимоги моралі, властиві певному суспільству, повністю, без яких-небудь винятків поширюються на представників юридичної професії та працівників суду, зокрема. Ці вимоги визначають всю поведінку юриста як у сфері службової діяльності, так і в повсякденному позаслужбовому житті. Суддя, прокурор, слідчий, керівник апарату, помічник судді, секретар судового засідання і поза виконанням посадових функцій залишаються суддею, прокурором, слідчим, керівником апарату, помічником судді, секретарем судового засідання.

Отже, професійна етика юриста повинна включати й специфічні моральні норми, що визначають поведінку людей цієї професії у властивих тільки для неї ситуаціях. Специфічні моральні правила, адресовані працівникам суду, не можуть суперечити спільним для всіх принципам і

нормам моралі. Вони лише доповнюють і конкретизують їх стосовно умов специфіки їх діяльності.

До працівників юридичної професії та працівників суду, зокрема, ставляться підвищені морально-психологічні вимоги, що зумовлюється особливою довірою до них з боку суспільства й відповідальним характером виконуваних ними функцій. Люди, які вирішують долі інших, що вимагають від них дотримання закону й моралі, повинні мати на це не тільки формальне, службове, але й моральне право.

Важливим аспектом діяльності працівника суду є юридична етика, яка переносить досліджувані етикою абстрактні моральні категорії на практичний ґрунт, пропонує шляхи втілення їх у реальне життя, сприяє моралізації професійної діяльності, додає їй морального змісту. Якщо етику називають практичною філософією, то юридичну етику небезпідставно варто визнати прикладною етикою, духовним інструментом працівника суду, що забезпечує чесне і бездоганне виконання ним повсякденних обов'язків, розв'язання складних правових проблем максимально прийнятним шляхом.

У центрі інтересів юридичної етики знаходиться питання про роль, характер та ступінь впливу морально-етичних категорій – добра і зла, обов'язку і совісті, справедливості та відповідальності, гідності та честі або відсутність такого впливу на професійну діяльність працівників суду.

Постійне спілкування з людьми, необхідність прямого втручання й участі в їхніх долях зобов'язує працівників суду дотримуватися моральних норм як під час виконання своїх службових обов'язків, так і в повсякденному житті, оскільки непередумані слова чи вчинки працівника суду можуть мати незворотні наслідки. Працівники суду мають особливі повноваження щодо захисту інтересів держави, суспільства і громадян від різних посягань на їх права, обов'язки та законні інтереси, що покладає на них велику відповідальність.

Будь-які дії працівника суду мають відповідати закону, його суті, а тому і моральним цінностям, на яких базується закон. Діяльність судді,

помічника судді, керівника апарату суду та інших працівників суду стосується безпосередніх прав громадян і часто визначає долю людини, її життя, здоров'я, благополуччя, саме тому така діяльність повинна суворо відповідати законам України та високим моральним нормам, які не можуть суперечити нормам вселюдської моралі.

На сьогоднішній день, українські суди переживають важкий шлях свого реформування, відходячи від радянських стандартів та рівняючись на устрої, що склались у цивілізованих країнах Європи та решти світу. Міжнародні правові документи, прийняті у попередньому столітті, свідчать про зростаючий інтерес світової громадськості та вчених-правознавців до етичних питань діяльності державних службовців – представників юридичної сфери діяльності. За переконаннями Представника американської асоціації юристів (РБР/СЕЕІЛ) з питань проекту правової держави «Правова ініціатива в Східній і Центральній Європі» Ненсі К. Сплейн, «юрист повинен триматися на рівні найвищих стандартів професіоналізму й етики, пропагуючи в такий спосіб принцип верховенства права і формування справедливої державної інфраструктури і правової системи, здатних забезпечити благополуччя і права всього народу».

Прийняття в грудні 1948 р. Декларації прав людини поклало початок проведенню міжнародних форумів, присвячених діяльності суддів, адвокатів і юристів, що здійснюють охорону прав людини. Міжнародним співтовариством вироблені і прийняті десятки документів, метою яких є впровадження в законодавство країн-учасниць деонтологічних принципів у роботі судових і правоохоронних органів.

Важливим аспектом у діяльності працівника суду є дотримання принципів юридичної деонтології. Юридична деонтологія – це філософсько-правова наука про пізнання юристом сутності внутрішнього імперативу службового обов'язку, який створює передумови для формування особистісних норм його професійної поведінки і мотиви їхнього вибору. Мета такого вибору полягає у формуванні внутрішнього переконання,

встановлення об'єктивної істини та прийняття справедливого правового рішення. Норми природного права пронизують почуття юриста, на основі чого формуються комплексні почуттєві норми, які разом з позитивним правом проявляються у професійних діях.

Деонтологія відображає внутрішні процеси теперішнього і майбутнього. Для неї важливий хід думок у майбутнє, до дій, до потрібного й належного. Для останнього найбільш характерним є внутрішнє ставлення особи до реальної дійсності, що знаходить вияв в обов'язках юриста: спілкуванні, прийнятті рішення, пізнанні явища та ін. Обов'язок – поняття ширше, ніж усі інші, оскільки основними тут є внутрішні процеси – думки, а не дії. Тобто з почуття обов'язку, його ступеня впливають певні особисті норми, які характеризуються високою якістю.

Приписи моральних і юридичних норм чинять безпосередню дію на суб'єкта, який усвідомлює, що його воля підкорена вимогам норм. Це породжує уявлення про внутрішній обов'язок, його загальнолюдську цінність і конкретні соціальні блага, закладені у самому вчинку. Це формує той внутрішній імператив, закон, який людина накладає сама на себе, який необхідний сам собою. Сутність внутрішнього імперативу як вихідного моменту полягає в тому, що працівник апарату суду ставить собі мету, яка у той же час є її внутрішнім обов'язком. У цьому немає суперечності, оскільки людина сама себе примушує, що цілком сумісно з її внутрішньою свободою й виявом власної свободної волі – права вибору поведінки у межах об'єктивно існуючого соціального нормування.

Існує поняття внутрішнього імперативу працівника суду як державного службовця, що в свою чергу полягає у його відчутті виконання свого службового обов'язку. Вказане правило тісно пов'язане з теорією категоричного імперативу І. Канта, який писав: «Дій лише за тією нормою, яку хочеш бачити універсальним імперативом – нормою для всіх людей і також для тебе... Дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу».

Зміст внутрішнього імперативу службового обов'язку полягає у тому, що він є свідомим, мотивованим чинником реальної поведінки працівника суду, його певною позицією та добровільно прийнятим рішенням. Тобто цей імператив є внутрішнім, особисто виробленим законом для працівника суду. Під впливом добровільно покладеного на себе імперативу працівник судової системи сам себе примушує діяти, виявляти особисті якості (зокрема, людяність), а також демонструвати свободу розумної волі, веління серця, поклик сумління тощо.

Між внутрішнім і зовнішнім імперативами службового обов'язку загалом є спільні й відмінні риси. Але перше поняття для юридичної діяльності є ціннішим, оскільки юрист усвідомлює свої вчинки, які мають цільову спрямованість. Якщо зовнішній імператив службового обов'язку розрахований на певну імпульсивність юриста, то внутрішній – на систематичність. Зовнішній імператив можна передбачити, а внутрішній – ні, бо він не розрахований на повторюваність однотипних випадків. Характерною відмінністю є те, що внутрішній імператив службового обов'язку юристом не тільки усвідомлюється, а ще й виконується, що зовнішньому імперативу службового обов'язку не властиво. Зовнішній імператив можна виконувати і не замислюючись, а внутрішній – ні. Внутрішній імператив має кожна людина, але не завжди ним користується у повній мірі.

Незважаючи на наявність національного врегулювання норм та правил поведінки державного службовця, працівники суду у своїй професійно-психологічній діяльності мають тримати орієнтир також і на міжнародні стандарти. Зокрема, Міжнародне співтовариство юристів розробило міжнародні стандарти професійної діяльності юриста, що містяться в таких документах: «Мінімальні стандартні правила поведінки з ув'язненими», прийняті на першому конгресі ООН з попередження злочинності та поведінки з правопорушниками (1955 р.), «Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку» (1979 р.), «Основні принципи, що

стосуються незалежності судових органів» (1985 р.), «Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочину і зловживання владою» (1985 р.), «Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя по відношенню до неповнолітніх» («Пекінські правила», 1985 р.), «Деонтологічний кодекс («Кодекс правил здійснення адвокатської діяльності адвокатів Європейського співтовариства»), 1988 р.), «Стандарти незалежності юридичної професії Міжнародної асоціації юристів» (1990 р.), «Основні положення про роль адвокатів», прийняті на VIII конгресі ООН (1990 р.) тощо.

Міжнародні стандарти професійної діяльності юриста – це загальні деонтологічні вимоги (норми і принципи) до юриста (судді, адвоката й інших фахівців у галузі права), незалежно від державних кордонів професійної діяльності з метою гуманізації суспільних відносин, утвердження законності та правопорядку в країнах світу.

Як вбачається з пп. 2.2., 2.3 «Правил поведінки працівника суду», кожен працівник суду повинен ставитися до всіх відвідувачів та працівників суду ввічливо та з повагою, пам'ятати, що кожна людина, яка звертається до суду, має право на шанобливе ставлення, допомогу та уважне обслуговування, а її проблеми не можуть бути обтяжливими. Працівник суду зобов'язаний поважати досвід, знання та професійну позицію своїх колег; бути відкритим до співпраці з метою підвищення якості послуг, уникати неконструктивної критики своїх колег і нести індивідуальну відповідальність за публічну критику їх роботи; уникати навмисного поширення чуток і вживання лайливих слів як неприпустимих; прагнути отримати нові знання і досвід через обмін інформацією з колегами та іншими фахівцями з метою підвищення кваліфікації; обговорювати у своєму колективі етичні порушення.

Працівник суду має проявляти терпіння, бути шанобливим та ввічливим до всіх осіб, із якими він має справу при виконанні своїх посадових обов'язків. У випадках неналежної поведінки з боку відвідувача

(спілкування в підвищеному тоні, образи співробітників, прояви агресії тощо) дуже важливо, щоб керівник з'ясував причини такої поведінки і вибачився, якщо її було спровоковано неналежним ставленням з боку працівника суду. Стандартом належної поведінки з боку працівників суду є уважне спілкування з кожним відвідувачем та прояв поваги до них. Працівники суду у межах своїх повноважень мають бути готовими прийти на допомогу кожному відвідувачу суду, а не тільки сторонам у судових справах.

Працівники суду повинні усвідомлювати, що стосунки між колегами мають ґрунтуватись на прояві поваги, доброзичливості та усвідомленні наслідків неправильної поведінки, а тому слід виявляти таку саму повагу та ввічливість до своїх колег, як і до відвідувачів. Також, працівники суду мають виявляти належну повагу до цінностей та світогляду своїх співробітників.

Кожен працівник суду повинен намагатися надати послуги відвідувачам суду швидко та якісно. Для цього доцільно практикувати співпрацю з іншими працівниками суду, однак при цьому мати на увазі, що така співпраця має бути в межах компетенції кожного з них.

Закони та правила, які стосуються функціонування суду, постійно коригуються внаслідок змін у законодавстві, рішень судів або впровадження нових технологій. Працівникам суду слід поважати практичний досвід своїх колег, користатися ним із тим, щоб поглиблювати свої знання, підтримувати компетентність у власній професії та надавати кращі послуги.

Працівники суду мають активно використовувати можливість продовження навчання з метою удосконалення своїх професійно-психологічних знань і вмінь і, отже, надання послуг більш високої якості. Також їм варто прагнути підвищувати свою кваліфікацію, передусім через такі її види, що забезпечують безперервність: навчання за професійними програмами підвищення кваліфікації; самостійне навчання (самоосвіта), зокрема, участь у щорічному Всеукраїнському конкурсі «Найкращий державний службовець»; тематичні семінари; тренінги; стажування в

органах, на які поширюється чинність Закону України «Про державну службу», а також за кордоном.

Одним із важливих аспектів належної професійної діяльності працівника суду є його належна морально-психологічна підготовка як теоретична база пізнання, оскільки дуже часто до суду звертаються юридично не обізнані люди, які потребують багато уваги і зусиль працівника суду. Іноді такі сторони не розуміють функцій і повноважень суду щодо можливого вирішення їх спору. В таких випадках важливе значення в професії працівника суду посідає судова психологія, яка торкається всіх сторін життя людини, вона аналізує такі характеристики і прояви людини як пам'ять і мислення, стрес і фрустрацію, любов і ненависть, конформність і конфліктність, лідерство, креативність і пасивність.

Судова психологія вирішує значну частину поставлених перед працівником суду питань шляхом розроблення спеціальних психологічних методів для застосування їх у практичній діяльності по здійсненню правосуддя. Методи судової психології забезпечують застосування теорії в практичній діяльності державного службовця, який обіймає посаду в суді, що безпосередньо пов'язана з постійним спілкуванням з різними типами людей, починаючи з позивача по цивільній справі, який прийшов зареєструвати позовну заяву та закінчуючи обвинуваченим, що утримується під вартою. Все це призводить до необхідності особи, яка претендує на зайняття вакантної посади у суді, враховувати не тільки розвиток психологічних закономірностей як його особистості, так і різних типів людей, що будуть звертатися до нього у зв'язку з його професійною діяльністю.

Поведінка працівника суду повинна розроблятися з урахуванням правових та процесуальних регламентацій, зокрема, можна окреслити декілька основних процесуальних вимог, які обов'язково повинні враховуватися при розробці методів морально-психологічної підготовки працівників суду: методи повинні бути спрямовані на надання допомоги у вирішенні завдань, які виникають у діяльності по здійсненню правосуддя;

вони повинні бути глибоко науковими й у той же час гранично простими, доступними для практичного застосування; методи повинні бути надійними, надавати об'єктивні факти; методи і результати їхнього застосування по можливості повинні бути відображеними в процесуальних документах; практика застосування психологічних методів повинна відповідати всім конституційним і процесуальним гарантіям особистості при здійсненні правосуддя.

Дані методи не тільки реалізуються в процесуальній формі, але завдяки цьому самі стають деякою мірою носіями процесуальних методів установлення, пізнання психології професійної діяльності кожного працівника суду, вони ніби сполучають у собі психологічні й професійні методи, обумовлені психологічно і юридичною науками, що й визначає їх специфічність як професійно-психологічних. Мета, умови, можливість, форма їхнього застосування залежать від юридичних передумов, а їхній вплив на людину, на процес установлення об'єктивної істини визначається особистісними якостями кожного працівника суду. Розроблення такого роду психологічних методів стає можливим тільки на основі пізнаних психологічних закономірностей, які проявляються в діяльності по здійсненню правосуддя.

Досить часто працівникам суду при здійсненні своїх професійних обов'язків доводиться зустрічатись з конфліктними ситуаціями, що виникають на основі особистих проблем, з якими до суду звертаються учасники процесів, а тому важлива роль у морально-психологічній підготовці працівника суду належить засвоєнню засад конфліктології.

Конфліктологія (від лат. – конфлікт, зіткнення) – міждисциплінарна галузь знань, спрямована на дослідження методів аналізу конфліктів з використанням системно-математичних методів, дослідження конфліктів у системі соціально-економічних, соціально-політичних, міжособистісних взаємин та ін. Поняття конфлікту в побутовому вживанні тотожне зі сваркою, бійкою, суперечною сутичкою, лайкою; в концептуальному вживанні – з

зіткненням думок чи поглядів учасників взаємодії; з розбіжністю, розходженням, колізією, зіткненням протилежних цілей, сил, інтересів, прагнень [105].

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, в основі якого лежить протилежність поглядів, інтересів, потреб двох або декількох суб'єктів, що призводить до їхнього протиборства. Сучасний соціально-економічний і політичний стан в Україні обумовлює збільшення потенційної можливості виникнення найрізноманітніших конфліктів. З'ясування місця правової конфліктології в процесі професійно-психологічної підготовки працівника суду покликане стати одним із лідируючих напрямків у дослідженні найважливіших і найскладніших проблем суперечливого спілкування між працівником суду та учасником процесу або іншими особами, які звернулися до суду, зокрема, працівниками правоохоронних та правозахисних органів. Переважна частина повноважень працівників суду та їх обов'язків так чи інакше пов'язані з конфліктами людей, що зачіпають правову сферу громадського життя [105].

У будь-якому випадку специфіка врегулювання конфліктних ситуацій, що виникають під час здійснення працівником суду своїх обов'язків, полягає у використанні правових норм особами з різними індивідуально-психологічними властивостями. Конфліктна ситуація – своєрідний тест на інтелігентність та вихованість працівника суду, стійкість його характеру та професійну підготовку: за тим, як поводить себе працівник під час конфліктної ситуації, можна робити висновок про його професійно-психологічну підготовленість. Важливим елементом професійної діяльності працівника судової системи є профілактика конфліктів, що повинна полягати у своєчасному розпізнаванні, усуненні чи послабленні конфліктних чинників, обмеженні можливості їх виникнення в майбутньому.

При здійсненні відбору кандидатів на вакантну посаду у суді керівнику апарату необхідно враховувати особистісні якості кожного кандидата та його

вміння вирішувати конфліктні ситуації, при цьому зберігаючи авторитет судової гілки влади.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій та статус суддів», керівник апарату суду уповноважений виконувати нові функції – призначення на посаду та звільнення з посади працівників апарату суду, застосування до них заохочень та дисциплінарних стягнень [116]. Разом із тим, голова суду залишається керівником, який здійснює загальну координацію діяльності та адміністрування суду.

Стратегічне планування та сформоване бачення майбутнього суду є важливою передумовою формування кадрової політики суду будь-якої інстанції. Врахування стратегічних пріоритетів, планування розвитку суду, прогноз динаміки розвитку судової гілки влади та пов'язаних з цим процесів, визначення шляхів досягнення завдань, що поставлені перед судом як державним органом, є важливими складовими при залученні відповідних кадрів, які б відповідали швидкоплинним змінам та потребам суду. Поступове вдосконалення організаційних процесів та внутрішньої структури суду впливають на функціональні завдання працівників суду та вимагають опанування ними нових систем, набуття нових навичок, в тому числі і в тонкощах морально-психологічної підготовки, здатності швидко навчатись та бути гнучкими у запровадженні удосконалених процесів та процедур для забезпечення високих стандартів якості надання судових послуг відповідно до реалій та потреб сучасного суспільства.

Особа, яка претендує на посаду керівника апарату або вже її обіймає, повинна звертати особливу увагу на свою морально-психологічну підготовленість, оскільки саме від того, який приклад буде подавати працівникам суду керівник апарату та яким особистісними якостями буде наділена ця особа, буде залежати належне виконання своїх обов'язків всіма працівниками апарату. Керівник апарату повинен здійснювати профілактичні бесіди з працівниками суду, стимулювати їх до самовдосконалення, адже провідну роль в морально-психологічній підготовці будь-якого працівника

суду відіграє його особисте прагнення отримати таку підготовку, а також самостійна робота над своїми професійно-психологічними якостями.

Та не лише від керівника апарату залежить належне функціонування апарату суду, також кожен працівник суду має відповідати займаній посаді виявляти високі ділові та морально-психологічні якості. Так, відповідно до ст. 151 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», кожен суддя суду загальної юрисдикції може мати помічника, правовий статус і умови діяльності якого визначаються цим Законом та положенням про помічника судді, що затверджується Радою суддів України [116].

Помічник судді у своїй професійній діяльності має додержуватися етичних норм, пов'язаних із його статусом та передбачених Законом України «Про державну службу», Загальними правилами поведінки державного службовця, затвердженими наказом Головного управління державної служби України від 4 серпня 2010 р. № 214, та розділом 2 – «Особиста етика» Правил поведінки працівника суду.

Враховуючи особливості обов'язків, що покладаються на помічника судді, його морально-психологічна підготовка посідає провідне місце в здійсненні ним своєї професійної діяльності. Частина дій і прийомів роботи помічника судді мають переважно психологічну спрямованість і зміст та для їх успішного виконання психологічні рекомендації мають першорядне значення. Вищий ступінь оволодіння психологією і характеризує професійно-психологічні вміння.

Зокрема, до найважливіших морально-психологічних рекомендацій, що повинні застосовуватися помічником судді та іншими працівниками суду у здійсненні своєї професійної діяльності, можна віднести наступні:

- врахування і створення психологічних умов для ефективного вирішення поставленого юридичного завдання. Кожен життєвий випадок, кожна службова ситуація, які стають предметом юридичного розгляду, існують при цілком певних умовах. У комплексі цих умов суттєве місце належить психологічним умовам: об'єктивним (відповідність дій працівника

суду, психології тієї особи, з якою він має справу і яка виступає об'єктом його сприйняття вивчення, взаємодії і впливу), установчим (відповідність дій працівника суду особливостям обстановки, взаємостосунків і т. ін.), суб'єктним (відповідність дій процесу реалізації наміченої мети);

- професійне використання основних морально-психологічних засобів. Будь-яка дія, прийом впроваджуються в життя за допомогою певних засобів – вербальних і невербальних. До психологічних засобів, безумовно, можна віднести й рольову поведінку працівника суду. Справжня майстерність у використанні мови і немовних засобів спілкування, рольової поведінки в юридичній діяльності вимагає знання теоретичних основ спілкування і хорошої практики;

- використання особливих психологічних прийомів юридичної діяльності: складання психологічно портрету людини, встановлення психологічного контакту зі співрозмовником і діагностика приховуваних обставин.

Важливим аспектом в роботі суду є також психологічна підготовка інших працівників апарату суду, зокрема, секретарів судового засідання. Виходячи зі змісту посадових обов'язків секретаря судових засідань важливе значення для особи, яка обіймає вказану посаду, має вміння спілкуватися з людьми та організовувати свою роботу. Найскладніше знайти індивідуальний підхід до кожної особи, яка працює в суді або звернулася до суду з певною проблемою. В даному випадку важливим моментом професійно-психологічної підготовки працівника суду є вміння адаптуватися (гнучкість), що свідчить про те, наскільки працівник суду може змінити свій стиль поведінки залежно від рівня зрілості та обізнаності особи, з якою він співпрацює як колега або як особа, що здійснює свої посадові обов'язки. Для розвитку здібностей адаптації особливе значення має морально-психологічна компетентність, яка полягає у тому, що працівник апарату суду має знати, що він повинен робити та як саме належним чином виконувати свою роботу, а також мотивація, що включає в себе ентузіазм та бажання працювати.

Працівники апарату суду пов'язані між собою колективною метою, яку було сформульовано в результаті внутрішньої комунікації, та кожен працівник суду вносить свою частку у вирішення завдань, що реалізуються шляхом довіри та колективної відповідальності за результати роботи перед третіми особами. Таким чином, особа, що вирішила пов'язати своє життя з роботою в органах судової влади, повинна розуміти, що вона стає частиною команди та повинна вміти працювати в колективі. Так, у суді одночасно відбувається велика кількість комунікацій, зокрема, судді спілкуються з учасниками процесу, помічниками судді, помічники спілкуються з секретарями судових засідань, оскільки координують їх роботу, з громадянами, іншими працівниками суду, голова суду спілкується з керівником апарату тощо. Такі комунікації ефективні, коли спілкування вільне від емоційного нашарування чи невдоволення, а тому працівникам суду особливу увагу слід приділяти своєму емоційному стану.

Отже, при підготовці до виконання своїх професійних обов'язків працівник апарату суду повинен вміти застосовувати психологічні прийоми ефективної комунікації, що дозволяє вплинути на співрозмовника, спонукати людину вступити в контакт, орієнтуватися в особистості співрозмовника, планувати зміст свого спілкування, сприймати та оцінювати відповідну реакцію співрозмовника, коригувати напрямок, стиль, метод спілкування.

Оцінка власної морально-психологічної підготовленості працівника суду відіграє одну з найважливіших ролей, адже під час її здійснення він аналізує свою роботу, узагальнює позитивні та негативні моменти, а також знаходить шляхи вирішення спірних та конфліктних ситуацій.

В умовах, коли часто змінюється законодавство в Україні, вимоги до професійних знань суддів та працівників апарату суду значно підвищуються. Вони повинні не тільки знати законодавство, практику його застосування, а й володіти тактикою та методикою розгляду цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ, кваліфіковано виконувати свої службові обов'язки, мати належну морально-психологічну підготовку. Ці

обставини вимагають значно поліпшити рівень професійної підготовки працівників апаратів судів, що є найважливішим елементом, який впливає на оперативність і правильність роботи судових органів влади.

Самостійне навчання суддів і працівників суду є найбільш результативною формою навчання. При цьому слід зауважити, що організація і проведення навчання цілком залежить від організаційної активності голів судів та керівників апарату суду, які на зборах працівників суду повинні приділяти особливу увагу необхідності роз'яснення працівникам важливої ролі розвитку їх професійних здібностей та зростання професіоналізму, що потребує детального вивчення законодавства та вникнення в особливості психології людини.

Отже, необхідність належної морально-психологічної підготовки суддів та працівників суду являється запорукою функціонування судової системи та незалежності судової гілки влади.

Формування професійної майстерності працівника суду відбувається під впливом багатьох чинників (соціально-економічних, соціально-психологічних, організаційних та ін.), серед яких провідне місце посідають професійне навчання та морально-психологічна підготовка. Результатом психологічної підготовки є морально-психологічна підготовленість, яка складається з: загальної психологічної культури (знання психологічних законів і закономірностей, що можуть бути використані під час виконання службових обов'язків; розвиток професійно-психологічної орієнтованості особистості); спеціальної психологічної підготовленості (комунікативна майстерність, уміння і навички пошуку і цільового використання психологічної інформації).

Морально-психологічна підготовленість дозволяє працівнику апарату суду нейтралізувати негативний вплив на його особистість психологічних особливостей діяльності, зокрема, правової регламентації (нормативності) професійної поведінки; владного характеру професійних повноважень.

Важлива роль у морально-психологічній підготовці судових кадрів належить вмінню абстрагуватись від негативних ситуацій, що постійно супроводжують працівників судової системи у процесі здійснення ними своїх професійних обов'язків. У сучасній юридико-психологічній літературі існує поняття «професійна деформація», що визначається як «комплекс негативних змін, зрушень у структурі особистості, які виникають під впливом змісту, організації та умов виконання службової діяльності. Вона породжує специфічну активність, за якої професійні якості трансформуються у свою протилежність (уважність – у підозрілість, упевненість – у халатність, вимогливість – у дратівливість) і починають перешкоджати досягненню об'єктивно визначених цілей та завдань службової діяльності [22; 54; 270; 345; 451 та ін.].

Отже, професійна деформація пов'язана зі змістом діяльності працівників судової системи, якостями особистості, а також деякими соціально-психологічними параметрами, і відносно працівників апарату суду вона має свою специфіку. Професійна деформація може бути і часто є породженням деформації особистості, а деформована особистість не може стати справжнім професіоналом. Окрім того, професійній деформації у наші дні цьому сприяють швидкі зміни у суспільстві, його нестабільність, зменшення рівня формального і неформального контролю.

Таким чином, морально-психологічна культура працівника суду – це знання і використання у професійній діяльності та повсякденному житті норм моралі, психологічних законів і закономірностей; розвинена морально-психологічна орієнтованість особистості, тобто уміння вбачати морально-психологічні аспекти у складних ситуаціях реального життя, вміння вирішувати професійні завдання з урахуванням їх морально-психологічних аспектів, повага до людини, орієнтація на розуміння її психології. Вона повинна цілеспрямовано розвиватись у процесі навчання та первісної професійної адаптації фахівця з тим, щоб у подальшому він мав змогу співвідносити свої професійні дії та поведінку з реальними ситуаціями,

формувати внутрішнє переконання та здійснювати відповідний вплив на осіб, що звертаються до суду за захистом своїх невизнаних, оспорених або порушених прав, а також до обвинувачених, підозрюваних та осіб, що притягаються до адміністративної відповідальності.

Слід зазначити, що нині необхідні морально-психологічні уміння і навички набуваються працівниками суду, як правило, стихійно, методом «спроб і помилок» чи за рахунок запозичення досвіду колег. Цілеспрямована морально-психологічна підготовка цієї категорії працівників практично відсутня, а тому набуття вказаного досвіду покладається більшою мірою на самоусвідомлення необхідності вдосконалюватися та розвиватися.

Отже, морально-психологічна підготовка працівників судів – сучасний вид прикладної, спеціально організованої підготовки, що має на меті підготувати особу до втручання в моральні колізії судочинства та подолання психологічних труднощів професійної діяльності, сформувати морально-психологічну підготовленість і забезпечити ефективність вирішення професійних завдань. Організаційно вона представлена комплексом взаємопов'язаних заходів, спрямованих на формування та розвиток морально-психологічних якостей та емоційно-вольових станів працівника.

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, в основі якого лежить протилежність поглядів, інтересів, потреб двох або декількох суб'єктів, що призводить до їхнього протиборства. Сучасний соціально-економічний і політичний стан в Україні обумовлює збільшення потенційної можливості виникнення найрізноманітніших конфліктів. З'ясування місця правової конфліктології в процесі морально-психологічної підготовки працівника суду покликане стати одним із лідируючих напрямків у дослідженні найважливіших і найскладніших проблем суперечливого спілкування між працівником суду та учасником процесу або іншими особами, які звернулися до суду, зокрема, працівниками правоохоронних та правозахисних органів. Переважна частина повноважень працівників суду та

їх обов'язків так чи інакше пов'язані з конфліктами людей, що зачіпають правову сферу громадського життя. Тому при здійсненні відбору кандидатів на вакантну посаду у суді керівнику апарату необхідно враховувати особистісні якості кожного кандидата та його вміння вирішувати конфліктні ситуації, при цьому зберігаючи авторитет судової гілки влади.

5.3. Оптимізація використання психологічних знань у кримінальному судочинстві

Реформування українського суспільства, демократизація та гуманізація всіх сторін його життя, фундаментальне оновлення законодавства, зорієнтоване на посилення захисту прав і свобод людини, а з іншого боку, невинне зростання злочинних проявів і корумпованості в усіх сферах нашої суспільної діяльності – все це зумовлює нагальну потребу більш якісного виконання завдань кримінального судочинства, стимулює до використання нових методів протидії злочинності в роботі судової влади. Для забезпечення охорони прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, встановлення об'єктивної істини, поряд із іншими, повинні використовуватися спеціальні психологічні знання.

Як відомо, психологічна природа людини змінюється дуже неспішно, як і неспішно змінюються психологічні складові злочину. Тому при незрівнянному зростанні навантаження на суддів залишається незмінною і актуальною вимога до них оволодівати знаннями психології та використовувати їх у процесі розгляду кримінальних проваджень.

Крім того, у відповідності до Рекомендації № R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо спрощення кримінального правосуддя, ухваленої Комітетом Міністрів Ради Європи на 410 засіданні заступників міністрів 17 вересня 1987 р., Комітет передбачає, що прокурорські, слідчі та судові органи, які потребують допомоги експертів,

повинні користуватись допомогою спеціалістів у таких галузях, як психологія, медицина, психіатрія, бухгалтерській облік, економіка, фінанси та судова медицина у достатньому обсязі для того, щоб протистояти зростаючій технічній витонченості злочинів та забезпечувати якісне збирання доказів.

В багатьох випадках при судовому розгляді кримінальних проваджень виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, обвинувачених, їхніх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів.

Об'єктом дослідження при використанні спеціальних психологічних знань є психічні прояви людини, що не виходять за межі норми. За допомогою використання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновок експерта-психолога сприяє правильній оцінці показань потерпілих, свідків, обвинувачених у випадках, коли викликає сумнів їхня вірогідність; неповнолітніх, – коли їхні показання набувають фантастичного забарвлення; обвинувачених – коли їхні дії мають неадекватний характер та ін.

КПК України (1960 р.) не передбачав участі психолога в слідчих та судових діях. В судовому засіданні його фактично підміняв педагог, що є неправильним. Участь педагога на різних стадіях кримінального процесу – це пережиток минулого: коли ця норма вводилася (60-ті роки ХХ ст.), професійних психологів майже не було. Між тим, психолог більш компетентний у питаннях вікової та соціальної психології, в питаннях здійснення психологічного впливу на неповнолітнього, ніж педагог. Це було враховано законодавцем у чинному КПК України (2012 р.). В ньому законодавець наводить перелік обставин, що підлягають встановленню у

кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, встановлюються загальні обставини, передбачені ст. 91 КПК України, а саме: подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини); винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір завданої шкоди, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Крім цього, згідно ст. 485 КПК України судом з'ясовуються: 1) повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік, стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання; 4) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення.

Відповідно до ст. 487 КПК України, при дослідженні умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого належить з'ясувати: 1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми, ставлення батьків до виховання неповнолітнього, форми контролю за його поведінкою, морально-побутові умови сім'ї; 2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, його ставлення

до навчання чи роботи, взаємини з вихователями, учителями, однолітками, характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до нього; 3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

Для з'ясування цих обставин необхідно використовувати спеціальні знання спеціаліста-психолога, адже це професіонали, які найліпше володіють спеціальними знаннями в цій галузі. Крім того, в ст. 486 КПК України прямо зазначено, що у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Для з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно враховувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру, може бути призначена психологічна експертиза.

Ст. 491 КПК України передбачає, що якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо його визнано розумово відсталим, на допиті за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника забезпечується участь психолога. До початку допиту психологу роз'яснюється його право ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Слідчий, прокурор вправі відвести поставлене запитання, але відведене запитання повинно бути занесене до протоколу.

Проведеним опитуванням суддів встановлено, що тільки в одному випадку суд консультувався перед призначенням судово-психологічної експертизи з професійним психологом щодо питань, які можуть бути поставлені перед експертом для надання суду майбутнього висновку з питань психології. Але в цьому випадку суд офіційно не зафіксував участь психолога як консультанта в судовому розгляді.

Таке «ігнорування» суддями психологічних знань пояснюється стислістю кримінальних процесуальних строків, які визначаються для розгляду кримінального провадження, недостатньою поінформованістю про можливості психологічної науки. Розв'язання порушених практичних питань змогло би суттєво вплинути на якість розгляду кримінальних проваджень у суді, зміцнити гарантії захисту прав і свобод громадян. Представники Державної судової адміністрації України пояснюють таку ситуацію ще й браком коштів для оплати праці професійних психологів.

Слід зазначити, що одні й ті самі особливості людини можуть по-різному характеризувати її особистість. В одному випадку вони не відіграють ролі, в іншому – яскраво свідчать про неї. Тому й поставлені перед експертом-психологом, спеціалістом чи консультантом питання, як правило, пов'язані з іншими питаннями, що стосуються психічної діяльності особистості. Відповідь на поставлені запитання вимагає попереднього аналізу та дослідження цілісної єдиної психічної активності особистості обстежуваного.

У даному разі потрібно виходити з того, що через специфіку свого об'єкта (людини), правосуддя неминуче зіштовхується із суто психологічними феноменами, такими як особистість, психічна зрілість, інтелектуальні здібності, вольові особливості, емоційні стани, спонукальні сили поведінки і т. ін. [2; 6; 38; 39; 138 та ін.]. Правова наука тлумачить їх зміст, систему та значення для правосуддя суто з юридичного погляду. Дотепер правова наука обмежувалася юридичною інтерпретацією перелічених та інших психологічних феноменів. У ході здійснення правосуддя встановлення цих феноменів визнається виключною прерогативою юриспруденції. Однак дослідження правового аспекту в нашому кримінальному правосудді не супроводжується належним вивченням первинного – психологічного. У кримінальному правосудді правове ніби ізольоване від психологічного, що в самій своїй суті є хибним. Взаємини правового та психологічного вивчені недостатньо, а межі між ними точно не

визначені [138, с. 87-93]. Сказане, зокрема, стосується таких явищ і категорій, що традиційно вважаються суто юридичними (наприклад, суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину та ін.).

Висловлене не варто розуміти як прагнення поставити психолога в один ряд із особами, які здійснюють правосуддя, «психологізувати» кримінальний процес. Тут мається на увазі лише те, що коли у вирішенні питань про патологічні прояви психіки людини суду допомагає психіатрія, то вивчення проявів психіки нормальної людини має спиратися на досягнення психологічної науки. З огляду на це, правознавці, які довіряють психіатрам, повинні аналогічно довіряти й психологам (висновок експерта, допомога спеціаліста, консультанта).

Заперечення, засновані на тому, що дослідження психолога нібито стримуватимуть внутрішнє переконання юриста, що питання причин і мотивації вчинків належать до компетенції суду, не можуть бути визнані переконливими. Експерт-психолог не підмінює собою суд чи слідчого. Маючи той самий об'єкт аналізу, вони мають різні предмети дослідження і використовують різні методи. Судово-психологічна експертиза не компетентна вирішувати питання юридичного змісту, зокрема, визначати вірогідність показань, мотиви і мету злочинного діяння, встановлювати форму вини та ін. Усе це, безумовно, повинно здійснюватися сучасними науково-психологічними методами, а результати експертного дослідження мають бути достовірні та доступні для оцінки судом [47; 182; 214; 271; 288; 360 та ін.].

Критерії меж дослідження тут мають загальний характер у тому розумінні, що вони, по-перше, однакові й для цивільного, і для кримінального процесу, а по-друге, лише в цілому окреслюють сферу спеціального психологічного дослідження, в межах якого може бути сформульований предмет судово-психологічної експертизи.

Експерт-психолог не повинен вирішувати правових питань, оскільки вони є критерієм юридичним, визначеним у ст. 242 КПК України:

«Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». Його сутність і значення в полягає тому, що не кожне психологічне дослідження може дати доказовий матеріал у справі, а лише таке, у ході якого встановлені значущі для справи обставини.

Правову значущість обставин визначає суд, виходячи, насамперед, із наявності об'єктивного зв'язку з фактами предмета доведення. Можна сказати, що юридичним критерієм формування окремого предмета судово-психологічної експертизи є норми матеріального права. Вони у тій чи іншій формі містять психологічні елементи, чим визнається їхнє юридичне значення. Виявлення таких елементів стає необхідним у ході судового доведення для правильної кваліфікації спірних правовідносин, що стали предметом судового розгляду. Він носить забороняючий характер. Такий же характер притаманний моральному критерію. Як відомо, одне із завдань суду при розгляді конкретного провадження – оцінка особистості основних учасників процесу (обвинуваченого, потерпілого, свідка). Але і завданням експерта-психолога може бути загальна психологічна характеристика особистості (так званий психологічний портрет). Чи не виходить, що психолог тим впливає на внутрішнє переконання суду, визначаючи моральну оцінку особистості? Подібне питання може виникнути при поверхневому погляді. Насправді ж такої небезпеки немає.

Оцінка, яку дає суд, містить різні компоненти: правові, моральні; на неї неминуче впливає громадянська позиція суддів. Вона складається в ході судового розгляду, дослідження всіх обставин справи, наданих доказів. Одним із таких доказів може бути і висновок експерта-психолога, що піддається оцінці судом.

Експерт обмежений у своєму дослідженні рамками професійних знань, на основі яких він виявляє такі психологічні властивості, якості особистості,

що дозволять зробити висновок про психологічний стан людини. Психолог не оцінює, що добре і що погано в суб'єкті. Його експертна діяльність (на відміну від діяльності суду) не носить соціально-оціночного характеру, а будується на науково обґрунтованих положеннях психології.

Із погляду судової психології, компетенція експерта-психолога звужена ступенем розвитку наукової думки, останніми науковими розробками. Для найбільш повного й об'єктивного висновку експерт повинен ознайомитися з матеріалами провадження, але в цьому він може бути обмежений. Якщо суд надає не весь необхідний матеріал, то експерт має право зажадати доступу до всієї потрібної йому інформації.

Судово-психологічна експертиза не може встановлювати етичні, філософські, педагогічні, правові сторони й особливості злочину та особи злочинця. Отже, до експертного завдання не входить моральна оцінка особи. У цьому полягає моральний критерій меж застосування спеціальних психологічних знань. Він пов'язаний із гносеологічним (пізнавальним) критерієм, що визначається рівнем розвитку психологічної науки. Іншими словами, експертному дослідженню можуть піддаватися ті психологічні феномени, які науково адекватно пояснені [184, с. 62-63].

З цього приводу В. Я. Марчак зазначає, що предметом дослідження експерта-психолога є особливості та порушення структури і динаміки психічної діяльності, що мають юридичне значення й особливі визначені правові наслідки [251; 252; 257 та ін.]. У більшості предметних видів судово-психологічної експертизи об'єктом уваги стають такі властивості психіки, які порушують здатність підекспертної особи до тієї чи іншої діяльності, передбаченої кримінальним правом і сформульованої у певних юридичних критеріях. Ці юридичні критерії, будучи кримінально-правовими нормами, сформульовані у психологічних поняттях, що розкривають найбільш інтегративні, узагальнені особливості відображення підекспертним навколишнього світу і регуляції поведінки.

На сьогодні визначено коло питань, які не можуть бути вирішені психологічною експертизою, тобто не входять до її компетенції:

- 1) питання права (винуватість або невинуватість обвинуваченого, визначення форми вини, мотиву, мети злочину);
- 2) загальна моральна оцінка особи і діянь обвинувачених, потерпілих; висновок щодо достовірності чи недостовірності їхніх показань;
- 3) проблеми, які не можна досліджувати на сучасному рівні розвитку психологічної науки (телепатія, ясновидіння, парадіагностика, психокінез тощо) [184, с. 64-65].

Отже, під компетенцією психологічної експертизи належить розуміти сукупність поставлених перед експертами завдань, їхніх можливостей і повноважень.

Визначення критеріїв потенційних можливостей експерта-психолога вимагає, насамперед, визначення загального предмета судово-психологічної експертизи. У психології його розкривають через елементи психічної діяльності людини (властивості, процеси, закономірності), характеристика й експертна оцінка яких мають значення для встановлення об'єктивної істини в провадженні. Об'єктом експертизи є сама людина – учасник процесу.

Однак для правильного формулювання судом конкретного експертного завдання цього недостатньо; необхідно знати окремі предмети психологічної експертизи. Одна зі складностей полягає в тому, що неможливо дати їхній вичерпний перелік; кількість окремих предметів буде зростати з розширенням гносеологічного критерію меж застосування такої експертизи, тобто з науковим освоєнням психологічної матерії та збільшенням практичних можливостей психології. Але вже зі сказаного можна зробити висновок, що окремі предмети визначають різні види психологічної експертизи.

У конкретній ситуації судового розгляду того чи іншого кримінального провадження виникає потреба в установленні певних обставин психологічної природи, наприклад, ступеня усвідомлення здійснення юридично значущих

дій і можливостей вольового управління ними; принципової здатності особи правильно сприймати факти навколишньої дійсності, а також запам'ятовувати і відтворювати інформацію, яка цікавить суд; ієрархії психологічних мотиваційних ліній поведінки. Тобто загальний предмет психологічної експертизи трансформується в окремий, що конкретизується у визначеному експертному завданні.

Специфіку предмета судово-психологічної експертизи складають фактичні дані про результати впливу на психічне відображення підекспертним навколишньої дійсності та регуляцію ним своєї поведінки, а також вплив на нього непатологічних психічних чинників: вікового, ситуаційного, емоційного, особистісного. Водночас, судово-психологічна експертиза може діагностувати, оцінювати вплив деяких психопатологічних чинників.

На думку В. В. Романова, «предметом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні процеси, стани, властивості психіки здорових людей, які беруть участь у кримінальному процесі, особливості їхньої психічної діяльності, тимчасові (не хворобливі) зміни свідомості під впливом різних фактів, експертна оцінка яких має значення для встановлення об'єктивної істини. Тобто предметом експертизи є індивідуально-своєрідні риси психологічного відображення учасниками процесу різних явищ навколишньої дійсності, що мають значення для правильного вирішення кримінальних справ» [345, с. 182-183].

Визначення об'єктів судових експертиз, що мають справу зі сферою психічного в людини, за критерієм наявності чи відсутності психічного захворювання (чи патології психіки) передбачає й розрізнення об'єктів базових наукових дисциплін (психології та психіатрії) за тим самим принципом. Але психіатрія відрізняється від психології не тим, що вона вивчає психічні хвороби, а психологія – так звану «нормальну» психіку. Психологія має одним зі своїх об'єктів нервово-психічну патологію психічної діяльності. Найважливішою особливістю діяльності судового

експерта-психолога є застосування такої теоретичної галузі психології, як клінічна психологія, з її розвинутим концептуальним апаратом аналізу патології пізнавальної діяльності й особистості, зі сформованим психодіагностичним інструментарієм, об'єктом вивчення якої може бути, наприклад, патологія психічної сфери людини. Фахівець у галузі психології, діяльність якого відбувається в рамках судово-психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи, не може одразу стверджувати про психічне здоров'я підекспертної особи. Отже, об'єктом дослідження психолога-експерта, незалежно від виду експертизи, в якій він бере участь, не може бути свідомо «нормальна» чи «межова психіка». Психолог-експерт має справу з особливостями психічної діяльності людини, незалежно від того, зумовлені вони патологічними чи непатологічними факторами. М. М. Коченов дотримується аналогічної думки й зазначає, що «основним об'єктом судово-психологічної експертизи є психіка людини як особлива властивість її мозку, недоступна безпосередньому чуттєвому пізнанню» [193, с. 37].

Але й таке визначення об'єкта судово-психологічної експертизи неминуче буде неповним, оскільки воно не виявляє її специфіки, якісної відмінності від об'єкта психології як теоретичної дисципліни. Якщо розглядати судово-психологічну експертизу в межах системи судової експертології, то стає зрозумілим, що створення спеціальної прикладної судової предметної науки є результатом необхідності трансформації даних базової науки в якісно інші дані, у тому числі і трансформації об'єкта науки. Як справедливо зауважують Ю. Л. Метелиця і С. Н. Шишков, об'єктом судово-експертного дослідження є особливості психіки людини не взагалі, а тільки в юридично значущих ситуаціях, під якими розуміються юридично важливі періоди чи ситуації, коли розгортається та чи інша психічна діяльність підекспертної особи, оцінювана з позиції різних юридичних критеріїв [274, с. 143-153]. Наприклад, при судово-психологічній експертизі обвинуваченого такою значущою ситуацією буде вчинення інкримінованого

йому діяння, при експертизі свідка – докримінальна, кримінальна і посткримінальна ситуації, стадії досудового розслідування, судового розгляду.

Отже, об'єкт дослідження експерта-психолога можна визначити як психічну діяльність підекспертної особи в юридично значущих ситуаціях. Відповідно предметом дослідження судового експерта-психолога виступають закономірності й особливості протікання і структури психічних процесів (психічної діяльності), що мають юридичне значення та спричиняють певні правові наслідки.

У цьому визначенні підкреслено, що предметом експертного дослідження психолога є особливості функціонування психічної діяльності людини в юридично значущих ситуаціях, незалежно від того, чи є вони патологічними чи віковими, особистісними чи емоційними, і чітко вказана кінцева мета. Суд цікавить не сама діагностика особливостей психіки людини, а наявність чи відсутність таких її властивостей, що визначають їхню юридичну значущість, що відбито в праві як юридичні критерії тієї чи іншої здатності підекспертної особи. Наприклад, здатності свідків правильно сприймати обставини, що мають значення для провадження, і давати про них правильні показання, здатності потерпілих унаслідок сексуальних злочинів розуміти характер і значення вчинених із ними дій або чинити опір та ін.

Отже, психологічний (гносеологічний) критерій окремого предмета судово-психологічної експертизи формується шляхом конкретизації загального предмета психологічного дослідження відповідно до конкретної експертної задачі.

Як справедливо підкреслює М. В. Костицький, психологічна експертиза нерозривно пов'язана із загальною психологією та її прикладними галузями, що є для психологічної експертизи базою розвитку, своєрідним «живильним» середовищем. А розвиток психологічної експертизи як своєрідної форми психологічної практики сприяє збагаченню й удосконаленню її «базових наук» [182, с. 18].

Мета і завдання використання спеціальних психологічних знань у суді – це визначення в діагностованої особи:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру;
- провідних якостей особистості;
- мотивовірних чинників психічного життя та поведінки;
- емоційних реакцій та станів;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку

та індивідуальних її властивостей.

Основна мета використання спеціальних психологічних знань у суді полягає в тому, щоб на базі визначених даних, вироблених юриспруденцією чи психологією, накопичених практикою, провести дослідження і відповісти на запитання суду. Експерт, спеціаліст, консультант своїми висновками допомагають суду з'ясувати обставини провадження, не вдаючись до їхньої юридичної оцінки.

М. В. Костицький вважає, що метою судово-психологічної експертизи є необхідність одержання об'єктивної, незацікавленої оцінки прийнятого рішення, вчиненої дії, вираженого наряду, їх дійсної чи перспективної якості, ефективності; здатності дати об'єктивну, всебічну і принципову оцінку конфлікту, суперечці, його предмету, виконати нагальні завдання за допомогою психологічних знань [182, с. 20].

На підставі викладеного можна зробити висновок, що основні завдання психологічної експертизи конкретизуються залежно від виду експертизи й об'єкта дослідження. Очевидно, з розвитком психології коло завдань, призначених для виконання психологічною експертизою, буде розширюватися до меж, установлених юридичним критерієм.

Аналіз практики свідчить, що інколи психолог (експерт, спеціаліст, консультант) виходить за межі своєї компетенції, фактично виконуючи функції суду. Тому в разі використання спеціальних психологічних знань у деяких випадках виникає необхідність розмежувати спеціальні та правові питання, вирішення яких виходить за межі компетенції психолога.

У зв'язку з цим варто розглянути загальні проблеми розмежування компетенції суду й фахівця-психолога під час вирішення правових і спеціальних питань і розмежування їх у разі залучення психологічних можливостей. Верховний Суд України надає великого значення дотриманню меж компетенції експерта і підкреслює обов'язок суддів перевіряти в кожному конкретному випадку компетентність експерта в тих чи інших питаннях. У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8 зазначено: «Вказати судам на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань, а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема, щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо)» [323].

У практиці судів і експертних установ порушення меж компетенції спостерігається як з боку експертів, коли вони вирішують питання, що не входять до їх компетенції, чи виконують окремі функції суду, так і з боку суддів, коли вони, не призначаючи експертизи, вирішують питання, для з'ясування яких вимагаються спеціальні знання. Це суперечить принципам кримінального судочинства і ролі експерта-психолога у процесі, призводить до неправильної оцінки його висновку, порушення законності.

Випадки перевищення експертом-психологом меж своєї компетенції умовно можна розділити на дві групи: 1) експерт, виконуючи поставлені перед ним завдання, використовує свої спеціальні знання і втручається в інші галузі знань (наприклад, у галузь права); 2) у зв'язку з проведенням експертизи він не використовує спеціальні знання і здійснює окремі функції суду.

На практиці до найбільш розповсюджених випадків належить втручання експерта-психолога в галузь правових знань. Висновок експерта-психолога полегшує суду вирішення правових питань, а інколи без висновку експерта їх навіть неможливо вирішити. Однак це не дає експерту права

вирішувати правові питання. У процесуальній і криміналістичній літературі висловлюється в основному правильна думка про те, що експерт не має права вирішувати правові питання, оскільки це є прерогативою судових органів.

Займаючи з досліджуваного питання суперечливу позицію, М. С. Строгович і А. І. Вінберг допускають можливість вживання у висновку експерта суто юридичних термінів. Так, М. С. Строгович пише: «Ми вважаємо, що немає ніяких підстав заперечувати проти того, щоб експерти у своїх висновках застосовували ці терміни, і не бачимо користі в тому, щоб експерти ці поняття виражали описово й іншими словами (наприклад, замість «вбивство» говорили б «заподіяння смерті шляхом завдання іншою особою поранення») [377, с. 19] А. І. Вінберг застерігає, що «не варто впадати в інші крайнощі і дивитися як на «блюзнірство», якщо експерт іноді в акті замість «смерть настала від чужої руки» напише «вбивство». У випадках, коли експерт не займається дослідженням юридичних питань, жодних серйозних наслідків не буде, якщо він в акті застосує термінологію юридичного характеру, тому що він вкладає в неї технічний зміст» [59, с. 61].

Але питання термінології дуже важливе. Якщо у висновку експерта вжито термін «вбивство» чи «підробка», це означає, що він вирішив юридичне питання. Як зазначає М. Я. Сегай, «застосування слідчим, судом і експертом тих самих термінів у різних значеннях нічого, крім плутанини, внести не може» [354, с. 109]. Такої ж точки зору дотримуються В. К. Лисиченко [266] та інші автори.

Отже, експерт не тільки не має права вирішувати юридичні питання, але й не повинен вживати суто правові (юридичні) терміни у своєму висновку.

Причини, що призводять до виходу експертом за межі своєї компетенції, різноманітні. Насамперед, експерти не завжди знають свої права й обов'язки у процесі проведення експертизи, особливо ті, котрі не перебувають на службі у спеціальних експертних установах. Тому судові органи у випадку призначення експертизи відповідно до закону повинні

роз'яснити експертам їхні права й обов'язки. Крім того, іноді перед експертами ставляться питання, вирішення яких належить до компетенції суду й не потребує спеціальних знань експерта. Щоб запобігти подібним випадкам, необхідно систематично підвищувати кваліфікацію суддів і експертів.

Питання про компетенцію судово-психологічної експертизи у спеціальній літературі дотепер однозначно не вирішено. На нашу думку, до компетенції психологічної експертизи у сфері дії права варто віднести вирішення будь-яких психологічних питань, що цікавлять суд і мають значення для провадження. Усі ці питання стосуються психічних процесів, явищ і властивостей психічної діяльності людини, об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на неї.

Як вже зазначалося, основні завдання психологічної експертизи конкретизуються залежно від виду експертизи й об'єкта дослідження. А. О. Екмекчі зазначає, що це: питання психологічної мотивації дій обвинувачених, потерпілих чи свідків; установлення фізіологічного афекту, можливості обмови та самообмови за психологічними мотивами; психологічної оцінки особистості обвинуваченого та його соціальних установок; психології неповнолітніх учасників процесу [450, с. 10-17].

Грошевий Ю. М. завданнями судово-психологічної експертизи вважає встановлення тривалості і впливу сильного душевного хвилювання, дослідження специфіки тривалого й інтенсивного впливу несприятливих чинників на людину та їх проявів у зміні її функцій (фізіологічних і психологічних), а також визначення відсталості в розумовому розвитку неповнолітнього обвинуваченого внаслідок впливу несприятливих зовнішніх факторів, з'ясування суб'єктивної можливості неповнолітнього правильно оцінювати і сприймати обставини, що мають значення для провадження [83].

У наукових публікаціях, присвячених психологічній експертизі, зазначається, що завданнями судово-психологічної експертизи є: встановлення фізіологічного афекту; визначення ступеня розумового

розвитку неповнолітнього, пов'язаного не з душевною хворобою, а з особливостями формування його психіки; встановлення індивідуальних особливостей пізнавальної діяльності учасників процесу, з'ясування властивих особі форм емоційних реакцій; оцінка всієї сукупності психологічних особливостей особистості для розуміння її поведінки в екстремальній ситуації; надання загальної психологічної характеристики індивідуально-психологічних особливостей, що мають значення для правильного розгляду провадження; визначення здатності неповнолітніх потерпілих і свідків правильно сприймати події й окремі обставини; встановлення схильності неповнолітнього до фантазування, підвищеної сугестивності, індивідуальних особливостей пізнавальних процесів; визначення психічних властивостей особистості обвинуваченого (психічного здоров'я) та їх впливу на психологічний механізм вчиненого злочину [47; 182; 214; 271; 288; 360 та ін.]. Наведений перелік не є вичерпним.

Із вищевикладеного випливає, що за допомогою використання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру.

Переважає більшість суддів має практичний досвід призначення судової психологічної експертизи при розгляді кримінальних справ, але в судові засідання експерта-психолога для роз'яснення свого висновку вони запрошують вкрай рідко, спеціаліста-психолога – не запрошували жодного разу. Консультація з психологом перед призначенням судово-психологічної експертизи також є винятковою подією. Таке «ігнорування» суддями психологічних знань пояснюється недостатньою їх поінформованістю про можливості судової психології, а також стислими термінами кримінального провадження та браком бюджетних коштів.

Висновки до розділу 5

Узагальнення вищезазначеного дає змогу стверджувати:

1) проведення обстеження з метою вивчення індивідуально-психологічних характеристик кандидата на посаду судді передбачає добровільну згоду особи та проводиться у два етапи: перший день – після попередньої бесіди з кандидатом здійснюється тестування з використанням психометричних та інших тестових методик; другий день – психодіагностична бесіди (співбесіда) після вивчення первинних результатів. Під час співбесіди фіксуються особливості психологічного анамнезу життя, уточнюються результати психодіагностики, здійснюється спостереження за емоційними та поведінковими реакціями кандидата;

2) професійний психологічний відбір полягає у проведенні комплексних заходів, які дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми психологічними якостями до навчання і успішної професійної діяльності за тією чи іншою конкретною спеціальністю. Основним завданням такого відбору є оцінка професійної придатності кандидата за психологічними показниками і здійснення на цій основі довготермінового прогнозу ефективності його подальшої професійної діяльності. Ключовим поняттям для професійного психологічного відбору є «професійна придатність», що відображає індивідуальні особливості, необхідні для успішного виконання трудової діяльності, а також характеристики об'єкта праці (змісту, засобів, умов організації діяльності) з точки зору їх відповідності можливостям людини;

3) сутність професійної придатності полягає в тому, що вона відображає: 1) вибір роду діяльності (професії), найбільш відповідної схильностям і здібностям конкретної людини; 2) задоволення інтересу до обраної професії і задоволеність процесом і результатами конкретної праці; 3) міру оцінки ефективності, надійності, безпеки виконання трудових функцій, індивідуальну міру результативності праці; 4) прояв соціального (професійного) самовизначення особи, її самоствердження, самореалізації, самовдосконалення у праці; 5) розвиток «Я-концепції», зародження і

становлення образу «Я-професіонал» і прагнення суб'єкта діяльності до досягнення еталонної моделі професіонала;

4) морально-психологічна підготовленість – інтегроване структурне особистісне утворення, що є передумовою успішного виконання професійної діяльності; стійкий стан особистості, який має власну структуру і характеризується наявністю об'єктивних і суб'єктивних компонентів; показник фахової майстерності, що повинен цілеспрямовано формуватися в процесі професійної підготовки особового складу та підтримуватися в процесі психологічного супроводження службової діяльності;

5) завданнями морально-психологічної підготовки працівників суду є: розвиток морально-психологічної орієнтованості особистості, що виражається в постійній увазі, прагненні до виявлення і врахування психологічних аспектів при виконанні будь-яких професійних дій та зумовлює гуманістичну спрямованість фахівця; розвиток і вдосконалення професійно значущих якостей; формування професійно-важливих психологічних умінь і навичок; формування вмінь і навичок ефективного встановлення психологічного контакту із співрозмовником в штатних та психологічно напружених ситуаціях взаємодії; формування вмінь і навичок реалізації спрямованого психологічного впливу на співрозмовника для зміни його емоційного стану, намірів, ставлень; діагностика та корекція індивідуального стилю поведінки в конфліктних ситуаціях; формування вмінь реалізації посередницьких дій для розв'язання або локалізації конфлікту в умовах професійної взаємодії; розвиток і вдосконалення вмінь самоконтролю і самовладання в психологічно складних ситуаціях взаємодії; оволодіння спеціальними психологічними знаннями та відповідними методами, що стосуються процесу успішної адаптації молодих фахівців при вступі на посаду; формування психологічної стійкості особи до професійної деформації упродовж всього терміну діяльності;

6) упередження щодо можливості втручання психолога у сферу компетенції суддів-юристів не можуть бути визнані переконливими. Експерт-психолог не підмінює собою суд чи слідчого. Маючи той самий об'єкт аналізу, вони мають різні предмети дослідження і використовують різні методи. Правову значущість обставин визначає суд, виходячи, насамперед, із наявності об'єктивного зв'язку з фактами предмета доведення. Експерт-психолог опрацьовує питання, порушені перед ним судом, і не має права виходити за їх межі; його висновок є одним із доказів, що піддається оцінюванню судом;

7) мета використання спеціальних психологічних знань у суді – визначення в діагностованій особі індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру; провідних якостей особистості; мотивотвірних чинників психічного життя та поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей. Завдання конкретизуються залежно від виду експертизи й об'єкта дослідження.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної аксіологічної, акмеологічної і праксеологічної проблеми сьогодення, а саме: визначено концептуальні засади судової психології; узагальнено стан нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства; встановлено психологічні особливості судової діяльності, зокрема, її соціальної та психологічної сутності, організаційно-психологічних засад взаємодії судді із суб'єктами та об'єктами кримінального провадження; надано функціонально-психологічну характеристику здійснення інформаційно-пошукових та комунікативних слідчих (розшукових) дій; обґрунтовано рекомендації щодо підвищення ефективності психологічного забезпечення судової діяльності.

Одержані в процесі дослідження наукові результати підтверджують покладену в його основу гіпотезу, а реалізовані мета й задачі дають підстави для висновків, що мають як теоретичне, так і прикладне значення. Найсуттєвішими з них є такі:

1. Історія розвитку судової психології в Україні представлена трьома основними етапами: 1) кінець XVII ст. – кінець XIX ст. – накопичення фактів та встановлення основних психологічних закономірностей, притаманних процесові кримінального судочинства; 2) перша половина XX ст. – розгортання експериментальних досліджень учасників юрисдикційного процесу та офіційне визнання судової психології як наукової галузі та прикладного напрямку; 3) друга половина XX ст. – початок XXI ст. – оформлення судової психології як напрямку юридичної психології.

На останньому етапі остаточно визначено місце судової психології в системі наук. Згідно із сучасними уявленнями, юридична психологія має низку галузей, у тому числі психологію юрисдикційного процесу; судова психологія – один із напрямів цієї галузі, поряд з оперативно-розшуковою

психологією, слідчою психологією, психологією адвокатури та прокуратури, психологією інших фахових напрямів юрисдикційного процесу. За ступенем узагальнення вона належить до науково-прикладної групи психологічних наук.

2. Судова психологія – це наука, що вивчає закономірності людської психіки, які виявляються у процесуальній діяльності особи-учасника юрисдикційного процесу, а також розробляє на основі процесуального законодавства психологічні рекомендації, що забезпечують оптимальне досягнення завдань правосуддя.

Об'єктом судової психології є суспільні відносини, які виникають між учасниками юрисдикційного процесу; її предмет – особливості розвитку та вияви психічних закономірностей, пов'язаних із процесом діяльності щодо здійснення правосуддя.

Головне завдання судової психології – пізнання особливостей судової діяльності та особистості суб'єктів судочинства в контексті психологічної науки з метою надання науково обґрунтованих рекомендацій щодо її оптимізації. Її специфічні завдання: виявлення психічних властивостей, які необхідні для здійснення процесуальних функцій; вивчення особистості правопорушників та інших учасників судового провадження; виявлення закономірностей виникнення і розвитку дефектів соціально-психологічних властивостей особистості, які призводять до вчинення кримінальних правопорушень; вивчення змісту і процесу формування правосвідомості та його відхилень; гуманізація та індивідуалізація покарання; перевиховання і виправлення осіб, які вчинили правопорушення. Загалом, вирішення цих завдань спрямоване на зміцнення правосвідомості громадян, підвищення якості судового процесу, оптимізацію діяльності учасників судового засідання.

3. Методологія сучасної судової психології зумовлена, насамперед, загальнонауковими принципами (історизму, об'єктивності, детермінізму, взаємозв'язку психіки й діяльності, системності, розвитку, гуманізму,

активності і творчої діяльності, зворотного зв'язку). Спеціальними методологічними принципами судової психології є принципи психологічної специфічності, юридичної специфічності, психологічної цілісності, конструктивності, гуманності та законності. Методи судової психології представлені методами «материнської» науки – юридичної психології та поділяються на методи наукового дослідження і методи психологічного впливу.

4. Українська національна правова система набула свого завершення в XVII ст., однак через втрату Україною державності цей процес не дістав офіційного визнання і законодавчого закріплення. Багатовіковий досвід кримінального судочинства зібрано в «Правах, по которым судится малороссийский народ» (1743 р.). У цьому правовому акті апеляція визначалась як правильне відкликання і перенесення кримінального провадження з нижчого суду до вищого, коли одна зі сторін вважала себе скривдженою вироком, винесеним у нижчому суді. Основні його нормативні настанови ґрунтувалися на Литовському статуті, зазвичай із паралельними посиланнями на джерела німецького права. Царський уряд не затвердив проект цього кодексу, але завдяки об'єктивній відповідності суспільно-політичному становищу України його норми застосовували національні суди.

Однією з найпослідовніших буржуазних реформ XIX ст. стала судова реформа 1864 р. Статут кримінального судочинства 1864 р. передбачав окреме оскарження, апеляцію, касацію та відновлення кримінальних проваджень. Вироки, винесені окружним судом з участю присяжних засідателів, а також з'їздом мирових суддів та Судовою палатою як судами другої інстанції, вважались остаточними і могли бути оскаржені тільки в касаційному порядку.

5. Для ефективного здійснення правосуддя необхідне дотримання міжнародних стандартів у діяльності суддів («Загальна (універсальна) хартія суддів», «Правила етичної поведінки суддів, їх застосування та додержання», «Про стандарти незалежності судових органів та незмінюваності суддів»,

«Хартія суддів Європи», «Основні принципи незалежності судових органів» та ін.). У їх контексті об'єктивними чинниками незалежності судді визначено: 1) наявність умов, що забезпечують його особисті інтереси як громадянина; 2) правовий статус, що убезпечує суддю від будь-якого стороннього впливу. Суб'єктивний чинник реалізується завдяки високому рівню його професійної компетентності та морально-психологічної підготовленості.

6. Згідно з чинним кримінальним процесуальним законодавством України, у державі право як явище має перевагу над будь-якими рішеннями і діями окремих суб'єктів, тобто принцип верховенства права звернено як до приватних осіб, так і до державних органів і посадових осіб. В основу принципу верховенства права покладено ідею підкорення державної влади праву заради гарантування та захисту прав і свобод людини. Можна виділити три основні підходи до тлумачення змісту цього принципу: 1) формально-юридичний (ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу загалом та окремих критеріїв його дотримання); 2) матеріально-правовий (заснований на моральних уявленнях про належну правову систему, визначає стан реалізації верховенства права); 3) функціональний (основним критерієм є ефективність права та правової системи щодо виконання функції захисту прав та інтересів людини).

7. Типовим для сьогодення є оцінювання соціальної та психологічної сутності професійної діяльності судді лише як необхідності реалізації його юридичних знань. Однак у процесі навчання та адаптації до суддівської посади помилково опускається психологічна складова професії, зумовлена тим, що в залі судових засідань взаємодія відбувається з конкретними людьми.

Унаслідок традиційного ігнорування цього аспекту професійної діяльності судді вимушені на свій розсуд, фактично інтуїтивно визначати способи поведінки в залі судового засідання. Такі стихійні пошуки можуть призвести до формування ефективних комунікативних прийомів та

конструктивних методів психологічного впливу, але іноді небажаним їх результатом стає підвищення емоційного напруження та деструктивної поведінки як самого судді, так і представників сторін.

Таким чином, професійна діяльність судді передбачає два рівноважливі компоненти – юридичну грамотність та психологічну компетентність. Психологічна компетентність судді, що безпосередньо виявляється в комунікативних вміннях управління процесом судового засідання та саморегуляції, з одного боку, є важливим елементом профілактики емоційного вигорання суддів, а з іншого – механізмом зростання довіри до судової системи в Україні загалом. Отже, така постановка проблеми висуває перед українськими судами завдання не лише ретельного психологічного відбору кандидатів на посаду судді, а й упровадження системи розвитку психологічної підтримки суддів та їх комунікативної компетентності.

8. Удосконалення вітчизняної системи досудового розслідування потребує виявлення та усунення наявних недоліків, які доцільно класифікувати на три групи: когнітивна упередженість; імовірнісні помилки; організаційні пастки. Когнітивна упередженість пов'язана з особливостями сприйняття та відтворення інформації, які ніколи не перебувають у стані свободи, а постійно знаходяться під впливом попереднього досвіду та очікувань. Саме тому зміст оригінального та відтвореного повідомлення ніколи повністю не збігається, а слідчі та працівники більш охоче сприймають інформацію, яка підсилює висунуті ними версії. Імовірнісні помилки трапляються через переважання інтуїції над логікою, що є цілком можливим через відсутність надійної інформації та наявність стану психологічного напруження. Найчастіше вони спричиняються «якірним ефектом», вузьким баченням ситуації (фокусуванням на мінімальній кількості альтернатив), доступністю (легкістю пригадування аналогічних випадків), контекстуванням (викривленням контексту інформації за допомогою способу її презентації) та недостатньою репрезентативністю (оцінкою однієї події шляхом порівняння її з іншою).

Для нівелювання впливу недопустимих доказів на формування внутрішнього переконання судді доцільно виробити механізм, що не допускати такі докази до судді, який виносить рішення по суті справи. Він може полягати в запровадженні нової стадії судового розгляду справи – перевірконого провадження, коли один суддя перевіряє матеріали провадження щодо наявності недопустимих доказів, після цього провадження перерозподіляється іншому судді, який після її розгляду виносить рішення по суті.

9. Під час прийняття рішення судді слід зважати на такі найбільш суттєві психологічні чинники при реалізації інформаційно-пошукових слідчих (розшукових) дій: 1) при проведенні впізнання на надійність його результатів суттєво впливають присутність спонукання, вплив стверджувальної упередженості, навіювання на відповідь, формулювання висновків на підставі обмежених даних, невикористання контрольних груп, вибіркоче тлумачення даних та недостатність гіпотез. Зменшенню кількості помилкових впізнань сприятиме послідовне пред'явлення осіб для впізнання, а також попередження свідка чи потерпілого про те, що злочинця може і не бути в запропонованій для впізнання шерензі чи фотографіях; 2) при проведенні огляду – необхідність систематизації інформації як процесу встановлення когнітивних тенденцій, поведінкових рис, мотивації, емоційного стану та демографічних особливостей невідомого правопорушника, яка ґрунтується на характеристиці та доказах, зібраних на місці злочину. На їх підставі формується психологічний портрет злочинця та встановлюються «інформаційні ключі» до розкриття злочину (спосіб дій злочинця, вияви персонації, зміни обстановки, взяття сувенірів, психологічні виправлення); 3) при проведенні освідування – порушення «особистої зони» особи та інші анормальні для повсякденного життя ознаки (статистична рідкість, спричинення особистісного дискомфорту). Освідування завжди є конфліктною ситуацією, для вирішення якої необхідно аналізувати прагнення сторін, стратегії і тактики їх поведінки та їх сприйняття

конфліктної ситуації. Важливим засобом зниження конфліктності під час освідчування є встановлення психологічного контакту, який зніме напруженість та негативні установки освідчуваного.

10. Сутність обвинувального методу допиту полягає в активному застосуванні різноманітних маніпулятивно-залякувальних тактик психологічного тиску. Його основні етапи: 1) нейтральне опитування з метою визначення, чи справді особа є «належним підозрюваним», що ґрунтується на аналізі невербальних поведінкових ключів та лінгвістичних стилів, які прийнято вважати індикаторами обману; 2) система психологічних тактик, спрямованих на досягнення поступливості та кінцевої згоди допитуваного, що передбачає ізоляцію допитуваного, презюмування його вини та наявності беззаперечних обвинувальних доказів, намагання завоювати його довіру обіцянками більш м'яких наслідків у разі зізнання.

Інформаційно-пошуковий метод допиту ґрунтується на компонентах когнітивного інтерв'ю – техніки відновлення емоцій, деталей, послідовності подій, які особа безпосередньо сприймала. За його допомогою ефективно долаються психологічні бар'єри: мотиваційні – ворожість, неохочість до співпраці; емоційні – небажання звертатися до негативної чи неприємної інформації; когнітивні – нерозуміння своєї ролі в процесі відновлення інформації. Основні етапи допиту: 1) привітання та персоналізація, усунення негативних установок, налагодження контакту; 2) пояснення мети й умов взаємодії; 3) вільна розповідь, що передбачає якомога повніше відновлення контексту події (у прямій хронології, у зворотній, від імені іншого учасника тощо); 4) відповідь на запитання слідчого судді; 5) підведення підсумків та оцінка отриманої інформації.

11. До найбільш типових причин судових помилок належать суб'єктивні детермінанти формування внутрішнього переконання судді. Для їх нейтралізації слід враховувати, що критеріями правдивих тверджень підсудного, на відміну від оманливих, слід вважати: відсутність суперечностей та логічної незмістовності; незвичні деталі й повідомлення

про неочікувані ускладнення не повинні суперечити логічній змістовності; певні елементи події можуть викладатися в несистематичний, хронологічно неорганізований спосіб; кількість деталей; контекстуальні вкраплення як опис події у взаємозв'язку з певним місцем, часом, особистими стосунками з іншими людьми до і після вчинення злочину; репродукція розмов – переказування розмов інших людей у рольовий спосіб, використовуючи при цьому їх мову, манери, словниковий запас; повідомлення про неочікувані ускладнення під час події; незвичні, незрозумілі та надлишкові деталі, що стосуються особливих і неочікуваних елементів свідчень; споріднені зовнішні асоціації та опис суб'єктивного психічного стану; спонтанні виправлення та визнання підсудним «провалів у пам'яті»; висловлення сумнівів з приводу свідчень інших людей; самоосуд; деталі, які характеризують злочин.

12. Основними завданнями психологічного обстеження кандидата на посаду судді є: 1) експертний аналіз індивідуально-психологічних особливостей особистості, які здатні позитивно чи негативно впливати на професійну діяльність; 2) виявлення серед кандидатів на посаду осіб із нервово-психічною неврівноваженістю, а також тих, які перебувають у стані дезадаптації; 3) виявлення осіб з асоціальними установками, корисливо-утилітарною мотивацією, а також тих, які зловживають психоактивними речовинами.

Процедура професійного психологічного відбору, з одного боку, має бути регламентованою, що важливо для забезпечення одноманітності умов проведення психологічного обстеження кандидатів, а отже, необхідної надійності результатів, які отримуються; з іншого – велика кількість діагностичних засобів, що спрямовані на вивчення професійно важливих якостей і мають різні часові й технічні вимоги, дозволяє розробити програму обстеження так, щоб воно було максимально економічним за часовими й іншими витратами і водночас але надавало необхідну для прийняття кадрових рішень інформацію.

13. Завдання морально-психологічної підготовки можуть бути вирішені за допомогою комплексу заходів: 1) психологічне забезпечення процесу професійного самовизначення майбутніх суддів та інших працівників суду; 2) первинний психологічний відбір; 3) професійно-психологічна адаптація молодого суддівського працівника; 4) профілактика виникнення службових конфліктів у системах відносин «працівник – колеги по роботі» та «працівник – громадяни»; 5) формування готовності до роботи у стресогенних та екстремальних умовах; 6) психологічне супроводження судової діяльності; 7) розвиток комунікабельності; 8) психопрофілактика девіантної поведінки та професійної деформації; 9) здійснення періодичних психодіагностичних процедур, спрямованих на об'єктивну оцінку морально-психологічних якостей суддів та інших працівників суду, що дозволяє прогнозувати їх професійну успішність.

Експериментально підтверджена нами психограма судді представлена такими показниками: 1) властивості темпераменту (за опитувальником Я. Стреляу): сила процесу збудження – до 61 балів; сила гальмівного процесу – до 63 балів; рухливість нервових процесів – 58-62 бали; 2) особливості особистості (за опитувальником Р. Кеттелла): комунікативність – 6-8 балів; абстрактність мислення – 4-7 балів; емоційна врівноваженість – 7-9 балів; домінантність – 6-7 балів; стриманість – 4-6 балів; нормативність поведінки – 7-10 балів; сміливість – 6-9 балів; суворість – 4-6 балів; підозрілість – 4-5 балів; практичність – 4-5 балів; прямолінійність – 5-7 балів; впевненість у собі – 5-7 балів; консерватизм – 5-6 балів; конформізм – 5-6 балів; високий самоконтроль – 5-8 балів; змобілізованість – 4-6 балів; 3) показники інтелекту (за тестом Р. Амтхауера): реалістичність, самостійність мислення – 90-94 бали; здатність до абстрагування, точність думок – 92-98 балів; здатність виявляти зв'язки та відношення, комбінувати, робити правильні умовиводи – 90-94 бали; здатність концентрувати увагу, конструктивність – 66-70 балів; 4) піддатливість психоемоційному напруженню (за

опитувальником В. Г. Андросюка): стрес – 10-14 балів, фрустрація – 12-16 балів, конфлікт – 14-18 балів; 5) комунікативні та організаторські здібності (за методикою КОС): комунікативні здібності – 0,65-0,85 балів, організаторські здібності – 0,70-0,85 балів.

14. Основними напрямками діяльності практичного психолога в органах суду мають бути: супроводження адаптації новопризначених працівників з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей та професійного досвіду; консультування і безпосередня участь у морально-психологічному забезпеченні судового процесу; проведення занять у системі службової підготовки з питань, що стосуються морально-психологічних аспектів професійної діяльності; вивчення соціально-психологічного клімату та розроблення рекомендацій керівництву суду щодо профілактики й розв'язання конфліктів у трудових колективах; консультування працівників стосовно дотримання морально-психологічних вимог та вимог службового іміджу в професійній діяльності; розроблення рекомендацій щодо застосування оптимальної тактики психологічного впливу на об'єкти професійного інтересу, з урахуванням вирішення конкретного професійного завдання; вивчення особливостей особистості та складання психологічних портретів учасників кримінального провадження (підсудних, свідків та потерпілих); безпосередня участь у розслідуванні обставин надзвичайних подій серед особового складу судових органів, підготовка відповідних висновків і рекомендацій; психологічний аналіз причин професійної деформації працівників, підготовка рекомендацій щодо їх усунення; здійснення аналізу соціально-психологічної обстановки на території обслуговування, встановлення психологічних чинників, що її ускладнюють, розроблення практичних рекомендацій щодо їх мінімізації, безпосередня участь у розв'язанні найбільш складних у психологічному розумінні професійних завдань; допомога керівництву суду в підвищенні авторитету судової гілки влади; психологічне супроводження інновацій у професійній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / С. Н. Абельцев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000. – 207 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
3. Александренко О. В. Проблемні питання розкриття та розслідування серійних сексуальних вбивств (аналіз літературних джерел) / О. В. Александренко // Юридична наука. – 2011. – № 1(1). – С. 181–186.
4. Алексеев Н. С. Ораторское искусство в суде / Алексеев Н. С., Макарова З. В. – Л.: изд-во ЛГУ, 1985. – 176 с.
5. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – Л. : Наука, 1977. – 380 с.
6. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 228 с.
7. Андросюк В. Г. Психология в деятельности органов внутренних дел : [учеб. пособ.] / В. Г. Андросюк. – К. : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Дзержинского, 1990. – 80 с.
8. Анисимов О. С. Акмеология мышления / О. С. Анисимов. – М.: Наука, 1997. – 533 с.
9. Аронсон Э. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – СПб. : Пройм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 560 с.
10. Асоціація суддів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asu.od.ua>.
11. Бабаєва О. В. Сутність і значення стадії попереднього розгляду кримінальної справи суддею / О. В. Бабаєва // Вісник Хмельницького

інституту регіонального управління та прав. 2002. – № 4 – С. 120-123. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.univer.km.ua.

12. Бажанов М. И. Предание суду в советском уголовном процессе : [конспект лекции] / М. И. Бажанов – Х. : Изд-во Харьков. юрид. ин-та, 1965. – 36 с.

13. Бажанов М. И. Советский уголовный процес / М. И. Бажанов, Ю. М. Грошевой– К. : Вища школа, 1983. – 438 с.

14. Базаров Т. Ю. Методы оценки управленческого персонала государственных и коммерческих структур: [метод. пособ.]. / Т. Ю. Базаров, Х. А. Беков, Е. А. Аксенова. – М. : ИПК Госслужбы, 1995. – 112 с.

15. Балабанова Л. М. Судова патопсихологія (питання визначення норми і відхилень) / Л. М. Балабанова. – Донецьк : Сталкер, 1998. – 432 с.

16. Бандура А. Теория социального научения. / А. Бандура. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – http://healthpsychology.narod.ru/teorii_modeli.htm

17. Бандура О. О. Юриспруденція як складова соціально-гуманітарної сфери науки / О. О. Бандура // Філософські обрії. – 2008. – № 20. – С. 210–222.

18. Бангалорські принципи діяльності судді: резолюція 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.fair.org.ua/content/library_doc/Bangalore_principles_ukr.pdf

19. Бандурка А. М. Юридическая психология : [учеб.] / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянська. – Харьков : изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 596 с.

20. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія»] / В. І. Барко. – К., 2004. – 33 с.

21. Бедь В. Обговорення проблем експериментально-психологічних досліджень в правознавстві / В. Бедь, Я. Береський, А. Прохоренко // Радянське Право. – 1989. – С. 12–15.
22. Бедь В. В. Юридична психологія : [навч. посіб.]. – Львів : Новий світ-2000. – К. : Каравела, 2002. – 376 с.
23. Бедь В. В. Покарання і розвиток особистості / В. В. Бедь, І. В. Козубовська, В. В. Сагарда // Сучасна психологія в ціннісному вимірі : [матер. третіх Костюківських читань, 20–22 груд. 1994 р.]. / Т-во психологів України; Ін-т психології Акад. пед. наук України. – К., 1994 – Т. 1. – С. 35–38.
24. Бедь В. В. Психологічна освіта працівників правоохоронних органів / В. В. Бедь // Актуальні проблеми психологічної освіти в системі підвищення кваліфікації кадрів : [республік. наук.-практ. конф.], 3–5 жовт. 1994 р. / Укр. ін-т підвищ. кваліфікації керівних кадрів освіти М-ва освіти України; Ін-т психології Акад. пед. наук України; Т-во психологів України. – К., 1994. – С. 156–159.
25. Бедь В. В. Психологічна підготовка адвоката-захисника / В. В. Бедь // Актуальні проблеми політики : [зб. наук. праць]. / Одеська державна юридична академія; Південноукраїнський центр гендерних досліджень. – Одеса : Астро-принт, 1999. – Вип. 5. – С. 89–93.
26. Без вины виноватые. Чикатило и смертная казнь – то, что может затронуть каждого. – 2012. – [Электронный ресурс].– Режим доступа: <http://aktiv.com.ua/archives/8171>
27. Белкин Р. С Криминалистика и доказывание (методологические проблемы) / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. – М. : Юрид. литер., 1969. – 216 с.
28. Белкин Р. С. Курс криминалистики : [учеб. пособ. для вузов] / Р. С. Белкин; [3-е изд.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с.
29. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства / И. Д. Беляев. – М.: Юрид. литер., 1961. – 575 с.

30. Бентам И. О судебных доказательствах / Бентам И.; [по изд. Дюмона]; [пер. с фр. И. Гороновича]. – К. : Вища школа, 1876. – С. 22–33.
31. Береський Я. О. Самообмова і використання психологічних методів для її діагностики та викриття / Береський Я. О. // Вісник Львівського університету. – Львів, 1995. – С. 80–83.
32. Бичко І. В. Пізнання як творчість. Проблема істини : [підруч.] / Бичко І. В., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін.; [2-ге вид., стереот.]. – К. : Либідь, 2002. – 162 с.
33. Біленчук П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (Проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) / П. Д. Біленчук. – К. : Атіка, 1999. – 352 с.
34. Богданчиков С. А. История советской психологии: 20-30-е гг. / Богданчиков С. А. – Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 365 с.
35. Бодров В. А. Психологический отбор летчиков и космонавтов / В. А. Бодров, В. Б. Малкин, Б. Л. Покровский, Д. И. Шмаченко. – М. : Воениздат, 1984. – 264 с.
36. Бодров В. А. Психология и надежность человека в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Я. Орлов. – М. : ИП, 1998. – 285 с.
37. Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна психологія»]. / Ю. Ю. Бойко. – Київ, 2008. – 24 с.
38. Бондаренко О. Ф. Психологічна структура особистості і спілкування, їх роль в судовому процесі / О. Ф. Бондаренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.judges.org.ua.
39. Бондаренко О. Ф. Специфіка психологічного знання та його місце в діяльності судді / О. Ф. Бондаренко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.judges.org.ua.

40. Бондарук Т. І. Західно-руське право: дослідження і дослідники / Бондарук Т. І.; [відп. ред. І. Б. Усенко]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 160 с.
41. Бордоська декларація від 18 грудня 2009 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_a50.
42. Борисова Е. А. Оценка и аттестация персонала / Е. А. Борисова. – СПб. : Питер, 2002. – 256 с.
43. Бородін М. Особливості допиту підсудного в судовому засіданні / Бородін М., Мірошніченко Є. // Право України. – 1996. – № 5. – С. 38–39.
44. Бохан В. Ф. Коллективное убеждение суда и процесс его формирования / В. Ф. Бохан // Вопросы судебной психологии. – Минск : изд-во Белорус. ун-та, 1972. – Вып. 2. – С. 43–60.
45. Бохан В. Ф. Психологический анализ содержания судебного убеждения / В. Ф. Бохан // Вопросы судебной психологии. – Минск : изд-во Белорус. ун-та, 1970. – Вып. 1. – С. 34–79.
46. Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда / В. Ф. Бохан. – Минск : изд-во Белорус. ун-та, 1973. – 160 с.
47. Брусиловский А. Е. Судебно-психологическая экспертиза. Предмет, методика и пределы. / Брусиловский А. Е. – Харьков : Медицина, 1929. – 97 с.
48. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика : [учеб. для ВУЗов]. / Л. Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 351 с.
49. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике. / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов; [2-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2006. – 528 с.
50. Бушуев Г. И. Судья в уголовном процессе / Г. И. Бушуев – М. : Юрид. литер., 1984. – 112 с.
51. Валицкас Г. Соответствие поведения судей требованиям процедурной справедливости (на примере литовского судопроизводства) /

Г. Валицкас, В. Юстицкис // Психол. журнал. – Т. 27. – 2006. – № 4. – С. 95–105.

52. Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии / В. В. Варчук // СоцИс : Соц. исслед. – М., 1996. – № 10. – С. 102–109.

53. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко. – К. : Просвіта, 1928. – Т. 1. – 147 с.

54. Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб. для вузов] / В. Л. Васильев; [6-е изд., перераб. и доп.]. – СПб. : Питер, 2010. – 608 с.

55. Васильев В. Л. Психологические основы организации труда следователя / В. Л. Васильев. – Волгоград : изд-во Волг. ВШ милиции, 1976. – 211 с.

56. Вища кваліфікаційна комісія суддів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: court.gov.ua/kvalifikatsijni_komisiyi

57. Викторский С. И. Русский уголовный процесс / С. И. Викторский. – М.: Казенная железнодорожная Типография Московского узла, 1911. – 320 с.

58. Виленский Б. В. Российское законодательство X-XX веков : [в 9 т.] / Б. В. Виленский. – М. : Юрид. литер., 1991. – Т. 8. – 495 с.

59. Винберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : [учеб. пособ.] / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – К. : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Дзержинского, 1978. – 182 с.

60. Висновок на проект кримінально-процесуального кодексу України № 3456-д від 18 листопада 2005 р. Підготовлений к. ю. н., доцентом Хавронюком М. І. / М. І. Хавронюк. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.helsinki.org.ua.

61. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Общая часть. Книга первая: Уголовно-судебная достоверность / Л. Е. Владимиров. – СПб. : изд. книжного магазина «Законоведение», 1910. – 333 с.

62. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
63. Вовк В. М. «Права людини» в римському праві / В. М. Вовк // Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина : [Всеукр. наук.-практ. конф.], м. Івано-Франківськ, 11 квіт. 2008 р.) / Юридичний інститут Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 78–79.
64. Вовк Ю. Є. Організація, структура та компетенція судових органів Української держави (1918 р.) / Ю. Є. Вовк – Львів : Світ, 1999. – 48 с.
65. Волков В. Н. Юридическая психология / В. Н. Волков, С. И. Янаев. – М. : Щит-М, 2001. – 218 с.
66. Волколуп О. В. Подготовка уголовных дел к судебному разбирательству в российском уголовном процессе : [дис. ... канд. юрид. наук по спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза»]. / Ольга Владимировна Волколуп. – Краснодар, 1997. – 184 с.
67. Вышинский А. Я. Теория судебных доказательств в советском праве / А. Я. Вышинский, [изд. 3-е, доп.]. – М. : Госюриздат, 1950. – 306 с.
68. Галаган І. С. Кримінальний процес Української РСР / І. С. Галаган, Д. С. Суло. – К. : Вища школа, 1970. – 180 с.
69. Гальперин И. М. Предание суду по советскому уголовно-процессуальному праву / И. М. Гальперин, В. З. Лукашевич – М. : Юрид. лит., 1965. – 150 с.
70. Гвоздік О. І. Теорія раціональності (логіко-методологічний аспект) [Текст] : [дис... д-ра філос. наук зі спец. 09.00.09] / Гвоздік Олег Іванович ; Українська академія внутрішніх справ. – К., 1996. – 375 с.
71. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий / Глазырин Ф. В. – Свердловск : изд-во СвердлГУ, 1973. – 156 с.

72. Глубоченко С. Психолого-етичні параметри світогляду суб'єктів судової правозастосовної діяльності / С. Глубоченко // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2012. – № 2. – С. 30–33.
73. Глушко А. Н. Основные этапы подбора и адаптации психологических методик в целях профессионального психологического отбора / Глушко А. Н. – М. : ЦВМУ, 1991. – 119 с.
74. Голян І. М. Психодіагностика : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. заклад.] / Голян І. М. – К. : Академвидав, 2009. – 289 с.
75. Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы) : [моногр.] / В. И. Гончаренко. – К. : Вища шк., 1980. – 114 с.
76. Гончаров Д. Ю. Ответственность за отказ от дачи показаний / Гончаров Д. Ю. // Журнал российского права. – 2002. – № 6. – С. 109.
77. Горбачевський В. Я. Вбивство: огляд місця події / Національна академія внутрішніх справ України / В. Я. Горбачевський, І. В. Сервецький; Я. Ю. Кондратьєв (ред.). – К. : РВЦ НАВСУ, 2003. – 176 с.
78. Городовенко В. Добросовісне, чесне і кваліфіковане правосуддя – обов'язок кожного судді / В. Городовенко // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2011. – № 1. – С. 43.
79. Гранат Н. Л. О влиянии профессиональных языковых и речевых шаблонов в мышлении следователя / Гранат Н. Л. // [Материалы III Всесоюзного симпозиума по психолингвистике]. – М. , 1970. – С. 52–57.
80. Гранат Н. Л. Внутреннее убеждение в структуре криминалистического мышления / Н. Л. Гранат, Ю. Н. Погибко // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1972. – Вып. 17. – С. 125.
81. Гродзинский М. М. Единообразие ошибок в свидетельских показаниях / Гродзинский М. М. – М. : Госюриздат, 1927. – 87 с.
82. Грошевий Ю. М. Кримінальний процес України / Ю. М. Грошевий, В. М. Хотенець. – Харків : Право, 2000. – 108 с.

83. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю. М. Грошевой. – Харьков : изд-во Харьк. гос. ун-та, 1975. – 70 с.
84. Грошевой Ю. М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие : [моногр.] / Ю. М. Грошевой. – Харьков : Вища школа, 1986. – 185 с.
85. Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе / Грошевой Ю. М. – Харьков : Право, 1979. – 143 с.
86. Гуржий О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. / О. Гуржий. – К. : Вища школа, 1999. – 156 с.
87. Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы / К. М. Гуревич. – М. : Наука, 1970. – 271 с.
88. Гуськова А. П. Процессуально-правовые и организационные вопросы подготовки к судебному заседанию по УПК РФ / А. П. Гуськова. – Оренбург : ИПК ОГУ, 2002. – 108 с.
89. Десмонд М. Голая обезьяна / Моррис Десмонд; [пер. с англ. В. В. Кузнецова]. – М. : Эксмо, 2009. – 317 с.
90. Дикая Л. Г. Психологические проблемы профессиональной деятельности / Л. Г. Дикая, А. Н. Занковский. – М. : Наука, 1991. – 166 с.
91. Дідківська С. П. Використання судово-медичних і криміналістичних даних при розслідуванні злочинів проти людини: [навч. посіб.] / С. П. Дідківська, П. Г. Сагайдак – К. : Атіка, 2004. – 136 с.
92. Доказування у кримінальному процесі : [наук.-практ. посіб.]. – К. : КНТ, 2006. – 272 с.
93. Доповідь про права людини в Україні. 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1332312958>
94. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.
95. Дружинин В. Н. Структура и логика психологического исследования / В. Н. Дружинин. – М.: Просвещение, 1993. – 120 с.

96. Дулов А. В. Судебная психология : [учеб. пособ.] / А. В. Дулов; [2-е изд., испр. и доп.]. – Минск : Вышэйшая школа, 1975. – 464 с.
97. Духовской М. В. Русский уголовный процесс / М. В. Духовской – М. : Тип. А. П. Поплавского, 1910. – 448 с.
98. Европейская хартия о статусе судей // Рос. юстиция. – 1999. – № 7. – С. 3-6.
99. Європейська конвенція з прав людини : основні положення, практика застосування, український контекст / [за ред. О. Л. Жуковської]. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. – 960 с.
100. Економічна енциклопедія : [у 3-х т.] / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2000. – Т. 1. – 864 с.
101. Експертний висновок щодо проекту Кримінально-процесуального кодексу України (реєстраційний № 3456-д від 18 листопада 2005 р.) старшого наукового співробітника Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, к. ю. н. М. Сірого / М. Сірий. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.helsinki.org.ua
102. Елистратов А. И. К вопросу о достоверности свидетельских показаний / Елистратов А. И., Завадский А. В. // Труды Казанского юридического общества. – Казань, 1903. – 115 с.
103. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии : [учеб. для вузов] / М. И. Еникеев – М. : Норма, 2005. – 640 с.
104. Етика: [навч. посіб.] / М. І. Панов, В. О. Лозовой, О. А. Стасевська, О. В. Петришин та ін. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 224 с.
105. Ємельяненко Л. М. Конфліктологія : [навч. посіб.] / [за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової] / Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003. – 315 с.

106. Загурський О. Б. Судові дебати в кримінальному процесі: правові та психологічні проблеми : [монограф.] / О. Б. Загурський. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2005. – 208 с.

107. Загурський О. Б. Етичні основи судових дебатів / О. Б. Загурський // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : [збірн. наук. статей]. – 2001. – Вип. VI. – С. 22–28.

108. Загурський О. Б. Судові дебати – важлива необхідна стадія судового розгляду / О. Б. Загурський // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. – Івано-Франківськ, 2002. – Вип. 8. – С. 197–201.

109. Зажицкий В. Напутственное слово председательствующего / В. Зажицкий // Российская юстиция. – 1994. – № 3. – С. 5–8.

110. Закатов А. А. Психологические особенности тактики производства следственных действий с участием несовершеннолетних : [учеб. пособ.] / А. А. Закатов. – Волгоград : изд-во Волг. ВШ милиции, 1979. – 186 с.

111. Закатов А. А. Тактика допроса потерпевшего / А. А. Закатов – Волгоград: изд-во Волг. ВШ милиции 1976. – 25 с.

112. Закон Всеросійської Центральної Виконавчої комісії Ради Народних Комісарів УРСР «Про впровадження в судочинство підготовчих засідань суддів» від 7 червня 1934 р. // Звід Указів Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1934. – № 33. – С. 25–29.

113. Закон України «Про організацію військово-судових інституцій та їхню компетенцію» від 21 червня 1918 р. // Державний вісник. – 1918. – № 74. – С. 12–42.

114. Закон України «Про прокуратуру». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.

115. Закон України «Про судоустрій України». – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 64 с.

116. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» / Офіційний вісник України. Збірник нормативно-правових актів. Міністерство юстиції України. – К. : ДП «Українська правова інформація», 2010. – 198 с.

117. Закон УНР «Про заведення Апеляційних Судів» від 17 грудня 1917 р. // Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917, 23 лютого. – № 7. – К., 1917.

118. Закон України «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. // Державний Вісник. – 16 травня 1918. – № 1.

119. Закон УНР «Про скасування закону бувшого гетьманського уряду» від 8 липня 1918 р. / «Про Судові Палати й Апеляційні Суди» від 24 січня 1919 р. // Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919, 13 лютого. – Вип.7, ч. 100.

120. Закон УНР «Про заведення Апеляційних Судів» від 17 грудня 1917 р. // Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917, 23 грудня. – № 7.

121. Зеленецький В. Пізнання в кримінальному процесі / Зеленецький В. // Радянське право. – 1977. – № 4. – С. 73–76.

122. Зелинский А. Ф. Криминальная психология / А. Ф. Зелинский. – К. : Юринком Интер, 1999. – 240 с.

123. Землянська В. В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук зі спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень»] / В. В. Землянська. – Харків, 2002. – 20 с.

124. Зіненко А. Ілюзія жертв. [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу: <http://www.kryza-time.com/archives/132>

125. Зуйков Г. Г. Общие вопросы использования специальных познаний в процессе предварительного расследования / Г. Г. Зуйков // Криминалистическая экспертиза. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 116.

126. Іванов В. М. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / В. М. Іванов. – К.: Атіка, 2003. – 416 с.
127. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности / Е. М. Иванова. – М. : МГУ, 1987. – 342 с.
128. Ильченко Ю. И. Психологические проблемы следственной тактики / Ю. И. Ильченко. – Краснодар : изд-во КрГУ, 1990. – 248 с.
129. Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів Академії Генеральної прокуратури РФ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.agprf.org/ipkrk/priem.html>
130. Історія української конституції. Статут про державний устрій, права і вольності У.Н.Р. від 29 квітня 1918 р. / Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. та ін. – К.: Знання, 1993. – 119 с.
131. Истратова О. Н. Психодиагностика: Коллекция лучших тестов / О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто; [4-е изд.]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2007. – 376 с.
132. Іванюк І. Д. Право на захист та зловживання ним у кримінальному судочинстві України / І. Д. Іванюк // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 1. – С. 1–9.
133. Історія держави і права України: [підруч.]. – [У 2-х т.]. / [За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]; [кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.]. – Том 1. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
134. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : [монограф.]. / За ред. І. П. Красюка. – К. : Національна академія внутрішніх справ, 2003. – 359 с.
135. Іщенко А. В. Наукове забезпечення протидії злочинності : [посіб.] / А. В. Іщенко, Н. С. Карпов, Я. Ю. Кондратьєв. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. – 224 с.
136. Іщенко А. В. Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів : [навч. посіб.] / А. В. Іщенко,

І. О. Ієрусалимов, Ж. В. Удовенко – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.

137. Казміренко В. Кримінальний кодекс України: деякі психологічні аспекти / В. Казміренко, Л. Казміренко, О. Клименко // Право України. – 1995. – № 8. – С. 30–31.

138. Казміренко Л. І. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять : [монограф.] / Л. І. Казміренко, О. Л. Мартенко. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.

139. Казміренко Л. І. Про парадигму судової психології та її місце в системі кримінального судочинства сучасної України / Л. І. Казміренко // Українське правосуддя: [матер. всеукр. наук.-практ. конф.] (м. Чернівці, 16 трав. 2008 р.) / [ред. кол. : О. К. Черновський, П. С. Пацурківський, О. В. Гетманцев, В. Я. Марчак, В. П. Тарануха, Ю. Г. Гончарук, А. В. Федіна]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – С. 335–345.

140. Казміренко Л. І. Психологічна підготовка до спілкування у процесі судового розгляду кримінальної справи (з використанням технічних засобів). – [Електронний ресурс]: / Л. І. Казміренко // Психологія в системі сучасної кримінології та судової діяльності: [семінар]: доповідь 8-9 листопада 2001 р., м. Івано-Франківськ, 2001 – Режим доступу : www.judges.org.ua.

141. Кантарович Я. А. Психология свидетельских показаний / Я. А. Кантарович. – Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1925. – 50 с.

142. Карбонье Ж. Юридическая социология / Жан Карбонье. – М.: Наука, 1986. – 184 с.

143. Карташов В. Н. Понятие и структура юридической деятельности / Карташов В. Н. // Юридическая деятельность: сущность, структура, виды. – Ярославль : изд-во ЯрГУ, 1989. – С. 12–31.

144. Кашанина Т. В. Основы российского права : [учеб. для вузов]; [2-е изд., измен. и доп.] / Т. В. Кашанина, А. В. Кашанин. – М. : НОРМА, 2001. – 800 с.
145. Кисенский И. М. Судебные речи по уголовным делам / Кисенский И. М. – М. : Юрид. литер., 1991. – С. 6–7.
146. Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. / А. Ф. Кистяковский. – К. : Типография В. В. Вершинина, 1879. – 165 с.
147. Климов Е. А. Психология профессионала избр. психол. труды / Е. А. Климов. – Москва-Воронеж : Ин-т практической психологии, 1996. – 400 с.
148. Клиническая психология / Под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. : Питер, 2002. – 960 с.
149. Княжеские уставы и уставные грамоты // Российское законодательство X–XX веков. – [в 9-ти т.]. – Т. 1. // Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. лит., 1984.
150. Ковалев А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев; [3-е изд., переработ. и доп.]. – М. : Просвещение, 1970. – 391 с.
151. Ковалев А. Г. Психологические основы исправления правонарушителя / А. Г. Ковалев. – М. : Юрид. литер., 1968. – 136 с.
152. Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України : [підруч.] / Коваленко Є. Г., Малярєнко В. Т.; [2-е вид., перероб. і доповн.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 712 с.
153. Коваленко Є. Г. Теорія доказів в кримінальному процесі України / Є. Г. Коваленко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.
154. Ковальчишина Н. І. Зміни у мотиваційній сфері особистості слідчих на ранніх стадіях професіоналізації : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія»] / Н. І. Ковальчишина. – Харків, 2008. – 22 с.

155. Кодекс професійної етики судді. // Електронний ресурс. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=12777
156. Козаченко А. В. Уголовный процесс Украины : [учеб.-практич. пособ.] : / А. В. Козаченко. – Николаев : Имон, 2007. – 528 с.
157. Кожевников В. В. Проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел / В. В. Кожевников // СОЦИС. – 1999. – № 9. – С. 55-59
158. Козляковський П. А. Складання психологічного портрета / П. А. Козляковський // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/160/42.pdf>
159. Колбая Г. Н. Соотношение предварительного следствия и судебного разбирательства / Г. Н. Колбая. – М. : Юрид. лит., 1975. – 152 с.
160. Колпаков В. К. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : [монограф.]. / Колпаков В. К., Горєєв В. В. – Чернівці : Чернів. націон. університет ім. Ю. Федьковича, 2009. – 128 с.
161. Коментар до Конституції України. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. — 299 с.
162. Коментарі до проекту Кримінально-процесуального кодексу експертів Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua>.
163. Кони А. Ф. Избранные труды и речи / А. Ф. Кони; [сост. И. В. Потапчук]. – Тула : Автограф, 2000. – 640 с.
164. Конвенція про захист прав людини і основних свобод (від 04.11.1950 р.) // www.memo.ru/prawo/euro/eucnv.htm – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://helsinki.org.ua>.
165. Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища школа, 1978. – 144 с.
166. Коновалова В. Е. Психологические аспекты формирования внутреннего убеждения эксперта / В. Е. Коновалова // Современные проблемы судебной экспертизы и пути повышения эффективности

деятельности судебных учреждений в борьбе с преступностью : [тезисы респ. научн. конфер.]. – К., 1983. – С. 58–59.

167. Коновалова В. Е. Правовая психология : [учеб. пособ. для студентов юридических вузов и факультетов] / В. Е. Коновалова – Харьков : Основа, 1990. – 198 с.

168. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология / Коновалова В. Е. – Харьков : Консум, 1999. – 157 с.

169. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 2000. – 176 с.

170. Коновалова В. О. Юридична психологія. Академічний курс : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 424 с.

171. Коновалова В. Е. Основы юридической психологии : [учеб.] / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2005. – 352 с.

172. Коновалова В. О. Юридична психологія : [підруч.] / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько; [2-е вид., переробл. і доп.]. – Харків : Право, 2008. – 240 с.

173. Конституція України. Офіційне видання. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 104 с.

174. Копоть В. О. Американський правовий реалізм як один з напрямів концепції правового реалізму / В. О. Копоть // Часопис Київського університету права. – К., 2005. – № 4. – С. 41–46.

175. Копоть В. О. Скандинавський правовий реалізм як один із важливих напрямів концепції правового реалізму / В. О. Копоть // Держава і право : [збірн. наук. праць. Юридичні і політичні науки]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 29. – С. 76–82.

176. Копоть В. О. Специфічність та особливості концепції правового реалізму / В. О. Копоть // Юридичний вісник. – Одеса, 2006. – № 1. – С. 98–100.

177. Кореневский Ю. В. Доказывание в уголовном процессе (закон, теория, практика) / Кореневский // Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / [под ред. В. А. Власихина]. – М. : Юрид. литер, 2000. – С. 113–123.
178. Корнєв М. Н. Соціальна психологія : [підруч.] / М. Н. Корнєв, А. Б. Коваленко. – К. : Київ. універ. ім. Т. Шевченка, 1995. – 304 с.
179. Косаренко О. І. Суд і адвокат: проблеми етики взаємовідносин / О. І. Косаренко // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 3 (22). – С. 189–196.
180. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (Психологический механизм криминального поведения) / А. Н. Костенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 124 с.
181. Костицкий М. В. Психологические методы в борьбе с правонарушениями / М. В. Костицкий. – К. : Знання, 1981. – 53 с.
182. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза / М. В. Костицкий. – Львов : Вища школа, 1987. – 141 с.
183. Костицкий М. В. Злочин можна попередити / М. В. Костицкий. – К. : Знання, 1989. – 48 с.
184. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий – К. : Высшая школа, 1990. – 259 с.
185. Костицкий М. В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М. В. Костицкий. – К. : НМК ВО, 1990. – 87 с.
186. Костицкий М. В. Становлення української юридичної психології та основні напрямки її розвитку / М. В. Костицкий. // Юридична психологія та педагогіка. – 2007. – № 1. – С. 5–15.
187. Костицкий М. В. Про об'єкт і предмет юридичної психології / М. В. Костицкий. // Юридична психологія і педагогіка. – 2008. – № 2. – С. 12–14.

188. Костицький М. В. Трансформація назви науки, що забезпечує психологічну сторону юридичної діяльності / М. В. Костицький. // Науковий вісник КНУВС. Науково-теоретичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 23–29.
189. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибрані наукові праці / М. В. Костицький. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
190. Костицький М. В. Про метод експертних психологічних оцінок / Костицький М. В., Луцький М. І., Луцький А. І. // Юридична психологія та педагогіка. – 2008. – № 2. – С. 21–33.
191. Котов Д. П. Установление следователем обстоятельств, имеющих психологическую природу / Д. П. Котов. – Воронеж : изд-во Воронежского университета, 1987. – 214 с.
192. Котюк І. І. Теорія судового пізнання : [монограф.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 435 с.
193. Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу / М. М. Коченов. – М. : изд-во МГУ, 1980. – 117 с.
194. Кощинець В. В. Використання судом спеціаліста та консультанта психологів при розгляді кримінальних справ / В. В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : [зб. наук. ст.], 2000. – Вип. 4. – С. 162-167.
195. Кощинець В. В. Обмежена (зменшена) осудність у кримінальному праві / В. В. Кощинець // Захист прав, свобод і законних інтересів громадян України в процесі правоохоронної діяльності : [матер. міжвуз. науково-практич. конф. 27 квіт. 2001 р.] / [Гол. ред. І. Г. Кириченко]. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 507–515.
196. Кощинець В. В. Мотивація злочинної поведінки та судово-психологічна експертиза / В. В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : [збірн. наук. ст.]. – 2001. – Вип. VI. – С. 195–204.

197. Кощинець В. В. Теоретичні проблеми встановлення обмеженої осудності за допомогою комплексної судової психолого-психіатричної експертизи / В. В. Кощинець // Проблеми права на зламі тисячоліть: [матеріали міжнар. наук. конф., 13-14 листоп. 2001 р.]. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. – С. 226–229.

198. Кощинець В. В. Психолого-правова оцінка суїцидальної поведінки і її судово-психологічна експертиза / В. В. Кощинець // Актуальні проблеми суїцидології : [зб. наук. праць] / [Заг. ред. С. І. Яковенка]. – К. : РВВ КІВС, 2002. – Ч. 1. – С. 75–81.

199. Кощинець В. В. Етичні проблеми судово-психологічної експертизи / В. В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: [збірн. наук. ст.]. – Вип. VII. – 2001. – С. 228–236.

200. Кощинець В. В. Психолого-правові аспекти оцінки показань свідків у суді / В. В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України : [зб. наук. ст.]. – 2002. – Вип. VIII. – С. 191–196.

201. Кощинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи : [монограф.] / Кощинець В. В. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2005. – 180 с.

202. Кощинець В. В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми : [навч. посіб.] / В. В. Кощинець, В. Я. Марчак – Чернівці : Рута, 2007. – 215 с.

203. Кретчак О. М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО при МВС України та визначальні умови її удосконалення : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія»] / О. М. Кретчак. – Київ, 2003. – 17 с.

204. Криміналістика : [підруч.] / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; [за ред. В. Ю. Шепітька]; [4-е, вид., переробл. і доп.]. – Харків : Право, 2008. – 464 с.

205. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український): 1500 термінів / В. Ю. Шепітько; [за ред. В. Я. Тація]. – Харків : Право, 2001. – 552 с.
206. Кримінальний процес : [підруч.] / [за ред. Ю. М. Грошевого та О. В. Капліної]. – Х. : Право, 2010. – 608 с.
207. Кримінальний процес України : [підруч.] / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – [2-ге вид.; перероб. і доп.]. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
208. Кримінальний процес України : [підруч. для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти] / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін.; [за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотинця]. – Харків : Право, 2000. – 496 с.
209. Кримінальний процесуальний кодекс України [офіційний текст] : – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 292 с.
210. Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / [за заг. ред. В. В. Сташиса]. – Харків : Право, 2008. – 840 с.
211. Кримінально-процесуальний кодекс України (проект № 0952 від 25.05.2006 року). – [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.gska2.rada.gov.ua.
212. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К. : Атіка, 2001. – 208 с.
213. Кримінально-процесуальний кодекс України: [наук.-практ. коментар] / [за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка]. – К. : Форум, 2003. – 938 с.
214. Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Научно-практическое руководство. – М. : изд-во Москов. ун-та, 1999. – 497 с.
215. Кулагин Б. В. Основы профессиональной психодиагностики / Б. В. Кулагин. – Л. : Медицина, 1984. – 250 с.

216. Кулишер Е. М. Психология свидетельских показаний / Кулишер Е. М. // Вестник права. – 1904. – Вып. VIII. – С. 17-19
217. Кульчицкий В. С. Історія держави і права України : [підруч.] / В. С. Кульчицкий, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.
218. Кун Т. Структура научных революций / Кун Т. // [пер. с англ. И. З. Налетова]. – М.: АСТ, 2003. – 605 с.
219. Курс советского уголовного процессаю Основные положения науки советского уголовного процесса / [под. общ. ред. Строговича М. С.]. – М. : Наука, 1968. – Т. 1 – 470 с.
220. Лазарева В. А. Предварительное судебное производство в уголовном процессе Российской Федерации : [учеб. пособ.] / В. А. Лазарева. – Самара : Самар. гуманит. акад., 2000. – 61 с.
221. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Левитов Н. Д. – М. : Высшая школа, 1964. – 268 с.
222. Ленинская теория отражения и современная наука. Отражение, познание, логика. – София : Наука и культура, 1973. – 324 с.
223. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
224. Леонтьев А. А. Речь в криминалистике и судебной психологии / А. А. Леонтьев, А. М. Шахнарович, В. И. Батов. – М. : Наука, 1977. – 62 с.
225. Лисиченко В. К. Правовая природа и соотношение понятий «специальные знания» и «специалист» / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль // Проблемы правоведения. – К. : Вища шк., 1983. – Вып. 44. – С. 133–137.
226. Лисиченко В. К. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : [учеб. пособ.] / Лисиченко В. К., Циркаль В. В. – К. : КГУ, 1987. – 100 с.
227. Лисиченко В. К. Формы использования специальных познаний и виды участия специалистов на предварительном следствии / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль // Применение специальных познаний в борьбе с

преступностью : [межвуз. сборн. науч. трудов]. – Свердловск, 1983. – С. 10–27.

228. Литовский статут 1588 г. / Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI в.в. – Л. : Энцикл. издания, 1936. – 49 с.

229. Логян І. М. Психодіагностика : [навч. посібник для студ. вищ. навч. заклад.] / І. М. Логян. – К. : Академвидав, 2009. – 289 с.

230. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 443 с.

231. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. – М. : Юрид. литер., 1973. – 126 с.

232. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания: [автореф. дис. на соиск. уч. степ. доктора юр. наук; спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза»]. / И. М. Лузгин. – М., 1968. – 29 с.

233. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования / Лукашевич В. Г. – К. : РИО Украинской академии внутренних дел, 1993. – С. 165–167.

234. Лукашевич В. З. Гарантии прав обвиняемого в стадии предания суду / В. З. Лукашевич. – Л. : изд-во Ленинград. ун-та, 1966. – 148 с.

235. Lupinskaya P. A. Законность и обоснованность судебных решений в уголовном судопроизводстве / П. А. Lupinskaya. – М. : Мин-во высш. и среднего спец. образов. СССР; Всес. юрид. заоч. ин-т, 1972. – 79 с.

236. Луцький А. І. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ : [навч. посіб.] / А. І. Луцький. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 190 с.

237. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.

238. Максименко С. Д. Загальна психологія : [навч. посібн.] / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко; [2-ге вид., стереотип.]. – К. : МАУП, 2001. – 256 с.

239. Максименко С. Д. Структура особистості / С. Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 12. – С. 1–11; 2007. – № 1. – С. 1–13.
240. Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К. : Главник, 2005. – 112 с.
241. Максименко С. Д. Общая психология / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1999. – 523 с.
242. Максименко С. Д. Медична психологія : [підруч.] / С. Д. Максименко, І. А. Коваль, К. С. Максименко, М. В. Папуча; [за ред. С. Д. Максименка]. – Вінниця : Нова книга, 2008. – 520 с.
243. Максименко С. Д. Психологія особистості : [підруч.] / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча; [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : Вид. ТОВ КММ, 2007.
244. Маньяки и серийные убийцы: Исса Костоев – человек, который поймал Чикатило // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.serial-killers.ru
245. Маляренко В. Щодо повернення судом кримінальної справи на додаткове розслідування та прокурору / В. Маляренко // Право України. – 2004. – № 4. – С. 9.
246. Марищук В. Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств / В. Л. Марищук. – Л. : ЛГУ, 1982. – 418 с.
247. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань при розслідуванні умисних убивств / В. Я. Марчак // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 5. – С. 198–202.
248. Марчак В. Я. Поняття та значення психологічних знань у кримінальному процесі / В. Я. Марчак // Науковий вісник Чернівецького університету : [збірн. наук. праць]. – Вип. 125 : Правознавство. – Чернівці : Рута, 2001. – С. 104–107.

249. Марчак В. Я. Значення психологічного контакту при проведенні комунікативних слідчих дій / В. Я. Марчак // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – № 2. – С. 251–256.

250. Марчак В. Я. Психологічні та етичні засади здійснення правосуддя / В. Я. Марчак // Судово-правова реформа в Україні: проблеми та перспективи: [матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю Крайового суду Буковини, 26-28 трав. 2004 р.]. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 128–133.

251. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : [монограф.] / В. Я. Марчак. – Чернівці : Рута, 2005. – 152 с.

252. Марчак В. Я. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми : [навч. посіб.] / В. Я. Марчак, В. В. Кощинець. – Чернівці : Рута, 2007. – 216 с.

253. Марчак В. Я. Особливості розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх та застосування до них примусових заходів виховного характеру : [навч.-метод. посіб.] / В. Я. Марчак, В. І. Руляков. – Чернівці : Рута, 2007. – 130 с.

254. Марчак В. Я. Обмежена осудність: психолого-правовий зміст : [монограф.] / В. Я. Марчак. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2010. – 400 с.

255. Марчак В. Я. Деякі психологічні особливості судового процесу / В. Я. Марчак, О. К. Черновський / Науковий вісник Чернівецького університету : [збірн. наук. праць]. – Вип. 559 : Правознавство. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2011. – С. 118–122.

256. Марчак В. Я. Психологічні аспекти вибору професії судді / В. Я. Марчак // Теорія та практика юридичної освіти : [збірн. матер. І Всеукр. наук.-практ. конф.], Київ, 20 квіт. 2012 р. – К. : Видавництво Європейського університету, 2012. – С. 115–121.

257. Марчак В. Я. Використання спеціальних знань експерта в суді / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Науковий вісник Чернівецького університету : [збірн. наук. праць]. – Вип. 628 : Правознавство. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Федьковича, 2012. – С. 117–122.

258. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Юридична психологія і педагогіка. – Вип. 1(11). – К., 2012. – С. 164–173.

259. Марчак В. Я. Новітні механізми судового контролю за дотриманням прав людини / В. Я. Марчак // Науковий вісник Ужгородського національного університету: [збірн. наук. праць]. – Вип. 20. – Ч. II, т. 3 : Право. – Ужгород : Ужгородський нац. ун-т, 2012. – С. 111–114.

260. Марчак В. Я. Психологічні та правові основи формування внутрішнього переконання судді // Філософські, психологічні та методологічні проблеми права : [збірн. матер. V Міжнар. наук.-теорет. конф.], Київ, 17 листоп. 2012 р. – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 155–156.

261. Марчак В. Я. «Консультації та роз'яснення спеціаліста» як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України // Митна справа. – 2013. – № 2(86). — С. 100–105.

262. Марчак В. Я. Деякі питання призначення судом психологічної експертизи в новому кримінальному процесуальному законодавстві / В. Я. Марчак // Наше право. – 2013. – № 4. – С. 124–130.

263. Марчак В. Я. Обмежена осудність : [навч. посіб.] / В. Я. Марчак. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2013. – 460 с.

264. Марчак В. Я. Основні напрями вдосконалення судової практики використання результатів психологічних експертних досліджень щодо суб'єкта насильницьких злочинів проти життя та здоров'я / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Професійне становлення особистості: [матер. V Всеукр. наук.-практ. конф., 15 лютого 2013 р.], м. Одеса. – Одеса : ОДУВС, 2013. – С. 170–172.

265. Марчак В. Я. Поняття та юридико-психологічні особливості формування внутрішнього переконання судді / В. Я. Марчак // Європейські перспективи. – 2013. – № 5. — С. 83–88.

266. Марчак В. Я. Психолого-правові особливості діяльності слідчого судді під час досудового розслідування кримінальних проваджень / В. Я. Марчак // Наше право. – 2013. – № 6. – С. 114–120.

267. Марчак В.Я. Судовий контроль за дотриманням прав людини згідно кримінального процесуального законодавства України / В. Я. Марчак // Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ. – № 1(5). – 2013. – К. : НАВС, 2013.

268. Материалы первого Всесоюзного совещания судебно-прокурорских работников // Советская юстиция. – 1934. – № 13. – С. 13–15.

269. Махов В. Н. Уголовный процесс США (досудебные стадии) : [учеб. пособ.] / В. Н. Махов, М. А. Пешков – М. : Бизнес-школа Интел-Синтез, 1998. – 208 с.

270. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти) / В. С. Медведєв ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1997. – 191 с.

271. Мельник В. В. Основы судебно-психологической экспертизы по уголовным делам : [учеб. пособ.] / В. В. Мельник, С. В. Цыцарев, Я. М. Яковлев. – Л. : Ред.-изд. отдел ЛГУ, 1987.

272. Мережко А. А. Введение в философию международного права / Мережко А. А. – К. : Юстиниан, 2002. – 190 с.

273. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М. : Просвещение, 1986. – 253 с.

274. Метелица Ю. Л. Объекты судебно-психиатрической экспертизы / Ю. Л. Метелица, С. Н. Шишков // Современное состояние и перспективы развития новых видов судебных экспертиз. – М., 1987. – С. 143–153.

275. Міжнародні стандарти у сфері судочинства. – К. : Істина, 2010. – 488 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
276. Михайленко О. Р. Складання процесуальних актів у кримінальних справах / О. Р. Михайленко. – К. : Юрінком, 1996. – 256 с.
277. 331. Михеєнко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеєнко. – К. : Вища школа, 1984. – 134 с.
278. Михеєнко М. М. Принцип вільної оцінки доказів у радянському кримінальному процесі / М. М. Михеєнко // Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 271 с.
279. Михеєнко М. М. Гносеологічна і юридична сутність кримінально-процесуального доказування / М. М. Михеєнко // Проблеми соціалістичної законності. – Харків, 1982. – Вип. 10. – С. 76.
280. Михеєнко М. М. До питань про оцінку доказів і їх джерел в радянському кримінальному процесі / М. М. Михеєнко // Проблеми правознавства. – 1983. – Вип. 44. – С. 110.
281. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : [підруч.] / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко; [2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
282. Молдован В. В. Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : [навч. посіб.] / В. В. Молдован, А. В. Молдован. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.
283. Молчанов В. В. К вопросу о психологии свидетельских показаний / Молчанов В. В. // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2007. – № 1. – С. 34-40.
284. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики : [навч. посіб. для студ. вищ. навчальн. Заклад] / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К. : Вид. дім «Слово», 2009. – 464 с.
285. Морщакова Т. Г. Социологические аспекты изучения эффективности правосудия / Т. Г. Морщакова, И. Л. Петрухин // Право и социология. – М., 1973. – С. 253–284.

286. Москалькова Т. Н. Этика уголовно-процессуального доказывания / Т. Н. Москалькова. – М. : Спарк, 1996. – 125 с.
287. Музиченко П. П. Історія держави і права України: [навч. посіб.] ; [4-те вид., стереотип.]. / П. П. Музиченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 429 с.
288. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы : [учеб. пособ. для вузов] / В. В. Нагаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 333 с.
289. Назимов В. Риси українського кримінального права у вироках селянських судів / В. Назимов. // Праці для вивчення звичаєвого права України. – К. : Просвіта, 1925. – 234 с.
290. Наказ Державної судової адміністрації України від 27.06.2006 р. № 68 «Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевому загальному суді». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uazakon.com.
291. Настільна книга слідчого: науково-практичне видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 720 с.
292. Незалежність, дієвість та роль суддів / Рекомендація № (94) 12, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи № 518 на засіданні 13.10.94 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323
293. Небылицин В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В. Д. Небылицин. – М. : Наука, 1976. – 336 с.
294. Никифоров А. М. Профессиональный психологический отбор спасателей МЧС России : [учеб.-метод. пособ.] / А. М. Никифоров, В. Ю. Рыбников, Ю. С. Шойгу. – СПб. : ВЦЭРМ, 2003. – 50 с.
295. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров. – СПб. : Питер, 1996. – 256 с.
296. Никифорчук Д. Й. До питання використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному судочинстві / Д. Й. Никифорчук // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2009. – № 22. – С. 61–66.

297. Нор В. Т. Кримінальний процес України: [підруч.] / В. Т. Нор, М. М. Міхеєнко, В. П. Шибіко. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
298. Нор В. Т. Проблеми теорії і практики судових доказів / В. Т. Нор. – Львів : Вища школа, 1978. – 112 с.
299. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : [навч. посіб.] / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кощинець. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 448 с.
300. Організація психологічного обстеження кандидатів на посаду судді : [метод. рек.] / О. К. Черновський, В. Я. Марчак, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2012. – 32 с.
301. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : [підруч.]. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
302. Основи психології : [підруч.] / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1995. – 632 с.
303. Основні принципи незалежності судових органів // Права людини і професійні стандарти для юристів. – Амстердам–Київ : Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – С. 28–31.
304. Основы уголовного правосудия Союза ССР и союзных республик 1924 г. // СЗ СРСР. – 1924. – № 23. – С. 13–18.
305. Основы уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик // Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. – М. : Юрид. литер., 1987. – 605 с.
306. Падох Я. Суди й судовий процес України / Я. Падох // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 209. – Нью-Йорк – Париж – Сидней – Торонто – Львів, 1990. – 128 с.
307. Пантелеев В. А. Психология судебного разбирательства по уголовным делам / В. А. Пантелеев. – М. : Юрид. литер., 1980. – 85 с.
308. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Лань, 2000. – 606 с.

309. Петрухин И. Л. Теоретические основы эффективности правосудия / И. Л. Петрухин, Г. П. Батуров, Т. Г. Морщакова. – М. : Наука, 1979. – 392 с.
310. Платонов К. К. О системе психологии / К. К. Платонов. – М. : Медицина, 1972. – 321 с.
311. Платонов К. К. Психология труда / К. К. Платонов. – М. : Профиздат, 1979. – 216 с.
312. Плевако Ф. Н. Избранные речи / Плевако Ф. Н. – М. : Энцикл. издания, 1993. – С. 323–324.
313. Победин Е. К вопросу о юридической силе Свода законов / Победин Е. // Журнал Министерства юстиции. – 1909. – № 4–6. – С. 11–18
314. Погосян М. Тактические особенности установления психологического контакта / М. Погосян, Е. Иванова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://znat.ru/80-pogosjan-m.-ivanova-e.-takticheskie-osobennosti.html>
315. Положення про народний суд, прийняте Раднаркомом УРСР від 3 червня 1919 р. «Про судочинство» // ЗУ УРСР. – 1920. – № 2. – С. 35–53.
316. Положення про революційні трибунали від 23 січня 1918 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР (1917–1941 рр.). – К., 1963. – Т. 1.
317. Положення про народні суди і революційні трибунали УСРР від 14 лютого 1919 р. // ЗУ УСРР. – 1920. – № 25.
318. Постанова Народного Секретаріату «Про введення народного суду» від 4 січня 1918 р. // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР (1917–1941 рр.). – К., 1963. – Т. 1.
319. Полянский Н. Н. Проблемы судебного права / Н. Н. Полянский, М. С. Строгович, В. М. Савицкий, А. А. Мельников. – М. : Наука, 1983. – 223 с.

320. Попелишко В. О. Судовий розгляд кримінальних справ : [навч. посіб.] / В. О. Попелишко – К. : Кондор, 2006. – 234 с.
321. Попов Г. Луцький трибунал 1578 р. / Г. Попов // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип.1.– К., 1925. – 102 с.
322. Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – Минск, 1978. – С. 43–44.
323. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1995. – № 1. – 472 с.
324. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам – Київ : Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. — С. 28.
325. Права, по которым судится малороссийский народ 1743 р. / [відп. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученко]. – К., 1997. – 548 с.
326. Правова система України: історія, стан та перспективи : [у 5 т.] / [заг. ред. М. В. Цвік, О. В. Петришин]. – Харків : Право, 2008. – Т. 1–5.
327. Применение специальных познаний в борьбе с преступностью: [межвуз. сб. науч. трудов]. – Свердловск, 1983. – 103 с.
328. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2003. – 477 с.
329. Психологическая оценка и прогнозирование профессиональной пригодности военных специалистов / Под ред. Ю. М. Забродина, И. Д. Кудрина. – М. : Воениздат, 1988. – 262 с.
330. Психологія слідчої діяльності : [навч. посіб.] / Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюк, О. М. Корнєв, О. І. Кудерміна та ін.; [за ред. Л. І. Казміренко]. – К. : Правова єдність, 2009. – 200 с.

331. Психологія судового розгляду кримінальних справ : [моногр.] / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2010. – 400 с.
332. Психологія : [підруч.] / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук, та ін.; [за заг. ред. Ю. Л. Трофімова]. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
333. Радутная Н. В. Народный судья: профессиональное мастерство и подготовка / Н. В. Радутная. – М. : Юрид. лит., 1977. – 144 с.
334. Райгородский Д. Я. [редактор-составитель] Практическая диагностика. Методики и тесты : [учеб. пособ.]. – Самара : Издательский дом «БАХРАХ - М», 2000. – 672 с.
335. Расследование многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве : [науч.-метод. пособ.] / под ред. А. И. Дворкина. – М. : Экзамен, 2003. – 416 с.
336. Ратинов А. Р. Правовая психология и преступное поведение / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – М. : Норма, 1988. – 253 с.
337. Ратинов А. Р. Методологические вопросы юридической психологии / А. Р. Ратинов // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 4. – С. 107–118.
338. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / Ратинов А. Р. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
339. Реалізація нового КПК України у 2013 р. (моніторинговий звіт) / О. А. Банчук, І. О. Дмитрієва, З. М. Саїдова, М. І. Хавронюк. – К. : ФОП Москаленко О. М., 2013. – 40 с.
340. Рекомендація R (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи щодо незалежності, ефективності і ролі суддів // Вісник Верховного Суду України. – 1997. – № 4. – С. 10–11.
341. Репешко П. Участь спеціаліста в судовому розгляді кримінальної справи / П. Репешко // Право України. – 1999. – № 9. – С. 78–82.

342. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології : [навч. посіб.] / В. В. Рибалка– К. : Вид-во ІПППО АПН України, 2006. – 530 с.
343. Рогозин Д. А. Правовые, социальные и психологические основы производства по уголовным делам несовершеннолетних : [автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук по спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность»]. / Денис Александрович Рогозин. – Екатеринбург, 2001. – 18 с.
344. Розин Н. К. К вопросу о значении свидетельских показаний / Н. К. Розин // Вопросы права. – 1911. – Кн. 5. – С. 27-36
345. Романов В. В. Юридическая психология : [учеб.] / В. В. Романов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2005. – 588 с.
346. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм: интегративный тип правопонимания / Р. А. Ромашов // Правоведение. – 2005. – № 1. – С. 4–12.
347. Русская правда. Российское законодательство X-XX веков. – [В 9-ти томах: т. 1. – Законодательство Древней Руси. – М.: Юрид. литер., 1984. – 432 с.
348. Сафуанов Ф. С. Психология криминальной агрессии / Ф. С. Сафуанов. – М. : Смысл, 2003. – 300 с.
349. Сафуанов Ф. С. Экспертиза психического состояния матери, обвиняемой в убийстве новорожденного ребенка / Сафуанов Ф. // Российская юстиция. – 1998. – № 3. – С. 29–30.
350. Сахнова Т. В. Зачем суду психолог? / Т. В. Сахнова. – М. : Знание, 1990. – 96 с.
351. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924–1986 гг. – М. : Известия СНД СССР, 1987. – 830 с.
352. Свод военных постановлений 1869 года // Уставы военно-уголовные. – Ч. 6. – Петроград, 1915. – 158 с.

353. Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай. – К. : Ін Юре, 1997. – 173 с.
354. Сегай М. Я. О структуре экспертного познания / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1985. – Вип. 31. – С. 3-9.
355. Селиванов Н. А. Привлечение специалистов к расследованию / Н. А. Селиванов. – М. : Динамо, 1973. – 39 с.
356. Сергеич П. Искусство речи на суде / П. Сергеич. – М. : Юрид. литер., 1988. – 366 с.
357. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: неядерні аспекти; / [за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової]. – К. : Міленіум, 2004. – 264 с.
358. Синьов В. М. Психологія розумово відсталого дитини : [підруч.]. / В. М. Синьов, М. П. Матвєєва, О. П. Хохліна.– К. : Знання, 2008. – 359 с.
359. Синьова Є. П. Тифлопсихологія : [підруч.]. / Є. П. Синьова. – К.: Знання, 2008. – 365 с.
360. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности / О. Д. Ситковская. – М. : Норма, 1998. – 285 с.
361. Скулиш Є. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 2. – С. 15–23.
362. Смітєнко З. Вдосконалення кримінально-процесуальних правовідносин на початковому етапі кримінального судочинства / З. Смітєнко, Р. Назаренко // Право України. – 2000. – № 5. – С. 37–41.
363. Соборное уложение 1649 г. Российское законодательство X-XX веков: [в 9-ти т.]. // Акты Земских соборов. – Т. 3. – М.: Юрид. лит., 1985. – 520 с.

364. Сорокотягин И. Н. Использование психологических познаний для выявления криминалистической характеристики преступлений / И. Н. Сорокотягин // Актуальные проблемы судебной психологии и экспертизы на предварительном следствии. – Свердловск, 1981. – С. 3–10.

365. Сорокотягин И. Н. Специальные познания в расследовании преступлений / И. Н. Сорокотягин. – Ростов-на-Дону : изд.-во Ростов. ун-та, 1984. – 119 с.

366. Способ прав трибунальских // Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. – Кн. XXV. – М., 1854.

367. Справа Neil v. Biggers, 1972. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?navby=case&court=us&vol=409&invol=188>

368. Старченко А. А. Логика в судебном исследовании / А. А. Старченко. – М. : Госюриздат, 1958. – 187 с.

369. Стецовский Ю. И. Советская адвокатура / Стецовский Ю. И. – М. : Юрид. литер., 1989. – 267 с.

370. Столяренко А. М. Психологические приемы в работе юриста : [практ. пособ.] / А. М. Столяренко. – М. : Юрайт-М, 2001. – 288 с.

371. Столяренко А. М. Прикладная юридическая психология / А. М. Столяренко. – М. : Юнити-Дана, 2001. – 472 с.

372. Стратонов В. М. Пізнавальна і правова природа відтворення обстановки і обставин події / В. М. Стратонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 1. – С. 162–167.

373. Строгович М. С. Уголовный процесс: [учебн.]. / М. С. Строгович. – М. : Госюриздат, 1946. – 512 с.

374. Строгович М. С. Избранные труды : [в 3 т.]. – М. : Наука, 1991. – Т. 3 : Теория судебных доказательств. – 299 с.

375. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : [в 2 т.] / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. 1. – 470 с.

376. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса : [в 2 т.] / М. С. Строгович. – М. : Наука, 1968. – Т. 2. – 516 с.
377. Строгович М. С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе / М. С. Строгович // Избранные труды. [отв. ред. А. М. Ларин]. – М. : Юрид. литер., 1991. – Т. 3 : Теория судебных доказательств. – 252 с.
378. Суд і судочинство на українських землях у XIV- XVI ст. / [за заг. ред. П. Музиченка]. – Одеса: Астропринт, 2000. – 180 с.
379. Судова психологія : [навч. посіб.] / М. В. Костицький, В. Я. Марчак, О. К. Черновський, А. В. Федіна. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2013. – 496 с.
380. Сулицький В. Психологічний портрет злочинця // Соціальна психологія і соціальна робота. – 2005. – № 6 (14). – С. 166–181.
381. Сухицька-Соколюк А. Психологічна культура юриста / А. Сухицька-Соколюк. // Університет «Україна». – 2008. – № 1–2. – С. 3-9.
382. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты / С. А. Тарарухин. – М. : Юрид. лит., 1974. – 206 с.
383. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в следственной и судебной практике / С. А. Тарарухин. – К. : Юрінком, 1995. – 208 с.
384. Тарасова Ю. Н. Профессиональный психологический отбор кандидатов на должности федеральных судей: [автореф. дис. на сосиск. уч. степени канд. психол. наук]. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/professionalnyi-psikhologicheskii-otbor-kandidatov-na-dolzhnosti-federalnykh-sudei?_openstat=cmVmZXJ1bi5jb207bm9kZTthZDE7#ixzz2JYSi0Lci
385. Теория доказательств в советском уголовном процессе / [отв. ред. Н. В. Жогин, изд. 2-е, испр. и дополн.]. – М. : Юрид. литер., 1973. – 98 с.
386. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посібник з історії держави і права України / І. Я. Терлюк – Львів, 2003. – 156 с.

387. Тертышник В. М. Уголовный процесс : [учеб. пособ.] / В. М. Тертышник; [2-е изд., перераб. и доп.]. – Харьков : Арсис, 1999. – 528 с.
388. Тигл Б. Л. Руководство для менторов: Национальная Ассоциация работников судебного образования / Л. Блан Тигл. – 1996. – 235с.
389. Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УРСР від 20 лютого 1919 р. // ЗУ УРСР. – 1920. – № 1.
390. Тиричев І. В. Зміст об'єктивної істини в кримінальному процесі / І. В. Тиричев. – Львів : вид-во ЛДУ, 1960. – 154 с.
391. 436. Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы : [монограф.] / А. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 334 с.
392. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 284 с.
393. Трусов А. И. Основы теории судебного доказывания (краткий очерк) / А. И. Трусов. – М. : Госюриздат, 1960. – 176 с.
394. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakonrf.info>.
395. Уголовный процесс : [учеб. для студентов юридических вузов и факультетов] / В. И. Басков, К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев, Э. Ф. Купцова и др.; [под ред. К. Ф. Гуценко; 2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Зерцало, 1998. – 575 с.
396. Устав князя Ярослава о церковных судах. Российское законодательство X-XX веков. – [В 9-ти томах]. / Законодательство Древней Руси. – Т.1. – М.: Юрид. лит., 1984. – 432 с.
397. Ухвала Берестейського сейму від 23 травня 1542 р. // Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – № 222. – 57 с.
398. Фаткулин Ф. М. Общие проблемы доказывания / Ф. М. Фаткулин. – Казань : изд-во Казанского ун-та, 1976. – 207 с.
399. Филонов Л. Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого / Филонов Л. Б. – М. : изд-во ВНИИ МВД СССР, 1983. – 185 с.

400. Философия и методология науки : [учебн. пособие для студ. высш. учеб. завед.]. / Под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 551 с.
401. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
402. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1973. – 600 с.
403. Флоря К. Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К. Н. Флоря. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 135 с.
404. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. / И. Я. Фойницкий. – СПб.: Тип. С. С. Спасовича, 2007. – Ч. 2. – 588 с.
405. Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар : [у 2 т.]. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак ; за заг. ред. С. Я. Фурси]. – К. : Видавець С. Я. Фурса : КНТ, 2006. – Т. 1. – 912 с.
406. Хардкастл Б. Духовные связи: Protégés Reflections on Significant Mentorships. Theory Into Practice. –1988. – № 27. – С. 201–208.
407. Харт Г. Л. А. Позитивизм и разграничение права и морали / Г. Л. А. Харт // Правоведение. – 2005. – № 5. – С. 102–136.
408. Харута О. Як запобігти неправдивим показанням свідків? / Харута О. // Право України. – 1995. – № 7. – С. 51–52.
409. Хилюк С. Кримінально-правові аспекти правила «non bis in idem» у практиці Європейського суду з прав людини / С. Хилюк // Вісник Львівського університету. – Серія : Юридична. – 2012. – Вип. 55. – С. 254-265
410. Хрестоматія з історії держави і права України: [навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти]: [у 2 т.]. / В. Г. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка; 2-ге вид., перероб. і доп.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000 – Т. 1 – 648 с.
411. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности ; [3-е межд. изд.]. – СПб. Питер, 2003. – 608 с.

412. Цимбалюк М. М. Право на захист буде. А правники? / М. М. Цимбалюк // Віче. – К., 2005. – № 6. – С. 12.
413. Чельцов М. А. К разработке проектов кодексов / М. А. Чельцов // Социалистическая законность. – 1946. – № 10. – С. 12–15.
414. Чельцов М. А. Кримінальний процес / М. А. Чельцов. – М. : Юриздат, 1948. – 508 с.
415. Черновський О. К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О. К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 трав. 2008 р. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 537–539.
416. Черновський О. К. Спеціальне психологічне дослідження в суді / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету : [збірн. наук. праць]. – Чернівці : Чернівецький нац.ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – Вип. 435 : Правознавство. – № 461. – С. 98–102.
417. Черновський О. К. Незалежність та недоторканість судді як основні психологічні чинники його діяльності / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету : [збірн. наук. праць]. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2010. – Вип. 550 : Правознавство. – С. 106–111.
418. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2(6). – С. 14–18.
419. Черновський О. К. Внутрішнє переконання судді / О. К. Черновський, І. А. Марчак // Економіка і право (науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова). – 2011. – № 15. – С. 116–121.
420. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2. (6). – С. 14–18.

421. Черновский А. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / А. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 7. – С. 167–173.

422. Черновский А. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи с подсудимым / Черновский А. К. // *Legea si viata*. – 2013. – August. – С. 90–94.

423. Черновский А. К. Проблемы организации досудебного расследования // А. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 10. – С. 168–175.

424. Черновський О. К. Визначення професійної придатності до суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 9. – С. 207–212.

425. Черновский А. К. Психологическая структура судебной деятельности / А. К. Черновский // Образование и право (научно-правовой журнал). – 2013. – № 11(51). – С. 30–44.

426. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 9. – С. 191–195.

427. Черновський О. К. Вплив внутрішньо-психологічних чинників на прийняття суддею рішення по кримінальній справі / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 11. – С. 150–153.

428. Черновський А. К. Дефекты восприятия в процессе досудебного расследования // А. К. Черновський // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 9. – С. 166–171.

429. Черновський О. К. Когнітивні ілюзії судочинства / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 7. – С. 110–114.

430. Черновський О. К. Функціонально-психологічний аналіз здійснення інформаційно-пошукових слідчих дій (на прикладі негласних слідчих дій та впізнання) / О. К. Черновський // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3. – С. 329–331.

431. Черновський О. К. Міжнародна практика нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – № 12. – С. 157–165.

432. Черновський О. К. Нормативно-правове регулювання кримінального судочинства / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 12. – С. 149–157.

433. Черновський О. К. Оптимизация специальных психологических знаний в процессе уголовного судопроизводства / О. К. Черновський // *Legea si viata*. – 2013. – № 12. – С. 234–237.

434. Черновский А. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский А. К. // *Legea si viata*. – 2014. – № 1. – С. 202–207.

435. Черновський О. К. Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Європейські перспективи. – 2014. – № 1. – С. 149–155.

436. Черновський О. К. Юридико-психологічна характеристика суб'єкта суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2014. – № 2. – С. 159–166.

437. Чехович В. Джерела права України. / В. Чехович. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 277 с.

438. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Новый Юрист, 1998. – 448 с.

439. Шемшученко Ю. С. Юридична наука / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : [в 6 т.]. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2004. – Т. 6. – 768 с.

440. Шепитько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике / Шепитько В. Ю. – Харьков : Основа, 1995. – 147 с.

441. Шепітько В. Ю. Довідник слідчого / В. Ю. Шепітько; [3-тє вид.]. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 208 с.
442. Шепітько В. Ю. Допит: [наук.-практ. посіб.] / В. Ю. Шепітько. – Харків : Нац. юрид. академія України, 1998. – 36 с.
443. Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : [навч. посіб.] / В. Ю. Шепітько – Харків : Право, 2006. – 160 с.
444. Шигуров А. В. Подготовка уголовного дела к судебному заседанию в российском уголовном процессе : [дис. ... канд. юрид. наук по спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза»] / Александр Викторович Шигуров. – Саранск, 2004. – 231 с.
445. Шиканов В. И. Использование специальных познаний при расследовании убийств / В. И. Шиканов. – Иркутск : изд-во Иркутск. ун-та, 1976. – 224 с.
446. Шиханцов Г. Г. Юридическая психология : [учеб. для вузов] / Г. Г. Шиханцов; [2-е изд.]. – М. : Зерцало-М, 2006. – 272 с.
447. Шишман М. Л. Предание суду в советском уголовном процессе / М. Л. Шишман // Советское государство и право. – 1958. – № 2. – С. 45-49.
448. Щерба С. Потерпевший в беспомощном состоянии: особенности судебного разбирательства / С. Щерба, О. Зайцев, Т. Сарсенбаев // Российская юстиция. – 1995. – № 3. – С. 19-21.
449. Эйсман А. А. Заключение эксперта: Структура и научное обоснование / А. А. Эйсман. – М. : Юрид. лит-ра, 1967. – 152 с.
450. Экмекчи А. О судебно-психологической экспертизе / А. Экмекчи // Советская юстиция. – 1968. – № 6. – С. 10-17.
451. Юридическая психология : терминологический словарь / [сост. Бандурка А. М., Венедиктов В. С., Тимченко А. В., Христенко В. Е., Калиновский В. Б.] / [под ред. Бандурки А. М.]. – Харьков : Тимченко, 2005. – 432 с.
452. Юридическая психология : [хрестоматия] / [сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатовой]. – СПб. : Питер, 2001. – 480 с.

453. Юридична психологія : [підруч.] / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк Л. І. Казміренко та ін.; за ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва]. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
454. Юридический энциклопедический словарь / [гл. ред. А. Я. Сухарев; ред. кол. М. М. Богуславский, М. И. Козырь, Г. М. Миньковский и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 875 с.
455. Юридичний словник / [За ред. Б. М. Бабія, В. М. Корецького, В. В. Цветкова]. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974. – 616 с.
456. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология / А. М. Яковлев – М. : Юрид. лит., 1971. – 248 с.
457. Якуб М. Л. Показания свидетелей и потерпевших / М. Л. Якуб. – М. : изд-во Моск. ун-та, 1968. – 128 с.
458. Ямпольский А. Е. Изучение психологических особенностей подозреваемого (предварительное сообщение) / А. Е. Ямпольский // Вопросы судебной психологии. – Минск : изд-во Белорус. ун-та, 1970. – Вып. 1. – С. 145–162.
459. Яновська О. Г. Кримінально-процесуальне право України: [навч.-метод. посіб.]. / О. Г. Яновська. – К.: КНЕУ, 2003. – 207 с.
460. Ярошенко В. І. Психологічні особливості судового слідства при розгляді кримінальних справ / В. І. Ярошенко – К. : Знання, 1997. – 23 с.
461. Ярошенко В. І. Психолого-правові аспекти розгляду кримінальних справ у суді : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук зі спец. 19.00.06 «Юридична психологія»] / В. І. Ярошенко. – К., 2000. – 19 с.
462. Ясинский М. Н. Главный литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция / М. Н. Ясинский. – К. : Типография В. С. Суровцева, 1901. – 36 с.
463. Яцишина О. Е. Внутреннее убеждение как основание свободы оценки доказательств : [автореферат дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук. спец. 12.00.09]. – Челябинск, 2004. – 22 с.

464. Ajzen I. The Theory of Planned Behavior / Ajzen Icek // Organizational Behavior and Human Decision Processes. – 1991. – № 50. – C. 179–211.

465. Alison L. J. Theories of Crime, Attitudes to Punishment and Juror Bias amongst Police, Offenders and the General Public / L. J. Alison, A. Furnham // Personality and Individual Differences. – 1994. – № 17 (1). – C. 35–48.

466. Allport G. W. The basic psychology of rumor / G. W. Allport, L. Postman // Transactions of the New York Academy of Sciences. – 1945. – Series II, 8. – C. 61–81.

467. Bandes S. Empathy, Narrative, and Victim Impact Statements / Susan Bandes // The University of Chicago Law Review. – 1996. – № 63. – C. 361–412.

468. Bazelon L. Judges and prosecutors: where is the line between cooperation and collusion? / Lara Bazelon // The National Law Journal. – 2012. – C. 12–16.

469. Berry D. S. Some Components and Consequences of a Babyface / D. S. Berry, L. Z. McArthur // Journal of Personality and Social Psychology. – 1985. – Vol. 48. – C. 312–323.

470. Blair I. V. The influence of Afrocentric facial features in criminal sentencing / I. V. Blair, C. M. Judd, K. M. Chapleau // Psychological Science. – 2004. – 15. – C. 674–679.

471. Bond C. F. Accuracy in deception judgments / C. F. Bond, B. M. DePaulo // Personality & Social Psychology Review. – 2006. – Vol. 10. – № 3. – C. 214–234.

472. Bower G. H. Mood and memory / G. H. Bower // American Psychologist. – 1981. – Vol. 36. – 148 c.

473. Bull R. Analyses of real-life police interviews with suspects: Strategies used and suspect responses / Ray Bull, Samantha Leahy-Harland // 2008. – 18 c.

474. Bull R. Handbook of Psychology of Investigative Interviewing. Current Developments and Future Directions / Ray Bull, Valentine Tim, Williamson Tom. – Wiley-Blackwell. – 2009. – 360 с.

475. Campbell A. Bernardo Investigation Review. Summary / Archie Campbell. – 1996. – 37 с.

476. Carrol J. B. Human Cognitive Abilities. A Survey of Factor-analytic Studies / John B. Carrol // Cambridge university press, 1993. – 29 с.

477. Chapter 10 Crime Scene Reconstruction // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://forenzika.unist.hr/Portals/6/docs/studenti/Crime%20Scene%20Reconstruction.pdf>

478. Countryman V. American Bar Association & Association of American Law Schools, Report of the Joint Conference of the American Bar Association and the Association of American Law Schools on Professional Responsibility, in the Lawyer in Modern Society / V. Countryman, T. Finman. – 1966. – 188 с.

479. Crime Scene Profiling. // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.sagepub.com/upm-data/50423_ch_2.pdf

480. Cutler L. Eyewitness Expert Testimony and Jury Decisionmaking / Brian L. Cutler, D. Penrod Steven. // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4007&context=lcp&se>

481. Cutler B. L. Mistaken Identification. The eyewitness, Psychology and the Law / Brian L. Cutler, Steven D. Penrod // Cambridge University Press. – 1995. – 290 с.

482. Day D. M. Applying Social Psychology to the criminal Justice System / David M. Day, Stéphanie B. Marion, 2011. – С. 245–272 // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.sagepub.com/upm-data/44552_11.pdf

483. Eberhardt J. L. Looking deathworthy: perceived stereotypicality of black defendants predicts capital-sentencing outcomes / J. L. Eberhardt, P. G.

Davies, V. J. Purdie-Vaughns, S. L. Johnson // *Psychological Science*. – 2006. – № 17. – С. 383–386.

484. Expert Evidence – Transposing The Conditional // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.stevehornsc.pwp.blueyonder.co.uk/transposing.htm>

485. Felkenes G. T. The Prosecutor: a Look at reality. *Sourhwestern University Law Review/ George T. FeLkenes*. – 1975. – № 98. – С. 98–122.

486. Fischhoff B. Fault Trees: Sensitivity of Estimated Failure Probabilities to Problem Representation / Baruch Fischhoff, Paul Slovic, Sarah Lichtenstein // *Journal of Experimental Psychology*. – 1978. – Vol. 4(2); May. – С. 330–344.

487. Forrest K. D. Police Deception during Interrogation and Its Surprising Influence on Juror's Perceptions of Confession Evidence / Krista D Forrest, William Douglas Woody // *The Jury Expert*. – 2010. – № 22(6). – С. 9–22.

488. Freedman M. H. The Professional Responsibility of The Prosecuting Attorney / M. H. Freedman // *55 Geo L. J.* – 1967. – С. 1030–1035.

489. Frye v. United States. 293 F. 1013 (D. C. Cir 1923) // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.law.ufl.edu/_pdf/faculty/little/topic8.pdf

490. Gatowski S. I. Asking the gatekeepers: A national survey of judges on judging expert evidence in a post-Daubert world / S. I. Gatowski, S. A. Dobbin, J. T. Richardson, G. P. Ginsburg, M. L. Merlino, V Dahir // *Law and Human Behavior*. – 2001. – № 25. – С. 433–458.

491. Gettys C. F. The Best Guess Hypothesis in Multistage Inference / Charles F. Gettys, Clinton W. Kelly III, Cameron Peterson // *Organizational Behavior and Human Performance*. – №10 (3). – 1973. – С. 365–373.

492. Gould J. B. One Hundred Years later: Wrongful Convictions after a Century of Research / J. B. Gould, Richard A. Leo // *The journal of criminal law & criminology*. – 2010. – Vol. 100. – № 3. – С. 825–868.

493. Granhag P. A. On the Psycho-Legal Study of True and False Intentions: Dangerous Waters and Some Stepping Stones / Par Anders Granhag // *The Open Criminology Journal*. – 2010. – № 3. – С. 37–43.

494. Granhag P. A. The Detection of Deception in Forensic Contexts / Par Anders Granhag, Leif A. Stromwall // Cambridge University Press. – 2004. – 348 с.

495. Grelle J. Effects of Victim Gender on Death Penalty Decisions / Jackie Grelle, Gretchen Hitze // PSY 344 Social Psychology Semester Research Paper // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://vault.hanover.edu/~altermattw/social/assets/w11papers/Grelle_Hitze.pdf

496. Gudjonsson G. H. Confessions and denials and the relationship with personality / Gisli H. Gudjonsson, Jon Fridrik Sigurdsson, Olafur O Bragason, Emil Einarsson, Eva B. Valdimarsdottir // Legal and Criminological Psychology. – 2004. – № 9. – С. 121–133.

497. Guthrie C. Inside the judicial mind / Guthrie C., Rachlinski J. J., Wistrich A. J. // Cornell Law Review. – 2001. – № 86. – С. 777–830.

498. How reliable is eyewitness testimony // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.apa.org/monitor/apr06/eyewitness.aspx>.

499. Johnson E. M. The Effect of Data Source Reliability on Intuitive Inference / Edgar M. Johnson // Technical Paper 251(Arlington, VA: US Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences). – 1974. – 26 с.

500. Jonason P. K. A Unidimensional Measure of Hong's Psychological Reactance Scale / Peter K. Jonason, Heather M. Knowles // New Mexico State University Psychological Reports. – 2006. – № 98. – С. 569–579.

501. Kassin S. M. On the «General Acceptance» of Eyewitness Testimony Research. A new Survey of the Experts / Saul M. Kassin, Anne V. Tubb, Harmon M. Hosch, Amina Memon // American Psychologist. – 2001, May. – Vol. 56(5). – С. 405–416.

502. Kassin S. M. I'd know a false confession if I saw one: A comparative study of college students and police investigators / Kassin S. M., Meissner C. A., Norwick R. J. // Law and Human Behavior. – 2005. – Vol. 29. – No. 2. – С. 211–227.

503. Kebbella M. Sex offenders' perceptions of the effectiveness and fairness of humanity, dominance, and displaying an understanding of cognitive distortions in police interviews: a vignette study / Mark Kebbella, Laurence Alison, Emily Hurrena // *Psychology, Crime & Law*. – 2008. – Vol. 14. – Issue 5. – C. 435–449.

504. Klein D. E. The psychology of judicial decision making / D. E. Klein, G. Mitchell // New York, NY: Oxford University Press. – 2010.

505. Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago, 1962. – 285 с.

506. Landsman S. A preliminary inquiry into the effect of potentially biasing information on judges and jurors in civil litigation / S. Landsman, R.F. Rakos // *Behavioral Sciences and the Law*. – 1994. – № 12. – C. 113–126.

507. Lee H. C. Henry Lee's Crime Scene Handbook / Henry C. Lee, Timothy M. Palmbach Marilyn T. // Электронный ресурс. – Режим доступа: http://academic.evergreen.edu/curricular/social_dilemmas/fall/Readings/Week_06/Crime%20Scene%20Handbook.pdf

508. Leo A. R. Inside the Interrogation Room / Richard A. Leo // *J. Crim. L. & Criminology*. – 1995–1996. – C. 266-303.

509. Llewelyn K. N. The Normative, the Legal and the Law-Jobs: the Problem of Juristic Method / K. N. Llewelyn // *The Yale Law Journal*. – 1940. – Vol. 49. – No. 8. – C. 1375–1400.

510. Locard's Exchange Principle. – 2011. // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://ovcoldcaseslocardsexchangeprinciple.blogspot.com/2011/01/locards-exchange-principle.html>

511. Loftus E. F. Impact of Expert Psychological Testimony on the Unreliability of Eyewitness Identification / Elizabeth F. Loftus // *J. Of Applied Psychology*. – 1980. – Vol. 65. – № 1. – C. 9–15.

512. Luus C. A. E. The malleability of eyewitness confidence: Co-witness and perseverance effects / C. A. E. Luus, G. L Wells // *Journal of Applied Psycholog.* – 1994. – №79. – C. 714–723.

513. Malpass R. S. Measuring the fairness of eyewitness identification lineups. In S. M. A. Lloyd-Bostock & B. R. Clifford (Eds.) / Malpass, R. S., Devine, P. G. // London : Wiley, 1983. – 102 с.

514. Marchak V. Ya. Topical issues of Ukrainian court sentences imposed on criminals with partial insanity / V. Ya. Marchak // PY&CY : Proceedings. – Volume 50, book 7 : Law Sciences. – Bulgaria, Ruse : University of Ruse «Angel Kanchev», 2011. – P. 18–20.

515. Memory-enhancing techniques for Investigative Interviewing: The Cognitive Interview. – National Defender Investigator Association. – 2008. – Austin, TX. – 53 с.

516. Miles T. J. The New Legal Realism / T. J. Miles, C. R. Sunstein // University of Chicago Law Review. – 2008. – Vol. 75. – No. 2. – С. 831–851.

517. Milne B. The Enhanced Cognitive Interview. Step-by-step guide / Becky Milne. – 2004. – 63 с.

518. Mustard D. B. Racial, ethnic, and gender disparities in sentencing: Evidence from the U.S. federal courts / D. B. Mustard // Journal of Law and Economics. – 2001. – № 44. – С. 285–314.

519. Myers B. The prejudicial Nature of Victim Impact Statements. Implications for Capital Sentencing Policy / Bryan Myers, Edith Greene // Psychology, Public Policy, and Law. – 2004. – Vol. 10. – № 4. – С. 492–515

520. Nelson N. C. The Art of Courtroom Demeanor / Noelle C. Nelson // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.dr.noellenelson.com/docs/LawDragon%208-4-10%20The%20Art%20of%20Courtroom%20Demeanor.pdf>

521. Paul A. M. Judging by Appearance // Annie Murphy Paul // Psychology Today // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.psychologytoday.com/articles/200909/judging-appearance>

522. Perillo J. T. Inside Interrogation: The Lie, The Bluff, and False Confessions / Perillo Jennifer T. Kassin Saul M // Law and Human Behavior. – 2010. – 11 с: – // Электронный ресурс. – Режим доступа:

[http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20\(in%20press\)%20-%20LHB%20bluff%20studies](http://web.williams.edu/Psychology/Faculty/Kassin/files/Perillo%20&%20Kassin%20(in%20press)%20-%20LHB%20bluff%20studies)

523. Pound N. R. The Lawyer from Antiquity to Modern Times / N. R. Pound. – 1953. – 411 с.

524. Psychological reactance theory. // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.psych-it.com.au/Psychlopedia/article.asp?id=65>

525. Rachlinski J. Does Unconscious Racial Bias Affect Trial Judges? / J. Rachlinski, S. Johnson, A. Wistrich, C. Guthrie // Notre Dame Law Review. – 2009. – № 84. – С. 1195–1246.

526. Rosnow R. L. Inside rumor: A personal journal / R. L. Rosnow // American Psychologist. – 1991. – № 46. – С. 484–496.

527. Ross L. Perseverance in Self-Perception and Social Perception: Biased Attributional Processes in the Debriefing Paradigm / Lee Ross, Mark R. Lepper, Michael Hubbard // Journal of Personality and Social Psychology. – 1975. – № 32(5). – С. 880–892.

528. Ross L. Social Explanation and Social Expectation: Effects of Real and Hypothetical Explanations on Subjective Likelihood / Lee Ross, Mark R. Lepper, Fritz Strack, Julia Steinmetz // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – № 33(11). – 818 с.

529. Rossmo K. Criminal Investigative Failures. Avoiding the Pitfalls (part two) / Kim Rossmo // FBI Law Enforcement Bulletin. – 2006. – № 13. – 8 с.

530. Rossmo K. Criminal Investigative Failures. Avoiding the Pitfalls / Kim Rossmo // FBI Law Enforcement Bulletin. – 2006. – № 1. – 8 с.

531. Rowland C. K. Where you stand depends on who sits: Platform promises and judicial gatekeeping in the federal district courts / C. K. Rowland, B. J. Todd // Journal of Politics. – 1991. – № 53. – С. 175–185.

532. Schauer F. Is There a Psychology of Judging?, in David Klein & Gregory Mitchell, eds., The Psychology of Judicial Decision Making / F. Schauer // Oxford University Press. – 2010. – 103 с.

533. Schum D. A. Comments on the Relationship Between the Impact and the Reliability of Evidence / David A. Schum, Wesley M. DuCharme // *Organizational Behavior and Human Performance*. – 1971. – № 6. – С. 111–131.

534. Schuster M. L. Degrees of Emotion: Judicial Responses to Victim Impact Statements / Mary Lay Schuster, Amy Proven. – 12 с. // *Электронный ресурс*. – Режим доступа: http://digitalcommons.calpoly.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1117&context=engl_fac&sei

535. Seymour W. Why Prosecutors Act Like Prosecutors. 11 record of N.Y.C.B.A. 302 / W. Seymour. – 1956. – P. 312-313.

536. Shibutani T. Improvised news: A sociological study of rumor / Shibutani T. // Indianapolis, IN: Bobbs-Merrill, 1966. – 262 с.

537. Sigall H. Beautiful but Dangerous: Effects of Offender Attractiveness and Nature of the Crime on Juridic Judgment / Harold Sigall, Nancy Ostrove // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1975. – № 31(3). – С. 410–414.

538. Silver J. Is It Wrong For Prosecutors To Try Too Hard / Jim Silver / *Blog: Crimes, Courts, and Cops* // Published on December 5, 2009 // *Электронный ресурс*. – Режим доступа: www.psychologytoday.com/blog/crimes-courts-and-cops/200912/is-it-wrong-prosecutors-try-too-hard

539. Steller M. Criteria-Based Content Analysis. In D. C. Raskin (ed.), *Psychological methods in criminal investigation and evidence* / M. Steller, G. Kohnken // New York, N.J: Springer. –1989. – 245 с.

540. Stewart T. A. How to Think with Your Gut / T.A. Stewart // *Business 2.0 – Magazine Article – Printable Version*. – 2002. – 6 с.

541. The case of Bruce Godschalk // *Электронный ресурс*. – Режим доступа: http://www.innocenceproject.org/Content/Bruce_Godschalk.php

542. The case of Peter Reilly // *Электронный ресурс*. – Режим доступа: <http://truthinjustice.org/peter-reilly.htm>

543. The Gudjonsson Suggestibility Scale. Ideas in psychology. // *Электронный ресурс*. – Режим доступа:

<http://ideasinpsychology.wordpress.com/2009/03/16/the-gudjonsson-suggestibility-scale/>

544. The Human Mind – How Does it All Work ? // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.mindset-habits.com/conscious-subconscious-unconscious-mind/>

545. Tousignant J. P. Discrepancy detection and vulnerability to misleading postevent information / James P. Tousignant, David Hall, Elizabeth F. Loftus // *Memory & Cognition*. – 1986. – № 14 (4). – С. 329–338.

546. Tversky A. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases / Amos Tversky, Daniel Kahneman // *Science*. – 1974. – Vol. 185. – С. 1125–1126.

547. Vrij A. Drawing as an innovative and successful lie detection tool / A. Vrij, S. Leal, S. Mann, L. Warmelink, P. A. Granhag, R. Fisher // *Applied Cognitive Psychology*. – 2010. – № 24. – С. 587–594.

548. Wald M. L. For Air Crash Detectives, Seeing Isn't Believing // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.freerepublic.com/focus/f-news/706147/posts>

549. Watanabe H. Semantic and episodic predictions of memory for plans / H. Watanabe // *Japanese Psychological Research*. – 2005. – № 47. – С. 40–45.

550. Waxse D. Cooperation and Lawyers Who Act Like Spoiled Children / David Waxse // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://e-discoveryteam.com/2012/03/30/judge-david-waxse-on-cooperation-and-lawyers-who-act-like-spoiled-children/>

551. Wells Gary L. Effects of Expert Psychological Advice on Human Performance in Judging the Validity of Eyewitness Testimony / G. Wells, O. Lindsay, J. Tousignant // *Law & Human Behavior*. – 1980. – № 4. – С. 282–293.

552. Wells Gary L. Eyewitness Identification: Psychological Research and Legal Policy on Lineups / Gary L. Wells, Eric P. Seelau // *Psychology Public Policy and Law*. – 1995. – Vol. 1. – No. 4. – С. 765–791.

553. Wissler R. L. (1999). Decisionmaking about general damages: A comparison of jurors, judges, and lawyers / R. L. Wissler, A. J. Hart., Saks M. J.// Michigan Law Review. – 1999. – № 98. – C. 751–826.

554. Wistrich A. J. Can judges ignore inadmissible information? The difficulty of deliberately disregarding / A. J. Wistrich, C. Guthrie, J. J. Rachlinski // University of Pennsylvania Law Review. – 2005. – № 153. – C. 1251–1345

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Анкета для варіанту № 1

Шановний респонденте!

Дякуємо за згоду взяти участь у науково-практичному дослідженні. Метою даного анкетування є вивчення психологічної складової під час прийняття суддівського рішення, тому переконливо просимо Вас сформулювати своє рішення, навіть якщо вихідних даних задачі бракуватиме для цього.

1. Ваша стать:

- чол.

- жін.

2. Місце Вашого народження (місто, країна)

3. Ви здобули вищу юридичну освіту у ВНЗ –

4. Вас призначили на посаду судді в _____ (рік).

5. Вас призначили на посаду судді у віці _____ років.

6. В якому регіоні України знаходиться Ваш суд (область)

7. Ви працюєте в суді _____ інстанції.

8. До зайняття посади судді Ви працювали в:

- органах прокуратури;

- органах внутрішніх справ;

- адвокатурі;

- (інший варіант) _____

9. Рішення суддів рідко скасовуються у вищій інстанції, але періодично таке трапляється. Якби вам довелося скласти рейтинг суддів за ознакою скасованих впродовж кар'єри рішень, яким був би ваш особистий рейтинг?:

- найвищий (>75%);
- високий (>50%);
- невисокий (>25%);
- низький (<25%);
- Ваш варіант _____.

10. Згідно з матеріалами кримінального провадження громадянка Козаченко внаслідок ДТП, винуватцем якого визнано громадянина Потапенка, отримала травми, які відносяться до тілесних ушкоджень середньої тяжкості (перелом ноги, струс головного мозку, численні забої тощо). У поданому цивільному позові гр. Козаченко просить відшкодувати завдану їй моральну шкоду в розмірі 30 тис. грн. Будь-ласка, вкажіть Ваше рішення в частині задоволення даних позовних вимог

11. Громадянин Короленко, 1980 р. н., раніше не судимий, виїжджаючи за кордон на постійне місце проживання, завантажив у належний йому мікроавтобус особисті речі, серед яких була і старовинна ікона, яку він успадкував від бабусі. Під час перетину державного кордону України співробітники митної служби вилучили дану ікону, а подальша експертиза вказала, що ікона становить культурну цінність. За наслідками перевірки зареєстровано кримінальне провадження. На досудовому слідстві Короленко пояснив, що ніколи і не підозрював, що успадкована від бабусі ікона може становити якусь цінність для держави, оскільки дана ікона впродовж семи поколінь зберігається та передається в межах його родини і він мав намір колись передати її у спадок своїм внукам. Через це не задекларував її під час перетину державного кордону. Будь-ласка, надайте варіант Вашого рішення в частині призначенні Короленку покарання (ч. 1 ст. 201 КК України: позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з конфіскацією предметів контрабанди).

12. Під час розгляду кримінального провадження про зґвалтування та вбивство експерт свідчить в суді про співпадання ДНК підсудного із зразками, вилученими на місці вчинення злочину. Чи спроможні дані свідчення експерта підсилити докази обвинувачення до такої міри, щоб вплинути на формування Вашого переконання про винуватість підсудного.

- так;
- ні;
- Ваш варіант _____.

13. Перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, гр. Павленко застрелив гр. Антонова (особа без постійного місця проживання, безхатченко). Під час судового розгляду Павленко вину повністю визнав. Надайте варіант Вашого рішення в частині покарання (ч.1 ст. 115 КК України – від 7 до 15 років позбавлення волі або довічне позбавлення волі).

14. Гр. Петрушевич (фото додається) внаслідок складних погодних умов (сніг, слизька дорога) скоїла ДТП, в результаті якого пішохід Колобкевич отримав середньої тяжкості тілесні ушкодження. Гр. Петрушевич свою вину в даному ДТП не визнала, але завдану матеріальну та моральну шкоду Колобкевичу відшкодувала. Вкажіть, будь ласка Ваше рішення в частині призначення Петрушевич покарання (ч. 1 ст.286 КК України: штраф від 200 до 500 нмдг, виправні роботи до 2 років, арешт до 6 місяців, обмеження волі до 3 років, з позбавленням прав керувати ТЗ на строк до 3 років або без такого).

15. Громадянин Сомалі Бенбал (фото додається) із застосуванням фізичного насильства вступив у статеві зносини з громадянкою України Протасенко, таким чином зґвалтувавши її. В суді Бенбал свою вину визнав повністю. Будь-ласка, вкажіть варіант Вашого рішення в частині призначення Бенбалу покарання (ч. 1 ст. 152 КК України: позбавлення волі від 3 до 5 років).

16. У м. Дніпропетровську скоєно теракт: на автобусній зупинці спрацював саморобний вибуховий пристрій, внаслідок чого 5 людей загинуло на місці, а

12 отримали різного ступеня тілесні ушкодження, троє з яких в подальшому стали інвалідами руху. Згідно з матеріалами кримінального провадження, у скоєнні даного теракту органи досудового слідства обвинувачують громадянина України Тарновенка, котрого бачили два свідки у зазначеному місці незадовго до вибуху. Зокрема, один свідок вказав, що бачив Тарновенка за декілька до хвилин до вибуху із пакетом чорного кольору в руках (встановлено, що у подібному пакеті містився вибуховий пристрій), а інший свідок повідомив, що постійно бачить Тарновенка на вказаній зупинці з пакетом чорного кольору в руках. Будь ласка, висловіть рівень своєї впевненості щодо вини Тарновенка у вчиненні даного злочину за допомогою 10-бальної шкали, де 1 – мінімальна впевненість, 10 – максимальна.

17. Згідно з матеріалами кримінального провадження, працівник міської прокуратури Мохачевський вчинив хуліганство (після святкування дня прокуратури в ресторані розпочав бійку з відвідувачами, нанісши двом із них легкі тілесні ушкодження за допомогою столового посуду). Будь-ласка, вкажіть варіант свого рішення в частині призначення Мохачевському покарання (ч. 1 ст. 296 КК України: штраф від 500 до 1000 нмдг, арешт до 6 місяців, обмеження волі до 5 років).

18. Згідно з матеріалами кримінального провадження, громадянин Самойлович, 1970 р. н., раніше не судимий, вчинив розбій: 17.05.2013 р., приховуючи обличчя маскою та використовуючи пістолет травматичної дії, наніс середньої тяжкості тілесні ушкодження охоронцю та проник в ювелірний магазин «Смарагд», де, погрожуючи зброєю, змусив продавця віддати кошти в сумі 17 856 грн. та ювелірні вироби на суму 87.354 грн., після цього з місця вчинення злочину зник. На досудовому слідстві Самойлович винувач у вчиненому визнав повністю та пояснив, що вчинив злочин через бажання отримати «легкі гроші». Будь-ласка, надайте варіант Вашого рішення в частині призначенні Самойловичу покарання (ч. 4 ст. 187 КК України: позбавлення волі на строк від 8 до 15 років з конфіскацією майна).

Фото до питання № 14.

Фото до питання № 15.

Анкета для варіанту № 2

Шановний респонденте!

Дякуємо за згоду взяти участь у науково-практичному дослідженні. Метою даного анкетування є вивчення психологічної складової під час прийняття суддівського рішення, тому переконливо просимо Вас сформулювати своє рішення, навіть якщо вихідних даних задачі бракуватиме для цього.

1. Ваша стать:

чол.;

жін.

2. Місце Вашого народження (місто, країна)

3. Ви здобули вищу юридичну освіту у ВНЗ –

4. Вас призначили на посаду судді в _____ (рік).

5. Вас призначили на посаду судді у віці _____ років.

6. В якому регіоні України знаходиться Ваш суд (область)

7. Ви працюєте в суді _____ інстанції.

8. До зайняття посади судді Ви працювали в:

- органах прокуратури;

- органах внутрішніх справ;

- адвокатурі;

(інший варіант) _____

9. Рішення суддів рідко скасовуються у вищій інстанції, але періодично таке трапляється. Якби Вам довелося скласти рейтинг суддів за ознакою скасованих впродовж кар'єри рішень, яким був би ваш особистий рейтинг?:

- найвищий (>75%);
- високий (>50%);
- невисокий (>25%);
- низький (<25%);

Ваш варіант _____.

10. Згідно з матеріалами кримінального провадження, гр. Козаченко внаслідок ДТП, винуватцем якого визнано гр. Потапенка, отримала травми, які відносяться до тілесних ушкоджень середньої тяжкості (перелом ноги, струс головного мозку, численні забої тощо). У поданому цивільному позові гр. Козаченко просить відшкодувати завдану їй моральну шкоду в розмірі 60 тис. грн. Будь-ласка, вкажіть Ваше рішення в частині задоволення даних позовних вимог.

11. Громадянин Короленко, 1980 р. н., раніше судимий за злочини проти власності та контрабанду, виїжджаючи за кордон на постійне місце проживання, завантажив у належний йому мікроавтобус особисті речі, серед яких була і старовинна ікона, яку він успадкував від бабусі. Під час перетину державного кордону України співробітники митної служби вилучили дану ікону, а подальша експертиза вказала, що ікона становить культурну цінність. За наслідками перевірки зареєстровано кримінальне провадження. На досудовому слідстві Короленко пояснив, що ніколи і не підозрював, що успадкована від бабусі ікона може становити якусь цінність для держави, оскільки дана ікона впродовж семи поколінь зберігається та передається в межах його родини і він мав намір колись передати її у спадок своїм внукам. Через це він не задекларував її під час перетину державного кордону. Будь-ласка, надайте варіант Вашого рішення в частині призначенні Короленку покарання (ч. 1 ст. 201 КК України: позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з конфіскацією предметів контрабанди).

12. Під час розгляду кримінального провадження про зґвалтування та вбивство експерт свідчить в суді про співпадання ДНК підсудного із

зразками, вилученими на місці скоєння злочину. При цьому додає, що ймовірність співпадань навімання відібраного зразка ДНК із вилученим на місці скоєння даного злочину складає один до мільйона. Чи спроможні дані свідчення експерта підсилити докази обвинувачення до такої міри, щоб вплинути на формування Вашого переконання про винуватість підсудного.

- так;

- ні;

Ваш варіант _____.

13. Перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, гр. Павленко застрелив гр. Антонова (батько трьох неповнолітніх дітей, зразковий сім'янин, провідний фахівець на роботі). Під час судового розгляду Павленко вину повністю визнав. Надайте варіант Вашого рішення в частині покарання (ч. 1 ст. 115 КК України – від 7 до 15 років позбавлення волі або довічне позбавлення волі).

14. Гр. Петрушевич (фото додається) внаслідок складних погодних умов (сніг, слизька дорога) скоїла ДТП, в результаті якого пішохід Колобкевич отримав середньої тяжкості тілесні ушкодження. Гр. Петрушевич свою вину в даному ДТП не визнала, але завдану матеріальну та моральну шкоду Колобкевичу відшкодувала. Вкажіть, будь ласка Ваше рішення в частині призначення Петрушевич покарання (ч. 1 ст. 286 КК України: штраф від 200 до 500 нмдг, виправні роботи до 2 років, арешт до 6 місяців, обмеження волі до 3 років, з позбавленням прав керувати ТЗ на строк до 3 років або без такого).

15. Гр. України Архипенко (фото додається) з застосуванням фізичного насильства вступив у статеві зносини з гр. України Протасенко, таким чином зґвалтувавши її. В суді Архипенко свою вину визнав повністю. Будь-ласка, вкажіть варіант Вашого рішення в частині призначення Архипенку покарання (ч. 1 ст. 152 КК України: позбавлення волі від 3 до 5 років).

16. У м. Дніпропетровську скоєно теракт: на автобусній зупинці спрацював саморобний вибуховий пристрій, внаслідок чого 5 людей загинуло на місці, а 12 отримали різного ступеня тілесні ушкодження, троє з яких в подальшому стали інвалідами руху. Згідно з матеріалами кримінального провадження, у скоєнні даного теракту органи досудового слідства обвинувачують гр. України Тарновенка, котрого бачили два свідки у зазначеному місці незадовго до вибуху. Зокрема, один свідок вказав, що бачив Тарновенка за декілька до хвилин до вибуху із пакетом чорного кольору в руках (встановлено, що у подібному пакеті містився вибуховий пристрій), а інший свідок повідомив, що постійно бачить Тарновенка на вказаній зупинці з пакетом чорного кольору в руках. Окрім того, наявний несанкціонований слідчим суддею відеозапис процесу виготовлення та закладки Тарновенком вибухового пристрою на даній зупинці. Будь ласка, висловіть рівень своєї впевненості щодо вини Тарновенка у скоєнні даного злочину за допомогою 10-бальної шкали, де 1 – мінімальна впевненість, 10 – максимальна.

17. Згідно з матеріалами кримінального провадження, машиніст потягу Тарасенко після святкування дня залізничника вчинив хуліганство (в ресторані розпочав бійку з відвідувачами, нанісши двом із них легкі тілесні ушкодження за допомогою столового посуду). Будь-ласка, вкажіть варіант свого рішення в частині призначення Тарасенку покарання (ч. 1 ст. 296 КК України: штраф від 500 до 1000 нмдг, арешт до 6 місяців, обмеження волі до 5 років).

18. Згідно з матеріалами кримінального провадження, гр. Самойлович, 1970 р. н., раніше судимий за крадіжку, вчинив розбій: 17.05.2013 р., приховуючи обличчя маскою та використовуючи пістолет травматичної дії, наніс середньої тяжкості тілесні ушкодження охоронцю та проник в ювелірний магазин «Смарагд», де, погрожуючи зброєю, змусив продавця віддати кошти в сумі 17.856 грн. та ювелірні вироби на суму 87.354 грн., після цього з місця вчинення злочину зник. На досудовому слідстві Самойлович вину у скоєному визнав повністю та пояснив, що вчинив злочин через бажання отримати «легкі гроші». Будь-ласка, надайте варіант Вашого рішення в частині призначенні Самойловичу покарання (ч. 4 ст. 187 КК України: позбавлення волі на строк від 8 до 15 років з конфіскацією майна).

Фото до запитання № 14.

Фото до запитання № 15.

ДОДАТОК Б

НАПРАВЛЕННЯ
на психологічне обстеження № _____

1. Прізвище _____
2. Ім'я, по батькові _____
3. Рік і місце народження _____
4. Освіта _____
5. Спеціальність _____
6. Кваліфікація _____
7. Закінчив (ла) _____
(найменування ВНЗ)
8. Служба у Збройних Силах України _____

(вказати період)
9. Чи проходив (ла) раніше психологічне обстеження _____

(де, коли, з якого приводу)
10. Домашня адреса, телефон _____

11. Паспорт громадянина України _____
12. Висновок про результати обстеження в запечатаному конверті
передається у Вищу кваліфікаційну комісію суддів
України _____

Начальник відділу
Вищої кваліфікаційної комісії
суддів України

« _____ » _____ 20__ р.

Примітка:
при собі мати паспорт, авторучку.

ДОДАТОК В**Інформація про психологічне обстеження
УВАЖНО ПРОЧИТАЙТЕ ЦЕЙ АРКУШ ДО КІНЦЯ!**

Процедура обстеження проводиться у два етапи:

на першому – Ви виконуєте ряд тестів з метою визначення таких якостей, як увага, пам'ять, емоційна стійкість, особистісні властивості;

на другому – Ви виконуєте ряд тестів для визначення рівня інтелекту й особливостей мислення, проводиться індивідуальна співбесіда з психологом.

При собі Ви повинні мати паспорт (документ, що посвідчує особу), направлення на психологічне обстеження й авторучку. Перед цим обстеженням обов'язково потрібно виспатися і відпочити.

Для успішного виконання завдань необхідно:

чітко розуміти, що від Вас потрібно при виконанні кожного тесту (якщо щось незрозуміло, не соромтеся звертатися до психолога);

зосередитися на виконанні та не відволікатися до завершення кожного завдання.

Необхідно суворо дотримуватися інструкції психолога, бути щирим і відвертим, працювати серйозно та вдумливо.

Якщо Ви вважаєте, що не впоралися з якимись завданнями, не турбуйтеся. Висновок, складений на основі психологічного обстеження, носить рекомендаційний характер і буде складений тільки після комплексного психологічного вивчення всіх Ваших сильних і слабких якостей. Результати обстеження призначені тільки для членів Вищої кваліфікаційної комісії України і розголошенню не підлягають.

ДОДАТОК Д

ПРОТОКОЛ № _____
комплексного психологічного обстеження
ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ (А)

1. П. І. Б. обстежуваного _____
2. Рік і місце народження _____
3. Освіта _____
4. Спеціальність _____
5. Кваліфікація _____
6. Закінчив (ла) _____
7. Служба у Збройних Силах України (з по) _____
 Військове звання _____
 Військово-облікова спеціальність _____
 Причини звільнення _____
8. Коли, на яких посадах і де саме працювали, у т. ч. за сумісництвом _____

9. Робота в судовій системі з _____ по _____
 Посада _____
10. Чи проходив раніше психологічне обстеження _____

(так / ні; якщо так, то коли і де)

11. Домашня адреса і телефон _____
12. Підстава для проведення обстеження (вказати номер і дату направлення) _____
13. З умовами проведення психологічного обстеження ознайомлений і згоден. Правильність усіх повідомлених мною відомостей підтверджую власним підписом:

«__» _____ 20 р. _____ / _____ /

Пункти 1-13 заповнюються кандидатом на посаду судді самостійно.

друга сторінка протоколу

ПРОТОКОЛ
психологічного обстеження
I. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАМНЕЗ ЖИТТЯ

1. Спадковість _____

2. Перенесені захворювання _____

3. Навчання _____

4. Трудова діяльність _____

5. Сімейні взаємини _____
6. Вживання алкоголю чи інших психоактивних речовин (вказати, яких) _____
(ніколи, рідко, епізодично, часто, дуже часто)

II. ХАРАКТЕРИСТИКИ, ВИЯВЛЕНІ В ХОДІ ОБСТЕЖЕННЯ

1. Зовнішній вигляд, манера поведінки, мова _____
2. Інтелектуальна сфера _____
3. Емоційно-вольова сфера _____
4. Додаткові дослідження та їх результати _____
5. Ознаки нервово-психічної нестійкості (дезадаптації) _____
- _____
- _____ виявлені / не виявлені
6. Виявлено риси характеру _____

Висновок: _____

Підпис психолога: _____

Третя сторінка протоколу

ВИСНОВОК № _____ Психологічна характеристика за результатами комплексного психологічного обстеження

Пояснення до протоколу комплексного психологічного обстеження.

1. Протокол комплексного психологічного обстеження – це 4 (або більше) сторінки формату А 4, роздруковані шрифтом Times New Roman, розмір знаків – 14, через 1,5 інтервалу. Усі аркуші повинні бути зшиті і пронумеровані.

2. До протоколу додаються і підшиваються всі первинні матеріали обстеження (заповнені бланки, роздруківки тестів, записи, які велися в ході співбесіди).

3. Перша сторінка протоколу комплексного психологічного обстеження містить загальні відомості про обстежуваного. Пункти з 1 по 13 заповнюються обстежуваним власноруч.

4. Друга сторінка протоколу комплексного психологічного обстеження заповнюється психологом після обстеження. При її оформленні психолог зобов'язаний зазначити:

у розділі «Психологічний анамнез життя»:

пункт 1 «Спадковість» – психічні захворювання, суїциди (суїцидальні спроби), алкогольна залежність чи наркоманія у близьких родичів;

пункт 2 «Перенесені захворювання» – черепно-мозкові травми, нейроінфекції, психогенії, важко протікаючі соматичні захворювання;

пункт 3 «Навчання» – низька успішність у період навчання у вищих навчальних закладах, факти відрахування;

пункт 4 «Трудова діяльність, професійні, службові маршрути» – наявність конфліктів на попередніх місцях роботи, невмотивована або часта зміна роду діяльності й роботи, зовнішні мотивування трудової міграції;

пункт 5 «Сімейні взаємини» – напружені взаємини з дружиною (чоловіком) і дітьми, наявність розлучень;

пункт 6 «Вживання алкоголю і психоактивних речовин» зловживання алкоголем (підкреслити періодичність вживання), тютюнопалінням, факти вживання психоактивних речовин;

у розділі «Характеристики, виявлені в ході обстеження»:

пункт 1 «Зовнішній вигляд, манера поведінки, мова» – неохайність, химерність в одязі, зачісці, характерні шрами, наявність татуювань, інші зміни шкірних покривів, гіпергідроз (підвищене потовиділення) долонь, тремор повік, щік, пальців рук, неадекватна міміка; надлишкові емоції, грубість, озлобленість, суперечки з психологом або надмірна догідливість, солодкуватість, позерство, прагнення звернути на себе увагу, розв'язність або боязкість, податливість, похливість, скутість; зміни у фонації або артикуляції мови, використання ненормативної лексики, кримінального жаргону, обсяг словникового запасу;

пункт 2 «Інтелектуальна сфера» – відсутність системності у викладі, примітивність суджень і висновків, суперечливість у висловлюваннях, категоричність суджень, нездатність зрозуміти переносне значення метафор, туго-рухоме, інертне, прямолінійне, нестандартне або вигадливе мислення;

пункт 3 «Емоційно-вольова сфера» – знижений фон, коливання настрою, пригніченість, байдужість, емоційна холодність, черствість, невірноваженість, запальність, ейфорійна; нерішучість, несамотійність, ненаполегливість, безініціативність, підвищена вразливість, залежність, підлеглість;

пункт 4 «Додаткові дослідження та їх результати» – назви додаткових методів і методик із внесенням у протокол комплексного психологічного обстеження їх результатів;

пункт 5 «Ознаки нервово-психічної нестійкості» – наявність або відсутність нервово-психічної нестійкості (деадаптації) та риси характеру (тип особистості, акцентуації).

Протокол завершується **висновком**, де формулюються якості особистості, які можуть надати потенційно негативний або, навпаки, позитивний вплив на подальшу професійну діяльність обстежуваного в якості судді.

Третя сторінка протоколу комплексного психологічного обстеження є **висновком (психологічною характеристикою)**, включаючи окремі психофізіологічні показники. У висновку фіксуються найбільш яскраві характерологічні властивості особи, особливості мислення, інтелектуального рівня, особистісні риси, комунікативні якості, організаторські здібності та ін., відзначаються передбачувані сильні й слабкі сторони обстежуваного як майбутнього судді. Відсутність або слабкий розвиток у кандидата певних властивостей не завжди є протипоказанням до роботи суддею (якщо тільки мова йде не про морально-етичні якості). Висновок повинен містити розгорнуту психологічну характеристику кандидата і висновки про «придатність», «відповідність» тощо.

Обов'язковими для опису є:

Увага – здатність до концентрації уваги (дуже низька, незадовільна, помірна, у межах норми, добра, відмінна, чудова) і причини низьких показників (виснаженість, низька завадостійкість).

Пам'ять – вид (короткочасна, оперативна або довгострокова), спосіб запам'ятовування (механічне запам'ятовування, смислова, асоціативна та зорова пам'ять) і рівень (дуже низький, низький, нижче середнього, середній, вище середнього, високий, дуже високий).

Рівень і особливості інтелекту – рівень середній (високий, низький); має аналітичний розум; має середню (високу, низьку) здатність логічно мислити; середня (висока, низька) здатність до освоєння нових знань; стиль обробки інформації відповідає (не відповідає) отриманому освітньому та життєвому досвіду. Інші особливості інтелектуальної сфери.

Емоційна сфера – зміна продуктивності нервово-психічних процесів в умовах емоційної напруги (здатний до мобілізації, емоційно стійкий, емоційна стійкість знижена, емоційно нестійкий).

Самооцінка – адекватна, неадекватно завищена (явно переоцінює свої можливості, недостатньо критичний щодо оцінки власних можливостей), неадекватно занижена, підвищено критичний (некритичний) в оцінці власних можливостей, схильний до самознищення.

Мотивація до заміщення посади судді – утилітарно-корислива (переважне бажання поліпшити своє матеріальне становище і т. ін.), бажання самоствердження, отримання владних повноважень тощо.

Комунікативні якості – товариський (замкнутий), надає перевагу груповій (індивідуальній) діяльності, легко (важко) встановлює контакти, у спілкуванні активний (пасивний), ввічливий (грубий), знає (не знає) і дотримується (не дотримується) правил спілкування.

Емоційно-вольові якості – настрій рівний (неадекватно піднесений, піднесений, властива зміна настрою, настрої пригнічений, що змінюються

байдужістю); незначні неприємності дуже засмучують, легко дратується, схильний до фіксації на малозначущих проблемах; схильний до співпереживання (емоційно холодний).

Володіння собою розвинене (у складних ситуаціях легко володіє собою, зовнішній спокій у складних ситуаціях вимагає зусиль, не завжди контролює свою поведінку, здійснює вчинки, про які потім шкодує, насилу пригнічує спалахи гніву, не володіє собою).

Цілеспрямованість (стійко дотримується прийнятого рішення), часто змінює ухвалені рішення, не цілеспрямований (не ставить певних цілей).

Наполегливість (здатен долати перешкоди і труднощі в досягненні мети), не наполегливий (пасує перед труднощами в досягненні мети).

Рішучість (рішення приймає відразу, без сумнівів), довго сумнівається у правильності прийнятих рішень, нерішучий (уникає прийняття рішень).

Самостійність (уміє без сторонньої допомоги провести аналіз ситуації, виокремити проблему, знайти шляхи її розв'язання і здійснити їх), несамостійний (потребує сторонньої допомоги при розв'язанні проблем).

Інші особистісні якості – особливості, які не увійшли до інших розділів, наприклад, система інтерперсональних відносин, поведінкові реакції в різних ситуаціях.

Спрямованість особистості – соціальні та поведінкові установки (дотримується загальноприйнятих норм поведінки, схильний до асоціальної поведінки, має контакти з асоціальним середовищем); провідні ціннісні орієнтації й установки (наявність екстремістських, націоналістичних чи яскраво виражених, особливо нестандартних релігійних переконань).

Додатково описуються виявлені при обстеженні негативні дані (психопатологічна спадковість, перенесені суїцидальні спроби, неадекватні поведінкові реакції, схильність до алкоголізації, факти вживання психоактивних речовин), а також інша інформація, яка мала негативний вплив на висновок психолога про професійно-психологічну підготовленість кандидата.

У висновках повинні бути чітко, ясною та зрозумілою для неспеціаліста мовою сформульовані якості особистості, які можуть справити потенційно негативний або, навпаки, позитивний вплив на подальшу професійну діяльність кандидата на посаду судді. Необхідно уникати вживання термінів, які потребують спеціальної психологічної освіти.

Копія висновку (психологічної характеристики) кандидата на посаду судді надається Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у вигляді висновку під назвою «Результати психологічного обстеження».

ДОДАТОК Е

ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА професійно важливих якостей судді

Посада _____

Стаж роботи суддею _____

Стаж на посаді _____

Інструкція: Нижче наведено перелік властивостей та якостей, які тією чи іншою мірою необхідні у суддівській діяльності. Вам необхідно оцінити кожне вміння (якість) за 5-бальною шкалою та проставити цю оцінку поруч із порядковим номером ствердження:

1 бал – властивість стороння щодо діяльності;

2 бали – властивість має деяку значущість;

3 бали – властивість бажана;

4 бали – властивість необхідна;

5 балів – властивість у край важлива.

№№	ВЛАСТИВІСТЬ, ЯКІСТЬ	Середнє значення
1.	Здатність тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на виснаженість та сторонні подразники	4,0
2.	Здатність розподіляти увагу при виконанні декількох дій, функцій, завдань	3,0
3.	Здатність зосереджувати увагу на одному предметі чи дії упродовж певного часу	4,2
4.	Здатність швидко переключати увагу з одного виду роботи на інший	3,3
5.	Здатність вести спостереження за багатьма характеристиками об'єкта, а також за великою кількістю об'єктів одночасно	3,0
6.	Здатність підмічати в об'єкті спостереження незначні (малопомітні) зміни	4,1
7.	Здатність відбирати з великої кількості інформації ту, яка необхідна для вирішення службового завдання	4,1
8.	Тонка спостережливість за духовним життям іншої людини	2,0
9.	Здатність до самоспостереження	2,7
10.	Професійна спостережливість	3,4
11.	Здатність підмічати в оточенні зміни, свідомо не концентруючи на них увагу	3,2
12.	Здатність точно передати (відтворити) зміст один раз прочитаного	2,9
13.	Здатність точно відтворити один раз почуте	3,1
14.	Здатність легко запам'ятовувати словесно-логічний матеріал	3,2

15.	Здатність легко запам'ятовувати наочно-образний матеріал	2,9
16.	Здатність до позадовільного (без спеціальних зусиль) запам'ятовування матеріалу	2,8
17.	Здатність упродовж тривалого часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації	3,0
18.	Пам'ять на зовнішність та поведінку людини	2,0
19.	Здатність точно відтворити інформацію в потрібний момент	3,3
20.	Здатність до впізнання факту, явища за незначною кількістю ознак	4,1
21.	Здатність до вибіркового відтворення потрібної на певний момент інформації	3,5
22.	Пам'ять на колір, розмір, розташування об'єктів, предметів	3,2
23.	Узгодженість рухів з процесами сприйняття (зором, слухом, дотиком, нюхом тощо)	3,0
24.	Стійкість до статичних (без різких змін) навантажень	3,2
25.	Здатність до швидкої дії в умовах дефіциту часу	3,1
26.	Швидка реакція на неочікуваний подразник	2,4
27.	Красивий почерк	2,0
28.	Узгодженість рухів кінцівок (рук та ніг) у різних поєднаннях (синхронні, послідовні тощо)	2,0
29.	Швидке реагування на неочікувані зорові подразники певними діями	2,2
30.	Швидкість та точність рухів	2,2
31.	Пластичність та виразність рухів	1,9
32.	Здатність швидко щось занотувати (вести запис)	2,9
33.	Здатність упізнавати та розрізняти окремі кольори	3,3
34.	Окомір на відстань, швидкість, розмір	3,1
35.	Здатність розрізняти звуки за тембром, висотою, силою	2,1
36.	Здатність розрізняти відмінність температур	2,2
37.	Здатність до швидкого розрізнення відхилень від певної форми	2,9
38.	Здатність наочно уявляти собі щось нове, досі не існуюче у власному досвіді, або старе, але в нових умовах	2,8
39.	Здатність прогнозувати результати події з урахуванням її ймовірності	3,1
40.	Здатність знаходити нові, нестандартні рішення	3,3
41.	Здатність бачити кілька можливих шляхів вирішення проблеми та подумки визначати найбільш ефективний	3,8
42.	Здатність відтворювати зоровий образ за словесним портретом	3,2
43.	Здатність розглядати проблему з різних точок зору	3,5
44.	Аргументованість критичного аналізу ситуації	3,4
45.	Здатність схоплювати суть головних взаємозв'язків,	3,8

	притаманних проблемі	
46.	Здатність відкинути звичайні, стандартні методи та рішення, відшукати рішення нові та оригінальні	3,0
47.	Здатність відбирати з великої кількості інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання	4,0
48.	Здатність робити висновки із суперечливої інформації	4,0
49.	Відчуття наявності проблеми там, де здається, що все вирішено	3,2
50.	Здатність бачити далі того, що дається безпосередньо	3,5
51.	Здатність визначити характер інформації, необхідної для прийняття рішення	3,7
52.	Здатність прийняти рішення за умов дефіциту інформації і при відсутності часу на її осмислення	3,1
53.	Постійність настрою	2,4
54.	Емоційна стійкість при прийнятті відповідальних рішень	3,2
55.	Уміння знайти щось приємне у будь-якій роботі	2,4
56.	Захопленість пошуком вирішення проблеми	3,0
57.	Здатність переживати та відчувати те, що переживають та відчувають інші	2,5
58.	Врівноваженість та володіння собою при конфліктах	3,6
59.	Здатність передавати іншим людям свій настрій, емоційний заряд	2,6
60.	Швидке звикання до нових умов	3,0
61.	Здатність примусити себе робити нецікаву, але необхідну для вирішення проблеми роботу	3,7
62.	Здатність відстоювати свою точку зору	4,2
63.	Здатність підкорятись, точно виконувати приписи	3,2
64.	Здатність до тривалої розумової роботи без погіршення якості, зниження темпу	3,9
65.	Наполегливість у подоланні труднощів	3,8
66.	Здатність до тривалого збереження високої активності	3,5
67.	Низька навіюваність, здатність не підкорятись впливу, особливо з боку авторитетних осіб	3,8
68.	Здатність приймати на себе відповідальність у складних ситуаціях	3,8
69.	Здатність об'єктивно оцінювати свої досягнення, сили та можливості	3,7
70.	Збереження зібраності за умов, що стимулюють збудження	3,0
71.	Здатність чітко й визначено щось формулювати при стислому викладенні думок (у ситуації запитань та відповідей)	3,9
72.	Здатність логічно викладати свої думки в розгорнутому вигляді (доповідь, виступ, звіт)	3,7

73.	Здатність вести бесіду, діалог, аргументувати, доводити свою точку зору	3,5
74.	Сильний та виразний голос	2,1
75.	Відсутність дефектів мовлення, хороша дикція	2,2
76.	Здатність передавати свої уявлення, емоції або почуття за допомогою жестів, міміки, інтонації	2,0
77.	Здатність розуміти підтекст мови (іронію, жарти)	2,4
78.	Здатність вести ділову бесіду, переговори	2,7
79.	Здатність зрозуміло довести до слухача свої думки, наміри	3,2
80.	Здатність швидко знайти потрібний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану та індивідуальних особливостей співрозмовника	2,7
81.	Здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми	2,5
82.	Здатність прихилити до себе людей, викликати у них довіру	2,4
83.	Здатність розумно співвідносити особисті та ділові стосунки з оточуючими людьми	3,1
84.	Здатність узгоджувати свої дії з діями інших осіб	3,3
85.	Здатність дати об'єктивну оцінку діям інших людей	3,3
86.	Схильність до розумного, виправданого ризику	3,3
87.	Сміливість, хоробрість	3,1
88.	Почуття гумору	2,6
89.	Впевненість у собі, своїх силах та можливостях	3,7
90.	Здатність до вирішення своїх та чужих проблем	3,5

Акт

Впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Вінницької області

Комісія у складі заступника голови Апеляційного суду Вінницької області Олексієнка Юрія Григоровича, суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Бурденюка Сергія Івановича, Рибчинського Віктора Павловича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації суддів, проведення узагальнень та аналізів, складення довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

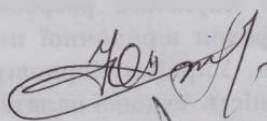
1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. – Чернівці: Технодрук, 2014.-352с.
2. Черновский О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О.К. // Legea si viata – 2014. - №1.- С.202-207.
3. Черновский О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката/О.К. Черновский/ Социально гуманитарный вестник юга России. – 2013. -№7. – С.167-176.
4. Черновский О.К. Проблемы организации досудебного расследования; /О.К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник России. – 2013. -№10. –С. 168-175.
5. Черновский О.К. Психологическая структура судебной деятельности/ О.К. Черновский//Образование и право (научно-правовой журнал). – 2013.- №11(51).-с. 30-44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи / Всеукраїнська науково-практична конференція., 16 травня 2008 р. - Чернівці / Рута 2008- С. 537-539.

7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О.К. Черновський // Наше право. – 2013. - №9 – С. 191-195.

8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О.К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. - №2(6). – С. 14-18.

Члени комісії:

**Заступник голови
Апеляційного суду
Вінницької області**

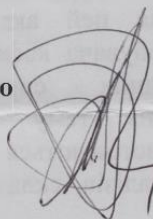
Ю.Г. Олексієнко

**Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ Апеляційного
суду Вінницької області**

С.І. Бурденюк

**Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ Апеляційного
суду Вінницької області**

В.П. Рибчинський

„ЗАТВЕРДЖУЮ”
 Голова апеляційного суду
 Житомирської області
 Котік В.П.
 2014 року

Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
 здобувача кафедри юридичної психології Національної академії
 внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича
 у практичну діяльність судової палати з розгляду кримінальних
 справ апеляційного суду Житомирської області

Комісія в складі суддів судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Житомирської області Андрушкевича Сергія Зиновійовича, Городиського Сергія Степановича, Євстаф'євої Тетяни Анатоліївни склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему „Судова психологія : парадигма сучасного розвитку” використовуються для консультації суддів, при проведенні семінарських занять з суддями місцевих судів, складанні довідок за обліковими періодами, при проведенні узагальнень і аналізів роботи суду, та інше.

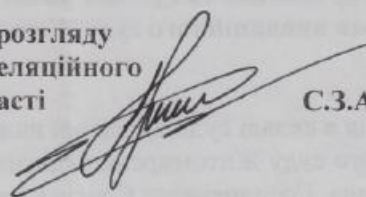
Зокрема, використовуються нижче вказані роботи :

1. Черновський О.К. „Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи /О.К.Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи // Всеукраїнська науково-практична конференція, 16 травня 2008 року// Рута- с.537-539.
2. Черновський О.К. „Психологічна компетентність судді у практичній діяльності. /О.К.Черновський // Вісник Вищої ради юстиції -2011.-№2(6)
3. Черновський О.К. „Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів /О.К.Черновський // Наше право-2013 №9 с.191-195
4. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія /О.К.Черновський – Чернівці: Технодрук, 2014 -352 с.
5. Черновський О.К. „ Психологическая структура судебной деятельности” . /О.К.Черновский //Образование и право (научно-правовой журнал) 2013 .№11(51) – с.30-44

6. Черновский О.К. „Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве”/Черновский О.К// Legea si viata-2014 №1-с.202-207
7. Черновский О.К.”Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката.»/ О.К. Черновский / Социально-гуманитарный вестник юга России-2013 №7 с.167-176
8. Черновский О.К.Проблемы организации досудебного расследования. О.К.Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России . 2013 №10 с. 168-175

Члени комісії :

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ апеляційного
суду Житомирської області

С.З.Андрюшкевич

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ апеляційного
суду Житомирської області

С.С.Городиский

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ апеляційного
суду Житомирської області

Т.А. Євстаф'єва

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова апеляційного суду

Волинської області

П.Т.Філюк

23 » травня 2014 року

Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Волинської області

Комісія у складі суддів апеляційного суду Волинської області - Бешти Григорія Борисовича, Клока Олега Миколайовича, Грушицького Андрія Ігоровича склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації суддів, проведенні узагальнень та аналізів, складенні довідок за обліковими періодами тощо.

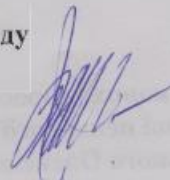
Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія /О.К. Черновський. - Чернівці: Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновський О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О.К.// Legea si viata – 2014. - №1.-С.202-207.
3. Черновський О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката /О.К. Черновский/ Социально гуманитарный вестник юга России.-2013.-№7.-С.167-176.
4. Черновський О.К. Проблемы организации досудебного расследования; /О.К.Черновский // Соціально-гуманитарний вестник России. -2013.-№10. –С.168-175.
5. Черновський О.К. Психологическая структура судебной деятельности /О.К.Черновский// Образование и право (научно-правовой журнал).- 2013.-№11 (51).-С.30-44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи /О.К. Черновський// Українське правосуддя: здобутки та перспективи /Всеукраїнська науково-практич. Конф., 16 травня 2008 р. – Чернівці/ Рута 2008 –С.537-539.
7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О.К.Черновський// Наше право.-2013.-№9-С. 191-195.

8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності /О.К. Черновський// Вісник Вищої ради юстиції.-2011.-№2 (6).-С.14-18.

Члени комісії:

Суддя – секретар судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Волинської області

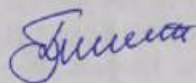
Бешта Г. Б.

Суддя судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Волинської області

Клок О.М.

Суддя судової палати з розгляду цивільних справ апеляційного суду Волинської області – кандидат юридичних наук

Грушицький А. І.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Апеляційного суду
Запорізької області

Городовенко В.В.

2014 року

Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність судової палати з розгляду кримінальних справ Апеляційного суду Запорізької області.

Комісія у складі заступника голови Апеляційного суду Запорізької області Кримської О.М., суддів Апеляційного суду Запорізької області Алейнікова Г.І., Крилової О.В. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для надання методичної допомоги та консультації суддів, проведення семінарів, узагальнень і аналізів судової практики, складення довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. - Чернівці : Технодрук, 2014.- 352 с.
2. Черновський О. К. Внутрішнє переконання судді / О. К. Черновський, І. А. Марчак // Економіка і право (науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова). - 2011. - № 15. -С. 116-121.
3. Черновський О. К. Незалежність та недоторканість судді як основні психологічні чинники його діяльності / О. К. Черновський //Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук, праць. - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2010. - Вип. 550 : Правознавство.-С. 106-111.
4. Черновський О. К. Вплив внутрішньо-психологічних чинників на прийняття суддею рішення по кримінальній справі / О. К. Черновський // Європейські перспективи. - 2013. -№11.-С. 150-153.
5. Черновский О. К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // Образование и право (научно-правовой журнал). - 2013. - № 11(51). - С. 30-44.

6. Черновський О. К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О. К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. - Чернівці : Рута, 2008. - С. 537-539.

7. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. - 2013. - № 9. - С. 191-195.

8. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. - 2011. - № 2(6). - С. 14-18.

9. Черновський О. К. Визначення професійної придатності до суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. - 2013. - № 9. - С. 207-212.

Члени комісії:

Заступник голови

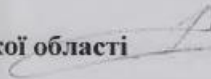
Апеляційного суду Запорізької області

О.М. Кримська

**Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ**

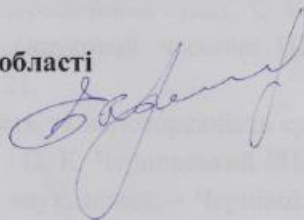
Апеляційного суду Запорізької області

Г.І. Алейніков

**Суддя судової палати з розгляду
цивільних справ**

Апеляційного суду Запорізької області

О.В. Крилова

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Голова апеляційного суду
Чернівецької області
Олійник М.В.
«14» жовтня 2014 року

Акт

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача
 кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
 України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність
 судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду
 Чернівецької області.**

Комісія у складі суддів судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Чернівецької області – Потоцького Володимира Пилиповича, Семенюка Костянтина Миколайовича та Дембіцької Олени Олександрівни склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації суддів, проведенні узагальнень та аналізів, складенні довідок за обліковими періодами тощо.

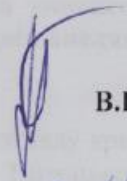
Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології : монографія / О.К. Черновський. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновский О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О. К. // *Legea si viata*. – 2014. - № 1. – С. 202–207.
3. Черновский О. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О. К. Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. – 2013. – № 7. – С. 167–173.
4. Черновский О. К. Проблемы организации досудебного расследования // О. К. Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. – 2013. – № 10. – С. 168–175.
5. Черновский О. К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // *Образование и право (научно-правовой журнал)*. – 2013. – № 11(51). – С. 30–44.
6. Черновський О. К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О. К. Черновський // *Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р.* – Чернівці : Рута, 2008. – С. 537–539.

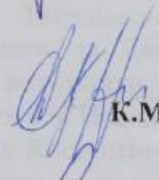
7. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 9. – С. 191–195.
8. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2(6). – С. 14–18.

Члени комісії:

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ апеляційного суду
Чернівецької області

 В.П. Потоцький

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ апеляційного суду
Чернівецької області

 К.М. Семенюк

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ апеляційного суду
Чернівецької області

 О.О. Дембіцька

<<ЗАТВЕРДЖУЮ>>

Голова Апеляційного суду
Дніпропетровської області

 Н.М. Деркач
2014 року
Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Дніпропетровської області.

Комісія у складі суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Дніпропетровської області — Сенченко Івана Миколайовича, Мудрецького Романа Володимировича та Риб'янця Сергія Анатолійовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему "Судова психологія: парадигма сучасного розвитку" використовуються при консультації суддів, проведенні узагальнень та аналізів, складанні довідок за обліковими періодами, тощо.

Використовуються, зокрема, перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. — Чернівці: Технодрук, 2014. — 352 с.
2. Черновский А.К. Значение судебно — психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский А.К. // Legea si viata — 2014. - № 1. — С.202—207.
3. Черновский А.К. Организационно — психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / А.К. Черновский/ Социально — гуманитарный вестник юга России. — 2013. - № 7. — С. 167 — 176.
4. Черновский А.К. Проблемы организации досудебного расследования; / А.К. Черновский // Социально — гуманитарный вестник России. — 2013. - № 10. — С. 168 — 175.
5. Черновский А.К. Психологическая структура судебной деятельности / А.К. Черновский // Образование и право (научно — правовой журнал). — 2013. - № 11 (51). — С. 30 — 44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи / Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. — Чернівці / Рута 2008 — С. 537 — 539.
7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно — психологічного підбору суддівських кадрів / О.К. Черновський // Наше право. — 2013. - № 9 — С. 191 — 195.

8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О.К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. — 2011. - № 2(6). С. 14 — 18.

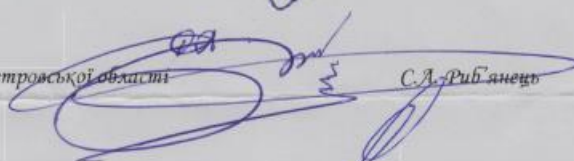
Члени комісії:

Суддя судової палати
у кримінальних справах
Апеляційного суду Дніпропетровської області

І.М. Сенченко

Суддя судової палати
у кримінальних справах
Апеляційного суду Дніпропетровської області

С.А. Рибанюк

Суддя судової палати
у кримінальних справах
Апеляційного суду Дніпропетровської області

Р.В. Мудрецький

Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Хмельницької області.

Комісія у складі суддів судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Хмельницької області –Дуфнік Людмили Михайлівни, Матушака Миколи Степановича, Шершуна Віктора Володимировича, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації суддів, проведенні узагальнень та аналізів, складенні довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. - Чернівці : Технодрук, 2014,- 352 с.
- 2.Черновский О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О.К. // Legea si viata - 2014. - № 1.- С.202-207.
- 3.Черновский О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката /О. К. Черновский/ Социально-гуманитарный вестник юга России. - 2013. - № 7. - С. 167-176
- 4.Черновский О.К. Проблемы организации досудебного расследования; / О. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник России. - 2013.- № 10 - С. 168-175.
5. Черновский О.К. Психологическая структура судебной деятельности / О.К.Черновский/ Образование и право (научно-правовой журнал). - 2013.- № 11(51).- С. 30-44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи /Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008р. - Чернівці/ Рута 2008- С. 537-539.
7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. - 2013. -№ 9 - С. 191-195.

8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. - 2011. - №2(6). - С. 14-18.

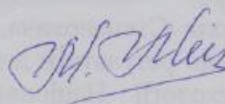
Члени комісії:

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ Апеляційного суду
Хмельницької області

Л.М.Дуфнік

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ Апеляційного суду
Хмельницької області

М.С.Матушак

Суддя судової палати з розгляду
кримінальних справ Апеляційного суду
Хмельницької області

В.В.Шершун

Акт
впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
здобувача кафедри юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ України
Черновського Олексія Костянтиновича у практичну
діяльність Першотравневого районного суду м. Чернівці.

Комісія у складі суддів Першотравневого районного суду м. Чернівці – Федіної Аліни Василівни, Піхало Наталії Володимирівни та Скуляка Ігора Анатолійовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації суддів, проведенні узагальнень та аналізів, складенні довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. - Чернівці : Технодрук, 2014.- 352 с.
2. Черновський О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О.К. // *Legea si viata* - 2014. - № 1.-с. 202-207.
3. Черновський О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката /О. К. Черновський/ Социально гуманитарный вестник юга России. - 2013. - № 7. - с. 167-176.
4. Черновський О.К. Проблемы организации досудебного расследования; / О. К. Черновський // Социально-гуманитарный вестник России. - 2013.- № 10- с. 168-175.
5. Черновський О.К. Психологическая структура судебной деятельности / О.К. Черновський / Юбразование и право (научно-правовой журнал). - 2013.-№ 11(51).- с. 30-44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи /Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008р. - Чернівці/ Рута 2008- с. 537-539.

7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. - 2013. - № 9 -с. 191-195.
8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. - 2011. - №2(6). – с. 14-18.

Члени комісії:

Суддя Першотравневого
районного суду м. Чернівці

А.В. Федіна

Суддя Першотравневого
районного суду м. Чернівці

Н.В. Піхало

Суддя Першотравневого
районного суду м. Чернівці

І.А. Скуляк

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Заставнівського районного суду

Чернівецької області

Стрілець Я.С.

«06» червня 2014 року

АКТ

Впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність Заставнівського районного суду Чернівецької області.

Комісія у складі суддів Заставнівського районного суду Чернівецької області – Угриновської Людмили Ярославівни, Пухаревої Олени Василівни, Сірик Інни Степанівни склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовується для консультації суддів, проведені узагальнень та аналізів, складенні довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Черновський О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в судебном производстве/ Черновский О.К.// Legea si viata.-2014.-№1.-С. 202-207.
2. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи/ О.К. Черновський// Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. – Чернівці:Рута, 2008.С. 537-537.
3. Черновський О.К. Вплив внутрішньо-психологічних чинників на прийняття суддею рішення по кримінальній справі/ Черновський О.К.// Європейські перспективи. – 2013.-№11. – С. 150-153.
4. Черновський О.К. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія/ Черновський О.К. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 352 с.
5. Черновський О.К. Нормативно-правове регулювання кримінального судочинства/О.К. Черновський// Наше право. 2013. - №12. – С. 157-165.
6. Черновський О.К. Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим/О.К. Черновський, А.В. Федіна// Європейські перспективи.-2014. №1.-С. 149-155.

7. Черновський О.К. Спеціальне психологічне дослідження в суді/О.К. Черновський// Науковий вісник Чернівецького університету:Збірник наук. праць. – Чернівці: Чернівецький нац.ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008.- Вип.435:Правознавство.-№461. –С.98-102.

Члени комісії:

Суддя Заставнівського районного суду

Чернівецької області

Л.Я. Угриновська

Суддя Заставнівського районного суду

Чернівецької області

О.В. Пухарєва

Суддя Заставнівського районного суду

Чернівецької області

І.С. Сірик

Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність сектору судової роботи та міжнародного співробітництва Головного територіального управління юстиції у Чернівецькій області.

Головне територіальне управління юстиції у Чернівецькій області (далі - ГТУЮ) склало цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» можуть бути використані сектором судової роботи та міжнародного співробітництва ГТУЮ для належного та ефективного супроводження справ у судах, наданні допомоги юристам у підвищенні ефективності та якості їх професійної діяльності, забезпечення правової грамотності і компетентності, проведення аналізу судових рішень та причин програшу з метою збільшення кількості рішень винесених на користь ГТУЮ.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології : монографія / О.К. Черновський. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновский О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О. К. // *Legea si viata*. – 2014. - № 1. – С. 202–207.
3. Черновский О. К. Проблемы организации досудебного расследования // О. К. Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. – 2013. – № 10. – С. 168–175.
4. Черновский О. К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // *Образование и право (научно-правовой журнал)*. – 2013. – № 11(51). – С. 30–44.

**Начальник Головного
територіального управління
юстиції у Чернівецькій області**

В. Хохуляк

АКТ

вировадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність ГУ ДФС у Чернівецької області

Комісія у складі: першого заступника начальника – начальника управління податкової міліції ГУ ДФС у Чернівецькій області Гакмана Сергія Олексійовича, начальника відділу кримінальних розслідувань слідчого управління фінансових розслідувань ГУ ДФС у Чернівецькій області – Симоненко Віталія Миколайовича, заступника начальника управління правової роботи ГУ Міндоходів у Чернівецькій області Остафійчук Людмили Аурелівни, склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації працівників податкової міліції, проведення узагальнень та аналізів, складенні довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та практичні аспекти сучасної судової психології: монографія/ О.К.Черновський. – Чернівці: Технодрук, 201. – 352 с.
2. Черновский О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве/ Черновский О.К.// Legea si viata. – 2014. - №1. – С.202-207.
3. Черновский О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О.К.Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. - №7. – С.167-173.
4. Черновский О.К. Проблемы организации досудебного расследования // О.К.Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. - №10. – С.168-175.
5. Черновский О.К. Психологическая структура судебной деятельности / О.К.Черновский // Образование и право (научно-правовой журнал). – 2013. - №11(51). – С.30-44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К.Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. – Чернівці : Рута, 2008. – С.537-539.

7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів/ О.К.Черновський // Наше право. – 2013. - №9. – С.191-195.

8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О.К.Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. - №2(6). – С.14-18.

Члени комісії:

**Перший заступник начальника –
начальник управління податкової міліції
ГУ ДФС у Чернівецькій області**

С.О.Гакман

**Начальник відділу кримінальних
розслідувань слідчого управління
фінансових розслідувань ГУ ДФС у
Чернівецькій області.**

В.М.Симоненко

**Заступника начальника управління
правової роботи ГУ Міндоходів у
Чернівецькій області**

Л.А.Остафійчук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Начальник УМВС України в
Чернівецькій області
полковник міліції

Пілігрим С.В.
«26» серпня 2015 року

Акт

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача
 кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
 України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну
 діяльність органів внутрішніх справ Чернівецької області.**

Комісія у складі першого заступника начальника УМВС України в Чернівецькій області – начальника слідчого управління полковника міліції Чубея Олександра Дмитровича, заступника начальника УМВС України в Чернівецькій області – начальника кримінальної міліції підполковника міліції Ратушенка Сергія Миколайовича, заступника начальника УМВС України в Чернівецькій області – начальника міліції громадської безпеки полковника міліції Доголіча Ігоря Володимировича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації працівників ОВС, узагальнень з питань проведення слідчих (розшукових) дій та оцінювання здобутих доказів, вирішення проблемних питань під час проведення комунікативних слідчих дій тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Черновский О. К. Проблемы организации досудебного расследования / О. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 10 – С. 168 – 175.
2. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О. К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 537–539.
3. Черновський О.К. Вплив внутрішньо-психологічних чинників на прийняття суддею рішення по кримінальній справі / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2013. – №11. – С. 150–153.
4. Дефекты восприятия в процессе досудебного расследования / О. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 9 – С. 166– 171.

5. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 352 с.
6. Черновський О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О. К. // *Legea si viata*. – 2014. – № 1. – С. 202–207.
7. Черновський О.К. психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим / О.К.Черновський, А.В.Федіна // *Європейські перспективи*. – 2014. – № 1. – С. 149–155.
8. Черновський О.К. Функціонально-психологічний аналіз здійснення інформаційно-пошукових слідчих дій (на прикладі негласних слідчих дій та впізнання) / О.К.Черновський // *Порівняльно-аналітичне право*. – 2013. – № 3. – С. 329–331.
9. Черновський О.К. Незалежність та недоторканість судді як основні психологічні чинники його діяльності / О.К.Черновський // *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук, праць*. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2010. – Вип. 550 : Правознавство. – С. 106–111.
10. Черновський О.К. Міжнародна практика нормативно-правового забезпечення кримінального судочинства / О.К.Черновський // *Європейські перспективи*. – 2013. – № 12. – С. 157–165.
11. Черновський О.К. Нормативно-правове регулювання кримінального судочинства / О.К.Черновський // *Наше право*. – 2013. – № 12. – С. 149–157.

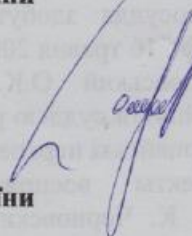
Члени комісії:

**Перший заступник начальника УМВС України
в Чернівецькій області –
начальник слідчого управління
полковник міліції**

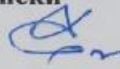
О.Д.Чубей

**Заступник начальника УМВС України
в Чернівецькій області –
начальник кримінальної міліції
підполковник міліції**

С.М.Ратушенко

**Заступник начальника УМВС України
в Чернівецькій області –
начальник міліції громадської безпеки
полковник міліції**

І.В.Доголіч

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Начальник Управління СБ України
в Чернівецькій області
полковник

Р.В.Сторожук

«28» серпня 2015 року

АКТ

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
здобувача кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ України
Черновського Олексія Костянтиновича
у практичну діяльність слідчого відділу
Управління СБ України в Чернівецькій області

Комісія у складі: т.в.о. начальника слідчого відділу Управління СБ України в Чернівецькій області підполковника юстиції Фраціяна О.В., начальника 2 відділення слідчого відділу Управління СБ України в Чернівецькій області підполковника юстиції Гривки С.І. та старшого слідчого в ОВС – криміналіста слідчого відділу Управління СБ України в Чернівецькій області підполковника юстиції Волощука С.В. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються при плануванні і розробці тактики проведення основних слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях, вирішенні питань щодо звернення до слідчих суддів із відповідними клопотаннями про заходи забезпечення кримінальних проваджень, проведення негласних слідчих (розшукових дій), а також обґрунтування цих клопотань в ході судових засідань.

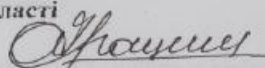
Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія/ О.К.Черновський. – Чернівці: Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновський О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве/ Черновский О.К. // Legea si viata. – 2014 - №1. – С.202-207
3. Черновский О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О.К.Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. - №7. – С.167-173
4. Черновский О.К. Проблемы организации досудебного расследования // О.К.Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. - №10. – С.168-175
5. Черновский О.К. Психологическая структура судебной деятельности // О.К.Черновский // Образование и право (научно-правовой журнал). – 2013. - №11(51). – С.30-44

6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К.Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф. 16 травня 2008 р. – Чернівці : Рута, 2008. – С.537-539
7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О.К.Черновський // Наше право. – 2013. - №9. – С.191-195
8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О.К.Черновський // Вісник вищої ради юстиції. – 2011. - №2(6). – С.14-18

Члени комісії:

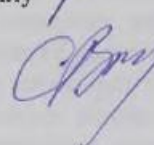
Т.в.о. начальника слідчого відділу
Управління СБУ в Чернівецькій області
підполковник юстиції

 О.В. Фраціян

Начальник 2 відділення слідчого відділу
Управління СБУ в Чернівецькій області
підполковник юстиції

 С.І.Гривка

Ст. слідчий в ОВС-криміналіст слідчого відділу
Управління СБУ в Чернівецькій області
підполковник юстиції

 С.В.Волошук

**ВИЩА КВАЛІФІКАЦІЙНА КОМІСІЯ СУДДІВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ**

Адреса: вул. Жилянська, 120 А, м. Київ, 01032
Тел/факс: +38 044 597 09 30; e-mail: info@nsj.gov.ua
Код ЄДРПОУ 37451388

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Національної школи суддів України
Овчарук М. В.

[Signature]
_____ 2014 р.

АКТ

**впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
здобувача кафедри юридичної психології Національної академії
внутрішніх справ Черновського Олексія Костянтиновича
на тему: «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку»
за спеціальністю 19.00.06 — юридична психологія
у навчальний і науковий процес Національної школи суддів України**

Комісія у складі:

професора, кандидата юридичних наук, Заслуженого юриста України,
проректора з науково-дослідної роботи – Шукліної Н.Г.;

Заслуженого юриста України, судді Вищого господарського суду України
у відставці, начальника відділу підготовки суддів та працівників апаратів судів
– Подоляк О.А.

кандидата юридичних наук, начальника відділу науково-методичного
забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України –
Іщенко О.П.

склала цей акт про те, що положення, висновки, пропозиції й рекомендації,
сформульовані в дисертаційному дослідженні здобувача кафедри юридичної
психології Національної академії внутрішніх справ Черновського Олексія

Костянтиновича є внеском у розвиток юридичної науки.

Сформульовані в ній положення і висновки є науково обґрунтованими й впроваджуються Національною школою суддів України при викладанні відповідних навчальних курсів з програм навчання суддів, спеціальної підготовки кандидатів на посаду судді, а також у науково-дослідній сфері.

З науковим доробком, що міститься у вказаній роботі, ознайомлені викладачі Національної школи суддів України, а також співробітники відділів вивчення міжнародного досвіду організації діяльності судів, науково-методичного забезпечення діяльності Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, організації спеціальної підготовки кандидатів на посаду суддів, підготовки суддів та працівників апаратів судів.

У навчальному процесі Національної школи суддів України застосовуються результати дослідження Черновського О.К., викладені в наступних роботах:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології : монографія / О.К. Черновський. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновский О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О. К. // *Legea si viata*. – 2014. - № 1. – С. 202–207.
3. Черновский О. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О.К. Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. – 2013. – № 7. – С. 167–173.
4. Черновский О. К. Проблемы организации досудебного расследования // О. К. Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. – 2013. – № 10. – С. 168–175.
5. Черновский О. К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // *Образование и право (научно-правовой журнал)*. – 2013. – № 11(51). – С. 30–44.
6. Черновський О. К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // *Українське*

правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 537–539.

7. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 9. – С. 191–195.
8. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2(6). – С. 14–18.

**Проректор з науково-дослідної роботи
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України**

Н. Г. Шукліна

**Начальник відділу підготовки суддів
та працівників апаратів судів
Національної школи суддів України,
Заслужений юрист України,
суддя Вишого господарського
суду України у відставці**

О. А. Подоляк

**Начальник відділу
науково-методичного забезпечення діяльності
Вищої кваліфікаційної комісії суддів України
Національної школи суддів України,
кандидат юридичних наук**

Ю. П. Іщенко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**БУКОВИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
 ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

58000, м. Чернівці, вул. М. Штерна, № 1, тел./факс: (0372) 55-38-26, e-mail: bsfa@i.ua, ЄДРПОУ 33173659, МФО 856135

від 26.08.2015 № ОП-П/533

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження
 Черновського Олексія Костянтиновича
 на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
 «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку»

Результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються в навчальному процесі Буковинського державного фінансово-економічного університету для підготовки бакалаврів та магістрів спеціальності «Правознавство», зокрема, при викладанні наступних дисциплін: «Юридична психологія», «Судова медицина і психіатрія», «Кримінологія», «Конфліктологія», «Судові та правоохоронні органи», «Міжнародне право».

Використовуються, зокрема, перелічені нижче роботи:

1. Черновський О. К. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології : монографія / О. К. Черновський. – Чернівці : Технодрук, 2014. – 352 с.
2. Черновский О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / О. К. Черновский // Legea si viata. – 2014. – № 1. – С. 202–207.
3. Черновский О. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 7. – С. 167–173.
4. Черновский О. К. Проблемы организации досудебного расследования // О. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. – 2013. – № 10. – С. 168–175.

5. Черновский О. К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // Образование и право (научно-правовой журнал). – 2013. – № 11(51). – С. 30–44.

6. Черновський О. К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О. К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. – Чернівці : Рута, 2008. – С. 537–539.

7. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. – 2013. – № 9. – С. 191–195.

8. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2(6). – С. 14–18.

9. Черновський О. К. Юридично-психологічна характеристика суб'єкта суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. – 2014. – № 2. – С. 159–166.

10. Черновський О. К. Вплив попередньої судимості обвинуваченого на формування внутрішнього переконання судді / О. К. Черновський // Право. UA. – 2015. – № 1. – С. 102–205.

11. Черновський О. К. Застосування окремих європейських стандартів при вдосконаленні суддівської освіти / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Європейські перспективи. – 2015. – № 3. – С. 26–31.

Ректор університету,
д.е.н., професор

В. В. Прядко

Вик.: Зибарева О.В.
тел. 52-36-97

УКРАЇНА

ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

БУКОВИНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

58000 м. Чернівці, вул. Ч.Дарвіна, 2-А тел. 55-32-07, факс 51-08-98 E-mail: bukuniver@bukuniver.edu.ua

” ” 2015р. № _____

ЗАТВЕРДЖУЮ”
Президент
ПВНЗ “Буковинський університет”
М.І.Маниліч
2015р.

Акт

про впровадження у навчальний процес наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича

Комісія у складі:

голова комісії: Маниліч М.І. – президент ПВНЗ “Буковинський університет”, к.е.н., доцент;
члени комісії: Пелипчук С.М. – перший проректор, к.п.н., доцент;
Лавренюк Н.М. – декан юридичного факультету;
Мельничок В.М. – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін, к.ю.н., доцент;
Комарницький В.І. – заступник завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін, к.ю.н., доцент

цим актом засвідчує наступне.

Результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему “Судова психологія: парадигма сучасного розвитку” використовуються для навчального процесу та навчальної і виробничої практик. Зокрема, нами використовуються перелічені нижче напрями роботи:

1. Теорія, історія та методологія сучасної судової психології.
2. Юридично-психологічна характеристика суддівської діяльності та її суб'єкта.
3. Функціонально-психологічний аналіз інформаційно-пошукових дій суб'єктів кримінального провадження.
4. Психологічні особливості комунікативних дій суб'єктів кримінального провадження.
5. Організаційно-правові та методичні засади професійно-психологічної підготовки суддів.
6. Особливості використання психологічних знань у суддівській діяльності.

Узагальнення опрацьованого здобувачем матеріалу дало змогу впровадити результати здійснюваного дослідження у навчальний процес, а саме: при проведенні лекційних і семінарських занять з предметів “Кримінальний процес”, “Судове право”, “Етика загальна та юридична”, “Юридична психологія”.

Голова комісії

Члени комісії:

М.І.Маниліч

С.М.Пелипчук
Н.М.Лавренюк
В.М.Мельничок
В.І.Комарницький

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

директор Чернівецького

юридичного інституту

Національного університету

«Одеська юридична академія»

О.П. Сірко

2015 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю: 19.00.06 – юридична психологія здобувача кафедри юридичної психології

Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у навчальний процес Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі:

Завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін, к.ю.н., доцента Юрчишина В.М.,

Доцента кафедри кримінально-правових дисциплін, к.ю.н. Брижак А.В.,

Асистента кафедри кримінально-правових дисциплін, к.ю.н. Попович О.В.

склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Черновського О.К. на тему: «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються у навчальному процесі Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія» при проведенні різних форм занять зі студентами денної та заочної форми навчання по наступним дисциплінам: «Кримінальний процес», «Судові та правоохоронні органи», «Судова медицина та психіатрія», «Юридична психологія».

Крім того, результати наукового дослідження Черновського О.К. знайшли своє відображення в навчально-методичних матеріалах з вищезазначених дисциплін.

Члени комісії:

В.М. Юрчишин

А.В. Брижак

О.В. Попович

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан юридичного факультету

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича

П.С. Пацурківський

«__» _____ 2015 р.

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
доцента кафедри правосуддя Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича Черновського Олексія
Костянтиновича «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» у
навчальний процес та науково-дослідну діяльність юридичного
факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича**

Комісія у складі завідувача кафедри європейського права та порівняльного правознавства, доктора юридичних наук, С. Г. Меленка; заступника декана юридичного факультету з навчально-методичної роботи, кандидата юридичних наук, доцента С. В. Савчука; заступника декана, кандидата юридичних наук, доцента І. Ж. Торончука склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали, підготовлені доцентом кафедри правосуддя О. К. Черновським «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» за спеціальністю 12.00.06. юридична психологія.

І. Результати дисертаційного дослідження О. К. Черновським відображені та використовуються у навчальному процесі для студентів денної та заочної форми навчання та слухачів магістратури Чернівецького національного університету, зокрема, при викладанні наступних дисциплін: «Юридична психологія», «Кримінально процесуальне право», «Кримінальне

право», «Судова медицина і психіатрія», «Кримінологія», «Конфліктологія», «Правоохоронні органи» та інші. Крім того використовуються перелічені нижче напрями роботи:

1. Теорія, історія та методологія сучасної судової психології.
2. Юридично-психологічна характеристика суддівської діяльності та її суб'єкта.
3. Функціонально-психологічний аналіз інформаційно-пошукових дій суб'єктів кримінального провадження.
4. Психологічні особливості комунікативних дій суб'єктів кримінального провадження.
5. Організаційно-правові та методичні засади професійно-психологічної підготовки суддів.
6. Особливості виконання психологічних знань у суддівській діяльності.

Безпосередньо у навчальному процесі використовуються наступні наукові роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. Чернівці: Технодрук. 2014.- 352 с.
2. Черновский О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О. К. // Legea si viata.- 2014. - № 1. С. 202-207.
3. Черновский О. К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О. К. Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. - 2013. - № 7. - С. 167-173.
4. Черновский О.К. Проблемы организации досудебного расследования // О.К.Черновский // Социально-гуманитарный вестник юга России. - 2013. № 10. - С. 168-175.

5. Черновский О. К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // Образование и право (научно-правовой журнал). - 2013. - № 11 (51). - С. 30-44.

6. Черновський О. К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О. К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. Чернівці : Рута, 2008. С. 537-539.

7. Черновський О. К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. - 2013. - № 9.- С. 191-195.

8. Черновський О. К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. - 2011. - № 2(6). - С. 14-18.

9. Черновський О. К. Юридико-психологічна характеристика суб'єкта суддівської діяльності / О. К. Черновський // Європейські перспективи. - 2014. - № 2. - С. 159-166.

10. Черновський О.К. Вплив попередньої судимості обвинуваченого на формування внутрішнього переконання судді / О.К. Черновський // Право. UA. - 2015. - № 1. - С. 102-205.

11. Черновський О.К. Застосування окремих європейських стандартів при вдосконаленні суддівської освіти / О. К. Черновський, А. В. Федіна // Європейські перспективи. 2015. - № 3. - С. 26-31.

2. Матеріали підтвердили належний теоретичний рівень і практичну обґрунтованість за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів занять, передбачених навчальним планом з вище наведених предметів і напрямків роботи.

Члени комісії дійшли спільного висновку, що представлені Черновським Олексієм Костянтиновичем розроблені матеріали, які досліджують функціонально-психологічну характеристику судочинства,

зокрема, кримінального та визначають напрями підвищення ефективності організаційно-правового забезпечення діяльності судів та суддівської діяльності, виявили належний науковий рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором під час дослідження наукових джерел.

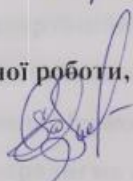
Члени комісії:

завідувач кафедрою європейського права
і порівняльного правознавства

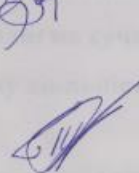
С. Г. Меленко

заступник декана з навчально-методичної роботи,
кандидат юридичних наук, доцент

С.В. Савчук

заступник декана по заочному відділенню,
кандидат юридичних наук, доцент

І.Ж. Торончук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук,
професор

«__» _____ 2016 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
доцента кафедри правосуддя Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Черновського Олексія Костянтиновича «Судова психологія: парадигма
сучасного розвитку» у освітній процес Національної академії внутрішніх
справ України**

Комісія у складі завідувача кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, доцента О.І. Кудерміної; професора кафедри управління та роботи з персоналом, доктора юридичних наук, доцента І. М. Охріменка; начальника відділу організації та координації освітнього процесу НАВС, кандидата юридичних наук, доцента Т.Г. Корж-Ікаєвої; склала цей акт про те, що комісією вивчені матеріали дисертації, підготовленої доцентом кафедри правосуддя Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Черновського Олексія Костянтиновича «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» (спеціальність 19.00.06. юридична психологія).

1. Результати дисертаційного дослідження О.К. Черновським відображені та використовуються в освітньому процесі НАВС для здобувачів ступеня вищої освіти «магістр», зокрема, при викладанні таких дисциплін: «Актуальні проблеми судової психології», «Актуальні проблеми кримінальної психології», «Теоретичні та методологічні проблеми юридичної психології».

2. Одержані Черновським О.К. результати використовуються в освітньому процесі для курсантів денної форми навчання при викладанні дисциплін «Юридична психологія», «Конфліктологія», «Професійно-психологічна підготовка працівників Національної поліції».

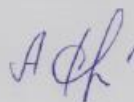
Безпосередньо в освітньому процесі використовуються наступні наукові роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. Чернівці: Технодрук. 2014.- 352 с.
2. Черновский О. К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О.К. // *Legea si viata*. - 2014. - № 1. С. 202-207.
3. Черновский О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката / О. К. Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. - 2013. - № 7. - С. 167-173.
4. Черновский О.К. Проблемы организации досудебного расследования // О.К.Черновский // *Социально-гуманитарный вестник юга России*. - 2013. № 10. - С. 168-175.
5. Черновский О.К. Психологическая структура судебной деятельности / О. К. Черновский // *Образование и право (научно-правовой журнал)*. - 2013. - № 11 (51). - С. 30-44.
6. Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // *Українське правосуддя: здобутки та перспективи: Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008 р. Чернівці : Рута, 2008. С. 537-539.*
7. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О.К. Черновський // *Наше право*. - 2013. - № 9.- С. 191-195.
8. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О.К. Черновський // *Вісник Вищої ради юстиції*. - 2011. - № 2(6). - С. 14-18.
9. Черновський О.К. Юридико-психологічна характеристика суб'єкта суддівської діяльності / О.К. Черновський // *Європейські перспективи*. - 2014. - № 2. - С. 159-166.
10. Черновський О.К. Вплив попередньої судимості обвинуваченого на формування внутрішнього переконання судді / О.К. Черновський // *Право. UA*. - 2015. - № 1. - С. 102-205.
11. Черновський О.К. Застосування окремих європейських стандартів при вдосконаленні суддівської освіти / О. К. Черновський, А. В. Федіна // *Європейські перспективи*. 2015. - № 3. - С. 26-31.

Члени комісії дійшли висновку, що представлені Черновським Олексієм Костянтиновичем матеріали, які досліджують функціонально-психологічну характеристику судочинства, зокрема, кримінального та визначають напрями підвищення ефективності організаційно-правового забезпечення діяльності судів та суддівської діяльності, виявили належний науковий рівень, ґрунтуються на значній кількості опрацьованих автором наукових джерел.

Члени комісії:

**Завідувач кафедрою
юридичної психології,
доктор психологічних наук, доцент**

О. І. Кудерміна

**Професор кафедри управління
та роботи з персоналом,
доктор юридичних наук, доцент**

І.М. Охріменко

**Начальник відділу організації та
координації освітнього процесу НАВС
кандидат юридичних наук, доцент**

Т.Г. Корж-Ікаєва

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань верховенства права та правосуддя

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-20-97

№ 04-15/11-948

"22" серпня 2014 р.

Судді Апеляційного суду
Чернівецької області
Черновському О.К.

Шановний Олексію Костянтиновичу!

Отримавши Ваші пропозиції щодо внесення окремих змін в чинний Кримінальний процесуальний кодекс України щодо прийняття судом законних, обґрунтованих і вмотивованих рішень з врахуванням певних психологічних особливостей, дякуємо за активну позицію з питань прийняття об'єктивних і справедливих судових рішень, направлених на охорону прав, свобод та законних інтересів учасників кримінальних проваджень.

Одночасно висловлюємо впевненість, що зазначені пропозиції будуть обов'язково прийняті до уваги в реформуванні кримінального та кримінально-процесуального законодавства України.

З повагою,

Перший заступник голови комітету
Верховної ради України з питань
верховенства права та правосуддя,
народний депутат України

О.В. Бондарчук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Кіцманського
районного суду
Чернівецької області

Мізіук В.М.

2014 року

Акт

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича у практичну діяльність судової палати з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Чернівецької області.

Комісія у складі суддів Кіцманського районного суду Чернівецької області – Усатого Миколи Васильовича, Олексюк Тетяни Іванівни та Масюк Людмили Орестівни склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ України Черновського Олексія Костянтиновича на тему «Судова психологія: парадигма сучасного розвитку» використовуються для консультації суддів, проведенні узагальнень та аналізів, складанні довідок за обліковими періодами тощо.

Використовуються зокрема перелічені нижче роботи:

1. Теоретичні засади та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія / О.К. Черновський. - Чернівці : Технодрук, 2014.- 352 с.

2. Черновський О.К. Значение судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве / Черновский О.К. // *Leges vitae* - 2014. - № 1.-С.202-207.

3. Черновський О.К. Организационно-психологические аспекты взаимодействия судьи и адвоката/О. К. Черновский/ *Социально гуманитарный вестник юга России*. - 2013. - № 7. - С. 167-176

5. Черновський О.К. Психологическая структура судебной деятельности / О.К.Черновский//Образование и право (научно-

правовий журнал). - 2013.-№ 11(51).- С. 30-44.

6.Черновський О.К. Проблеми формування внутрішнього переконання судді при розгляді кримінальної справи / О.К. Черновський // Українське правосуддя: здобутки та перспективи /Всеукраїнська науково-практич. конф., 16 травня 2008р. - Чернівці/ Рута 2008- С. 537-539.

7.Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівських кадрів / О. К. Черновський // Наше право. - 2013. -№ 9 -С. 191-195.

8.Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О. К. Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. - 2011. - №2(6). - С. 14-18.

Члени комісії:

Суддя Кіцманського районного суду
Чернівецької області

М.В. Усатий

Суддя Кіцманського районного суду
Чернівецької області

Т.І. Олексюк

Суддя Кіцманського районного суду
Чернівецької області

Л.О. Масюк